

Universum Historiae et Archeologiae

2019. Vol. 2(27). Lib. 1

The Universe of History and Archeology

2019. Vol. 2(27). Issue 1

Універсум історії та археології

2019. Т. 2(27). Вип. 1

Универсум истории и археологии

2019. Т. 2(27). Вып. 1

*Друкується за рішенням вченої ради Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
згідно з планом видань на 2019 рік*

Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології = Универсум истории и археологии. Дніпро, 2019. Т. 2(27). Вип. 1. DOI: 10.15421/2619022701. ISSN 2664-9950.

Випуск містить меморіальні матеріали, присвячені видатному українському джерелознавцеві професору М. П. Ковальському, наукові розвідки з історії України XVIII – XX ст., дослідження з актуальних питань історіографії, джерелознавства та цифрової історії.

Становитиме інтерес для науково-педагогічних працівників ЗВО, науковців академічних установ, докторантів, аспірантів та студентів у історичній царині.

Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології = Универсум истории и археологии. Dnipro, 2019. Vol. 2(27). Issue 1. DOI: 10.15421/2619022701. ISSN 2664-9950.

The issue contains memorial materials dedicated to the prominent Ukrainian source historian Professor M. P. Kovalskyi, scientific intelligence on the history of Ukraine of the 18th – 20th centuries, research on topical issues of historiography, source studies and digital history.

This issue of the journal will be of interest to academic staff of higher education institutions, research institutions scholars, doctoral students, graduate students and students in the field of history.

Засновник і видавець: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара.

Журнал зареєстровано в Міністерстві юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 23413–13253ПР від 24.05.2018 р. Наказом МОН України № 1412 від 18.12.2018 р. журнал перереєстровано і включено до чинного переліку наукових видань (категорія В), в яких можна публікувати результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора філософії та доктора наук зі спеціальності 032 Історія та археологія.

Адреса редколегії: просп. Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49010, Україна

Контактний телефон головного редактора:
+38 056 3749860.

E-mail редколегії: editor@uha.dp.ua

URL журналу: <http://www.uha.dp.ua>

Журнал зареєстрований у наукометричних базах та репозиторіях: **Web of Science** (Emerging Sources Citation Index, 2017), **Index Copernicus International** (ICV 2018 – 84,82), **Google Scholar**, Directory of Open Access Journals (**DOAJ**), International Citation Index Of Journal Impact Factor & Indexing (ICIJIFI), Journal Factor, The Journal Impact Factor, Eurasian Scientific Journal Index, Academic Recourse Index, Cosmos Impact Factor, Elektronisch Zeitschriftenbibliothek, World Catalogue of Scientific Journals, Open Academic Journals Index, **Vernadsky National Library of Ukraine, Scientific Indexing Service.**

Founder and publisher: Oles Honchar Dnipro National University

The journal is registered with the Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of state registration of printed mass media Series KV № 23413–13253PR, 24.05.2018. According to the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 1021, 07.10.2015, this journal has been re-registered and included in the current edition of scientific publications in which the results of the dissertation papers can be published for obtaining the scientific degrees of the ScD and PhD in historical sciences.

Address of the editorial board: 72 Gagarin avenue, Dnipro, 49010, Ukraine

Contact phone of the Editor-in-Chief: +38 056 3749860.

E-mail of the editorial board: editor@uha.dp.ua

Journal URL: <http://www.uha.dp.ua>

The journal is registered in science-based databases and repositories: **Web of Science** (Emerging Sources Citation Index, 2017) **Index Copernicus International** (ICV 2018 – 84,82), **Google Scholar**, Directory of Open Access Journals (**DOAJ**), International Citation Index Of Journal Impact Factor & Indexing (ICIJIFI), Journal Factor, The Journal Impact Factor, Eurasian Scientific Journal Index, Academic Recourse Index, Cosmos Impact Factor, Elektronisch Zeitschriftenbibliothek, World Catalogue of Scientific Journals, Open Academic Journals Index, **Vernadsky National Library of Ukraine, Scientific Indexing Service.**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Голова редакційної колегії:

Д-р іст. н., проф. С. І. Світленко, кафедра історії України, Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара, м. Дніпро, Україна.

Науковий секретар:

Д-р іст. н., проф. Ю. А. Свiateць, кафедра історії України, Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара, м. Дніпро, Україна.

Члени редакційної колегії:

Д-р іст. н., доц. Архирейський Д. В., кафедра всесвітньої історії, Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара, м. Дніпро, Україна.

Члени редакційної колегії:

Д-р габ., проф. А. Г. Блажеєвський, відділ археології варварства та римських провінцій, Інститут археології, Вроцлавський університет, м. Вроцлав, Республіка Польща.

Д-р іст. н., доц. Н. В. Венгер, кафедра всесвітньої історії, Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара, м. Дніпро, Україна.

Д-р іст. н., доц. О. А. Єгорейченко, кафедра археології та спеціальних історичних дисциплін, Білоруський державний університет, м. Мінськ, Республіка Білорусь.

Д-р іст. н., проф. О. І. Журба, кафедра історіографії, джерелознавства та архівознавства, Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара, м. Дніпро, Україна.

Д-р іст. н., проф. В. В. Іваненко, кафедра східноєвропейської історії, Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара, м. Дніпро, Україна.

Д-р іст. н., проф. З. Є. Кабулдінов, Інститут історії та етнології імені Ч. Валіханова, м. Алмати, Республіка Казахстан.

Д-р іст. н., проф. Т. Ф. Литвинова, кафедра історії України, Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара, м. Дніпро, Україна.

Д-р габ., проф. В. Ю. Менджецький, відділ соціальної історії XIX–XX ст., Інститут історії ім. Тадеуша Мантайфеля Польської Академії наук, м. Варшава, Республіка Польща.

Д-р іст. н., проф. А. С. Мусагалієва, кафедра історії Казахстану, Євразійський національний університет ім. Л. М. Гумільова, м. Нур-Султан, Республіка Казахстан.

Д-р іст. н., проф. С. А. Скорий, відділ археології раннього залізного віку, Інститут археології НАН України, м. Київ, Україна.

Д-р філос., проф. А. Шернер, кафедра історії, Центрально-Західний університет, кампус Іраті, штат Парана, Федеративна Республіка Бразилія.

Д-р іст. н., проф. О. Б. Шляхов О. Б., кафедра української історії та етнополітики, Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара, м. Дніпро, Україна.

Д-р іст. н., проф. В. І. Яровий, кафедра Центральної та Східної Європи, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, м. Київ, Україна.

EDITORIAL BOARD

Editor in Chief:

Sc. D (History), Prof. S. I. Svitlenko, Department of History of Ukraine, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Scientific Secretary:

Sc. D (History), Prof. Yu. A. Sviatets, Department of History of Ukraine, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Editors:

Sc. D (History), Prof. Arkhireyskiy, Department of World History, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Dr. hab., Prof. A. G. Błazejewski, Department of Archeology of Barbarism and Roman Provinces, Institute of Archeology, Faculty of Historical and Pedagogical Sciences, Faculty of Historical and Pedagogical Sciences, University of Wrocław, Wrocław, Poland.

Sc. D (History), As. Prof. N. V. Venger, Department of World History, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Sc. D (History), Prof. A. A. Yegoreichenko, Department of Archeology and Special Historical Disciplines, Faculty of History, Belarusian State University, Minsk, Belarus.

Sc. D (History), Prof. O. I. Zhurba, Department of Historiography, Source Study and Archival Study, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Sc. D (History), Prof. V. V. Ivanenko, Department of History of Eastern Europe, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Sc. D (History), Prof. Z. Ye. Kabuldinov, Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan.

Sc. D (History), Prof. T.F. Lytvynova, Department of History of Ukraine, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Dr. hab., Prof. W. J. Mędrzecki, Department of the Social History of the 19th and 20th Centuries, The Tadeusz Manteuffel Institute of History Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland.

Sc. D (History), Prof. A. S. Mussaygalieva, Department of History of Kazakhstan, Faculty of History, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Sc. D (History), Prof. S. A. Skoryi, Department of Early Iron Age Archeology, Institute of Archeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

PhD, Prof. A. Schörner, Department of History, State University Midwest of Paraná / UNICENTRO, campus Irati, Paraná, Brazil.

Sc. D (History), Prof. O. B. Shliakhov, Department of Ukrainian History and Ethnic Policy, Faculty of History, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine.

Sc. D (History), Prof. V. I. Yarovyiy, Department of Central and Eastern Europe, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

NATURAE HISTORICORUM

HISTORIAN'S PORTRAITS

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ

ПОРТРЕТЫ ИСТОРИКОВ

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 5–12

doi 10.15421/26190101

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 378.4 (477.63) ДНУ (092) «1965/1994»: 930.2

**Метр української медієвістики
(з ювілейних спогадів про
професора М. П. Ковальського)**

В. В. Іваненко

Доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000-0002-4731-6702

Researcher ID: Q-6210-2017

ivanenko_dnu@i.ua

*Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро,
Україна, 49010*

Анотація. На основі власних спогадів та спостережень висвітлено окремі фрагменти життєвої і творчої біографії відомого українського історика, заслуженого діяча науки і техніки України, професора М. П. Ковальського за часів його трудової діяльності в Дніпропетровському класичному університеті (1963–1994). Показано внесок вченого у розвиток вітчизняної історіографії та джерелознавства.

Ключові слова: Дніпропетровський університет; українське середньовіччя; вчений; історик; патріот; джерелознавство; історіографія.

Надійшла до редколегії 12.05.2019

Прорецензована 15.06.2019

Рекомендована до друку 29.07.2019

УДК 378.4 (477.63) ДНУ (092) «1965/1994»: 930.2

**Мѣтр украинской медиевистики
(из юбилейных воспоминаний о
профессоре Н. П. Ковальском)**

В. В. Иваненко

Доктор исторических наук, профессор

ORCID: 0000-0002-4731-6702

Researcher ID: Q-6210-2017

ivanenko_dnu@i.ua

*Днипровский национальный университет имени
Олеся Гончара,
проспект Гагарина, 72, г. Днипро,
Украина, 49010*

Аннотация. На основе личных воспоминаний и наблюдений освещены отдельные фрагменты жизненной и творческой биографии известного украинского историка, заслуженного деятеля науки и техники Украины, профессора Н. П. Ковальского в период его трудовой деятельности в Днепропетровском классическом университете (1963–1994), показан вклад ученого в развитие отечественной историографии и источниковедения.

Ключевые слова: Днепропетровский университет; украинское средневековье; ученый; историк; патриот; источниковедение; историография.

Поступила в редколлегию 12.05.2019

Прорецензирована 15.06.2019

Рекомендована в печать 29.07.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 5–12

doi 10.15421/26190101

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK508.843.K

Master of Ukrainian Medieval Studies (Memoirs on the Anniversary of Professor M. P. Kovalskyi)

V. V. Ivanenko

D. Sc. in History, Professor

ORCID: 0000-0002-4731-6702

Researcher ID: Q-6210-2017

ivanenko_dnu@i.ua

*Oles Honchar Dnipro National University,
 72 Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. On the basis of personal memoirs and observations the research dwells on some fragments of the life and creative biography of a well-known Ukrainian historian, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Professor M. P. Kovalskyi during his work at the Dnipropetrovsk Classical University (1963–1994). It has been emphasized that it was during this period of time that M. P. Kovalskyi formed as a scientist and prominently revealed himself as one of the greatest researchers of the Ukrainian Middle Ages, especially the national source

studies of historical heritage of the 16th and the first half of the 17th centuries. His scientific works as well as his contribution to the development of historical science is well-known and appreciated not only in Ukraine, but also in the European historical and professional spheres. The powerful school of source studies created by the scientists along with other world-famous scientific centers of our higher educational establishment over different generations, has remained in the historical memory of the university community as a symbol and inspirational example of true asceticism in science. The most essential imperatives of professional and life credo of M. P. Kovalskyi were a high general and academic culture, an amazing hard work, purposefulness, perseverance, intelligence, erudition, sociability, active citizenship, patriotism, honesty, modesty, decency, all of which made him a popular acknowledged scientist and authoritative scholar, a teacher, and an extraordinary, outstanding person.

Keywords: Dnipropetrovsk University; Ukrainian Middle Ages; Scientist; Historian; Patriot; Source study; Historiography.

Received 16.05.2019

Reviewed 12.06.2019

Accepted 29.07.2019

Постановка проблеми. У літописі більш ніж столітнього сходження нашого класичного університету від своїх витоків у буремні роки Української революції до вершин сучасного загальнодержавного та міжнародного визнання вагому просвітницько-наукову місію разом з іншими представниками гуманітарного «цеху» завжди виконували й історики. На їхню долю припало чимало непростих випробувань, особливо за радянських часів. Багатьом з них доводилося вибудовувати траєкторії професійного життя чи, точніше, виживання в умовах політико-ідеологічного диктату правлячої компартії, так чи інакше корегуючи власні дослідницькі практики в дусі тогочасної офіційної історіографії. Адже історичну науку представники влади розглядали як потужний інструмент реалізації державної політики, а її носії – чи не найціннішими «бійцями ідеологічного фронту». Звідси, гадаю, й ритуальні (подеколи рясні) цитування класиків, генсеків та відповідних партійних документів, чого, чесно кажучи, не вдалося повною мірою уникнути, мабуть, кожному з нас, істориків, бодай в окремих фрагментах своїх історіописань. І я не виняток.

Зазвичай особливе занепокоєння у можливо-владців викликали суто українські сюжети минулого, скажімо, княжа доба, початки державотворення в Русі, формування української спільноти, нації, феномен запорозького козацтва тощо. Тих же, хто опікувався такими темами, тим більше переходив дозволені «межі», звинувачували в «архаїзмі», «націоналізмі», «класовому збоченні», утискували, піддавали публічному осуду, обмежували у сфері професійної діяльності, табували їхні творчі доробки, а то і влаштовували політично вмотивовані переслідування кримінального характеру. Відтак поглиблене вивчення специфічних (національних) аспектів вітчизняної історії, зокрема в галузі середньовіччя, вимагало від науковців-ентузіастів не лише філігранно виважених, точних фахових оцінок тих чи тих історичних подій, фактів, явищ, постатей, а й неабиякої громадянської сміливості та мужності.

До когорти найбільших дослідників-медієвістів можна по праву віднести неперевершеного знавця джерелознавчої спадщини України XVI – першої половини XVII ст., доктора історичних наук, професора Миколу Павловича Ковальського, чий трудовий шлях упродовж більш ніж трьох десятиліть (1963–1994) пов'язаний з Дніпропетровським державним (нині Дніпровським національним) університетом, де він обіймав і науково-педагогічні посади (доцента, професора), і керівні, адміністративні (декана Криворізького загальнонаукового факультету ДДУ, декана історико-філологічного і заочного факультетів, завідувача кафедри історіографії та джерелознав-

ства) (Захарчин, В. В., 2013, с. 529; Поляков, М. В., гол. ред., 2018, с. 148–149).

У цей період мені пощастило не лише познайомитись (ще в студентські роки), а й тривалий час пліч-о-пліч працювати з ним на історичному факультеті, майже щодня спілкуючись у ході вирішення різноманітних виробничих чи громадських справ. Своїми враженнями та емоціями від таких зустрічей, від безпосереднього спілкування й співпраці з маститим ученим – патріотом, талановитим педагогом-наставником молоді генерации професійних українських істориків і просто прекрасною, ерудованою, комунікабельною людиною, чий яскравий образ назавжди закарбувався в моїй пам'яті, й хотілося б поділитися в цій статті.

Метою статті є висвітлення на основі власних спогадів та спостережень окремих фрагментів дніпропетровського періоду життєдіяльності М. П. Ковальського як ученого, педагога, громадянина, людини.

Виклад основного матеріалу. Пригадуються передусім студентські роки, плеяда висококласних викладачів, здебільшого молодих, енергійних майстрів своєї справи, які навстіж відчинили для нас «вікно в історію», допомогли зануритись у найпотаємніші криївки минулого й осягнути в багатобарвній динаміці його глибинні пласти, закономірності, тенденції, особливості, колізії, міфи, легенди – тобто все те, за що ми любимо історію. Маю на увазі щонайперше професорів Д. П. Пойду, Ф. С. Павлова, В. Я. Борщевського, доцентів І. Ф. Ковальову, Ф. Р. Гольденберг, З. П. Куніну, В. А. Новадрана, В. І. Михайлову, М. Ф. Карпенка, Д. С. Шелеста, О. Ф. Батаріну, Л. О. Бардагову та ін. Всі вони прекрасно знали історію, досконало володіли наявними на той час методиками їх викладання, в тому числі принципу міждисциплінарного дискурсу, взагалі були блискучими лекторами ораторського типу, здатними «влюбити» будь-кого в свій предмет.

До цієї ж когорти належав і Микола Павлович Ковальський, який запам'ятався своїм «фірмовим» курсом джерелознавства історії СРСР у 1969–1970 навчальному році, який ми слухали на четвертому курсі. Й хоча ця дисципліна формально належала до розряду теоретичних, а отже, була й складнішою за процедурою освоєння та дещо «сухою» за емоційним сприйняттям, тим не менш 40-річному педагогу вдалося так вибудувати свій курс, щоб забезпечити оптимальне співвідношення лекцій і семінарських занять, наситити їх свіжою, цікавою, зазвичай максимально персоналізованою інформацією як з актуальних теоретичних питань джерелознавства, так і з досвіду функціонування відомих джерелознавчих наукових шкіл (московської, київської, львівської), їхніх засновників та носіїв.

Попри те, що за навчальною програмою вивчення цього предмету передбачалося на загальносоюзному тлі історії СРСР, Микола Павлович акцентував усе ж таки нашу увагу на ключових аспектах джерелознавчого осмислення української історії, особливо доби так званого зрілого чи пізнього середньовіччя. Схоже, в ході дидактичних студій та дискусій він виношував і обкатував свої наукові ідеї, концепції та проекти, узагальнені пізніше (1977–1984) в серії його навчальних посібників з джерелознавства історії України XVI – першої половини XVII ст. (Ковальський, Н. П., 1977; Ковальський, Н. П., 1978a; Ковальський, Н. П., 1978b; Ковальський, Н. П., 1979; Ковальський, Н. П., 1982; Ковальський, Н. П. и Мыцык, Ю. А., 1984).

Судячи з усього, матеріали виданих посібників, незважаючи на такий жанр, виявились настільки науково переконливими й затребуваними, що за рекомендаціями провідних вітчизняних істориків тієї пори були невдовзі покладені в основу його докторської дисертації *«Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII вв.»*, успішно захищеної 1984 р. у спеціалізованій вченій раді Московського університету ім. М. В. Ломоносова. Ця подія промовисто засвідчила, що в українському історико-культурному просторі сформувався і вагомо заявив про себе солідний учений-джерелознавець, ім'я якого вже тоді було добре знане в Україні, Росії, Литві, Польщі. Доречно сказати, що цьому сприяло кілька його наукових стажувань, зокрема, в Московському і Ягеллонському (м. Краків, ПНР) університетах, під час яких йому вдалося не лише налагодити плідні ділові контакти з провідними ученими-істориками, а й, що не менш важливо, суттєво поповнити свій дослідницький «багаж» значними колекціями нових маловідомих або взагалі незнаних в українській історичній літературі архівних та інших джерел (Архів Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, арк. 119, 160–161).

Повертаючись до портрета М. П. Ковальського як викладача, хотів би виокремити бодай деякі його характерні риси, котрі, на мою думку, визначають найбільш сутнісні, базові імперативи науково-педагогічної майстерності історика. Насамперед приваблювали в ньому висока загальна і академічна культура, дивовижна працелюбність, цілеспрямованість, інтелігентність, ерудиція, комунікабельність, постійна обізнаність в новинках наукової, навчальної, художньої літератури, вміння полемізувати з опонентами й твердо, аргументовано відстоювати свою точку зору, а в разі поразки – визнавати протилежну. Тягнулися до нього в нашому середовищі й через суто людські якості, оскільки він умів уважно вислухати й головне – почути співрозмовника, підтримати

його, допомогти у певних професійних чи життєвих ситуаціях.

Вирізнявся Микола Павлович з-поміж інших викладачів і своїм неповторним дидактичним колоритом безпосередньо в ході занять, зокрема, емоційно-динамічною, навіть дещо поспішною манерою подачі навчального матеріалу, але неодмінно із дотриманням «залізної логіки» та аргументації авторських спостережень, аналітики, висновків. Причому здебільшого він читав лекцію не від кафедри, а у постійному русі, пересуваючись аудиторією, зі зміною темпу і тембру голосу, тобто з елементами своєрідної артистичності. Імпонували нам і такі органічні складники його педагогічного стилю, як скрупульозне знання першоджерел, історичної документалістики, архівної та історіографічної спадщини (особливо, звісно, в царині українського середньовіччя), досконале володіння методиками їх донесення до аудиторії, живий зв'язок з нею, вимогливе, але й доброзичливе, справедливе ставлення до студентів під час іспиту.

Не випадково у 1976 та 1979 рр. М. П. Ковальського двічі визнавали переможцем огляду-конкурсу педагогічної майстерності в університеті та Жовтневому районі, а його досвід узагальнювали й поширювали у формі плаката під назвою «Синтез наукової і педагогічної майстерності» (Архів Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, арк. 108).

Впадала в око самотні зовнішня харизма Миколи Павловича: загалом професорський дрес-код, але подеколи вельми барвисті краватки, що не дуже пасували до сорочки; такий собі надшвидкий стиль пересування вічно квапливого кудись професора, нерідко зі знаменитим «портфелем Ковальського» в руках, ущерть заповненим книгами чи журналами із власної бібліотеки (що налічувала кілька тисяч примірників) для студентів та аспірантів (*«Не шарь по полкам жадным взглядом, здесь книги не даются на дом»* – це не про Миколу Павловича); постійна, практично щоденна присутність молоді в його службовому кабінеті з метою обговорення якихось наукових чи освітніх питань і т. п.

Поважали вченого-історика й за чітку світоглядну та громадянську позицію. Висловлював він її відверто, був не показним, містифікованим, як на кожному кроці спостерігаємо сьогодні, а справжнім українським патріотом, для якого вищим мірилом професіоналізму завжди було чесне й самовіддане служіння справі, обраній професії, своєму народові, Батьківщині. Й це не просто слова, нехай і в дещо пафосному, ювілейному, звучанні, – це фахове й життєве кредо науковця-гуманітарія.

Ось лише один промовистий факт. У 1973 р. редколегія журналу *«Комуніст України»* запропонувала М. П. Ковальському внести суттєві

корективи у дусі тогочасних ідеологічних штампів і стереотипів у підготовлену ним спільно з професором Д. П. Пойдою об'єктивну наукову рецензію на монографію київського історика В. Г. Сарбея «В. І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України» (К., 1972), в якій було віддане належне прогресивному у творчості М. І. Костомарова і М. П. Драгоманова. У відповідь він (як і його співавтор) рішуче відмовився від цієї вимоги. Рецензія за підписами цих авторів так і не з'явилася. Зрозуміло, що в тодішніх умовах такий крок міг обернутися серйозними наслідками і цілком конкретними «оргвисновками» для неслухняних порушників спокою в колах офіційної історіографії. Проте далеко не всі були такими. Один з київських докторів наук у тому ж республіканському партійному журналі (№ 1 за 1974 р.) опублікував за завданням редакції паплюжну й одіозну «рецензію», а фактично донос, під кричущою назвою «Неухильно керуватись ленінською методологією в історичному дослідженні», внаслідок чого присудження В. Г. Сарбею докторського ступеня було відтерміноване на багато років (Іваненко, В., 2003, с. 271-272).

І цей перелік компетентісних і суто людських особливостей одного з кумирів студентства 70-х – початку 90-х рр. ХХ ст. можна продовжувати, відкриваючи все нові й нові грані таланту історика – джерелознавця, просто високопорядної, чуйної людини. Ясно одне: всім нам, хто навчався чи працював у ті часи на історичному факультеті, просто пощастило опинитися в близькому середовищі таких неординарних особистостей, дихати разом з ними одним повітрям, опікуватися схожими турботами і проблемами, набиратися таким чином необхідного професійного й життєвого досвіду. Саме вони крок за кроком формували, «вигранювали» тодішні покоління університетських істориків до рівня потрібної фахової й, що не менш важливо, громадянської зрілості, спонукаючи їх до якнайшвидшої інтеграції в різні сфери суспільного буття. І не лише в освітню чи наукову, до чого, власне, цілеспрямовано й готувалися, бо наших випускників можна було зустріти всюди – в органах державної влади і місцевого самоврядування, в правоохоронному секторі й збройних силах, в бізнесі, культурі, журналістиці, сфері послуг тощо.

Мої особисті контакти з М. П. Ковальським помітно посилились після закінчення університету й аспірантури, коли розпочалася моя науково-освітня кар'єра на кафедрі історії СРСР та УРСР і де я долучився до тих дійсно грандіозних справ, якими жив колектив щойно відновленого як самостійного підрозділу історичного факультету (1971) й університету. Адже всім нам – від декана, знаного ученого-професора до молодого викладача чи аспіранта – кортіло якнайшвидше реалізувати свої амбітні наміри та плани, віднай-

ти власне «місце під сонцем», зробити якомога більше для *Alma mater*. То були насичені різними подіями роки, що стали багато в чому визначальними, доленосними з точки зору структурування й вироблення стратегії розвитку істфаку, пошуку ним своєї ніші й самоствердження у вітчизняному просторі вищої історичної освіти і науки.

В епіцентрі ж, у гушці цих процесів були наші факультетські авторитети в особі керівного ядра та найбільш «просунутих» науковців за сучасним сленгом. І серед них – Микола Павлович, який мав до того ж значний досвід адміністративної роботи, накопичений під час виконання деканських функцій спочатку в Криворізькому загальнонауковому факультеті ДДУ (1963–1965), а потім на історико-філологічному факультеті (1970–1971). Як і більшість з нас, тодішніх членів істфаківського співтовариства, він був членом компартії, причому, як мені здавалося, принаймні зовні, ідейно переконаним, з відповідною внутрішньою парадигмою світосприйняття. Був навіть членом Жовтневого РК КПУ (1970–1973) (Архів Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, арк. 136). Тому майже ніхто не сумнівався, що саме він мав очолити відроджений історичний факультет. Важко сказати, чому в підсумку сталося не так, як думалося. Хоч можна припустити: при обговоренні кандидатури «керманича» нового «ідеологічного» підрозділу враховували, що рекомендований на цей пост доцент М. Ф. Карпенко прийшов до університету з партапарату, маючи досвід управлінської роботи на рівні такого політичного органу, як райком КПУ. І це, схоже, в тих умовах стало вирішальним чинником.

У цей непростий період становлення факультету відповідальну керівну посаду обійняв і М. П. Ковальський. Наприклад, після відрядження з університету на початку червня 1974 р. п'ятьох студентів «за анекдоти» міськом КПУ ухвалив рішення «про зміцнення керівництва історичного факультету», й Микола Павлович очолив його парторганізацію (до середини 1975 р.), доклавши своїх зусиль для усунення «серйозних недоліків» (в уяві міської партвлади) й виведення факультету з так званого «прориву», стабілізації ситуації та консолідації колективу. (До речі, вдруге така довіра йому була надана у «перебудовні» 1985–1987 рр.). Водночас відбулася й зміна декана. Пішов у відставку за власним бажанням доцент М. Ф. Карпенко. Його змінила доцент Р. С. Попова, яка теж не затрималася на цій посаді, невдовзі поступившись місцем професору А. М. Черненку (1977). З останнім з самого початку і майже до кінця 1983-го довелося попрацювати й мені як заступнику з навчальної роботи після того, як пройшов дворічну школу управлінського «гарту» на посаді секретаря партбюро факультету (слідом за М. П. Ковальським).

Зауважу принагідно, що в цей період не тільки завершується процес організаційного становлення історичного факультету в ДДУ, а й виразно простежується його стрімкий вихід на союзно-республіканську арену. Зусиллями наших провідних науковців (у тому числі Миколи Павловича) були встановлені тісні ділові й дружні стосунки з багатьма авторитетними академічними інститутами та університетами Радянського Союзу, НДР, Польщі, Болгарії та інших країн, за якими здійснювали спільні наукові проекти, регулярно проводили конференції, семінари, відбувався обмін досвідом, ученими, студентами, аспірантами, видавали монографії, збірники, підручники та ін. Зокрема, як із короткочасними візитами для участі в наукових форумах, засіданнях спеціалізованих вчених рад (їх у нас тоді було дві – з вітчизняної і всесвітньої історії на чолі з професором Д. П. Пойдою (заступник – М. П. Ковальський) та історії КПРС під головуванням професора А. М. Черненка), так і в рамках більш тривалого перебування на факультеті з метою читання спецкурсів, роботи у складі державних комісій на історичному факультеті Дніпропетровського університету побувало чимало маститих істориків з Києва, Москви, Ленінграда та інших наукових і освітніх центрів СРСР. Серед них – академіки І. І. Мінц, Ю. Ю. Кондуфор, М. І. Супруненко, П. Т. Тронько, А. М. Шлепаков, професори В. К. Гусєв, Р. Г. Скринніков, М. Т. Белявський, В. З. Дробіжев, Н. Я. Ейдельман, В. О. Муравйов, О. С. Орлов, Ю. О. Львунін, В. Є. Іллерицький, О. І. Рогов, В. Г. Сарбей, С. В. Кульчицький, Ю. А. Пінчук, В. Ф. Панібудьласка, П. П. Панченко та ін. (Поляков, М. В., гол. ред., 2013, с. 295).

Неабиякого резонансу в ті часи була проведена на базі нашого університету серія потужних наукових форумів, учасниками яких були сотні фахівців-істориків найвищого гатунку практично з усіх республік колишнього СРСР, – члени союзної і національних академій наук, доктори і кандидати наук. Йдеться, зокрема, про всесоюзні наукові конференції з проблем джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін (1983) та історіографії (1984), ініційовані й організовані М. П. Ковальським і його учнями й колегами. Підготовка і проведення таких акцій завжди були справою честі та гідності всього колективу історичного факультету, а тому вони й проходили на найвищому організаційному й науковому рівні, даючи змогу не тільки досвідченим, а й молодим дослідникам апробувати результати своїх студій у солідному фаховому середовищі, долучатися й шліфувати досвід організації різних заходів подібного спрямування.

Все це в поєднанні з вагомою творчою спадщиною Миколи Павловича (що нараховує понад 500 найменувань друкованої продукції, вклю-

чаючи близько 40 монографій, брошур, навчальних і методичних посібників, 6 підготовлених ним докторів і 28 кандидатів наук, численні редактування книг, збірників наукових праць, підручників, опонування дисертацій тощо) свідчить про започаткування в Дніпропетровському університеті потужної наукової школи з джерелознавства історії України – «школи Ковальського», яка стала широко знаною не тільки на вітчизняних теренах, а і в європейському та світовому історико-науковому просторі. Не можна не погодитися з професором С. І. Світленком, на думку якого джерелознавча школа М. П. Ковальського була, по суті, «єдиною історичною школою в УРСР протягом 1930 – 1980-х рр., яка сформувалася в умовах тотальної русифікації та ідеологізації української науки й культури» (з листа-обґрунтування щодо доцільності встановлення меморіальної дошки вченому). Ця наукова школа поряд з іншими всесвітньо відомими осередками науки нашого ЗВО різних поколінь, засновниками і фундаторами яких були, приміром, академіки О. І. Бродський, В. І. Данилов, О. М. Динник, Д. П. Коновалов, Г. В. Курдюмов, В. М. Ковтуненко, М. П. Корнейчук, В. І. Моссаковський, В. Ф. Прісняков, Д. І. Яворницький та ін., назавжди закарбується в історичній пам'яті університетської громади як символ і натхненний приклад справжнього подвижництва в науці, самовідданого служіння її величності науковій істині.

Насамкінець хотілося б пригадати деякі епізоди з життєвої біохроніки Миколи Павловича у Дніпропетровському університеті початку так званих «лихих» 90-х, які досить виразно віддзеркалюють його людське єство: гуманізм, людяність, порядність. Як відомо, то були дуже нелегкі часи, позначені масованою й болісною руйнацією економіки, соціальної сфери, усталених світоглядних і духовних цінностей та ідеалів, шаленою інфляцією, нечуваним у мирний період падінням добробуту, життєвого рівня людей. Важко було усім, особливо бюджетникам. Адже заробітна плата в умовах повного розвалу фінансової системи, появи замість традиційних рублів ерзацвалюти у вигляді так званих купонів, по суті, втратила своє призначення як основне і найчастіше – єдине джерело їхніх доходів, не забезпечуючи елементарних життєвих потреб.

Цікавий штрих: нерідко на побутовому рівні ми вимірювали реальне наповнення зарплати не тисячами чи мільйонами купоно-папірців (яких, до того ж, подеколи не отримували по кілька місяців), а певною товарною продукцією, що можна на них придбати в кілограмах, літрах, штуках... Майже щоденно спілкуючись тоді з Миколою Павловичем (а наші кабінети були напроти), обговорюючи за ранковим чаюванням і обов'язковою сигаретою останні соціально-економічні та політичні події в країні, регіоні, він часто

резюмував нашу розмову sacramентальною фразою, що стала на факультеті і в університеті своєрідним афоризмом: «*Маразм крепчает...*». Особливо пригнічувало професора, як і багатьох з нас, неможливість придбати для власної бібліотеки нову монографію чи фаховий журнал, поїхати у відрядження, відвідати театр. Натомість бували випадки, коли з колегами чи аспірантами він ділився останнім, підтримуючи їх у скрутних моментах.

А ще пам'ятаю, як під час підготовки до 75-річчя університету (1993) у вузькому колі факультетських однодумців (декан А. Г. Болєбрух, завідувач кафедри всесвітньої історії М. Д. Мартинів, автор цих рядків та ін.) виникла ідея порушити перед керівництвом ЗВО, а потім і перед центральною владою клопотання про відзначення заслуг М. П. Ковальського до ювілею однією з державних нагород, попри те, що незадово до цього вчений став заслуженим діячем науки і техніки України (1991). Дізнавшись про нашу ініціативу, він категорично відмовився, заявивши: «Є достойніші. Та й не на часі...».

Й останнє, – про зовсім особисте, про Ковальського-сім'янина. Розумію, що це вельми делікатна тема, за лаштунки якої зазвичай якось не прийнято зазирати. Проте все ж дозволю собі зробити такий відступ, бо власними очима мав змогу спостерігати, з яким пієтетом ставився Микола Павлович до родини, будучи її своєрідним «кам'яним муром», справжнім стрижнем, душею дому. Тим паче після невимовно важкої, непоправної втрати напередодні нового 1973 р. коханої дружини Любові Кирилівни (уродженої Кікець), коли залишився вдівцем (назавжди) з двома донь-

ками – 9-річною Іриною і 10-річною Тетяною. Можна тільки уявити, яких надзусиль (часом жертвних для себе) довелося докласти йому (що-правда, за всебічного сприяння тещі Марії Іванівни), щоб, як кажуть, поставити їх на ноги, вивчити (обидві закінчили наш університет), «вивести в люди»: перша пішла стежиною тата, стала професійним істориком, кандидатом наук (працює доцентом історичного факультету ДНУ), друга – філологом (працювала в музеях Дніпропетровська – історичному ім. Д. І. Яворницького та «Літературне Придніпров'я»). На жаль, у 2003-му внаслідок тяжкої хвороби Таня померла, що обернулося новим кривавим рубцем на батьковому серці, прискоривши, певне, відхід у вічність і його самого (2006). То був час (від 1994 р.), коли Микола Павлович повернувся на свою «малу батьківщину», до мальовничого волинського містечка Острога, де разом з місцевими колегами-подвижниками піднімав з руїн та небуття знамениту середньовічну академію, відроджуючи нетлінні національні традиції вищої класичної освіти в Україні.

Такою в найзагальніших рисах залишилась у моїй пам'яті світла і колоритна постать університетського професора 1960-х – початку 90-х рр. Миколи Павловича Ковальського – вченого-енциклопедиста, патріота, людини винятково чесною, скромною, відповідальною, подекуди навіть сентиментальною, чия життєдайна енергетика завжди надихала на добрі справи всіх, кому пощастило разом з ним осягати таїни професії історика й людської мудрості. А допоки його пам'ятати-муть, він житиме серед нас.

Бібліографічні посилання

Архів Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. Дніпро. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 7507.

Захарчин, В. В., 2013. Ковальський Микола Павлович. В: Дзюба, І. М., Жуковський, А. І., Железняк, М. Г. та ін., гол. ред., 2013. *Енциклопедія сучасної України*. Київ, т. 13 (Киї – Кок). Доступно: <http://esu.com.ua/search_articles.php?id=7147>

Іваненко, Валентин, 2003. *Біль і звитяга: ХХ століття в українському вимірі*. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС.

Ковальський, Н. П., 1977. Анализ советских археографических публикаций документальных источников. В: Ковальський, Н. П., 1977-1979. *Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII века*. Учебное пособие. Днепропетровск: ДГУ, ч. 1. Доступно: <http://chtyvo.org.ua/authors/Kovalskyi_Mykola/Ystochnykovedenye_ystoryy_Ukrayn_XVIpervaia_polovyna_XVII_veka_Chast_1_Analyz_sovetskykh_arkheohrafiy/>.

Ковальський, Н. П., 1978. Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников. В: Ковальський, Н. П., 1977-1979. *Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII века*.

Учебное пособие. Днепропетровск: ДГУ, ч. 2. Доступно:

<http://chtyvo.org.ua/authors/Kovalskyi_Mykola/Ystochnykovedenye_y_arkheohrafiya_ystoryy_Ukrayn_XVIpervoi_polovyna_XVII_v_Chast_2_Analyz_dorevoliut/>.

Ковальський, Н. П., 1978. Характеристика публикации источников на иностранных языках. В: Ковальський, Н. П., 1977-1979. *Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII века*. Учебное пособие. Днепропетровск: ДГУ, ч. 3. Доступно: <http://chtyvo.org.ua/authors/Kovalskyi_Mykola/Ystochnykovedenye_ystoryy_Ukrayn_XVIpervoi_polovyn_XVII_veka_Chast_3_Kharakterystyka_publikatsyy_yst/>.

Ковальський, Н. П., 1979. Обзор основных отечественных собраний архивных источников. В: Ковальський, Н. П., 1977-1979. *Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII века*. Учебное пособие. Днепропетровск: ДГУ, ч. 4. Доступно: <http://chtyvo.org.ua/authors/Kovalskyi_Mykola/Ystochnykovedenye_ystoryy_Ukrayn_XVIpervoi_polovyn_XVII_v_Chast_4_Obzor_osnovnykh_otchestvennykh_sobr/>.

Ковальський, Н. П., 1982. *Источники по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII в.: структура источниковой базы*. Учебное пособие. Днепропетровск: ДГУ.

Ковальський, Н. П., Мышук, Ю. А., 1984. Анализ архивных источников по истории Украины XVI – XVII вв. Учебное пособие. Днепропетровск: ДГУ.

Поляков, М. В., гол. ред., 2013. *Усна історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара*. Збірник документів і матеріалів. Дніпропетровськ: ЛІРА, т. 1.

Поляков, М. В., гол. ред., 2018. Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (1918–2018). Вид. 3-тє доп. і перероб. Дніпро: ЛІРА.

References

Archive of the Oles Honchar Dnipro National University. Dnipro. Fund 1. Inventory 4. File 7507.

Zakharchyn, V. V., 2013. Koval's'kyi Mykola Pavlovych. In: Dzyuba, I. M., Zhukovs'kyi, A. I., Zheleznyak, M. H. etc., eds., 2013. *Entsyklopediya suchasnoi Ukrainy [Encyclopedia of Modern Ukraine]*. Kyiv, vol. 13 (Kyiv – Kok). Available at: <http://esu.com.ua/search_articles.php?id=7147> (in Ukrainian).

Ivanenko, V., 2003. *Bil' i zvytyaha: XX stolittya v ukraïns'komu vymiri [Pain and victim: The twentieth century in the Ukrainian dimension]*. Dnipropetrovsk: ART-PRES (in Ukrainian).

Koval'skiy, N. P., 1977. Analiz sovetskikh arkheograficheskikh publikatsiy dokumental'nykh istochnikov [The analysis of the Soviet archaeographic publications of documentary sources]. In: Koval'skiy, N. P., 1977–1979. *Istochnikovedenie istorii Ukrainy XVI – pervoy poloviny XVII veka [Source study of the history of Ukraine of the 16th and the first half of the 17th century]*. Tutorial. Dnepropetrovsk: DGU, part 1. Available at: <http://chtyvo.org.ua/authors/Kovalskyi_Mykola/Ystochnykovedenye_ystoryy_Ukrayn_XVIpervaia_polvyna_XVII_veka_Chast_1_Analyz_sovetskykh_arkheohrafiy/> (in Russian).

Koval'skiy, N. P., 1978a. Analiz dorevolutsionnykh otechestvennykh publikatsiy istochnikov [The analysis of pre-revolutionary domestic publications sources]. In: Koval'skiy, N. P., 1977–1979. *Istochnikovedenie istorii Ukrainy XVI – pervoy poloviny XVII veka [Source study of the history of Ukraine of the 16th and the first half of the 17th century]*. Tutorial. Dnepropetrovsk: DGU, part 2. Available at: <http://chtyvo.org.ua/authors/Kovalskyi_Mykola/Ystochnykovedenye_y_arkheohrafiya_ystoryy_Ukrayn_XVIpervoi_polvyna_XVII_v_Chast_2_Analyz_dorevoliut/> (in Russian).

Koval'skiy, N. P., 1978b. Kharakteristika publikatsii istochnikov na inostrannykh yazykakh [The characteristics of publishing sources in foreign languages]. In: Koval'skiy, N. P., 1977–1979. *Istochnikovedenie istorii*

Ukrainy XVI – pervoy poloviny XVII veka [Source study of the history of Ukraine of the 16th and the first half of the 17th century]. Tutorial. Dnepropetrovsk: DGU, part 3. Available at: <http://chtyvo.org.ua/authors/Kovalskyi_Mykola/Ystochnykovedenye_ystoryy_Ukrayn_XVIpervoi_polvyn_XVII_veka_Chast_3_Kharakterystyka_publicatsiy_yst/> (in Russian).

Koval'skiy, N. P., 1979. Obzor osnovnykh otechestvennykh sobraniy arkhivnykh istochnikov [The overview of the main domestic collections of archival sources]. In: Koval'skiy, N. P., 1977–1979. *Istochnikovedenie istorii Ukrainy XVI – pervoy poloviny XVII veka [Source study of the history of Ukraine of the 16th and the first half of the 17th century]*. Tutorial. Dnepropetrovsk: DGU, part 4. Available at: <http://chtyvo.org.ua/authors/Kovalskyi_Mykola/Ystochnykovedenye_ystoryy_Ukrayn_XVIpervoi_polvyn_XVII_v_Chast_4_Obzor_osnovnykh_otchestvennykh_sobr/> (in Russian).

Koval'skiy, N. P., 1982. *Istochniki po sotsial'no-ekonomicheskoy istorii Ukrainy XVI – pervoy poloviny XVII v.: struktura istochnikovoy bazy [Sources on the socio-economic history of Ukraine of the 16th and first half of the 17th centuries: the structure of the source base]*. Tutorial. Dnepropetrovsk: DGU (in Russian).

Koval'skiy, N. P., Mytsyk, Yu. A., 1984. *Analiz arkhivnykh istochnikov po istorii Ukrainy XVI – XVII vv. [Analysis of archival sources on the history of Ukraine of the 16th and 17th centuries]*. Tutorial. Dnepropetrovsk: DGU (in Russian).

Polyakov, M. V., ch. ed., 2013. *Usna istoriya Dnipropetrovs'koho natsional'noho universytetu imeni Olesya Honchara [Oral History of the Oles Honchar Dnipropetrovsk National University]*. Collection of documents and materials. Dnipropetrovsk: LIRA, vol. 1.

Polyakov, M. V., ch. ed., 2018. *Profesory Dniprovs'koho natsional'noho universytetu imeni Olesya Honchara (1918–2018) [Professors of the Oles Honchar Dniprovsky National University (1918–2018)]*. 3rd ed. Dnipro: LIRA.

УДК 930.1(477) (092)

**Відродження і збереження
історичної пам'яті у творчій
спадщині професора
М. П. Ковальського***

С. І. Світленко

Доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000-0003-3313-9036

Researcher ID: R-5856-2017

svitlenko@gmail.com

Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро,
49010, Україна

Анотація. Метою статті є розкриття концепту відродження і збереження історичної пам'яті у творчій спадщині професора М. П. Ковальського. *Методи:* історико-генетичний, історико-системний, історико-біографічний; комплексний та персоналістичний підходи. *Джерела:* архівні документи особового походження, опубліковані джерела епістолярного й мемуарного характеру, новітня історіографія. *Тип статті:* аналітична. *Основні результати.* Висвітлено закономірності вибору молодим ученим напряму наукового дослідження. Розкрито особливості вивчення ученим-істориком джерелознавчої проблематики періоду переходу від пізнього Середньовіччя до раннього Модерну, тобто XVI – першої половини XVII ст., в обста-

новці радянської дійсності 70–80-х рр. XX ст.; акцентовано на великій евристичній діяльності ученого; показано його конкретний внесок у дослідження зазначеної історичної епохи. Стверджується, що можна вести мову про комплексність підходу М. П. Ковальського до опрацювання джерельної бази як документальної основи відродження історичної пам'яті. Вищезазначений процес простежувався у творчій спадщині професора у загальнонаціональному, регіональному та в історико-краєзнавчому контекстах. Висвітлено, що М. П. Ковальський помітно розширював предметне поле досліджень. *Стислі висновки.* М. П. Ковальський зробив великий внесок у відродження і збереження історичної пам'яті про козацький період української історії, активно залучаючи в цей процес молодих учених, аспірантів та студентів, результатом чого стало формування і становлення наукової школи з джерелознавства історії України XVI–XVIII ст. *Практичне значення.* Матеріал статті може бути цікавим у процесі підготовки студентів та аспірантів, підготовки дисертацій. *Наукова новизна.* Актуалізовано різноманітні першоджерела, представлено недостатньо досліджений ракурс творчої діяльності професора М. П. Ковальського.

Ключові слова: джерелознавство; історія України; евристична діяльність; науково-дослідна діяльність; навчально-методична діяльність; археографічна діяльність; учений; історик.

Надійшла до редколегії 16.05.2019

Прорецензована 12.06.2019

Рекомендована до друку 29.07.2019

* Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0119U100450 «Духовна культура та суспільне життя в історичній пам'яті Наддніпрянської України (XVI – початок XXI ст.)».

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 13–24

doi 10.15421/26190102

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 930.1(477) (092)

Возрождение и сохранение исторической памяти в творческом наследии профессора Н. П. Ковальского¹

С. И. Светленко

Доктор исторических наук, профессор

ORCID: 0000-0003-3313-9036

Researcher ID: R-5856-2017

svitlenko@gmail.com

Днепропетровский национальный университет
имени Олеся Гончара,
проспект Гагарина, 72, г. Днепро,
49010, Украина

Аннотация. Целью статьи является раскрытие концепта возрождения и сохранения исторической памяти в творческом наследии профессора Н. П. Ковальского. *Методы:* историко-генетический, историко-системный, историко-биографический; комплексный и персоналистический подход. *Источники:* архивные документы личного происхождения, опубликованные источники эпистолярного и мемуарного характера, новейшая историография. *Тип статьи:* аналитическая. *Основные результаты.* Освещены закономерности выбора молодым ученым направления научного исследования. Раскрыты особенности изучения ученым-историком источниковедческой проблематики периода перехода от позднего Средневековья до раннего Модерна, то есть XVI – первой половины XVII

века, в обстановке советской действительности 70 – 80-х гг. XX в.; акцентировано на большой эвристической деятельности ученого; показано его конкретный вклад в исследование указанной исторической эпохи. Утверждается, что можно говорить о комплексности подхода Н. П. Ковальского к обработке источниковой базы как документальной основы возрождения исторической памяти. Вышеупомянутый процесс наблюдался в творческом наследии профессора в общенациональном, региональном и в историко-краеведческом контекстах. Н. П. Ковальский заметно расширял предметное поле исследований. *Краткие выводы.* Н. П. Ковальский внес большой вклад в возрождение и сохранение исторической памяти о казацком периоде украинской истории, активно вовлекая в этот процесс молодых ученых, аспирантов и студентов, результатом чего стало формирование и становление научной школы по источниковедению истории Украины XVI–XVIII вв. *Практическое значение.* Материал статьи может быть интересным в процессе подготовки студентов и аспирантов, подготовки диссертаций. *Научная новизна.* Актуализированы различные первоисточники, представлен недостаточно исследованный ракурс творческой деятельности профессора Н. П. Ковальского.

Ключевые слова: источниковедение; история Украины; эвристическая деятельность; научно-исследовательская деятельность; учебно-методическая деятельность; археографическая деятельность; ученый; историк.

Поступила в редколлегию 16.05.2019

Прорецензирована 12.06.2019

Рекомендована в печать 29.07.2019

¹ Статья подготовлена в соответствии с заданиями госбюджетной темы 0119U100450 «Духовная культура и общественная жизнь в исторической памяти Надднепрянской Украины (XVI - начало XXI вв.)».

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 13–24

doi 10.15421/26190102

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK508.843.K

Revival and preservation of historical memory in the creative heritage of Professor M. P. Kovalskyi¹

S. I. Svitlenko

D. Sc. in History, Professor
ORCID: 0000-0003-3313-9036
Researcher ID: R-5856-2017
svitlenko@gmail.com

*Oles Honchar Dnipro National University,
72 Gagarin avenue, Dnipro, 49010, Ukraine*

Abstract. *The purpose of the article is to reveal the concept of the revival and preservation of historical memory in the creative heritage of Professor M. P. Kovalskyi. Research methods:* historical-genetic, historical-system and historical-biographical; complex and personalistic approaches. *Sources:* a series of archival documents of personal origin, published sources of epistolary and memoir character, the latest historiography. *The main results.* In the *analytical article* the regularities of the choice of young scientists in the field of scientific research are highlighted. The peculiarities of the study of the scientist-historian of the source-related problems of the period of transition from the late Middle Ages to the early Modern (XVI – the first half of the XVII century) are studied in an atmosphere of the Soviet reality of the 70's and 80's of the 20th century; is accentuated on the great heuristic activity of the scientist; shows his specific contribution to the study of this historical epoch. It is argued that one can speak about the complexity of M. Kovalskyi's approach to the development of a source base as a documentary basis for the revival of historical memory. It was proved that the

part of the process of renaissance and preservation of historical memory by Professor M. P. Kovalskyi was his work in the development of Ukrainian archeography. The afore mentioned process was traced in the creative heritage of the professor not only in the national, but also in the regional and historical lore contexts. It is highlighted that in the process of revival and preservation of historical memory M. P. Kovalskyi significantly expanded the subject field of research, boldly engaging in the innovative scientific themes of his students. The attention was also paid to the methodical aspect of the revival and preservation of historical memory by Professor M. P. Kovalskyi, which was very broad, including the study of historical chronology, museology, historiography, source studies, historical heuristics, and historical bibliography. *Conclusions.* Professor M. P. Kovalskyi was made a great contribution to the revival and preservation of the historical memory of Ukrainians about the Cossack period of Ukrainian history, actively involving young scientists, postgraduates and students in this process, which resulted in the formation and formation of a scientific school on source study the history of Ukraine in the XVI–XVIII centuries. *Practical meaning.* The material of this article may be interesting in the process of preparing students and postgraduates, preparing theses. *Scientific novelty.* The research has actualized a variety of primary sources, insufficiently researched the perspective of the creative activity of Professor M. P. Kovalskyi.

Keywords: Source study; History of Ukraine; Heuristic activity; Research activities; Educational and methodological activities; Archeographic activities; Scientist; Historian.

Received 16.05.2019

Reviewed 12.06.2019

Accepted 29.07.2019

¹ The article is prepared in accordance with the tasks of the state budget theme 0119U100450 "Spiritual culture and social life in historical commemoration of the Dnipro Ukraine (the 15th – the beginning of the 21st centuries)".

Постановка проблеми. Проблема відродження і збереження історичної пам'яті українського народу є вельми важливою з погляду на формування й утвердження сучасної української національної свідомості та історичного мислення. Досліджуючи зазначену проблематику, варто звертати увагу на різні періоди української історії, коли вітчизняні вчені-історики проводили цю діяльність часто в несприятливих ідеологічних та суспільно-політичних умовах. Зокрема, заслуговує на всебічне вивчення проблема відродження і збереження історичної пам'яті в радянський історіографічний період та на зорі відновленої незалежності України. Саме цей історіографічний час збігається з діяльністю знаного українського історика-джерелознавця, доктора історичних наук, професора Миколи Павловича Ковальського, про якого його учениця С. В. Абросимова влучно сказала: «Старого відроджувач і нового творець!»

Історіографія. М. П. Ковальський заслужено увійшов до анналів української національної історіографії останньої третини XX – початку XXI ст. як видатний історик-джерелознавець, який усе своє інтелектуальне життя присвятив відродженню і збереженню історичної пам'яті про вітчизняне минуле і творенню нових історичних знань. Попри те, що постать професора М. П. Ковальського вже неодноразово ставала об'єктом історіописання, що знайшло відображення в кількох змістовних збірниках, зокрема: «Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 1. На пошану професора Миколи Павловича Ковальського» (Дніпропетровськ, 1997); «Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя» (Острог; Нью-Йорк, 1999), «Микола Павлович Ковальський. *Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...*» (Дніпропетровськ, 2007) та в інших працях, концепт історичної пам'яті у творчій спадщині професора М. П. Ковальського ще не став предметом спеціального історичного осмислення.

Мета дослідження полягає в тому, щоб розглянути відродження і збереження історичної пам'яті у творчому доробку М. П. Ковальського.

Методи, підходи та джерела. Для реалізації цієї мети автор застосував історико-генетичний, історико-системний та історико-біографічний методи, комплексний та персоналістичний підходи, актуалізував низку архівних, епістолярних та мемуарних опублікованих першоджерел, деякі особисті згадки про професора. У статті використано і ряд праць сучасних істориків, присвячених різним аспектам творчої спадщини професора М. П. Ковальського.

Виклад основного матеріалу та результати. Відродження і збереження історичної пам'яті українського народу в умовах радянської

дійсності, коли відбувалося формування і становлення особистості М. П. Ковальського, було не простою задачею істориків з погляду на суттєві впливи тодішньої ідеології та політики. Незважаючи на те, що Микола Павлович належав до членів тодішньої правлячої партії, що було нормою для працівників гуманітарної сфери в часи диктатури КПРС, він не став іти тривіальним шляхом розробки кон'юнктурних тем з історії «Великого Жовтня» чи «розвинутого соціалізму», а обрав не досліджену джерелознавчу проблематику періоду переходу від пізнього Середньовіччя до раннього Модерну, тобто XVI – першої половини XVII ст., хоча заради справедливості слід зазначити, що вказаний напрям свого докторського дослідження учений обрав не відразу.

Утім, вибір магістрального напрямку наукових уподобань М. П. Ковальського мав свої закономірні витоки. Гадаю, що основи інтересу до козацької епохи закладалися у майбутнього історика ще в культурному й освіченому сімейному колі, у шкільні роки, коли Микола Ковальський прочитав трилогію відомого польського письменника Г. Сенкевича, а в процесі домашнього читання від матері дізнався про вітчизняного літературного майстра М. Гоголя, в тому числі пізнавав його «Тараса Бульбу». Загалом матір-учителька Лідія Олександрівна, культ домашнього читання, родинна бібліотека – все це відіграло свою роль у процесі формування інтересу до історичного знання, до його збереження у свідомості майбутнього дослідника минулого. Чого варті були, наприклад, заняття школяра Миколи Ковальського з системного укладання хронологічних таблиць політичних діячів, глав держав від стародавнього Сходу, античності, середньовіччя, нового часу і до сучасності, в ході якого ним використовувалися різноманітні довідники, енциклопедії, монографії, курси істориків (Ковальський, М. П., 1997, с. 21–22; Швидько, Г. К., 2007, с. 13). За згадками самого М. П. Ковальського, він уже в перші повоєнні роки достатньо послідовно читав і збирав матеріали тодішньої преси, які зберігав упродовж десятиліть. І в цьому газетному читанні виявлявся ранній інтерес майбутнього джерелознавця до такого своєрідного джерела як преса.

Звичайно, свою роль відіграло й те, що вчений народився і виріс на історичній Волині, формувався як історик на Східній Галичині, котрі відомі своїми українськими історичними традиціями. Сам Микола Павлович зізнався, що захоплювався середньовічним Острогом, де часто ходив до місцевого музею (Ковальський, М. П., 1997, с. 21).

Особливе значення для формування М. П. Ковальського як ученого-історика відіграли студентські роки на історичному факультеті

Львівського університету, інтелектуальні впливи його вчителів-професорів – І. І. Вейцківського, Д. Л. Похилевича, а особливо Г. Ю. Гербільського (Ковальський, М. П., 1997, с. 23, 27). Напевно, період Середньовіччя приваблював молодого дослідника своєю першоджерельною змістовою насиченістю й тематичною різноманітністю.

Можливо, М. П. Ковальський занурився в епоху пізнього Середньовіччя й переходу до раннього Модерну, свідомо або підсвідомо уникаючи історії ХХ ст., і через деякі родинні обставини. Адже його дядько по батьківській лінії, Микола Миколайович Ковальський (1885–1944), належав до діячів РУП, згодом УСДРП, був членом Української Центральної Ради, в 1918–1920 рр. – директором Департаменту Державного Контролю УНР, а на еміграції – головою Українського Центрального Комітету у Варшаві. Про все це за часів комуністично-радянського режиму краще було не згадувати (Мицик, Ю., 1999, с. 11).

Сукупність усіх цих чинників мала вагомий вплив на вибір М. П. Ковальським основного вектору своїх досліджень, а тим самим зумовила проблемно-тематичні особливості процесу відродження і збереження ним історичної пам'яті, що здійснювався спочатку у Львові, а згодом у Кривому Розі, Дніпропетровську та в Острозі. І це незважаючи на те, що в радянські часи, за висловом Я. Д. Ісаєвича, «праці з історії України давнішого періоду зовсім не заохочувалися, а ледве толерувалися як неактуальні» (Ісаєвич, Я. Д., 1997, с. 56).

Важливо зазначити, що до відродження і збереження знань про минуле М. П. Ковальський підходив як справжній історик-джерелознавець, на строго документальній основі, починаючи зі львівського періоду своєї діяльності. Вже у процесі підготовки кандидатської дисертації «Зв'язки західноукраїнських земель з Російською державою (друга половина XVI–XVII ст.)» тоді ще молодий дослідник продемонстрував схильність до вивчення мало розроблених сюжетів, які б висвітлювали цілі пласти вітчизняної історії. При цьому він опрацьовував величезний першоджерельний матеріал.

Як засвідчувала Л. З. Гісцова, в ході написання своєї дисертації М. П. Ковальський поаркушно переглядав товстелезні книги обсягом до 1000 аркушів, написані складною українською, польською і латинською палеографією і мовами (Гісцова, Л., 1999, с. 33–34). С. В. Абросимова теж відмічала, що в 1953–1956 рр. М. П. Ковальський активно розшукував документи у Львові, Києві та Москві, здобув у той період великі навички і міцний підмурівок для усієї подальшої творчої роботи (Абросимова, С. В., 1997, с. 38; Особова справа Ковальського Миколи Павловича, арк. 10).

Переїхавши зі Львова до Кривого Рогу в 1963 р., М. П. Ковальський став спочатку доцентом кафедри історії Криворізького загальнонаукового факультету Дніпропетровського державного університету, а з грудня 1963 р. – деканом зазначеного факультету. Як свідчить характеристика М. П. Ковальського від 18 січня 1967 р., вчений успішно працював над докторською дисертацією «*Быт и культура рабочих новых промышленных районов западных областей УССР*», тема і розгорнутий план якої було затверджено на сесії Відділення історичних наук Інститутів археології та етнографії АН СРСР у Мінську в 1963 р. Певно, цей задум був продиктований попередньою роботою Миколи Павловича в 1958–1963 рр. в Українському державному музеї етнографії та художньої промисловості АН УРСР у Львові. Водночас привертає увагу й той рядок документа, де йшлося, що в коло наукових інтересів М. П. Ковальського входила й історія культури України періоду феодалізму (XVI–XVII ст.) (Особова справа Ковальського Миколи Павловича, арк. 13, 15, 16, 25, 30).

Утім, уже в черговій характеристиці доцента М. П. Ковальського від 16 жовтня 1969 р. (з 30 серпня 1967 р. учений став працювати на кафедрі СРСР і УРСР ДДУ) йшлося, що він успішно працює над темою докторської дисертації «*Источники по истории Украины второй половины XVI–первой половины XVII вв.*», затвердженій у березні 1969 р. Бюро Наукової Ради з проблеми «Історія історичної науки» при секції суспільних наук АН УРСР (Особова справа Ковальського Миколи Павловича, арк. 29, 45). Таким чином, переїхавши з Кривого Рогу до Дніпропетровська, М. П. Ковальський радикально змінив напрям свого докторського дослідження, відмовившись від попередньої теми з новітньої історії України, над якою працював упродовж кількох років, на користь періоду, що приваблював його ще під час роботи над кандидатською дисертацією.

При цьому доцента М. П. Ковальського жодним чином не зупинило те, що нова тема з джерелознавства потребуватиме великих евристичних зусиль в архівах та бібліотеках. Характерно, що після успішного захисту кандидатської дисертації Микола Павлович ніколи не гребував «чорною» роботою в архівах, систематично від початку 1970-х до середини 1990-х рр. відвідував ЦДІА України в Києві, здебільшого вивчаючи маловідомі джерела з історії України XVI–XVIII ст. Влітку 1970 р. М. П. Ковальський здійснив наукове відрядження в Польську Народну Республіку з метою збору матеріалів з досліджуваної тематики. Саме ґрунтовна евристична архівна робота дозволила М. П. Ковальському (навіть за умов негласної заборони на поглиблене вивчення історії України) завдяки організаторським і

науковим здібностям реалізувати свій науковий потенціал саме в тематиці середньовічної історії України, тим самим відродити і зберегти історичну пам'ять про цілу козацьку епоху української історії (Гісцова, Л., 1999, с. 33–35; Особова справа Ковальського Миколи Павловича, арк. 46).

Про серйозність і послідовність намірів М. П. Ковальського свідчить те, що, ще працюючи в 1967–1972 рр. на кафедрі історії СРСР і УРСР ДДУ, він розробив ряд лекційних курсів («Історіографія історії СРСР», «Джерелознавство історії СРСР та УРСР») та спецсемініарів («Джерела з історії культури Росії та України XVI–XVII ст.», «Вітчизняні та іноземні джерела з історії Росії та України XV–XVII ст.»), які мали джерелознавчу та історіографічну спрямованість (Особова справа Ковальського Миколи Павловича, арк. 44).

Принагідно слід зазначити, що в 1970–1980-х рр. у Дніпропетровському державному університеті, порівняно з іншими університетськими центрами в Україні, за словами М. П. Ковальського, «були найбільш сприятливі умови для зайняття справжньою наукою, може, з великої літери, в галузі історії України XV–XVIII ст.». Прикметно, що 11 травня 1972 р. Рада ДДУ ухвалила рішення перевести доцента кафедри історії СРСР і УРСР М. П. Ковальського на посаду старшого наукового співробітника для написання докторської дисертації строком на один рік. З 9 вересня 1972 р. це рішення було реалізовано. На посаді старшого наукового співробітника М. П. Ковальський працював до 15 липня 1973 р.

Гадаю, що вищезазначене рішення Ради ДДУ було вагомою морально-психологічною підтримкою Миколі Павловичу, непростим випробуванням для якого на початку 1970-х рр. стала тяжка хвороба коханої дружини Любові Кирилівни та її передчасна смерть у 1972 р. Очевидно, саме важкі сімейні обставини могли бути вагомою причиною того, що доцент М. П. Ковальський, який у 1970–1971 рр. працював деканом історико-філологічного факультету, не став деканом відновленого влітку 1971 р. історичного факультету. Адже влітку того ж року тяжко захворіла дружина Любов Кирилівна, а подружжя Ковальських виховувало в той час двох малолітніх дівчат – Таню та Іру, які відтепер потребували ще більшої уваги батька (Мицик, Ю. А., 2007, с. 37, 66).

Після смерті Любов Кирилівни Микола Павлович перебував, за словами його учениці Г. К. Швидько, «у стані тяжкої душевної кризи». Він не міг нормально працювати над текстом дисертації через тяжкі сімейні обставини, а час його перебування на посаді старшого наукового співробітника, спеціально призначений для

написання докторської дисертації, невблаганно спливав (Швидько, Г. К., 2007, с. 27–28).

Перебіг роботи М. П. Ковальського над докторською дисертацією, особливо в період 1973–1975 рр., ускладнювався й деякими обставинами ідеологічного характеру. Тоді на М. П. Ковальського та його учнів, за зізнанням самого ученого, «негласно наклеювалися ярлики певного «ізму»». Рецидиви такого ставлення простежувалися в різних формах та проявах і пізніше.

Однак, незважаючи на якісь «підкилимні ігри», партком і ректорат ДДУ 24 липня 1973 р. вніс пропозицію секретарю Жовтневого РК КП України В. В. Усенку затвердити члена КПРС від 1959 р., члена Жовтневого РК КП України від 1970 р., доцента кафедри історіографії та джерелознавства М. П. Ковальського деканом заочного факультету. До виконання нових обов'язків він приступив уже з 15 серпня 1973 р., а був обраний на посаду Радою ДДУ 14 березня 1974 р. переважною більшістю голосів (47 – «за», 4 – «проти») (Ковальський, М. П., 1997, с. 16; Особова справа Ковальського Миколи Павловича, арк. 52, 53, 57, 58, 61, 62).

Працюючи деканом заочного факультету, доцент М. П. Ковальський відповідально ставився до вдосконалення методичної роботи. В 1973–1981 рр. під його керівництвом було проведено вісім науково-методичних конференцій із заочного і вечірнього навчання і видано два збірники науково-методичних статей викладачів ДДУ з удосконалення підготовки кадрів без відриву від виробництва. Водночас він удосконалював методичне забезпечення своїх лекційних курсів з історіографії та джерелознавства, історії південних і західних слов'ян, зі спеціальних історичних дисциплін (історичної бібліографії, музеєзнавства). Ним була укладена й тиражована програма з історичної бібліографії, виготовлено 100 таблиць і схем, понад 600 слайдів з історії південних і західних слов'ян, історичної бібліографії і музеєзнавства, видані методичні вказівки з бібліографії та хронології (Особова справа Ковальського Миколи Павловича, арк. 92–93, 108).

Завдяки своїй великій силі волі та працелюбності, учений зміг зосередитися на наукових студіях, здійснюючи фронтальну евристичну діяльність, а згодом у 1977–1983 рр. опублікувавши цілу серію з 7 навчальних посібників з джерелознавства історії України XVI – першої половини XVII ст., які по суті являли собою монографічні праці (Ковальський, Н. П., 1977; Ковальський, Н. П., 1978а; Ковальський, Н. П., 1978б; Ковальський, Н. П. 1979а; Ковальський, Н. П., 1979б; Ковальський, Н. П., 1982; Ковальський Н. П., 1983; Особова справа Ковальського Миколи Павловича, арк. 117, 131 зв., 134 зв.).

Л. З. Гісцова наголошувала на тому, що форма навчальної розробки «давала можливість поза негласну заборону на вивчення історії України друкувати праці з проблем вітчизняної історії» (Гісцова, Л, 1999, с. 35). При цьому дослідник спочатку актуалізував комплекси вітчизняних та зарубіжних публікацій, а згодом приступив до вивчення і введення до наукового обігу основних вітчизняних зібрань архівних джерел. Уже навесні 1976 р. М. П. Ковальський завершив докторську дисертацію *«Очерки по источниковедению и археографии истории Украины XVI – первой половины XVII в.»*, яку в березні 1976 р. кафедра історіографії та джерелознавства ДДУ рекомендувала до захисту (Особова справа Ковальського Миколи Павловича, арк. 70 зв.).

Але й після цього Микола Павлович продовжував наполегливо вдосконалювати текст, досліджуючи нові аспекти теми. Узагальнювальним результатом цієї величезної й копіткої евристичної й дослідницької роботи стала підготовка і захист у 1984 р. докторської дисертації *«Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII в.»*, яка була обговорена на кафедрі джерелознавства історії СРСР Московського державного університету наприкінці 1981 р. і після доопрацювання подана до спеціалізованої вченої ради історичного факультету МДУ для захисту в 1983 р. Характерно, що тільки за 5 років (з 1978 р. по 1982 р.) М. П. Ковальський опублікував 30 праць обсягом 55 друкованих аркушів. У 1985 р. учений по праву здобув науковий ступінь доктора історичних наук і вчене звання професора (Особова справа Ковальського Миколи Павловича, арк. 108, 110 зв., 116, 135, 152).

Як цілком справедливо зазначала С. В. Абросимова, «в дослідницький ареал вченого «ввійшли» архівні фонди Росії, Польщі, Литви, а також аналіз опублікованих у цих країнах джерел». Зокрема, учений обстежив архівосховища, бібліотеки і музеї Москви, Санкт-Петербурга, Києва, Львова, Харкова, Чернівців, Ужгорода, польські архіви Варшави, Кракова, Познані, Вроцлава, Любліна, Пшемисля та ін.

Взагалі можна вести мову про комплексність підходу М. П. Ковальського до опрацювання джерельної бази як документальної основи відродження історичної пам'яті. Комплексний підхід, багаторівнева класифікація, групування, систематизація джерел, структурно-формулярний аналіз, синтезування кількісно-якісної характеристики, – писала С. В. Абросимова, – дозволили вченому «реконструювати» (а точніше – сконструювати) структуру джерельної бази з історії України XVI–XVII ст., відпрацювати методи дослідження історичних джерел різних видів, визначити найбільш інформативні комплекси джерел і їх тематичну модальність» (Абросимо-

ва, С. В., 1999, с. 37, 39). Плідну науково-дослідну діяльність М. П. Ковальський вдало поєднував з адміністративною роботою, працюючи у 1973–1982 рр. деканом заочного факультету ДДУ, а з 24 лютого 1978 р. був затверджений завідувачем кафедри історіографії та джерелознавства (Особова справа Ковальського Миколи Павловича, арк. 96, 98, 102, 106, 108, 112).

Складовою процесу відродження і збереження історичної пам'яті професором М. П. Ковальським були його зусилля у справі розвитку української археографії. У першій половині 1990-х рр. знаний учений-джерелознавець очолив Дніпропетровське відділення щойно створеного Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Ця інституція стала готувати до публікації комплекси архівних джерел, зокрема книг Руської (Волинської) Метрики. «Вчитель, – згадував Ю. А. Святець, – із завзяттям дитини захопився цією справою». Впродовж місяців група студентів-істориків під керівництвом Миколи Павловича вичитували тексти книг архівного фонду Литовської Метрики з копій мікрофільмів (Святець, Ю. А., 2007, с. 125–126).

Відродження і збереження історичної пам'яті М. П. Ковальським відбувалося не тільки у загальнонаціональному, а і в регіональному та в історико-краєзнавчому контекстах. Засобами регіонального джерелознавства вчений дослідив писемні пам'ятки з історії Поділля, Хортиці, Чернігівщини, Вінничини, Волині (Абросимова, С. В., 1999, с. 40–41). Особливо слід сказати про участь ученого в підготовці наукових праць історико-краєзнавчого характеру, організації та проведенні відповідних конференцій, місцевих науково-дослідних інституцій в Острозі. В цьому контексті варто згадати зусилля професора М. П. Ковальського в підготовку енциклопедичного видання *«Острозька Академія XVI–XVII ст.»* (Острог, 1997), написання ним *«Етюдів з історії Острога»* (Острог, 1998), видання колективних нарисів *«Острозькі просвітники XIX–XX ст.»* (Острог, 2000) та майже 50 статей-нарисів авторства ученого, які побачили світ упродовж 2000–2004 рр. здебільшого в острозьких періодичних виданнях.

Не менше зусиль Микола Павлович спрямовував на організацію і проведення історико-краєзнавчих конференцій, що проходили в 1990–1999 рр. під егідою товариства «Спадщина». Ще одним важливим інституційним осередком, до організації якого був причетний професор М. П. Ковальський, став Волинський осередок Українського Історичного Товариства, заснований на базі Острозького вищого колегіуму Національного університету «Києво-Могилянська Академія» (Атаманенко В. Б., 2007, с. 112–115).

Процес відродження і збереження історичної пам'яті мав у творчості М. П. Ковальського і персоналістичний вимір. Перу професора належав цілий ряд персоналістичних розвідок, присвячених таким ученим-історикам XIX–XX ст., як Володимир Антонович, Олена Апанович, Марк Варшавчик, Любомир Винар, Кость Гуслистый, Ярослав Ісаєвич, Іван Ковальченко, Іван Крип'якевич, Олександр Оглоблин, Дмитро Пойда, Анатолій Санцевич, Іван Франко, Дмитро Яворницький та ін. В. Б. Атаманенко зазначав, що Микола Павлович на основі власної бібліотеки та архіву, матеріалів архівних установ разом зі своїми учнями формував теки, присвячені видатним українським історикам, своїм колегам, ініціював підготовку відповідного довідкового видання, приступив до формування авторського колективу для втілення в життя свого задуму (Атаманенко, В. Б., 2007, с. 115–116).

Працював учений і в жанрі джерелознавчої персоналістики. Яскравим підтвердженням цього стала одна із перших книжок М. П. Ковальського – україномовний посібник для студентів «Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х – на початку 80-х рр. XVI ст.)» (Ковальський, М. П., 1972). Паралельно з цим виданням Микола Павлович підготував велику статтю з зазначеної теми для «Українського історичного журналу».

Один із учнів професора, Ю. В. Назаренко згадував, що ця стаття була зустрінена «в багнети» головним редактором видання П. М. Калениченком, і все через єдине посилання № 103 на 38-й сторінці вищезазначеної книги М. П. Ковальського, де йшлося про працю І. Огієнка «Історія українського друкарства. – Т. 1: Історико-бібліографічний огляд українського друкарства XV–XVII вв. – Львів, 1925». Це свідчило, що в часи комуністичної диктатури навіть згадка в єдиному бібліографічному посиланні праці «ідейного ворога, ярого антисоветчика, закоренілого буржуазного націоналіста, войовничого клерикала...», яким вважався видатний український учений і педагог, політичний, громадський і церковний діяч митрополит Іларіон (І. І. Огієнко), була вельми небезпечною, а відтак процес відродження і збереження історичної пам'яті мав суттєві труднощі ідеологічного й суспільно-політичного характеру (Назаренко, Ю. В., 2007, с. 89–90).

Успішно захистивши докторську дисертацію, М. П. Ковальський здобув науковий ступінь доктора історичних наук і професора (1985) і продовжив подвижницьку діяльність у справі розширення джерельної бази своїх праць, нерідко залучаючи до спільної публікаторської діяльності учнів свого наукового напрямку, в рамках якого стала динамічно розвиватися наукова школа.

В цьому контексті слід відзначити, насамперед творчий союз М. П. Ковальського зі своїм учнем Ю. А. Мициком, у співавторстві з яким були опубліковані такі великі праці, як «Анализ отечественных источников по истории Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.» (Ковальский, Н. П. и Мыцык, Ю. А., 1986) та «Історія України: Конспекти лекцій. Ч. 1. Від стародавньої історії до XVII століття» (Ковальський, М. П. та Мицик, Ю. А., 1993).

Ці праці мали вельми важливе значення. Перша публікація фактично монографічного характеру актуалізувала найважливіші джерельні комплекси з історії Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького, що відкрила нову – ранньомодерну епоху в історії України і визначила вектор розвитку значної частини українських земель на кілька століть. Друга ж, скромно названа конспектом лекцій, являла собою одну з найперших новітніх стилістичних синтезів з історії України, поява якої була вельми необхідною на зорі відновленої незалежності України, коли відбувався інтенсивний пошук нових теоретико-методологічних і прикладних підходів до викладання одного з ключових українознавчих курсів.

У процесі відродження і збереження історичної пам'яті М. П. Ковальський помітно розширював предметне поле досліджень, сміливо залучаючи до інноваційних наукових тем своїх учнів. Ця робота розпочалася ще з 1967 р., коли доцент М. П. Ковальський став керівником студентського наукового гуртка з історії СРСР і п'ять років гуртківців, у тому числі Ю. А. Мицика та Г. К. Швидько, були опубліковані в першому збірнику студентських наукових робіт факультету в 1970 р. (Особова справа Ковальського Миколи Павловича, арк. 44–45).

Один із перших і найталановитіших учнів Миколи Павловича Ю. А. Мицик залишив цікаві згадки про визначення науковим керівником теми його майбутньої кандидатської дисертації. На IV курсі він попросив свого шефа дати йому вагомому проблему з історії України, але таку, щоб там «не ступала нога дослідника». «Микола Павлович, – згадував Юрій Андрійович, – на секунду замислився, потім сказав: «Бери хроніку Софоновича!». Він потрапив у саму десятку! «Кройнік» Феодосія Софоновича є однією з найважливіших пам'яток в українській історіографії, а на той час вона була майже недосліджена» (Мицик, Ю. А., 1997, с. 73).

І таких «попадань у десятку» у професора М. П. Ковальського було багато. Як згадувала Г. К. Швидько, з благословення М. П. Ковальського нею «була порушена на той час (на рубежі 70–80-х рр.) фактично заборонена тема історії

Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. (Швидько, Г. К., 2007, с. 33).

Характерно, що М. П. Ковальський не припиняв роботу зі своїми учнями після захисту ними кандидатських дисертацій. Яскравим прикладом цього став Ю. А. Мицик, який консультувався зі своїм учителем в процесі пошуку теми докторської дисертації. Так, у листі від 30 квітня 1979 р. Микола Павлович зауважував, що «все українське джерелознавство – *цілина* суцільна», радив своєму учневі йти шляхом «не тільки розширення джерел, а їх *поглибленого* аналізу», здійснювати дослідження на основі *комплексності* (Мицик, Ю. А., 2007, с. 56).

Усього Микола Павлович дав «путівку» у високу науку 28 молодим учням, з яких 10 вже стали докторами історичних наук. Цим було суттєво розширено предметне поле джерелознавства історії України, і процес відродження і збереження історичної пам'яті став на міцний джерелознавчий ґрунт (Пасічник, І., 2002, с. 7–10). У результаті, як зазначав Я. Д. Ісаєвич, «буквально на порожньому місці він створив у Дніпропетровську школу дослідників України XVI–XVIII ст.» (Ісаєвич, Я. Д., 1997, с. 57).

Сам Учитель був завжди чудовим прикладом постійного наукового пошуку. Характерно, що націленість на опанування нових першоджерел була притаманна професору М. П. Ковальському навіть тоді, коли ним було вже багато зроблено в науковому вимірі. Пригадую свою розмову з Миколою Павловичем десь у середині 1990-х рр., незадовго перед переїздом мого наукового консультанта з докторської дисертації з Дніпропетровська до Острога, коли знаний учений стурбовано ділився зі мною тим, що йому не вистачає матеріалу для чергової статті і треба здійснювати пошукові роботи в архіві.

Відродження і збереження історичної пам'яті українського минулого послідовно здійснювалося М. П. Ковальським й на методичному рівні. Свідченням цього стала публікація 11 методичних вказівок для студентів, до підготовки яких учений залучав своїх учнів – Ю. А. Мицика, Ю. В. Назаренка, А. Г. Бolečуха, Г. М. Виноградова, О. І. Журбу та ін. (Особова справа Ковальського Миколи Павловича, арк. 118). Загалом методичний аспект відродження і збереження історичної пам'яті професором М. П. Ковальським був вельми широкий, включаючи вивчення історичної хронології, музеєзнавства, історіографії, джерелознавства, історичної евристики, історичної бібліографії (Абросимова, С. В., 1999, с. 41).

На високому методичному рівні професор М. П. Ковальський читав лекційні курси студентам, які, кажучи словами Г. К. Швидько, «відзначалися глибиною і ґрунтовністю аналізу історичних процесів і явищ, детальною характеристикою

історичних джерел, на підставі яких здійснювався цей аналіз» (Швидько, Г. К., 2007, с. 22).

Не менш важливим було й те, що М. П. Ковальський активно залучав до дослідницької роботи студентів, кращі з яких занурювалися у світ наукового пошуку, починаючи з I курсу (Швидько, Г. К., 1997, с. 62). При цьому особлива роль належала архівній евристиці студентів історичного факультету ДДУ, які від кінця 1970-х рр. щорічно працювали на архівно-музейній практиці в ЦДІАК України, натхненником якої був М. П. Ковальський. Після свого переїзду з Дніпропетровська до Острога в середині 1990-х рр. Микола Павлович організовував такі ж практики з острозькими студентами. Процес практики для деяких студентів ставав справжньою науковою лабораторією, коли тематика досліджень, апробована спочатку в курсових роботах, переростала в кандидатські, а згодом – і докторські дисертації (Гісцова, Л., 1999, с. 35–36).

Загалом переїзд ученого з Дніпропетровська до Острога, відновлення там Острозького вищого колегіуму, утворення Острозького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України – все це значною мірою стало наслідком постійної тяги визначного вченого, кажучи словами А. В. Санцевича, «до нового, незвіданого» (Санцевич, А. В., 1997, с. 68).

Обговорення. Досліджуваний сюжет доповідався на Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні проблеми джерелознавства та історіографії історії України», (90-річчю від дня народження професора М. П. Ковальського 22 березня 2019 р.).

Висновки. Професор М. П. Ковальський зробив великий внесок у відродження і збереження історичної пам'яті українства. В центрі уваги вченого опинився період зрілого Середньовіччя XVI–XVIII ст., хоча хронологічні рамки історичного пізнання помітно розширювалися за рахунок періодів ранньомодерної і модерної епох. Ця велика робота характеризувалася системністю та комплексністю науково-педагогічної діяльності вченого, відбувалася на загальнонаціональному та регіональному рівнях із широким залученням архівних джерельних комплексів України, Росії, Польщі, археографічних публікацій, з використанням теоретико-методологічного та методичного інструментарію історії України, історичної хронології, музеєзнавства, історіографії, джерелознавства, історичної евристики, історичної бібліографії. В процес відродження і збереження історичної пам'яті про козацький період української історії талановитий дослідник активно залучав студентську молодь, аспірантів та молодих учених, результатом чого стало формування і становлення наукової школи з джерелознавства історії України XVI–XVIII ст.

Бібліографічні посилання

- Абросимова, С. В., 1997. «Personalika» у творчому доробку професора М. П. Ковальського. В: Журба, О. І., ред., 1997. *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*. Дніпропетровськ: Промінь, вип. 1, с. 41–55.
- Абросимова, С., 1999. Адепт джерелознавства. В: Винар, Л. та Пасічник, І., голов. ред-ри, 1999. *Осягнення історії*. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. Острого; Нью-Йорк: Острозька академія; Укр. іст. тов-во, с. 36–43.
- Атаманенко, В. Б., 2007. Острозький період в науковій діяльності М. П. Ковальського. В: Швидько, Г. К., ред., 2007. *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», с. 112–118.
- Винар, Л. та Пасічник, І., голов. ред-ри, 1999. *Осягнення історії*. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. Острого; Нью-Йорк: Острозька академія; Укр. іст. тов-во, с. 36–43.
- Гісцова, Л., 1999. Микола Павлович Ковальський як дослідник документів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. В: Винар, Л. та Пасічник, І., голов. ред-ри, 1999. *Осягнення історії*. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. Острого; Нью-Йорк: Острозька академія; Укр. іст. тов-во, с. 33–36.
- Журба, О. І., ред., 1997. *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*. Дніпропетровськ: Промінь, вип. 1 (На пошану професора Миколи Павловича Ковальського).
- Ісаєвич, Я. Д., 1997. Подвижник науки. В: Журба, О. І., ред., 1997. *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*. Дніпропетровськ: Промінь, вип. 1, с. 56–57.
- Ковалева, І., 2008. Життя, проведення в могилі. Исповідь археолога. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕСС.
- Ковальський, Н. П. и Мыцык, Ю. А., 1984. *Анализ архивных источников по истории Украины XVI – XVII вв.* Учебное пособие. Днепропетровск: ДГУ.
- Ковальський, Н. П. и Мыцык, Ю. А., 1986. *Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг.* Учебное пособие. Днепропетровск: ДГУ.
- Ковальський, Н. П., 1977. Анализ советских археографических публикаций документальных источников. В: Ковальський, Н. П., 1977. *Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII века)*. Учебное пособие. Днепропетровск: ДГУ, ч. 1.
- Ковальський, Н. П., 1978а. Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников. В: Ковальський, Н. П., 1978. *Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII века)*. Учебное пособие. Днепропетровск: ДГУ, ч. 2.
- Ковальський, Н. П., 1978б. Характеристика публикаций источников на иностранных языках. В: Ковальський, Н. П., 1977. *Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII века)*. Учебное пособие. Днепропетровск: ДГУ, ч. 3.
- Ковальський, Н. П., 1979а. *Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII в. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА*. Учебное пособие. Днепропетровск: ДГУ.
- Ковальський, Н. П., 1979б. Обзор основных отечественных собраний архивных источников. В: Ковальський, Н. П., 1979. *Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII века)*. Учебное пособие. Днепропетровск: ДГУ, ч. 4.
- Ковальський, Н. П., 1982. *Источники по социально-экономической Украины XVI – первой половины XVII вв.: структура источниковой базы*. Учебное пособие. Днепропетровск: ДГУ.
- Ковальський, Н. П., 1983. *Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII в.): акты о городах*. Учебное пособие. Днепропетровск: ДГУ.
- Ковальський, Н. П., 1985. *Источниковедение истории украинско-русских связей (XVI – первая половина XVII в.)*. Учебное пособие. Днепропетровск: ДГУ.
- Ковальський, М. П. та Мицик, Ю. А., 1993. *Історія України*. Конспекти лекцій. Київ, ч. 1 (Від стародавньої історії до XVII століття).
- Ковальський, М. П., 1972. *Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х – на початку 80-х рр. XVI ст.)*. Дніпропетровськ: ДДУ.
- Ковальський, М. П., 1997. Історик і історіографія. Чернов Е. А. Н. П. Ковальський: О времени и о себе. В: Журба, О. І., ред., 1997. *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*. Дніпропетровськ: Промінь, вип. 1, с. 9–28.
- Мицик, Ю. А., 1997. Моє знайомство з М. П. Ковальським. В: Журба, О. І., ред., 1997. *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*. Дніпропетровськ: Промінь, вип. 1, с. 69–73.
- Мицик, Ю. А., 2007. З листів М. П. Ковальського. В: Швидько, Г. К., ред., 2007. *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», с. 34–75.
- Мицик, Ю., 1999. Документ до історії родоводу М. П. Ковальського. В: Винар, Л. та Пасічник, І., голов. ред-ри, 1999. *Осягнення історії*. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. Острого; Нью-Йорк: Острозька академія; Укр. іст. тов-во, с. 10–12.
- Назаренко, Ю. В., 2007. Епізоди из воспоминаний об учителе и друге. В: Швидько, Г. К., ред., 2007. *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», с. 85–91.
- Особова справа Ковальського Миколи Павловича. Спр. 7507. Оп. 4. Ф. 1. Дніпро: Архів Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, 185 арк.
- Пасічник, І., 2002. *Микола Павлович Ковальський. Матеріали до біобібліографії*. Острого.
- Санцевич, А. В., 1997. Подвижник науки і викладання у вищій школі. В: Журба, О. І., ред., 1997. *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*. Дніпропетровськ: Промінь, вип. 1, с. 64–68.

Святець, Ю. А., 2007. Харизма професора. В: Швидько, Г. К., ред., 2007. *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», с. 119–126.

Швидько, Г. К., 1997. Слушна порада. В: Журба, О. І., ред., 1997. *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*. Дніпропетровськ: Промінь, вип. 1, с. 61 – 63.

Швидько, Г. К., 2007. Буденна велич вченого і педагога. В: Швидько, Г. К., ред., 2007. *Микола Павлович*

Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», с. 20 – 33.

Швидько, Г. К., 2007. Щоб горіла свіча (пам'яті професора М. П. Ковальського). В: Швидько, Г. К., ред., 2007. *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», с. 12–17.

Швидько, Г. К., ред., 2007. *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД».

References

Abrosymova, S. V., 1997. «Personalika» u tvorchomu dorobku profesora M. P. Koval's'koho [“Personalika” in the creative work of Professor M. P. Koval'skiy]. In: Zhurba, O. I., ed., 1997. *Dnipropetrovskyy istoryko-arkheohrafichnyy zbirnyk [Dnipropetrovsk Historical and Archaeographic Collection]*. Dnipropetrovsk: Promin, issue 1st, pp. 41–55 (in Ukrainian).

Abrosymova, S., 1999. Adept dzhereleznavstva [The Adept of the Source Studies]. In: Vynar, L. ta Pasichnyk, I., eds, 1999. *Osyahnennya istoriyi [Comprehension of History]*. Collection of scholar works in honor of Professor Mykola Pavlovych Koval'skiy on the occasion of the 70th anniversary. Ostroh; New-York: Ostroz'ka akademiya; The Ukrainian Historical Society, pp. 36–43 (in Ukrainian).

Atamanenko, V. B., 2007. Ostroz'kyy period v naukoviy diyal'nosti M. P. Koval's'koho [The Ostroh period in the scientific activity of M. P. Koval'skiy]. In: Shvydko, H. K., ed., 2007. *Mykola Pavlovych Koval's'kyy. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Dnipropetrovsk: PP «Lira LTD», pp. 112–118 (in Ukrainian).

Histsova, L., 1999. Mykola Pavlovych Koval's'kyy yak doslidnyk dokumentiv Tsentral'noho derzhavnoho istorychnoho arkhivu Ukrayiny v m. Kyevi [Mykola Pavlovych Koval'skiy as a researcher of the documents of the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv]. In: Vynar, L. ta Pasichnyk, I., eds, 1999. *Osyahnennya istoriyi [Comprehension of History]*. Collection of scholar works in honor of Professor Mykola Pavlovych Koval'skiy on the occasion of the 70th anniversary. Ostroh; New-York: Ostroz'ka akademiya; The Ukrainian Historical Society, pp. 33–36 (in Ukrainian).

Isayevych, Ya. D., 1997. Podvyzhyk nauky [An ascetic of science]. In: Zhurba, O. I., ed., 1997. *Dnipropetrovskyy istoryko-arkheohrafichnyy zbirnyk [Dnipropetrovsk Historical and Archaeographic Collection]*. Dnipropetrovsk: Promin, issue 1, pp. 56–57 (in Ukrainian).

Kovaleva, I., 2008. Zhizn', provedennya v mogile. *Ispoved' arkhologa [The life spent in the grave. The confession of an archaeologist]*. Dnepropetrovsk: ART-PRESS (in Russian).

Koval'skiy, N. P. and Mytsyk, Yu. A., 1984. *Analiz arkhivnykh istochnikov po istorii Ukrainy XVI – XVII vv. [An analysis of the archival sources on the history of Ukraine of the XVI – XVII centuries]*. Tutorial. Dnepropetrovsk: DGU (in Russian).

Koval'skiy, N. P. and Mytsyk, Yu. A., 1986. *Analiz otechestvennykh istochnikov po istorii Osvoboditel'noy voyny ukrainskogo naroda 1648–1654 gg. [An analysis of the domestic sources on the history of the War of liberation*

of the Ukrainian people during 1648–1654]. Tutorial. Dnepropetrovsk: DGU (in Russian).

Koval'skiy, N. P. *Istochniki po sotsial'no-ekonomicheskoy Ukrainy XVI – pervoy poloviny XVII vv.: struktura istochnikovoy bazy [Sources on the socio-economic Ukraine of the XVI and the first half of the XVII centuries: the structure of the source base]*. Tutorial. Dnepropetrovsk: DGU (in Russian).

Koval'skiy, N. P., 1977. *Analiz sovetskikh arkhеоgraficheskikh publikatsiy dokumental'nykh istochnikov [An analysis of Soviet archaeological publications of documentary sources]*. In: Koval'skiy, N. P., 1977. *Istochnikovedenie istorii Ukrainy (XVI – pervaya polovina XVII veka [Sources of the history of Ukraine (the XVI and the first half of the XVII centuries)]*. Tutorial. Dnepropetrovsk: DGU, part 1 (in Russian).

Koval'skiy, N. P., 1978. *Analiz dorevolutsionnykh otechestvennykh publikatsiy istochnikov [An analysis of the pre-revolutionary domestic publications sources]*. In: Koval'skiy, N. P., 1978. *Istochnikovedenie istorii Ukrainy (XVI – pervaya polovina XVII veka [Sources of the history of Ukraine (the XVI and the first half of the XVII centuries)]*. Tutorial. Dnepropetrovsk: DGU, part 2 (in Russian).

Koval'skiy, N. P., 1978. *Kharakteristika publikatsiy istochnikov na inostrannykh yazykakh [A characteristics of the publications of sources in foreign languages]*. In: Koval'skiy, N. P., 1977. *Istochnikovedenie istorii Ukrainy (XVI – pervaya polovina XVII veka [Sources of the history of Ukraine (the XVI and the first half of the XVII centuries)]*. Tutorial. Dnepropetrovsk: DGU, part 3 (in Russian).

Koval'skiy, N. P., 1979. *Istochniki po istorii Ukrainy XVI – pervoy poloviny XVII v. v Litovskoy metrike i fondakh prikazov TsGADA [Sources on the history of Ukraine in the XVI and the first half of the XVII centuries in the Lithuanian Metrica and funds of orders TsGADA]*. Tutorial. Dnepropetrovsk: DGU (in Russian).

Koval'skiy, N. P., 1979. *Obzor osnovnykh otechestvennykh sobraniy arkhivnykh istochnikov [An overview of the main domestic collections of the archival sources]*. In: Koval'skiy, N. P., 1979. *Istochnikovedenie istorii Ukrainy (XVI – pervaya polovina XVII veka [Sources of the history of Ukraine (the XVI and the first half of the XVII centuries)]*. Tutorial. Dnepropetrovsk: DGU, part 4 (in Russian).

Koval'skiy, N. P., 1983. *Istochnikovedenie sotsial'no-ekonomicheskoy istorii Ukrainy (XVI – pervaya polovina XVII v.): akty o gorodakh [Study of the sources about the socio-economic history of Ukraine (XVI and first half of XVII century): the acts about cities]*. Tutorial. Dnepropetrovsk: DGU (in Russian).

Koval'skiy, N. P., 1985. *Istochnikovedenie istorii ukrainsko-russkikh svyazey (XVI – pervaya polovina XVII v.)* [Studies of the sources for the history of the Ukrainian-Russian relations (XVI and the first half of the XVII century)]. Tutorial. Dnepropetrovsk: DGU (in Russian).

Koval's'kyy, M. P. and Mytsyk, Yu. A., 1993. *Istoriya Ukrayiny* [History of Ukraine]. Lecture notes. Kyiv, part 1 (Vid starodavn'oyi istoriyi do XVII stolittya [From ancient history to the 17th century]) (in Ukrainian).

Koval's'kyy, M. P., 1972. *Dzherela pro pochatkovyy etap drukarstva na Ukraini (Diyal'nist' pershodrukarya Ivana Fedorova v 70-kh – na pochatku 80-kh rr. XVI st.)* [Sources about the initial stage of printing in Ukraine (Activities of the printing pioneer Ivan Fedorov in the 70's – early 80's of the XVI century)]. Dnipropetrovsk: DDU (in Ukrainian).

Koval's'kyy, M. P., 1997. Istoryk i istoriografiya. Chernov E. A. N. P. Koval's'kyy: O vremeniy y o sebe [A Historian and historiography. Chernov, Ye. A. N. P. Koval'skyi: About the time and about yourself]. In: Zhurba, O. I., ed., 1997. *Dnipropetrovsk's'kyy istoryko-arkheohrafichnyy zbirnyk* [Dnipropetrovsk Historical and Archaeographic Collection]. Dnipropetrovsk: Promin, issue 1st, pp. 9–28 (in Ukrainian).

Mykola Pavlovich's personal case. File 7507. Inventory 4. Fund 1. Dnipro: Archive of the Oles Honchar Dnipro National University, 185 sheets.

Mytsyk, Yu. A. Moye znayomstvo z M. P. Koval's'kym [My introduction to Mykola P. Koval'skyi]. In: Zhurba, O. I., ed., 1997. *Dnipropetrovsk's'kyy istoryko-arkheohrafichnyy zbirnyk* [Dnipropetrovsk Historical and Archaeographic Collection]. Dnipropetrovsk: Promin, issue 1st, pp. 69–73 (in Ukrainian).

Mytsyk, Yu. A., 2007. Z lystiv M. P. Koval's'koho [From the Mykola Koval'skyi's epistolary]. In: Shvydko, H. K., ed., 2007. *Mykola Pavlovych Koval's'kyy. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Dnipropetrovsk: PP “Lira LTD”, pp. 34–75 (in Ukrainian).

Mytsyk, Yu., 1999. Dokument do istoriyi rodovodu M. P. Koval's'koho [A Document to the History of the Mykola Koval'skyi's Genealogy]. In: Vynar, L. ta Pasichnyk, I., eds, 1999. *Osyahnennya istoriyi* [Comprehension of History]. Collection of schoolar works in honor of Professor Mykola Pavlovych Koval'skyi on the occasion of the 70th anniversary. Ostroh; New-York: Ostroz'ka akademiya; The Ukrainian Historical Society, pp. 10–12 (in Ukrainian).

Nazarenko, Yu. V. Epizody iz vospominaniy ob uchitele i druze [Some episodes from the memories about the teacher and the friend]. In: Shvydko, H. K., ed., 2007. *Mykola Pavlovych Koval's'kyy. Ad gloriam... Ad*

honores... Ad memorandum... Dnipropetrovsk: PP “Lira LTD”, pp. 85–91 (in Russian).

Pasichnyk, I., 2002. *Mykola Pavlovych Koval's'kyy. Materialy do biobibliohrafiyi* [Mykola P. Koval'skyi. The materials for the biobibliography]. Ostroh (in Ukrainian).

Santsevych, A. V., 1997. Podvyzhnyk nauky i vykladannya u vyshchiiy shkoli [The ascetic of science and teaching in high school]. In: Zhurba, O. I., ed., 1997. *Dnipropetrovsk's'kyy istoryko-arkheohrafichnyy zbirnyk* [Dnipropetrovsk Historical and Archaeographic Collection]. Dnipropetrovsk: Promin, issue 1st, pp. 64–68 (in Ukrainian).

Shvydko, H. K., 1997. Slushna porada [Good advice]. In: Zhurba, O. I., ed., 1997. *Dnipropetrovsk's'kyy istoryko-arkheohrafichnyy zbirnyk* [Dnipropetrovsk Historical and Archaeographic Collection]. Dnipropetrovsk: Promin, issue 1st, pp. 61–63 (in Ukrainian).

Shvydko, H. K., 2007. Budenna velych vchenoho i pedahoha [Everyday greatness of the scientist and the teacher]. In: Shvydko, H. K., ed., 2007. *Mykola Pavlovych Koval's'kyy. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Dnipropetrovsk: PP “Lira LTD”, pp. 20–33 (in Ukrainian).

Shvydko, H. K., 2007. Shchob horila svicha (pam'yati profesora M. P. Koval's'koho) [To burn a candle (in memory of Professor M. P. Koval'skyi)]. In: Shvydko, H. K., ed., 2007. *Mykola Pavlovych Koval's'kyy. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Dnipropetrovsk: PP “Lira LTD”, pp. 12–17 (in Ukrainian).

Shvydko, H. K., ed., 2007. *Mykola Pavlovych Koval's'kyy. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Dnipropetrovsk: PP “Lira LTD” (in Ukrainian).

Sviatets, Yu. A., 2007. Kharyzma profesora [Professor's Charisma]. In: Shvydko, H. K., ed., 2007. *Mykola Pavlovych Koval's'kyy. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* Dnipropetrovsk: PP “Lira LTD”, pp. 119–126 (in Ukrainian).

Vynar, L. and Pasichnyk, I., eds, 1999. *Osyahnennya istoriyi* [Comprehension of History]. Collection of schoolar works in honor of Professor Mykola Pavlovych Koval'skyi on the occasion of the 70th anniversary. Ostroh; New-York: Ostroz'ka akademiya; The Ukrainian Historical Society (in Ukrainian).

Zhurba, O. I., ed., 1997. *Dnipropetrovsk's'kyy istoryko-arkheohrafichnyy zbirnyk* [Dnipropetrovsk Historical and Archaeographic Collection]. Dnipropetrovsk: Promin, issue 1st (Na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Koval's'koho [In honor of Professor Mykola Pavlovych Koval'skyi]) (in Ukrainian).

УДК 93(477)+929 «Ковальський»

**Праця Миколи Ковальського
у львівському Музеї етнографії
та художнього промислу
(1959 – 1963 рр.)¹**

О. В. Мельник

Кандидат історичних наук
ORCID: 0000-0001-9110-2560
melnyk.tnim@gmail.com

Торчинський народний історичний музей
імені Г. Гуртового,
вул. Незалежності, 84, смт Торчин,
Волинська обл., 45612, Україна

В. В. Трофимович

Доктор історичних наук, професор
ORCID: 0000-0003-0083-0437
Researcher ID: G-7435-2019
trofymovych@hotmail.com

Національний університет
«Острозька академія»,
вул. Семінарська, 2, м. Острог,
Рівненська обл., Україна, 35800

Л. В. Трофимович,

Кандидат історичних наук, доцент
ORCID: 0000-0003-2393-9128
Researcher ID: G-7432-2019
ltrofymovych@hotmail.com

Національна академія сухопутних військ імені
гетьмана Петра Сагайдачного,
вул. Героїв Майдану, 32, м. Львів,
79012, Україна

Анотація. Мета статті – висвітлити період науково-освітньої, організаційної активності відомого

українського історика, джерелознавця Миколи Ковальського в Музеї етнографії і художнього промислу, де він працював наприкінці 1950-х – у першій третині 1960-х років. *Методи дослідження:* хронологічний, діахронний, класифікацій, історико-генетичний, порівняльно-історичний. *Основні результати:* у статті розповідається про екскурсійну, виставкову, фондovu, популяризаторську та інші форми музейної роботи, які М. Ковальський проводив у цей час; показано, яким крізь призму його спогадів було інтелектуальне середовище в музеї; висвітлено активність вченого на посаді завідувача відділу етнографії, яку він займав з другої половини 1961 до середини 1963 рр.; розкрито напрями наукових досліджень, пов'язаних з такими темами як господарські знаряддя праці українських селян другої половини XIX – початку XX ст., культура та побут шахтарів Львівсько-Волинського вугільного басейну; визначено, що у період праці в музеї М. Ковальський почав розвивати такі форми науково-організаційної діяльності, що були спрямовані на проведення виїзних наукових конференцій; показано, як розвивалися контакти з закордонними етнографічними установами, зокрема з Інститутом етнографії Словацької академії наук. *Висновки:* наукова, екскурсійна, фондova і популяризаторська робота в галузі етнографії та художніх промислів значно розширила наукові горизонти молодого вченого. *Практичне значення:* основні положення та фактичний матеріал можуть бути використані для досліджень з історії української етнографічної науки, підготовки путівників і висвітлення історії Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України. *Оригінальність:* висвітлено музейну діяльність М. Ковальського на тлі розвитку Музею етнографії та художнього промислу наприкінці 1950-х – у першій третині 1960-х рр. *Наукова новизна:* вперше здійснено спробу комплексного дослідження активності М. Ковальського в Музеї етнографії та художнього промислу у 1959 – 1963 рр. *Тип статті:* наукова.

Ключові слова: завідувач; конференція; дослідження.

Надійшла до редколегії 15.05.2019

Прорецензована 15.06.2019

Рекомендована до друку 29.07.2019

¹ Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0117U001305 «Дослідження актуальних проблем української історії та історіографії модерної доби».

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 25–39

doi 10.15421/26190103

http://www.uha.dp.ua

УДК 93(477)+929 «Ковальський»

**Работа Николая Ковальского
 в львовском Музее этнографии
 и художественного промысла
 (1959 – 1963 гг.)¹**

А. В. Мельник

Кандидат исторических наук
 ORCID: 0000-0001-9110-2560
 melnyk.tnim@gmail.com

Торчинский народный исторический музей
 имени Г. Гуртового,
 ул. Независимости, 84, пгт Торчин,
 Волинская обл., 45612, Украина

В. В. Трофимович

Доктор исторических наук, профессор
 ORCID: 0000-0003-0083-0437
 Researcher ID: G-7435-2019
 trofymovych@hotmail.com

Национальный университет
 «Острожская академия»,
 ул. Семинарская, 2, г. Острог,
 Ривненская обл. 35800, Украина

Л. В. Трофимович

Кандидат исторических наук, доцент
 ORCID: 0000-0003-2393-9128
 Researcher ID: G-7432-2019
 ltrofymovych@hotmail.com

Национальная академия сухопутных войск имени
 гетмана Петра Сагайдачного,
 ул. Героев Майдана, 32, г. Львов,
 79012, Украина

Аннотация. Цель статьи – исследовать научно-просветительский, организационный, фондовый и другие направления деятельности известного украинского историка, источниковеда Николая Ковальского в Музее этнографии и художественного промысла, где он работал в

конце 1950-х – в первой трети 1960-х годов. *Методы исследования:* хронологический, диахронный, классификации, историко-генетический, сравнительно-исторический. *Основные результаты:* в статье рассказывается об экскурсионной, выставочной, фондовой, популяризационной и других формах музейной работы, какие Н. Ковальский проводил в это время; показывается, какой, в свете его воспоминаний, была интеллектуальная среда в музее; освещается деятельность ученого на должности заведующего отделом этнографии, которую он занимал во второй половине 1961 – середине 1963 годов; раскрываются направления научных исследований, которые были связаны с такими темами, как хозяйственные орудия труда украинских крестьян второй половины XIX – начала XX веков, культура и быт шахтеров Львовско-Волинского угольного бассейна; исследуются разные формы научно-организационной деятельности Н. Ковальского в это время, направленные на проведение выездных научных конференций; показывается, как развивались отношения с зарубежными этнографическими учреждениями, в частности с Институтом этнографии Словацкой академии наук. *Выводы:* научная, экскурсионная, фондовая и популяризационная работа в отрасли этнографии и художественных промыслов имела значительное влияние на расширение научных горизонтов молодого ученого. *Практическое значение:* основные выводы и фактический материал могут быть использованы для исследований по истории украинской этнографической науки, при написании путеводителей и освещении истории Музея этнографии и художественного промысла Института народоведения НАН Украины. *Оригинальность:* музейную деятельность Н. Ковальского рассмотрено на фоне развития Музея этнографии и художественного промысла в конце 1950-х – в первой трети 1960-х годов. *Научная новизна:* впервые сделано попытку комплексного исследования активности Н. Ковальского в Музее этнографии и художественного промысла в 1959 – 1963 годах. *Тип статьи:* научная.

Ключевые слова: заведующий; конференция; исследование.

Поступила в редколлегию 15.05.2019

Прорецензирована 15.06.2019

Рекомендована в печать 29.07.2019

¹ Статья подготовлена в соответствии с заданиями госбюджетной темы 0117U001305 «Исследование актуальных проблем украинской истории и историографии современной эпохи».

LCC DK508.843.K

The work of Mykola Kovalskyi at the Lviv Museum of Ethnography and Art Crafts (1959 – 1963)¹

O.V. Melnyk

PhD in History

ORCID: 0000-0001-9110-2560

melnyk.tnim@gmail.com

Hryhorii Hurtovyi Torchyn Historical Museum of Local Lore,

*84 Nezalezhnosti str., Torchyn,
Volynska Oblast, 45612, Ukraine*

V.V. Trofymovych

Doctor of Historical Sciences, Professor

ORCID: 0000-0003-0083-0437

Researcher ID: G-7435-2019

trofymovych@hotmail.com

*National University «Ostroh Academy»,
2 Seminarska str., Ostroh, Rivnenska Oblast,
Ukraine, 35800*

L.V. Trofymovych

PhD in History, Associate Professor

ORCID: 0000-0003-2393-9128

Researcher ID: G-7432-2019

ltrofymovych@hotmail.com

*The Hetman Petro Sahaidachnyi
National Ground Forces Academy,
32 Heroiv Maidanu str., Lviv, 79012, Ukraine*

Abstract. *The purpose of the article is to highlight the period of scientific, educational, organizational activity of the famous Ukrainian historian, the founder of the modern source studies scientific school of Ukraine — Mykola Kovalskyi at the Museum of Ethnography and Art Crafts, where he worked in the late 1950s — in the first third of the 1960s. Research methods: chronological, diachronic, classification, historical-genetic, comparative-historical. The main results: the article describes the excursion, exhibition, stock, popularization and other forms of museum work that M. Kovalskyi conducted at this time; also we can reproduce the intellectual environment*

at the museum through the prism of his memories; the activity of the scientist on the post of the head of the Department of Ethnography, which he occupied from the second half of 1961 to the middle of 1963, was highlighted, when he drew attention to such areas of work as reorganization of the exposition, expeditions, preparation and writing of collective monographs, concerned about the issue of scientific production, participation staff in forums, seminars, conferences, as well as staffing the department; the directions of scientific researches related to such topics as farm tools of Ukrainian peasants of the second half of the 19th and beginning of the 20th centuries were analyzed the culture and life of miners of the Lviv-Volyn coal basin; the methods of conducting a researcher of search work are revealed, which testified to the special attention to the collection of field materials and questionnaires; it is determined that during the period of work at the museum M. Kovalskyi began to develop such forms of scientific-organizational activity, which were aimed at conducting field conferences, which promoted the popularization of the best examples of Ukrainian folk art, household items, artistic crafts (for the participants were read reports about Ukrainian artistic fabrics, the use of elements of cut and folk embroidery in the clothes, thematic exhibitions were held); it is shown how contacts with foreign ethnographic institutions, in particular with the Institute of Ethnography of the Slovak Academy of Sciences, developed. *Summary conclusions:* scientific, excursion, stock and popularization work in the field of ethnography and artistic crafts have considerably expanded the scientific horizons of the young scientist, gave him the opportunity to join the unique experience and traditions of the school of Lviv ethnographers. *Practical value:* the basic provisions and factual material can be used for research on the history of Ukrainian ethnographic science, the preparation of guides and the coverage of the history of the Museum of Ethnography and Art Crafts of the Ethnology Institute National Academy of Sciences of Ukraine. *Originality:* the museum activity of M. Kovalskyi was covered against the backdrop of the Museum of Ethnography and Art Crafts in the late 1950s — in the first third of the 1960s. *Scientific novelty:* for the first time an attempt was made to study the activity of M. Kovalskyi at the Museum of Ethnography and Art Crafts in 1959 – 1963. *Type of article:* scientific.

Keywords: Head of the Museum; Conference; Research.

Received 15.05.2019

Reviewed 15.06.2019

Accepted 29.07.2019

¹ The article was prepared in accordance with the tasks of the state budget theme 0117U001305 “Investigation of current problems of Ukrainian history and historiography of modern times”.

Постановка проблеми. Миколу Павловича Ковальського зі Львовом пов'язують 16 років навчання і праці у різних установах. Тут він здобував досвід педагогічної та науково-дослідної діяльності - напрямів, яким був відданий усе життя. У місті Лева починали формуватися його наукові кредо та власний стиль. Значною мірою це стосується періоду роботи в Українському державному музеї етнографії та художнього промислу, де було написано одну з найкращих праць початкового періоду його дослідницької ниви, налагоджено контакти з українськими та зарубіжними вченими, здобуто перші навички організації наукових заходів.

Історіографія. Ця тема частково відображена у загальних біографічних статтях про М. Ковальського таких істориків, як Алла та Віктор Атаманенки (Атаманенко, А. Є. та Атаманенко, В. Б., 1999, с. 241–255), О. Удод (Удод, О. А., 1997, с. 29–40), С. Світленко (Світленко, С., 2008, с. 22–29) та інші. Окреме дослідження «Микола Ковальський у колі етнографів (1960–1963)» присвятив С. Макарчук (Макарчук, С., 2004, с. 11–23). Описуючи період співпраці з дослідником, автор подавав дані про характер і напрями роботи, соціальне середовище, в якому він працював, і т. д., що може бути використано як джерело для детальнішого вивчення цієї теми.

Мета дослідження – дослідити науково-освітній, організаційний, фондовий та інші напрями діяльності відомого українського історика, джерелознавця Миколи Ковальського в Музеї етнографії і художнього промислу, де він працював наприкінці 1950-х – у першій третині 1960-х рр.

Джерела. У дослідженні використано комплекс архівних та опублікованих історичних джерел. Цікава інформація почерпнута з архіву Інституту народознавства НАН України, де зберігаються особова справа М. Ковальського, матеріали про його науково-дослідну та науково-організаційну активність, протоколи засідань відділу етнографії Українського державного музею етнографії та художнього промислу, які дали можливість детальніше розкрити тему. У домашньому (родинному) архіві Ковальських віднайдено спогади науковця під назвою «З досвіду власної наукової роботи у львівському Українському Державному музеї етнографії та художнього промислу АН УРСР в кінці 1950-х – початку 1960-х рр. XX ст. (Спогади і рефлексії)», листування та матеріали його тодішньої експедиційної роботи. З опублікованих джерел цінними були статті М. Ковальського, опубліковані у цей час, спогади З. Болтарович (Болтарович, З., 2005).

Виклад основного матеріалу та результати. До приходу в музей Микола Ковальський

уже мав певний досвід як наукової роботи, так і роботи з аудиторією, що було важливим для його подальшої діяльності. У 1952 р. він із відзнакою закінчив історичний факультет Львівського державного університету імені І. Франка, у 1956 р. – аспірантуру, в результаті якої написав, а 1958 р. успішно захистив дисертацію про зв'язки західноукраїнських земель із Російською державою в другій половині XVI–XVII ст. Два роки (1956–1958) працював методистом кабінету педагогіки у Львівському обласному інституті вдосконалення вчителів. Окрім цього, на історичному факультеті читав лекції, проводив практичні заняття, керував науковою роботою студентів, зокрема, дипломними роботами, проте постійного місця праці для молодого дослідника в університеті не знайшлося (Атаманенко, А. Є. та Атаманенко, В. Б., 1999, с. 243–244).

Питання про роботу, очевидно, стояло дуже гостро. Учений відзначав, що вже після захисту кандидатської дисертації він «намагався влаштуватися на постійну (штатну) роботу в одному із закладів Львова» (Ковальський, М., б. д. *З досвіду власної наукової роботи...*, арк.1). Відомо, що 27 січня 1959 р. М. Ковальський написав листа до Міністерства вищої освіти СРСР з проханням працевлаштування. Звітти надійшла негативна відповідь: «На даний час відомостей про вакансії по Вашій спеціальності немає» (Лист М. П. Ковальському з Міністерства вищої освіти СРСР, написаний 02.02.1959 р., арк.1). Подібний лист було спрямовано до Львівської філії Центрального музею В. Леніна при ЦК КП(б)У, де науковець просив зарахувати його на посаду лектора. З музею повідомляли, що найближчим часом це питання буде вирішене, але поки що вільних місць немає (Лист М. П. Ковальському з Львівського філіалу..., 03.09.1959, арк.1). Розв'язати нагальну проблему М. Ковальський намагався навіть через редакцію центральної газети «Правда». Звітти його запит у другій половині листопада 1959 р. переслали до Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР (Лист М. П. Ковальському з редакції..., 18.11.1959, арк. 1). Відповідь звітти прийшла в грудні того року і давала певну надію («міністерство займається питанням Вашого працевлаштування») (Лист М. П. Ковальському з Міністерства..., 04.12.1959, арк.1), але на той час молодий історик уже став працівником Українського державного музею етнографії та художнього промислу (УДМХП).

Як єдиний музей, останній почав діяти з 1951 р., коли відбулося об'єднання заснованого 1895 р. Етнографічною комісією НТШ музею етнографічного профілю та Міського Промислового музею, що існував у Львові з 1874 р., а з

1939 р. став називатися «Музей художнього промислу міністерства культури УРСР», отримавши тоді ж і нове приміщення – будинок колишньої Галицької ошадної каси. Були створені наукові відділи етнографії та мистецтвознавства, музейно-наукові фонди й експозиції (Макарчук, С., 2004, с. 12–13).

Заяву та необхідні документи на посаду молодшого наукового співробітника відділу етнографії М. Ковальський подав 1 вересня 1959 р.. Через два з половиною місяці, 13 листопада, наказом директора музею Ю. Гошка молодого кандидата історичних наук прийняли на роботу в УДМЄХП (Особові справи працівників..., 1963, арк. 11–119, 120). За словами С. Макарчука, саме він запропонував Миколі Ковальському подавати документи на вакантне місце у музей (Макарчук, С., 2004, с. 12).

На час приходу в УДМЄХП Миколи Павловича там склався, за його словами, авторитетний колектив учених і організаторів музейної справи. У спогадах дослідника згадуються особи, котрі залишили помітний слід. Найперше він відзначав діяльність директора музею Ю. Гошка, який доклав багато зусиль для піднесення авторитету цього закладу. Заступником директора з наукової роботи був П. Жолтовський – відомий дослідник, пізніше доктор мистецтвознавства. Вченим секретарем – спеціаліст у галузі української порцеляни Л. Долинський. У відділі мистецтвознавства працював доктор М. Гембарович, автор монографій з історії сакрального мистецтва Польщі й архітектурних пам'яток Львова. Завідував відділом знавець українського танцювального мистецтва Р. Гарасимчук, який у студентські роки М. Ковальського викладав на його курсі етнографію (Ковальський, М., б. д. З досвіду власної наукової роботи..., арк. 1–2). Проте найістотніший вплив на формування етнографічних зацікавлень молодого дослідника справив П. Жолтовський, який ставився до нього з великою увагою, підказував теми наукових досліджень (Макарчук, С., 2004, с. 14).

З особливою теплотою Микола Ковальський писав про співробітників відділу етнографії, з якими більше трьох з половиною років творчо працював. Насамперед виокремлював представників старшого покоління етнографів: К. Матейко, С. Сидорович, М. Козакевича, Д. Фіголя, Л. Суху, яких називав досвідченими професіоналами у колективі відділу: «Від цих вчених мені, тоді ще молодому досліднику, вдалося використати їх велику працьовитість, цілеспрямованість і ерудицію, що в майбутньому значно придалося в творчій праці». Із молодих етнографів він активно співпрацював з З. Болтарович,

Н. Здоровегою, С. Макарчуком, В. Васьківим, С. Ступницьким (Ковальський, М., б. д. З досвіду власної наукової роботи..., арк. 2).

Понад півтора року М. Ковальський працював молодшим науковим співробітником. У квітні-червні 1961 р. відбувся позачерговий конкурс на посаду завідувача відділу етнографії, про що 27 квітня повідомлялося в газеті «Вільна Україна». Як свідчать протоколи, документи на заміщення посади подав лише він. Але перед затвердженням потрібно було пройти тривалу процедуру. 12 червня його кандидатуру розглядали на засіданні конкурсної комісії УДМЄХП, головував на якому Ю. Гошко. Серед її членів – заввідділом експозиції та культмасової роботи Д. Фіголь, секретар парторганізації С. Макарчук, наукові співробітники К. Матейко та М. Козакевич. Від Інституту суспільних наук АН Української РСР участь брав заступник директора М. Смішко. Ухвала комісії була одногосною: рекомендувати обрання М. Ковальського на вакантну посаду. Наступного дня це питання розглядала Вчена Рада музею, з семи присутніх членів якої п'ять проголосували за його кандидатуру (Протоколи засідань Вченої ради..., 1961, арк. 43, 52–53). 23 червня таке ж рішення прийняли на засіданні бюро Відділу суспільних наук АН Української РСР, а 21 липня – Президія Академії наук. Із того часу М. Ковальський був остаточно затверджений на посаді завідувача відділом етнографії (Особові справи працівників музею..., 1963, арк. 130). Хоча у спогадах він вказував, що це відбулося в серпні 1961 р. (Ковальський, М., б. д. З досвіду власної наукової роботи..., арк. 1).

За свідченнями тогочасних працівників, призначення М. Ковальського покращило атмосферу у відділі. Так, С. Макарчук писав, що після попередньої завідувачки М. Ломової, методи керівництва якої були живим виразом діючої системи, що не допускала найменших сумнівів у її правоті, новий очільник повів себе інакше. Він з повагою, тактовно ставився до адміністративно підлеглих співробітників і працівників музею взагалі. Проте був вимогливим, у тому числі до старших за віком і званням. Виразною була така риса молодого керівника, як почуття відповідальності за авторитет установи, де працював, і відділу, котрий очолював. Він просив колег творчо обговорювати питання наукової, фондової, експозиційної роботи, заохочував до сміливих критичних зауважень під час рецензування дисертаційних праць, статей, доповідей на наукові конференції, програм польового дослідження, що писалися співробітниками відділу (Макарчук, С., 2004, с. 16–17, 19).

Знавець української народної медицини З. Болтарович, яка прийшла працювати у музей в лютому 1962 р., так передала свої перші враження: «Мене полонила здорова, творча атмосфера, яка панувала у відділі, атмосфера взаємоповаги і взаєморозуміння. У створенні такого мікроклімату у колективі, безперечно, велика заслуга завідуючого відділом М. П. Ковальського, високо інтелігентної, гуманної, водночас надзвичайно принципової та вимогливої людини» (Болтарович, З., 2005, с. 203).

Із перших днів перебування в УДМХП Микола Ковальський долучився до різноманітних форм роботи, якими займалися наукові співробітники музею: проведення екскурсій, фіксації й опису експонатів, участі у розробленні та побудові виставок, експозицій, а згодом – до пошукової та науково-дослідної діяльності.

З індивідуальних планів і звітів відомо, що на 1960 р. молодому етнографу було визначено 30 днів науково-популяризаторської роботи, тобто чергування по експозиції та виставках. Він, перевиконавши норму, фактично відбув 35 (Планово-контрольні листки..., 1960, арк. 2, 13). Щоправда, у звіті за цей же рік вказується, що на 25 листопада відчерговано 31 день, за які було проведено 33 екскурсії для 803 відвідувачів музею (Індивідуальні звіти працівників..., 1960, арк. 5). Відтак, у середньому випадало три чергування і стільки ж екскурсій на місяць. Приблизно таким показник був і на наступні роки, зокрема, на березень 1961 р. М. Ковальському заплановано три чергування (одне разом з П. Цибенком), на першу половину квітня – одне (Ковальський, М., б. д. Громадський побут шахтарів..., арк. 38 зв., 39 зв.). Найбільші напливи екскурсій відбувались, як правило, у травні-червні. У 1962 р. через це навіть довелося переносити на осінь заплановані ремонт і перебудову експозиції (Протоколи засідань відділу..., 1962, арк. 13).

Щороку частина робочого часу відводилася фондовій справі. Так, у 1960 р. для заповнення інвентарних карток М. Ковальський відвів 20 днів – з 5 по 31 серпня (Планово-контрольні листки..., 1960, арк. 13). Практично із запланованого відпрацював 17 днів (7–19 вересня і 17–20 жовтня), але була це різнопланова діяльність. Працював у фонді народної кераміки, де описав на інвентарних картках 223 експонати. Крім цього, склав 5 окремих карток на сільськогосподарські знаряддя, очевидно, ті, що були ним закуплені під час етнографічної експедиції на Волині. Разом із К. Матейко у фонді народної кераміки здійснював перевірку експонатів у фондових збірках і кімнатах, оглянувши 2949 одиниць: 1331 експонат у фонді №1 і 1618 – у фонді №2 (Індивідуальні

звіти працівників..., 1960, арк. 5). Отже, працював досить інтенсивно, описуючи понад 13 і оглядаючи понад 85 експонатів на день. У 1961 р. робота тільки з переписування фондів зайняла три дні (Плани науково-дослідної роботи..., 1961, арк. 20). На наступний рік для цього напрямку, а саме прийняття фонду сільськогосподарських знарядь, він запланував 25 днів (План науково-дослідної роботи..., 1962, арк. 41).

На засіданнях Вченої ради музею та відділу етнографії неодноразово обговорювали питання про перебудову експозиції. У 1961–1962 рр. здійснювали розробку й обговорення експозиції про побут робітників України дорадянського періоду. Проект передбачав повну зміну вхідного вестибюлю музею, де мали розмістити спеціальні, художньо оформлені кольорові карти. За одними даними, передбачалося також перебудувати експозицію другого поверху музею (Протоколи засідань Вченої ради..., 1962, арк. 2), за іншими – трьох поверхів (Протоколи засідань відділу..., 1961–1962, арк. 17). Проект розробляв відділ експозиції та культурно-масової роботи, яким завідував Д. Фіголь (Протоколи засідань Вченої ради..., 1962, арк. 2). Саме він неодноразово доповідав про це і на Вченій раді, і на засіданні відділу етнографії (Протоколи засідань Вченої ради..., 1962, арк. 2; Протоколи засідань Вченої ради..., 1961, арк. 40; Протоколи засідань відділу..., 1960–1961, арк. 59; Протоколи засідань відділу..., 1961–1962, арк. 16).

Однак допомогу у побудові цієї експозиції мали надавати й інші відділи музею, зокрема, етнографічний. Планом роботи на третій квартал 1961 р. передбачалося, що в липні-серпні усі члени відділу етнографії будуть займатися збором до неї матеріалів. Його затвердив тоді ще виконувач обов'язків завідувача відділу Микола Ковальський (Плани науково-дослідної роботи..., 1961, арк. 2). Він брав участь в обговоренні проекту, яке відбувалося 25 травня того ж року. Свої пропозиції тоді висловили П. Жолтовський, М. Козакевич, К. Матейко. Микола Павлович зауважив, що загалом план добре розроблений, але варто детальніше відредагувати тексти, написи, цитати, оскільки вони тут не всюди вдалі і продумані. Для того, щоб майбутня експозиція відповідала профілю музею, пропонував також переробити стенди, які мали більше історичний, ніж етнографічний зміст (Протоколи засідань відділу..., 1960–1961, арк. 59–60).

З метою активізації роботи над експозицією в грудні 1961 р. за ініціативою М. Ковальського створили три робочі групи з етнографів і мистецтвознавців, які мали розробити проекти перебудови на трьох поверхах музею. За перший поверх

відповідали С. Сидорович, Д. Фіголь, М. Козакевич, за другий – Л. Суха, К. Матейко, З. Царик, за третій – С. Макарчук, І. Павлюк, Скакун (ім'я невідоме – авт.) (Протоколи засідань відділу..., 1961–1962, арк.17). Про необхідність співпраці двох відділів у цих питаннях Микола Ковальський наголошував на засіданні Вченої ради музею 19 січня 1962 р. (Протоколи засідань Вченої ради..., 1962, арк. 1–2). Очевидно, він і сам займався їх вирішенням. У його індивідуальному плані на 1962 р. 18 днів відводилося для побудови етнографічної експозиції (План науково-дослідної роботи..., 1962, арк. 41).

Цікавим видом популяризаторської та водночас наукової роботи УДМЄХП було проведення щорічних конференцій і виставок з виїздами у міста або села Львівської і сусідніх областей. Протягом 1950–1959 рр. музей організував дев'ять виїзних конференцій-виставок у таких центрах народних промислів, як Станіслав (сучасний Івано-Франківськ), Глиняни (1950 р.), Миколаїв (1951 р.), с. Холодновідка (1958 р.), м. Косів (1959 р.) та ін. Для учасників читали доповіді про українські художні тканини, використання елементів крою та народних вишивок в тогочасному одязі. Ці перші конференції отримали схвалення громадськості, надавали практичну допомогу на місцях (Васьків, В. та Ковальський, М., 1963, с. 41–42), що дало імпульси для активізації роботи над подібними заходами.

У 1960–1962 рр. проведено чотири конференції: у Бориславі, Сокалі, Дрогобичі і Червонограді (Матеріали X виїзної конференції..., 1962, арк. 9–10). Пізніше разом із В. Васьківим М. Ковальський напише статтю «Виїзні наукові конференції», в якій передасть і власний досвід участі та організації цих заходів. Автори відзначали, що з 1960 р. конференції стали плановими і розраховувалися на широку аудиторію. Організовувалися вони в тих місцях, де наковці музею тривалий час здійснювали польові етнографічні дослідження.

Одночасно з конференціями проводилися виставки кращих зразків українського народного мистецтва, побутових предметів, виробів художніх промислів (різьба по дереву, кераміка, фаянс, порцеляна, скло, вишивка, одяг, килими тощо). Експонати на них відбиралися таким чином, щоб, окрім загальноукраїнських, були представлені і місцеві зразки. На думку авторів статті, практика одночасної організації конференції та виставки цілком себе виправдовує, дає можливість унаочнити, ілюструвати доповіді, викликати інтерес і зацікавленість учасників до красивого в побуті, сприяє пропаганді надбань народної культури.

Про рівень організації конференцій свідчить те, що до кожної з них друкувалися художньо оформлені запрошення та програми з тематикою доповідей, інформації про конференції публікувалися на сторінках районної, міської та обласної преси.

Велике значення для успішного проведення конференцій мало широке залучення до їх організації громадськості, установ, шкіл, технікумів. Крім науковців, із доповідями на них виступали вчителі, лікарі та ін.

До участі в роботі конференцій і виставок запрошувалися також співробітники Проектно-конструкторського інституту легкої промисловості Львівського раднаргоспу. Вони читали лекції з питань естетики одягу, супроводжуючи їх демонструванням його численних нових зразків, спроектованих інститутом (святкового, домашнього, робочого). В моделях творчо передавалися елементи народного одягу, вишивки із збірок музею. Конференції закінчувалися концертами художньої самодіяльності, кінофільмами (Васьків, В. та Ковальський, М., 1963, с. 141).

Участь в організації і проведенні конференцій брали майже всі працівники відділу етнографії. З 1960 р. до цієї роботи долучився молодший науковий співробітник Микола Ковальський, отримавши тоді ж перший досвід на бориславській конференції. Уже з березня він був уведений до групи доповідачів (Протоколи засідань відділу..., 1959–1960, арк. 42). Разом із Д. Фіголем та У. Рудницькою (художницею) відповідав за підготовку виїзної виставки, яку розмістили у двох кімнатах місцевого Будинку культури. Загалом, М. Ковальський оцінював цю конференцію-виставку як таку, що була проведена на високому організаційному та науковому рівні. Останнє, на його думку, забезпечене попередньою апробацією доповідей на засіданнях у музеї, чому він пізніше приділяв особливу увагу. Також він порушив питання щодо фонозаписів, здійснив спробу вперше записати на фоноплівку виступи доповідачів (Протоколи засідань відділу..., 1960–1961, арк. 17-17зв., 23-23зв.).

Отриманий досвід знадобився, коли Микола Павлович, очоливши відділ етнографії, керував підготовкою виїзних конференцій у Сокалі і Червонограді (Особова справа М. П. Ковальського..., арк. 11).

Для цієї роботи він залучив працівників відділу. Під час підготовки до сокальської конференції (серпень – вересень 1961 р.) за її організацію на місці відповідала В. Маланчук (вона неодноразово проводила в Сокальському районі етнографічні дослідження, а тому знала місцеві умови), оформленням виставки займався Д. Фіголь, а

С. Сидорович і К. Матейко мали залучити експонати з Сокальщини. М. Ковальський теж виконував частину організаційних обов'язків, зокрема, був призначений відповідальним за якість і редагування доповідей (Протоколи засідань відділу..., 1960–1961, арк. 75–76), які, крім нього готували В. Маланчук, В. Васьків, Д. Фіголь, К. Матейко, Н. Здоровега.

Унаслідок ґрунтовної підготовки виїзна конференція в Сокалі (1-2 жовтня 1961 р.) мала широкий резонанс у місті й області (Х виїзна конференція, 1962, арк. 3).

На початку 1960-х рр. однією з найпотужніших конференцій за тривалістю та кількістю доповідачів була десята, що відбувалася 23–25 вересня 1962 р. у м. Червонограді, центрі Львівсько-Волинського вугільного басейну (Васьків, В. та Ковальський, М., 1963, с. 142). Місце проведення та теми доповідей були визначені ще в серпні-вересні 1961 р. (Протоколи засідань відділу..., 1960–1961, 80 зв., 82-82 зв.), що дало можливість добре підготуватись. Очевидно, Червоноград для її проведення запропонував М. Ковальський, який пізніше відбував тут наукові відрядження. Як уже згадувалось, він здійснював керівництво організацією усіх заходів конференції. Це підтверджується ще й тим фактом, що саме заввідділом етнографії готував детальний звіт про заходи, проведені у цьому місті (Матеріали Х виїзної конференції..., 1962, арк. 2–8).

У звіті М. Ковальський зазначав, що в підготовці та проведенні конференції діяльну участь брали такі працівники музею: з відділу експозиції та культмасової роботи Д. Фіголь, з відділу народного мистецтва – завідувач Р. Герасимчук і вчений секретар музею Л. Долинський, з відділу етнографії, окрім нього, – наукові співробітники С. Ступницький, С. Макарчук, К. Матейко і художниця У. Рудницька (Матеріали Х виїзної конференції..., 1962, арк. 5-6). Усі, крім останньої, виступали у руслі своїх наукових зацікавлень. Відповідала цьому і доповідь М. Ковальського «Громадський побут шахтарів Львівсько-Волинського вугільного басейну» (Х виїзна конференція..., 1962, арк.1).

Спочатку доповіді традиційно читали в місцевому Будинку культури. Проте, на відміну від попередніх конференцій, червоноградська продовжила свою роботу безпосередньо на виробництві – на шахтах і в гуртожитках. Так, на шахті № 8 «Великомостівська-Комсомольська» з доповіддю на тему «Українське народне мистецтво» виступив Р. Герасимчук, на шахтах №№ 2 і 3 «Великомостівські» – К. Матейко («Кращі надбання народної культури – в побут робітників») та М. Ковальський з вказаною вище темою

(Матеріали Х виїзної конференції..., 1962, арк. 6-7). Це свідчило про те, що співробітники музею шукали нові форми і методи популяризаторської роботи (Васьків, В. та Ковальський, М., 1963, с. 142).

Варто зауважити, що під час організації вказаних заходів враховували не всі моменти. Ще у березні 1962 р., коли на засіданні Вченої ради музею обговорювалося питання виїзних наукових конференцій (доповідали М. Ковальський і Д. Фіголь), організаторам висловили критичні зауваження. Недоліком вважали те, що доповіді були занадто академічні, тому аудиторія, для якої вони призначалися, не завжди розуміла їхній зміст. Під час виступів пропонували наводити більше конкретних фактів, ілюструвати розповіді етнографічними матеріалами тієї місцевості, де проводиться конференція (Протоколи засідань Вченої ради..., 1962, арк. 9-10).

Попри це, організація виїзних конференцій-виставок мала суттєве значення для пропаганди художніх промислів, народної культури українців. Микола Ковальський відзначав, що це були насамперед науково-практичні конференції, які доносили в побут здобутки українського народного мистецтва (Ковальський, М., б. д. З досвіду власної наукової роботи..., арк.3). За оцінкою О. Удода, музей на той час став фактично центром боротьби проти засилля низькопробної масової «міщанської культури» (Удод, О.А., 1997, с. 33).

Паралельно з популяризаторською діяльністю М. Ковальський здійснював наукові дослідження з етнографії. Відзначимо, проте, що в період праці в УДМЕХП його активність в опублікуванні статей, що яскраво проявлялася в роки аспірантури, а потім у Дніпропетровському університеті, не була такою помітною. Можливо, це спричинене зміною звичних умов життя та праці вченого, необхідністю при звичаїтися до нового робочого місця, пошуком і розробкою інших, не пов'язаних із попередніми, тем дослідження. Подібні зміни у житті змінюють контексти сприйняття людиною інформації (Колесник, І., 2013, с. 424).

З огляду на кількість опублікованих праць, період музейної кар'єри історика можна вважати спадом його наукової активності. За п'ять років (1959–1963) з'явилися три статейні публікації з етнографії та дві рецензії на історичні теми. Тоді як за три роки перед захистом дисертації (1956–1958) вийшло дев'ять статей з історії західноукраїнських земель (Пасічник, І., ред., 2002, с. 29-30, 69). Однак, саме в цей час, як свідчать архівні джерела, М. Ковальський почав працювати над двома монографічними дослідженнями (хоча їм і

не судилося з'явитися у світ) (Ковальський, М., б.д. Громадський побут шахтарів..., арк. 4-5) та докторською дисертацією (Протоколи засідань відділу..., 1962–1963, арк. 17). Окрім того, за словами самого Миколи Павловича, за період роботи в музеї була написана одна з кращих статей початкового етапу його біографії. Мається на увазі публікація про поширення знарядь обробітку ґрунту на початку ХХ ст. (Ковальський, М. П., 1997, с. 16).

Загалом, працюючи в музеї, М. Ковальський здійснював вивчення двох етнографічних питань: культури і побуту шахтарів Львівсько-Волинського вугільного басейну та історії господарських знарядь українських селян другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Наукову роботу на етнографічній ниві вчений розпочав із дослідження тяглових знарядь обробітку ґрунту. За переконанням С. Макарчука, цю тему йому рекомендував відомий пізніше мистецтвознавець П. Жолтовський (Макарчук, С., 2004, с. 14). Уже з січня 1960 р. М. Ковальський запланував написати статтю про сільськогосподарські знаряддя волинських селян другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (Планово-контрольні листки..., 1960, арк. 1 зв.). На початку лютого, коли затверджувалися теми наукових робіт на п'ять наступних років, територіальні рамки його праці були значно розширені і, крім Волинської охопили межі Львівської, Закарпатської, Тернопільської, Івано-Франківської та Рівненської областей (Протоколи засідань відділу..., 1959–1960, арк. 37 зв.). На збір джерел і написання тексту, згідно з планом, виділяли майже чотири роки: з лютого 1960 – по грудень 1963 рр. (План науково-дослідної роботи..., 1962, арк. 38-38 зв.).

На найближчу перспективу передбачалося дослідження Волині. У 1960 р. М. Ковальський мав два відрядження у Волинську область: дванадцять діб – у липні і п'ятнадцять – у жовтні-листопаді. Збір матеріалів здійснював у Володимир-Волинському, Торчинському, Ковельському, Камінь-Каширському, Шацькому, Маневицькому, Турійському, Ратнівському районах. Оглянув збірки Волинського обласного краєзнавчого музею та історико-краєзнавчого музею в Торчині, опрацював фонди Державного архіву Волинської області.

Особливу увагу дослідник приділив збору польових матеріалів. На спеціальних бланках записав розповіді інформаторів про поширення різних видів сільськогосподарського реманенту в перших десятиліттях ХХ ст. Зробив обміри, описи та фотографії тяглових знарядь, п'ять із яких у жовтні 1960 р. закупив для музею в селах

Світязь Шацького і Сошичне Камінь-Каширського районів. Це були різнотипні плуги та сохи, зображеннями яких вчений згодом проілюструє свою статтю (Індивідуальні звіти..., 1960, арк. 3-4; Ковальський, М. П., 1962, с. 170-171, 175–177).

У 1961 р. рамки досліджень були розширені на Рівненську і Житомирську області, де розпочата М. Ковальським пошукова робота була продовжена: в кінці березня – на початку квітня дев'ятнадцять днів вивчав фонди Державного архіву Житомирської області, матеріали Рівненського обласного краєзнавчого музею; в другій половині вересня працював по темі в північних районах області, збираючи польовий матеріал (Протоколи засідань відділу..., 1960–1961, арк. 45; Протоколи засідань відділу..., 1961–1962, арк. 2; Плани науково-дослідної роботи..., 1961, арк. 20). Під час експедиції в Зарічненському районі виявив цікаві етнографічні речі, які пізніше описав у своїй статті (Ковальський, М. П., 1962, с. 181, 187). Деякі з них він знову-таки транспортував до УДМЄХП. Серед нових пам'яток були такі, що не мали аналогів у фондах музею. Як відзначав С. Макарчук, цей вчинок молодого дослідника справив позитивне враження на старшу генерацію науковців музею (Макарчук, С., 2004, с. 18).

Поступово відбувалось опрацювання нових матеріалів. На засідання відділу етнографії 10 березня 1961 р. М. Ковальський подав видозмінений після відряджень проспект статті, яку того ж року підготував до друку (Протоколи засідань відділу..., 1960–1961, арк. 45–48 зв.). У травні йому затвердили ще один проспект на тему «Сільськогосподарські знаряддя волинських селян доби капіталізму», за яким планувалося показати соціально-економічне становище Волині у зв'язку з розвитком господарського реманенту. Окремим розділом проходила характеристика різних типів сільськогосподарських знарядь, систематизованих відповідно до народного календаря: 1. Знаряддя обробітку землі і сіяння; 2. Знаряддя для збирання врожаю, молотби, віяння (Проспекти наукових робіт..., 1961, арк. 4–6).

Очевидно, цей проспект відповідав планам написання монографії. Вказівки на це знаходимо в документах за 1962–1963 рр. Так, на травень і листопад 1962 р. передбачалося обговорення відповідно першого і другого розділів монографії М. Ковальського якраз за цією темою. Разом (без вступу, висновків і додатків) вони мали складати 4,5 друкованих аркуша (План науково-дослідної роботи..., 1962, арк. 4-5, 38-38 зв.).

З цієї теми у науковому збірнику УДМЄХП дослідник опублікував одну статтю: «Поширення тяглових знарядь обробітку ґрунту в селянських

господарствах Волині на початку XX ст.» (Ковальський, М. П., 1962, с. 152–188). Працівники відділу етнографії відзначали, що вона написана на високому науковому рівні (Протоколи засідань відділу..., 1960–1961, арк. 68–69), і, як зауважив С. Макарчук, «зразу ж привернула увагу етнографів і заставляла надіятись, що у досить таки зруйновану за радянського часу галузь науки прийшов серйозний науковець» (Макарчук, С., 2004, с. 14). Сам М. Ковальський писав, що ця стаття йому найбільш до вподоби з усіх, які побачили світ до 1969 р. (Ковальський, М. П., 1997, с. 16).

Під час відряджень, пов'язаних з організацією конференцій, М. Ковальський зацікавився іншою етнографічною темою – побутом шахтарів Львівсько-Волинського вугільного басейну. Від етнографів тоді вимагали основну увагу звертати на дослідження культури і побуту радянського часу. Такі теми, як сільськогосподарські знаряддя початку XX ст., навіть деякі етнографи вважали неактуальними. Заохочували, інколи й добровільно-примусово, писати про колгоспників і робітників, куди відносилися працівники вугільної промисловості (Протоколи засідань відділу..., 1959–1960, арк. 38 зв.). Можливо, це частково вплинуло на вибір ним теми про шахтарський побут. Хоча навіть через десятки років він оцінював цей напрям дослідницької діяльності як досить важливий, що може свідчити про зацікавлення темою (Ковальський, М., б.д. З досвіду власної наукової роботи..., арк. 3).

Як би там не було, але з кінця 1961 р. Микола Ковальський взявся дослідити вказане питання. На засідання відділу етнографії в лютому 1962 р. він подав попередній проєкт роботи під назвою «Громадський побут шахтарів Львівсько-Волинського вугільного басейну», що з деякими зауваженнями був прийнятий за основу. Передбачуваний об'єм дослідження у 10 друкованих аркушів свідчив про серйозність намірів науковця (Протоколи засідань відділу..., 1961–1962, арк. 30–32). Планово робота над збором джерел і написанням тексту була розрахована майже на три роки: з початку 1962-го – до кінця листопада 1964 рр.

Пошук матеріалів до теми М. Ковальський розпочав одразу після затвердження проєкту. В індивідуальному плані на лютий 1962 р. 15 днів було заплановано для збору джерел у Червонограді й Нововолинську. На середину березня мало відбутись обговорення першого розділу монографії (План науково-дослідної роботи..., 1962, арк. 38 зв.). Проте збір та опрацювання матеріалів, очевидно, забрали більше часу, тому обговорення розділу відбулося лише в грудні 1962 р. (Протоколи засідань відділу..., 1962–1963, арк. 1-2).

Результати пошукової діяльності були вагомими. Найперше вчений опрацював літературу: склав бібліографію, зробив виписки з газет і журналів. На місці здійснював два основні методи збору джерел: анкетування й особисті спостереження. Під час відрядження збирав матеріали безпосередньо на підприємствах вугільного басейну, в основному на третій Великомоствіській шахті, хоча вивчав побутові умови і на інших шахтах. Ознайомився з виробництвом, був присутній на робітничих зборах і нарадах, долучився до відкриття дев'ятої Великомоствіської шахти, відвідав бібліотеки, клуби, Будинки культури, спостерігав за святкуванням Дня шахтаря. Усе це не тільки записував у блокнот, але й фіксував на фотоплівку. Цікаву інформацію знайшов у архівах третьої Великомоствіської та інших шахт. Окрім цього, для музею придбав цінні експонати: спецодяг шахтарів, якого не було в експозиції (Протоколи засідань відділу..., 1962, арк. 38-38 зв.).

Пізніше у спогадах про роботу в музеї М. Ковальський детальніше розкрив напрями пошукової діяльності: «Вивчаючи проблему формування та складу колективів, досліджено шахтарські газети (обласна та місцева періодика), зроблені були численні виписи із звітів шахт по рокам та з документів управління паливної промисловості гірничого краю» (Ковальський, М., б.д. З досвіду власної наукової роботи..., арк. 3).

Для опитування шахтарів він підготував перед від'їздом у терен спеціальні анкети, в яких ставились як загальні (національність, соціальне походження, сімейний стан, освіта, стаж роботи і т. д.), так і спеціальні питання (участь у гуртках художньої самодіяльності, у громадському житті шахти, населеного пункту, району і т. д.). Ці анкети в лютому-березні 1962 р. заповнили шахтарі Червонограда, окремі їх зразки в домашньому архіві М. Ковальський зберігав усе життя (Ковальський, М., 1962. Анкета..., арк.1; Ковальський, М. Анкета, арк.1). З деякими з них були налагоджені досить доброзичливі стосунки, зокрема, з Миколою Карканицею (родом з Караганди), якого дослідник називав досвідченим гірником-шахтарем (Ковальський, М., б.д. З досвіду власної наукової роботи..., арк. 3).

З усього видно, що цікавих матеріалів було зібрано чимало. Щоправда, в період музейної кар'єри оприлюднити їх у вигляді монографії чи принаймні статті М. Ковальський так і не зміг. Для підготовки книги було замало часу, а статті хоч і готувалися, проте у Львові не вийшли з друку.

Машинопис однієї з таких статей зберігається в Інституті народознавства під назвою «Громадський побут шахтарів Львівсько-Волин-

ського вугільного басейну» (Ковальський М. 1964, арк. 1-28), про написання іншої («Формування робітничих колективів Львівсько-Волинського вугільного басейну та підвищення їх культурно-технічного рівня») свідчить відгук кандидата історичних наук І. Павлюка від 16 червня 1962 р. (Зауваження та рецензії..., 1962, арк. 26-27). Окремими статтями вчений опублікував деякі з них пізніше: 1964 р. у Кривому Розі з'явилися тези «Формування робітничих кадрів Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну» (Ковальський, М. П., 1964, с. 7-10), а 1970 р. – розширений і доповнений варіант «Формування та склад робітничих колективів Львівсько-Волинського вугільного басейну» (у співавторстві з співробітником музею С. Уваровим) (Ковальський, М. П. та Уваров С. І., 1970, с. 60-65).

Грунтовну працю М. Ковальський проводив із підготовки книги. В архіві Інституту народознавства зберігається рукопис першого розділу монографії – «Заснування та розвиток Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну. Формування та склад робітничих колективів». Він складався з чотирьох підрозділів: 1. З історії заснування та освоєння Львівсько-Волинського вугільного басейну; 2. Формування та склад робітничих колективів шахт басейну; 3. Підвищення професійно-технічного та загальноосвітнього рівня робітників вугільного басейну (Ковальський, М., б.д. Громадський побут шахтарів..., арк. 1, 47, 81); 4. Умови праці шахтарів (Протоколи засідань відділу..., 1962-1963, арк. 1 зв.). Загальний обсяг розділу сягає 127 рукописних аркушів, написаних на основі віднайдених джерел. Праця насичена фактажем, відображає результат ретельної аналітичної та творчої діяльності автора, збагачена статистичними таблицями. Помітно, що текст неодноразово переглядався й редагувався, містить численні вставки, закреслення й поправки.

Рукопис не має вказівок на час написання. Рік, що зазначений на архівній справі (1966), не може бути часом створення чи завершення розділу (Ковальський, М., б.д. Громадський побут шахтарів..., арк. 1-127). Як видно з протоколів роботи відділу етнографії, він міг бути підготовлений до грудневого засідання 1962 р., коли проходило його обговорення (Протоколи засідань відділу..., 1962-1963, арк. 1). Збережений рукопис, швидше за все, і є цим текстом, можливо, редагованим дослідником у наступні місяці роботи в музеї.

Прорецензувала працю на засіданні кандидат історичних наук, старший науковий співробітник К. Матейко. Свою оцінку висловили інші співробітники. Наприклад, С. Ступницький від-

значив, що автор провів велику роботу, але, разом з тим, зробив критичні зауваження, які стосувалися структури праці. З результатів обговорення помітно, що М. Ковальський мав намір продовжувати роботу над дослідженням, зокрема, зазначив, що готував перший розділ як фон до двох наступних, планував переглянути формулювання заголовків і структуру праці (Протоколи засідань відділу..., 1962-1963, арк. 1-2).

У планах М. Ковальського було написати на цю тему дисертаційну роботу. З джерел відомо, що в лютому 1963 р. йому була затверджена тема докторської дисертації «Культура і побут шахтарів Львівсько-Волинського басейну» (Протоколи засідань відділу..., 1962-1963, арк. 17). Але після переїзду до Кривого Рогу він зацікавився іншими проблемами.

Як відзначалось, очолюючи відділ етнографії музею, М. Ковальський турбувався про випуск наукової продукції, участь співробітників у форумах, семінарах, конференціях, а також про забезпечення відділу науковими кадрами (кандидатами й докторами наук). На цьому він наголошував на засіданні Вченої ради УДМЄХП 14 грудня 1961 р., тобто незадовго після того, як був призначений завідувачем відділу (Протоколи засідань Вченої ради..., 1961, арк. 64). А перед етнографами це питання порушував ще раніше. Підсумовуючи роботу за 1961 р. і визначаючи завдання на наступний, підкреслив, що в етнографії їхній відділ повинен зайняти провідне місце, більше публікуватись, налагодити регулярний випуск збірника наукових статей (Протоколи засідань відділу..., 1961-1962, арк. 5 зв.).

Не всі задуми вдавалося реалізовувати повною мірою, але наукова робота відділу проходила жваво. Працювали не тільки над індивідуальними темами, але й колективними монографіями, зокрема, над Українським історико-етнографічним атласом, який з невідомих причин залишився неопублікованим. Підготовкою тексту займалися різні наукові установи. З 1959 р. до цього долучилися співробітники УДМЄХП, які здійснювали роботу в студійних групах. Так, С. Сидорович працювала в групі дослідження одягу, М. Козакевич самостійно вивчав народне житло. Микола Ковальський входив до групи з вивчення сільськогосподарських знарядь, тому уже з 1960 р., збираючи джерела у Волинській, Рівненській та Житомирській областях, готував матеріали для колективної праці. До цієї групи входили також співробітники музею Д. Фіголь і В. Васків, які проводили пошукову роботу на інших теренах (Протоколи засідань відділу..., 1960-1961, арк. 25-26; Планово-контрольні листки..., 1960,

арк. 1 зв.; Плани науково-дослідної роботи..., 1961, арк. 2).

Працівники відділу етнографії виконували спільні експедиційні завдання, наприклад, 1962 р. здійснювали спостереження за святом весни в різних районах Львівської області (Протоколи засідань відділу..., 1962, арк. 5). Цьому та іншим святам була присвячена публікація М. Ковальського «Революційні свята», написана у співавторстві з директором музею Ю. Гошком (Гошко, Ю. Г. та Ковальський, М. П., 1963, с. 11–16).

У 1950-х – 1960-х рр. музей підтримував відносини з різними етнографічними установами сусідніх країн, зокрема, зі словацькими етнографами (Ковальський, М., б.д. З досвіду власної наукової роботи..., арк. 2). У 1959 р. відбулося налагодження контактів, визначення напрямів наукової роботи (Протоколи засідань відділу..., 1959–1960, арк. 42; Протоколи засідань відділу..., 1960–1961, арк. 87).

А через два роки провели спільну експедицію з вивчення полонинського скотарства українських Карпат. З української сторони участь взяв заввідділом етнографії М. Ковальський, зі словацької – фахівець у цих питаннях, науковий співробітник Інституту етнографії Словацької академії наук, доктор Я. Подолак. Експедиція тривала вісім днів з 24 жовтня по 1 листопада 1961 р. (Протоколи засідань відділу..., 1960–1961, арк. 84–84 зв., 86). Пізніше М. Ковальський відзначав, що вона була досить плідною (Ковальський, М., б.д. З досвіду власної наукової роботи..., арк. 2). Маршрут пролягав через Ужгород, Мукачеве, Берегове, Виноградів, Хуст, Рахів. В Ужгороді ознайомилися з матеріалами обласного краєзнавчого музею, побували на історичному факультеті Закарпатського університету. Проте більшість часу було відведено для польових досліджень у с. Ясіня Рахівського району Закарпатської області (Протоколи засідань відділу..., 1960–1961, арк. 86–86 зв.).

Цю полонину для вивчення разом з обласною та районною владою обрав співробітник музею С. Макарчук, якому в липні-серпні було доручено узгодити питання майбутньої експедиції. Передбачалося, що маршрут українського та словацького науковців буде пролягати через полонини Закарпатської і Станіславської областей.

Але в останній момент зупинилися на с. Ясіня (Макарчук, С., 2004, с. 18).

Від місцевих жителів дослідники записали розповіді про організацію полонинського господарства, детальні відомості про назви овець, переробку молока і технологію виготовлення молочних продуктів. Разом з інформаторами побували на полонині с. Головчеськ, під горою Петрос, де оглянули і вивчили житлові та господарські будівлі. Пізніше доктор Я. Подолак дякував львівським етнографам за організацію експедиції, до того ж, дійшов цікавого для нашого дослідження висновку: «Ця поїздка переконала, що Ковальський, який має загально історичну освіту, швидко оволодів етнографічною наукою» (Протоколи засідань відділу..., 1960–1961, арк. 86 зв. – 87).

Однак у середині 1963 р. перспективний молодий етнограф змушений був залишити роботу в УДМЄХП через побутові незручності. На той час він уже був одружений, народилося двоє дітей. А житла не було (Особова справа М. П. Ковальського..., арк. 2). Молода сім'я винаймала кімнату, до якої потрібно було проходити через іншу, в якій проживали власники квартири (Макарчук, С., 2004, с. 22). Займатись у таких умовах науковою роботою, утримувати родину було вкрай важко, тому М. Ковальський, приставши на пропозицію, переїхав до Кривого Рогу.

Обговорення. У дослідженнях, проведених у попередні десятиліття, давалася коротка характеристика науково-освітній, експозиційний, фондний, науково-дослідний та науково-організаційний напрям роботи М. Ковальського в УДМЄХП. Використання нових джерельних даних дало можливість їх деталізувати, а також розкрити деякі факти у новому світлі.

Висновки. Таким чином, з усіх наукових установ, у яких працював Микола Павлович Ковальський, на УДМЄХП припадає майже чотири роки. Можна погодитись із О. Удодом, що наукова, екскурсійна, фондова і популяризаторська робота в галузі етнографії та художніх промислів значно розширила наукові горизонти молодого вченого, дала можливість йому долучитися до унікального досвіду і традицій школи львівських етнографів (Удод, О. А., 1997, с. 34). Набуті знання і вміння з новою силою були розвинені у дніпропетровський період діяльності М. Ковальського.

Бібліографічні посилання

Атаманенко, А. Є. та Атаманенко, В. Б., 1999. Микола Павлович Ковальський (з нагоди 70-ліття). *Український історик*, ч. 2–4, с. 241–255.

Болтарович, З., 2005. Берегиня скарбів народних. *Народознавчі зошити*, № 1–2, с. 203.

Васьків, В. та Ковальський, М., 1963. Війзні наукові конференції. *Народна творчість та етнографія*, кн. 2, с. 141–142.

Гошко, Ю. Г. та Ковальський, М. П., 1963. Революційні свята. *Народні традиції сьогодні*. Львів: Книжково-журнальне видавництво, с. 11–16.

X виїзна конференція та виставка на тему «За комуністичний побут», організована 1962 р. у м. Червонограді (запрошення, фотографії). Спр. 195а. Оп. 1. Ф. І. Львів: Архів Інституту народознавства НАН України, арк. 1–25.

Зауваження та рецензії на праці наукових співробітників відділу [етнографії] у 1962 р. Спр. 197. Оп. 1. Ф. І. Львів: Архів Інституту народознавства НАН України, арк. 1–51.

Індивідуальні звіти працівників відділу [етнографії] про науково-дослідну роботу у 1960 р. Спр. 150. Оп. 1. Ф. І. Львів: Архів Інституту народознавства НАН України, арк. 1–24.

Ковальський, М. П., 1962. Поширення тяглових знарядь обробітку ґрунту в селянських господарствах Волині на початку XX ст. *Матеріали з етнографії та мистецтвознавства*. Київ: Вид-во АН УРСР, вип. 7–8, с. 152–188.

Ковальський, М. П., 1964. Формування робітничих кадрів Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну. *Тези доповідей та повідомлень першої науково-підсумкової конференції викладачів Криворізького загальнонаукового факультету*. Кривий Ріг, с. 7–10.

Ковальський, М. П., 1997. Історик і історіографія. В: Журба, О. І., ред., 1997. *Дніпропетровський історико-археографічний збірник*. Дніпропетровськ: Промінь, вип. 1, с. 13–27.

Ковальський, М. П. та Уваров, С. І., 1970. Формування та склад робітничих колективів Львівсько-Волинського вугільного басейну. *Український історичний журнал*. Київ, № 2, с. 60–65.

Ковальський, М., 1962. *Анкета: Карачун Микола Федорович, 28 лютого 1962 р.* Острого: Домашній (фамільний) архів родини Ковальських, арк. 1.

Ковальський, М., 1964. *Громадський побут шахтарів Львівсько-Волинського вугільного басейну*. Спр. 142. Оп. 2. Ф. І. Львів: Архів Інституту народознавства НАН України, арк. 1–28.

Ковальський, М., б. д. *Анкета: Суряк Антон Григорович, 6 березня [б. р.]*, Острого: Домашній (фамільний) архів родини Ковальських, арк. 1.

Ковальський, М., б. д. *Громадський побут шахтарів Львівсько-Волинського вугільного басейну (I розділ монографії)*. Спр. 154. Оп. 2. Ф. І. Львів: Архів Інституту народознавства НАН України, арк. 1–127.

Ковальський, М., б. д. *З досвіду власної наукової роботи у Львівському Українському Державному музеї етнографії та художнього промислу АН УРСР в кінці 1950-х – початку 1960-х рр. XX ст. (Спогади і рефлексії)*. Острого: Домашній (фамільний) архів родини Ковальських, арк. 1–4.

Колесник, І., 2013. *Українська історіографія: концептуальна історія*. Київ: Інститут історії України НАН України.

Лист М. П. Ковальському з Львівського філіалу Центрального музею В. І. Леніна при ЦК КП(б)У, отриманий 03.09.1959 р., Острого: Домашній (фамільний) архів родини Ковальських, арк. 1.

Лист М. П. Ковальському з Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, написаний

04.12.1959 р., Острого: Домашній (фамільний) архів родини Ковальських, арк. 1.

Лист М. П. Ковальському з Міністерства вищої освіти СРСР, написаний 02.02.1959 р., Острого: Домашній (фамільний) архів родини Ковальських, арк. 1.

Лист М. П. Ковальському з редакції газети «Правда» (у Москві), написаний 18.11.1959 р., Острого: Домашній (фамільний) архів родини Ковальських, арк. 1.

Макарчук, С., 2004. Микола Ковальський у колі етнографів (1960 – 1963). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Історичні науки. Острого: Національний університет «Острозька академія», вип. 4, с. 11–23.

Матеріали X виїзної конференції та виставки на тему «За комуністичний побут», організованої у м. Червонограді 1962 р. Спр. 195. Оп. 1. Ф. І. Львів: Архів Інституту народознавства НАН України, арк. 1–23.

Особова справа М. П. Ковальського. Почато 26 серпня 1963 р. – закінчено 4 липня 1994 р. Дніпро: Архів Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара, арк. 1–185.

Особові справи працівників музею, які звільнені з роботи у 1963 р. Спр. 47. Оп. 3. Ф. І. Львів: Архів Інституту народознавства НАН України, арк. 1–278.

Пасічник, І., ред., 2002. *Микола Павлович Ковальський: Матеріали до біобібліографії*. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія».

План науково-дослідної роботи відділу [етнографії] на 1962 р. Спр. 193. Оп. 1. Ф. І. Львів: Архів Інституту народознавства НАН України, арк. 1–42.

Плани науково-дослідної роботи відділу [етнографії] та індивідуальні звіти про виконання їх у 1961 р. Спр. 174. Оп. 1. Ф. І. Львів: Архів Інституту народознавства НАН України, арк. 1–42.

Планово-контрольні листки наукових співробітників відділу [етнографії] за 1960 р. Спр. 149. Оп. 1. Ф. І. Львів: Архів Інституту народознавства НАН України, арк. 1–24.

Проспекти наукових робіт працівників відділу [етнографії] за 1961 р. Спр. 178. Оп. 1. Ф. І. Львів: Архів Інституту народознавства НАН України, арк. 1–17.

Протоколи засідань відділу етнографії за 1962–1963 рр. Спр. 192. Оп. 1. Ф. І. Львів: Архів Інституту народознавства НАН України, арк. 1–43.

Протоколи засідань відділу етнографії музею за 1959–1960 рр. Спр. 133. Оп. 1. Ф. І. Львів: Архів Інституту народознавства НАН України, арк. 1–49.

Протоколи засідань відділу етнографії музею за 1960–1961 рр. Спр. 148. Оп. 1. Ф. І. Львів: Архів Інституту народознавства НАН України, арк. 1–88.

Протоколи засідань відділу етнографії музею за 1961–1962 рр. Спр. 173. Оп. 1. Ф. І. Львів: Архів Інституту народознавства НАН України, арк. 1–49.

Протоколи засідань відділу етнографії музею за 1962 р. Спр. 191. Оп. 1. Ф. І. Львів: Архів Інституту народознавства НАН України, арк. 1–41.

Протоколи засідань Вченої ради музею за 1961 р. Спр. 167. Оп. 1. Ф. І. Львів: Архів Інституту народознавства НАН України, арк. 1–79.

Протоколи засідань Вченої ради музею за 1962 р. Спр. 187. Оп. 1. Ф. І. Львів: Архів Інституту народознавства НАН України, арк. 1–74.

Світленко, С., 2008. Особистість і творча спадщина професора М.П.Ковальського в предметному полі теорії історичного пізнання. *Наукові записки. Історичні науки. Острозька академія*, вип. 12, с. 22–29.

Удод, О. А., 1997. Історик: духовність, праця, самовідданість (до 40-річчя наукової діяльності М. П. Ковальського). В: Журба, О. І., ред., 1997. *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*. Дніпропетровськ: Промінь, вип. 1, с. 29 – 40.

References

Atamanenko, A. Ye. and Atamanenko, V. B., 1999. Mykola Pavlovych Koval's'kyi (z nahody 70-littya) [Mykola Pavlovych Kovalskyi (on the occasion of the 70th anniversary)]. *Ukrayins'kyi istoryk [Ukrainian historian]*, part 2–4, pp. 241–255 (in Ukrainian).

Boltarovych, Z., 2005. Berehynya skarbiv narodnykh [The guardian of folk treasures]. *Narodoznavchi zoshyty*, no. 1-2, p. 203 (in Ukrainian).

Hoshko, Yu. H. and Koval's'kyi, M. P., 1963. Revolyutsiyni svyata [Revolutionary holidays]. *Narodni tradytsii sohodni*. Lviv: Knyzhkovo-zhurnalne vydavnytstvo, pp. 11–16 (in Ukrainian).

Indyvidual'ni zvity pratsivnykiv viddilu [etnografiyi] pro naukovo-doslidnu robotu u 1960 r. [Individual reports from the Department of Ethnography on research work in 1960]. Fund I. Inventory 1. File 150. Lviv: Archive of the Institute of Ethnology of NAS of Ukraine, pp. 1–24 (in Ukrainian).

Kolesnyk, I., 2013. *Ukrayins'ka istoriografiya: kontseptual'na istoriya [Ukrainian historiography: conceptual history]*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukrainian).

Koval's'kyi, M. 1964. *Hromads'kyi pobut shakhtariv L'vivs'ko-Volyns'koho vuhil'noho baseynu [The public life of miners of the Lviv-Volyn coal basin]*. Fund I. Inventory 2. File 142. Lviv: Archive of the Institute of Ethnology of NAS of Ukraine, pp. 1–28 (in Ukrainian).

Koval's'kyi, M. P. ta Uvarotov, S. I., 1970. Formuvannya ta sklad robitnychkykh kolektyviv L'vivs'ko-Volyns'koho vuhil'noho baseynu [Formation and composition of the working groups of the Lviv-Volyn coal basin]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, no. 2, pp. 60–65 (in Ukrainian).

Koval's'kyi, M. P., 1962. Poshyrennya tyahlovykh znaryad' obrobittu igrunt v selyans'kykh hospodarstvakh Volyni na pochatku XX st. [Distribution of drainage tools for cultivating soil in peasant farms in Volhynia in the early twentieth century]. *Materialy z etnografiyi ta mystetstvoznavstva [Materials on ethnography and art criticism]*. Kyiv: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, issue 7–8, pp. 152–188 (in Ukrainian).

Koval's'kyi, M. P., 1964. Formuvannya robitnychkykh kadrov L'vivs'ko-Volyns'koho kam'yanovuhil'noho baseynu [The formation of labor cadres of the Lviv-Volyn Coal Basin]. *Tezy dopovidey ta povidomlen' pershoyi naukovo-pidsumkovoyi konferentsiyi vykladachiv Kryvoriz'koho zahal'nonaukovoho fakul'tetu [Abstracts and reports of the first scientific conference of teachers of Kryvyi Rih general science faculty]*. Kryvyi Rih, pp. 7–10 (in Ukrainian).

Koval's'kyi, M. P., 1997. Istoryk i istoriografiya [Historian and historiography]. In: Zhurba, O. I., ed., 1997.

Dnipropetrovskiy istoryko-arkheohrafichnyi zbirnyk [Dnipropetrovsk Historical and Archaeographic Collection], issue 1. Dnipropetrovsk: Promin, pp. 13–27 (in Ukrainian).

Koval's'kyi, M., 1962. *Anketa: Karachun Mykola Fedorovych [Profile: Karachun Mykola Fedorovych]*, February 28, 1962. Ostroh: The domestic archive of the Kowalsky's family, p. 1 (in Ukrainian).

Koval's'kyi, M., n. d. *Anketa: Suryak Anton Hryhorovych [Profile: Suriak Anton Hryhorovych]*, March 6. Ostroh: The domestic archive of the Kowalsky's family, p. 1 (in Ukrainian).

Koval's'kyi, M., n. d. *Hromads'kyi pobut shakhtariv L'vivs'ko-Volyns'koho vuhil'noho baseynu (I rozdil monografiyi) [Public Life of miners of the Lviv-Volyn Coal Basin (Section I of the monograph)]*. Fund I. Inventory 2. File 154. Lviv: Archive of the Institute of Ethnology of NAS of Ukraine, pp. 1–127 (in Ukrainian).

Koval's'kyi, M., n. d. *Z dosvidu vlasnoyi naukovoyi roboty u l'vivs'komu Ukrayins'komu Derzhavnomu muzeyi etnografiyi ta khudozhn'oho promyslu AN URSS v kintsy 1950-kh – pochatku 1960-kh rr. XX st. (Spohady i refleksiyi) [From the experience of his own scientific work at the Lviv Ukrainian State Museum of Ethnography and Art Crafts of the Academy of Sciences of the USSR in the late 1950's. (Memories and Reflections)]*, Ostroh: The domestic archive of the Kowalsky's family, pp. 1–4 (in Ukrainian).

Lyst M. P. Koval's'komu z L'vivs'koho filialu Tsentral'noho muzeyu V.I.Lenina pry TsK KP(b)U [Letter for M.P. Kovalskyi from the Lviv Branch of the Central Museum B.I. Lenin under the Central Committee of the CP (b)U]. Received on September 3, 1959. Ostroh: The domestic archive of the Kowalsky's family, p.1 (in Ukrainian).

Lyst M. P. Koval's'komu z Ministerstva vyshchoyi i seredn'oyi spetsial'noyi osvity URSS [Letter for M.P. Kovalskyi from the Ministry of Higher and Secondary Special Education of the Ukrainian SSR], December 04, 1959. Ostroh: The domestic archive of the Kowalsky's family, p. 1 (in Ukrainian).

Lyst M. P. Koval's'komu z Ministerstva vyshchoyi osvity SRSR [Letter for M.P. Kovalskyi from the Ministry of Higher Education of the USSR], February 02, 1959, Ostroh: The domestic archive of the Kowalsky's family, p. 1 (in Ukrainian).

Lyst M. P. Koval's'komu z redaktsiyi hazety "Pravda" (Moskva) [Letter for M.P. Kovalskyi from the editorial board of the newspaper "Pravda" (Moscow)], November 18, 1959. Ostroh: The domestic archive of the Kowalsky's family, p. 1 (in Ukrainian).

Makarchuk, S., 2004. Mykola Koval's'kyi u koli etnografiv (1960 – 1963) [Mykola Kovalskyi in the circle of ethnographers (1960 – 1963)]. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya»*.

Istorychni nauky [The Scientific Notes of the Ostroh Academy National University: Historical Sciences]. Ostroh: The Ostroh Academy National University, issue 4, pp. 11–23 (in Ukrainian).

Materialy X vyviznoi konferentsiyi ta vystavky na temu "Za komunistychnyy pobut"», orhanizovanoyi u m. Chervonohradi 1962 r. [Materials of the 10th Extraordinary Conference on the theme "Za komunistychnyy pobut", organized in the city of Chervonograd in 1962]. Fund I. Inventory 1. File 195. Lviv: Archive of the Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine, pp. 1–23 (in Ukrainian).

Osobova sprava M.P. Koval's'koho [Personnel file of M. P. Koval'skyi]. From August 26, 1963 to July 4, 1994. Dnipro: Oles Honchar Dnipro National University Archives, pp. 1–185 (in Ukrainian).

Osobovi spravy pratsivnykiv muzeyu, yaki zvil'neni z roboty u 1963 r. [Personnel files of museum workers who were dismissed from work in 1963]. Fund I. Inventory 3. File 47. Lviv: Archive of the Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine, pp. 1–278 (in Ukrainian).

Pasichnyk, I., ed., 2002. *Mykola Pavlovych Koval's'kyy. Materialy do biobibliohrafiyi* [Mykola Pavlovych Koval'skyi. Materials for bibliography]. Ostroh: Publishing House of the National University "Ostroh Academy" (in Ukrainian).

Plan nauково-doslidnoyi roboty viddilu [etnografii] na 1962 r. [Research plan of the department [of ethnography] for 1962]. Fund I. Inventory 1. File 193. Lviv: Archive of the Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine, pp. 1–42 (in Ukrainian).

Planovo-kontrol'ni lystky naukovykh spivrobitnykiv viddilu [etnografii] za 1960 r. [Planning checklists of researchers of the [ethnography] department in 1960]. Fund I. Inventory 1. File 149. Lviv: Archive of the Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine, pp. 1–24 (in Ukrainian).

Plany nauково-doslidnoyi roboty viddilu [etnografii] ta individual'ni zvitky pro vykonannya yikh u 1961 r. [Plans of research work of department [ethnography] and individual reports on their implementation in 1961]. Fund I. Inventory 1. File 174. Lviv: Archive of the Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine, pp. 1–42 (in Ukrainian).

Prospekty naukovykh robit pratsivnykiv viddilu [etnografii] za 1961 r. [Prospectuses of scientific work of the department of [ethnography] for 1961]. Fund I. Inventory 1. File 178. Lviv: Archive of the Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine, pp. 1–17 (in Ukrainian).

Protokoly zasidan' Vchenoyi rady muzeyu za 1961 r. [Protocols of meetings of the Academic Council of the Museum in 1961]. Fund I. Inventory 1. File 167. Lviv: Archive of the Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine, pp. 1–9 (in Ukrainian).

Protokoly zasidan' Vchenoyi rady muzeyu za 1962 r. [Protocols of meetings of the Academic Council of the Museum in 1961]. Fund I. Inventory 1. File 187. Lviv: Archive of the Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine, pp. 1–74 (in Ukrainian).

Protokoly zasidan' viddilu etnografii muzeyu za 1959–1960 rr. [Meetings protocols of the ethnography department of the museum in 1959–1960]. F.I. Inventory 1. File 133. Lviv: Archive of the Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine, pp. 1–49 (in Ukrainian).

Protokoly zasidan' viddilu etnografii muzeyu za 1960–1961 rr. [Meetings protocols of the ethnography department of the museum in 1960–1961]. Fund I. Inventory 1. File 148. Lviv: Archive of the Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine, pp. 1–88 (in Ukrainian).

Protokoly zasidan' viddilu etnografii muzeyu za 1961–1962 rr. [Meetings protocols of the ethnography department of the museum in 1961–1962]. Fund I. Inventory 1. File 173. Lviv: Archive of the Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine, pp. 1–49 (in Ukrainian).

Protokoly zasidan' viddilu etnografii muzeyu za 1962 r. [Meetings protocols of the ethnography department of the museum in 1962]. Fund I. Inventory 1. File 191. Lviv: Archive of the Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine, pp. 1–41 (in Ukrainian).

Protokoly zasidan' viddilu etnografii za 1962–1963 rr. [Protocols of meetings of department ethnography of the museum in 1962–1963]. Fund I. Inventory 1. File 192. Lviv: Archive of the Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine, pp. 1–43 (in Ukrainian).

Svitlenko, S., 2008. Osobystist' i tvorchaspadshchyna profesora M.P.Koval's'koho v predmetnomu poli teoriiy istorychnoho piznannya [Personality and creative heritage of Professor M.P. Koval'skyi in the subject field of the theory of historical knowledge]. *Naukovi zapysky. Istorychni nauky* [Proceedings. Historical sciences]. Ostroh: Publishing House of the National University "Ostroh Academy", issue 12, pp. 22–29 (in Ukrainian).

Udod, O.A., 1997. Istoryk: dukhovnist', pratsya, samovidanist' (do 40-richchya naukovo diyal'nosti M. P. Koval's'koho) [Historian: spirituality, work, dedication (to the 40th anniversary of the scientific work of M.P. Koval'skyi)]. In: Zhurba, O. I., ed., 1997. *Dnipropetrovskiy istoryko-arkheohrafichnyi zbirnyk* [Dnipropetrovsk Historical and Archaeographic Collection], issue 1. Dnipropetrovsk: Promin, pp. 29–40 (in Ukrainian).

Vas'kiv, V. and Koval's'kyy, M., 1963. Vyyizni naukovi konferentsiyi [The visiting scientific conferences]. *Narodna tvorchist' ta etnografiya*, vol. 2, pp. 141–142 (in Ukrainian).

X vyvizna konferentsiya ta vystavka na temu "Za komunistychnyy pobut", orhanizovana 1962 r. u m. Chervonohradi (zaproshehennya, fotografii) [The Xth field Conference and Exhibition on the Theme "Za komunistychnyy pobut", organized in 1962 in the city of Chervonograd (invitations, photographs)]. Fund I. Inventory 1. File 195a. Lviv: Archive of the Institute of Ethnology of NAS of Ukraine, pp. 1–25 (in Ukrainian).

Zauvazhennya ta retsenziyi na pratsi naukovykh spivrobitnykiv viddilu [etnografii] u 1962 r. [Comments and reviews on the work of the scientific staff of the department [ethnography] in 1962]. Fund I. Inventory 1. File 197. Lviv: Archive of the Institute of Ethnology of NAS of Ukraine, pp. 1–51 (in Ukrainian).

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 40–45

doi 10.15421/26190104

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 378.4(477.63)ДНУ(092): 027.1

Професор М. П. Ковальський
і бібліотека:
інтелектуальні взаємозв'язки*

Л. М. Лучка

Кандидат історичних наук
 ORCID: 0000-0002-1792-2349
 Researcher ID: V-3277-2017
 Luchka64@i.ua

Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро,
Україна, 49010

Анотація. *Мета статті* – дослідити науковий доробок дніпровського періоду (1965-2004) вченого-історика, професора ДНУ імені Олеся Гончара, Миколи Павловича Ковальського. Виявлено 12 авторських монографій та понад 200 наукових статей, знайдено 5 видань, до складу редколегії яких входив М.П. Ковальський. *Методи дослідження:* системно-структурний, аналітико-синтетичний, компаративний. *Основні результати:* Загальна кількість особистої книжкової колекції М. П. Ковальського нараховує понад 12 тисяч примірників. У 2016 р. до наукової бібліотеки ДНУ імені Олеся Гончара донькою вченого було передано близько 500 видань з його власного книгозібрання, багато з яких мають печатки та дарчі написи. Хронологічні межі особистої бібліотеки охоплюють період

двадцятих років ХХ – початку ХХІ ст. У колекції представлена наукова, науково-популярна та художня література українською, російською та польською мовами з мистецтвознавства, дипломатії та літературознавства. У дослідженні виявлено перші книги з бібліотеки українського історика, надано ґрунтовний огляд фахових видань, окреслено унікальні примірники української та зарубіжної художньої літератури, ілюстровані альбоми. Основним джерелом поповнення особистої бібліотеки була купівля книг, дарунки його учнів, друзів та колег. Створена ним цілісна тематична картотека та чіткий кількісний обіг видань свідчать про високий бібліографічний рівень М. П. Ковальського. *Висновки.* Професор ДНУ імені Олеся Гончара М. П. Ковальський залишив вагомий слід не тільки в історії України, джерелознавстві та історіографії, а й у бібліотечно-бібліографічній галузі. Його читацьке коло та наявність цінної книжкової колекції дозволяють розширити образ історика-вченого, чудової людини та справжнього шанувальника бібліотек. *Практичне значення:* рекомендовано науковцям для поглибленого вивчення постаті історика. *Наукова новизна:* вперше висвітлено образ історика як читача та власника особистої бібліотеки. *Тип статті:* описова.

Ключові слова: вчений; історик; Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара; наукова бібліотека; особисте книгозібрання; читач.

Надійшла до редколегії 25.04.2019

Прорецензована 13.06.2019

Рекомендована до друку 29.07.2019

* Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0119U100450 «Духовна культура

та суспільне життя в історичній пам'яті Наддніпрянської України (XVI – початок ХХІ ст.)».

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 40–45

doi 10.15421/26190104

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 378.4(477.63)ДНУ(092): 027.1

**Профессор Н. П. Ковальский
и библиотека:
интеллектуальные взаимосвязи***

Л. Н. Лучка

Кандидат исторических наук
ORCID: 0000-0002-1792-2349

Researcher ID: V-3277-2017

Luchka64@i.ua

*Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,
проспект Гагарина, 72, г. Дніпро,
Україна, 49010*

Аннотация: Цель статьи – исследовать научный потенциал днепровского периода (1965–2004) ученого-историка, профессора ДНУ имени Олеся Гончара, Николая Павловича Ковальского. Выявлено 12 авторских монографий и более 200 научных статей, найдено 5 изданий, в состав редколлегий которых входил Н. П. Ковальский. Методы исследования: системно-структурный, аналитико-синтетический, компаративный. Основные результаты: Общее количество личной книжной коллекции Н. П. Ковальского насчитывает более 12 000 экземпляров. В 2016 г. в научную библиотеку ДНУ имени Олеся Гончара было передано дочерью ученого около 500 изданий из его собственной коллекции, многие из которых имеют печати и дарственные надписи. Хронологические рамки личной библиотеки охватывают период двадцатых годов XX – начала XXI в. В коллекции представлена научная, научно-

популярная и художественная литература на украинском, русском и польском языках по искусствоведению, дипломатии и литературоведению. В исследовании обнаружены первые книги из библиотеки украинского историка, предоставлен основательный обзор профессиональных изданий, определены уникальные экземпляры украинской и зарубежной художественной литературы, а также иллюстрированные альбомы. Основным источником пополнения личной библиотеки была покупка книг, подарки его учеников, друзей и коллег. Созданная им целостная тематическая картотека и четкий количественный оборот изданий свидетельствуют о высоком библиографическом уровне Н. П. Ковальского. Выводы. Профессор ДНУ имени Олеся Гончара Н. П. Ковальский оставил весомый след не только в истории Украины, источниковедении и историографии, но и в библиотечно-библиографической отрасли. Его читательский круг и наличие ценной книжной коллекции позволяют расширить образ историка-ученого, замечательного человека и настоящего поклонника библиотек. Практическое значение: рекомендовано ученым для углубленного изучения личности историка. Научная новизна: впервые освещены образ историка как читателя и владельца личной библиотеки. Тип статьи: описательная.

Ключевые слова: ученый; историк; Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара; научная библиотека; личное книжное собрание; читатель.

Поступила в редакцию 25.04.2019

Прорецензирована 13.06.2019

Рекомендована в печать 29.07.2019

* Статья подготовлена в соответствии с заданиями государственной темы 0119U100450 «Духовная культура и общественная жизнь в исторической памяти Надднепрянской Украины (XVI – начало XXI вв.)».

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 40–45

doi 10.15421/26190104

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK508-508.95 : LA173-186

Professor M. P. Kovalskyi
and the library:
intellectual interrelations*

L.M. Luchka

PhD in History

ORCID: 0000-0002-1792-2349

Researcher ID: V-3277-2017

Luchka64@i.ua

Oles Honchar Dnipro National University
72 Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010

Abstract. *The purpose:* the article deals with the Dnipro period scientific achievements (1965–2004) of a scientist, historian, Oles Honchar Dnipro National University professor, Mykola Pavlovych Kovalskyi. According to the analysis of document resources university library using the elements of the search engine, 12 author's monographs and more than 200 scientific articles were found. 5 editions, the editorial board of which included the name of M. P. Kovalskyi were also discovered. *Research methods:* systemic-structural, analysis and synthesis, comparative. *Main results:* The reader's ticket stored in the scientific library allowed to reveal a range of reading interests of the historian during 30 years of work at Dnipro University. A separate direction of his legacy is a collection of books which he gathered for a long time. The total number of his library amounts to more than 12 thousand items. In 2016, about 500 copies from his private book collection were

donated to the scientific library of Oles Honchar Dnipro National University by the daughter of a scientist I. M. Kovalska. The value of each copy is the presence of exlibris, seals and gift inscriptions. The collection presents scientific, popular science and fiction in Ukrainian, Russian and Polish. The scientist was interested in art, diplomacy and literary studies. The research shows the first books from the library of the Ukrainian historian, provides a thorough review of professional publications, outlines unique books on Ukrainian and foreign fiction literature. The presence of unique books, illustrated albums, devoted to national decorative arts, customs and traditions in the collection testifies to the diverse interests of the scientist. He created an integral thematic card index and gave a clear quantitative circulation of publications. These facts testify to the high bibliographic level of M. P. Kovalskyi. *Conclusions:* M. P. Kovalskyi made a significant contribution not only in Ukrainian history, sources study and historiography, but also in library and bibliographic field. His reading interests and the presence of a valuable book collection allow us to expand the image of the historian, scientist, a remarkable person and a real fan of libraries. *Practical significance:* recommended for scholars to in-depth study of the figure of a historian. *Scientific novelty:* for the first time the image of a historian as a reader and owner of a personal library is illuminated. *Type of article:* descriptive.

Keywords: Scientist; Historian; Oles Honchar Dnipro National University; Scientific Library; Personal Book Collection; Reader.

Received 25.04.2019

Reviewed 13.06.2019

Accepted 29.07.2019

* The article is prepared in accordance with the tasks of the state budget theme 0119U100450 "Spiritual culture and social life in historical commemoration of the Dnipro Ukraine (the 15th – the beginning of the 21st centuries)".

Постановка проблеми. Інтелектуальна історія як складова суспільно-політичного та науково-культурного життя є актуальним напрямком сучасних досліджень, що привертають увагу істориків. Висвітлення наукової спадщини української історичної школи дозволяє створити цілісний портрет вченого, визначити місце та роль особистості в історії закладу вищої освіти. Читацька характеристика та аналіз особистого книжкового зібрання є важливими елементами процесу глибокого розкриття багатогранної діяльності науковця.

Історіографія. Діяльність М. П. Ковальського як вченого-історика, джерелознавця, історіографа, краєзнавця всебічно висвітлено дослідниками другої половини XX – початку XXI ст. (С. В. Абросимова, Г. К. Швидько, Ю. А. Мицик, О. А. Удод, Я. Д. Ісаєвич, О. І. Журба, І. Пашук). Ця стаття розкриває постать визначного українського історика як читача, бібліографа та власника особистої бібліотеки (Абросимова, С., 1999; Захарчин, В. В., 2013, с. 529).

Мета дослідження полягає у висвітленні наукового доробку професора М. П. Ковальського та аналізі його особистого книгозібрання за фондами наукової бібліотеки ДНУ імені Олеся Гончара.

Джерела. Дослідження спирається на комплекс архівних та опублікованих історичних джерел та літературу з фонду наукової бібліотеки.

Виклад основного матеріалу. В історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара вагому роль у розвитку історичного факультету відіграв вчений-історик із джерелознавства та історіографії України М. П. Ковальський (1929–2006). Професор зробив значний внесок у дослідження джерелознавства історії України XVI – XVII ст., а також в історію друкарства в Україні, історіографію, історичну бібліографію, музеєзнавство, археографію, краєзнавство. Створена М. П. Ковальським наукова школа джерелознавства історії України активно розвивається та має широке коло послідовників у науковому просторі України (Світленко, С. І., 2018, с. 149). За словами С. В. Абросимової, учениці М. П. Ковальського, центральне місце в творчості вченого посідає історичне джерело. Титанічна евристична робота в бібліотеках і архівах дозволила науковцю виявити ґрунтовні документи за обраною тематикою. У науковій роботі перевагу вчений надавав знанням архівних фондів, колекцій та збірок (Абросимова, С. В., 1999, с. 36–37).

З 1965 р. по 1994 р. М. П. Ковальський пов'язав своє життя і працю з Дніпропетровським державним університетом. З того часу Микола Павлович став постійним читачем та частим гостем усіх відділів бібліотеки університету. На початку 70-х рр. XX ст. бібліотека розміщувалась

по вул. Шевченка, 59. Маленьку читальну залу з науковим абонементом відвідував молодий науковець. У 80-ті рр. XX ст. бібліотека знаходилась на пр. К. Маркса, 35. Щойно відкрита факультетська бібліотека у корпусі № 1 ДДУ стала багаторічним спеціалізованим пунктом обслуговування студентів та викладачів історичного і філологічного факультетів. М. П. Ковальський постійно звертався до ґрунтового пошукового апарату за науковими матеріалами та документами (каталог та картотеки) (Поляков, М. В., гол. ред., 2018, с. 267).

Цікавість викликає збережений до наших часів читацький формуляр на ім'я Ковальського Миколи Павловича за № 1366 з його унікальними підписами (1989–1993 рр.). Як читач він був відповідальним, діловим, обізнаним, різноманітним, ерудованим, багатогранним. Його запити були чіткими, глибокими та змістовними. На сторінках формуляру вписані номери книг різних років видання та тематичної спрямованості (початок XX ст. – початок XXI ст.). Тематика його запитів дивує: це не тільки професійні інтереси (історія, джерелознавство, історіографія тощо), але й зацікавленість науковця викликали книгознавство, мистецтвознавство, воєнні науки, літературознавство. Аналіз читацького формуляра свідчить, що перевагу у читанні історик віддавав мемуарній літературі як першоджерелам у процесах цілісного висвітлення певної епохи.

Зі спогадів директора бібліотеки С. В. Кубишкіної, Микола Павлович підтримував бібліотеку в різних ситуаціях, постійно знайомився з новими надходженнями і знав, що конкретно йому потрібно для роботи зі студентами, аспірантами. У 1990 р. бібліотека переїхала до нового приміщення по вулиці Казакова, 8, в якому був відкритий довгоочікуваний університетськими вченими відділ рідкісних видань. Варто зазначити, що і новий бібліотечний дім також відвідував вчений-історик. Велике наукове задоволення Микола Павлович отримував у відділі рідкісних видань, перегортаючи видання з його «улюбленої» теми XVII – XVIII ст.

Науковий доробок вченого різноманітний за тематикою та значний за обсягом. Приверну увагу до спадщини вченого, що зберігається у НБ ДНУ ім. Олеся Гончара. За аналізом бази документних ресурсів університетської бібліотеки з використанням елементів пошукової системи виявлено 12 авторських монографій та понад 200 наукових статей. Також знайдено 5 видань, до складу редколегії яких входив М. П. Ковальський. Географічні межі його наукової співпраці охоплювали різні регіони: Київ, Харків, Запоріжжя, Львів, Чернівці тощо. За матеріалами читальної зали Микола Павлович був науковим керівником та опонентом 23 кандидатських дисертацій. Хронологічні межі наукових пошуків вчено-

го тісно пов'язані з XVII – XVIII ст., але не залишалися поза увагою історика 20-30-ті рр. XX ст.

Коло читацьких інтересів М. П. Ковальського було широким та різнобічним. Його статті висвітлюють різні напрямки історичної науки. Неабияку увагу в дослідженнях історик приділяв персоналіям (українським та зарубіжним вченим). Цікавими і, можна сказати, першими у незалежній Україні стали статті М. П. Ковальського з джерелознавства історії українського козацтва («Історіографічні аспекти у науковій спадщині Д. І. Яворницького»). Його цікавила історія друкарства в Україні. Різноманітний науковий світ М. П. Ковальського широко представлено у монографіях, збірниках, матеріалах конференцій. Значний доробок складають його праці, надруковані у журналах, вісниках, наукових працях. Для сучасних дослідників ґрунтовними залишаються статті М. П. Ковальського, що вміщені до енциклопедій, зокрема Української радянської енциклопедії (Ковальський, М. П., 1978, с. 493).

Особиста бібліотека професора М. П. Ковальського, за словами І. М. Ковальської, нараховує понад 12 тис. книг, журналів, збірників та інших документів, які потребують ретельного вивчення з історії книжкових колекцій. Частина книг зберігається у НБ ДНУ, певна кількість передана до бібліотеки Острозької академії. Більша частина особистої бібліотеки знаходиться у власному приміщенні вченого (м. Острог). Книги майбутній історик почав збирати ще навчаючись у школі. Рідкісні видання викликали посилені інтереси юнака, тому він був постійним відвідувачем книжкових крамниць «Букініст». Майбутній видатний вчений розумів значення книги як інформаційного джерела і, водночас, цінував видавничу продукцію як тип книжкових пам'яток.

До наукової бібліотеки ДНУ імені Олеса Гончара у 2016 р. донька професора І. М. Ковальська передала близько 500 видань з особистої бібліотеки вченого. Протягом усього життя історик збирав документи, книги, журнали, що висвітлювали події різних часів та з різних поглядів. Цінність кожного примірника полягає у наявності екслібрису, печатки, дарчого напису. Печатка «*Из книг Н. П. Ковальского*» засвідчує про наявність власного книгозібрання. Хронологічні межі особистої бібліотеки охоплюють період з 20-х рр. XX ст. до початку XXI ст. У зібранні представлена наукова література та художні видання українською, російською, польською мовами. Не залишалися поза увагою вченого книги з мистецтвознавства та дипломатичних відносин.

У колекції професора першорядне місце посідають ґрунтовні академічні видання «*История городов и сел Украинской ССР: в 26 т.*», «*История Византии: в 3 т.*», «*Археология Украинской ССР: в 3 т.*». Певний комплекс у бібліотеці складають довідково-енциклопедичні видання та дво-

мовні словники, до яких вчений постійно звертався. Історичну цінність має «*Военный турецко-русский и русско-турецкий словарь*» (1942 р.), з якого починалося формування книжкової колекції. Серед перших книг бібліотеки М. П. Ковальського варто зазначити: Шевченко Т. Г. «Вибрані твори» за упорядкуванням українського академіка О. І. Білецького та підготовленими НТШ у Львові 1939 р. Унікальною за історією є праця Василя Полтавця (В. Богацький) «Проміння». Один з перших шкільних підручників для 4 класу був надрукований у польському видавництві «Наш край» 1929 р. Серед видань невеличкими за обсягом, але цінними за змістом є перші українські академічні препринти з історії України, присвячені історіографії та археографії, історії уніатської церкви, розвитку Західної України, голодомору 1933 р., політичній та соціальній історії XVII ст.

Про різноманітні інтереси вченого свідчить наявність у колекції літератури з кіномистецтва. М. П. Ковальський мав раритетне видання 1940 р. «*Как закалялась сталь*». Це сценарій п'єси Ю. Гегузіна та І. Судакова за однойменним романом М. Островського, перша постановка якої відбулася у 1934 р. у Театрі робочої молоді. Наклад невеличкого за форматом видання складав 200 примірників. Особливої уваги заслуговують українські мистецтвознавчі видання, зокрема альбоми з декоративно-прикладного мистецтва («*Квітуче народне мистецтво. Львів, 1964*», Зате-нацький Я. «Українське мистецтво першої половини XIX ст. Київ, 1965», Никорак О. «Сучасні художні тканини Українських Карпат. Київ, 1988»). Значну кількість видань складають збірники документів та матеріалів, які постійно привертати увагу науковця. Вищезазначене свідчить, що М. П. Ковальський створював цілісну власну колекцію, про яку дбав і опікувався поповненням.

Художня література представлена у зібранні примірниками, надрукованими українською, російською та польською мовами. Особиста бібліотека цінна окремими історичними творами 30–50-х рр. XX ст., зокрема, українського письменника Я. Д. Качури «Іван Богун» (1954 р.). Серед авторів зарубіжної художньої літератури інтерес вченого привертала творчість французького драматурга Ф. Еріа («*Семья Буссардель*», «*Испорченные дети*», «*Золотая решетка*»). Основним джерелом поповнення особистої бібліотеки була купівля книг, наукову літературу він привозив з-за кордону. До бібліотеки професора потрапляли дарунки його учнів, друзів, колег: видання мають дарчі написи від Д. П. Пойди, Г. Я. Сергієнка, О. І. Никорака тощо. Український історик був обізнаним і в бібліотечній справі. М. П. Ковальського варто віднести до справжніх бібліографів, про що свідчить створена ним цінна картотека, з якою працювали у другій половині

XX – початку XXI ст. гості помешкання у Дніпропетровську. Він вів облік видань, про що свідчать цифрові показники на книжкових обкладинках (92, 571 тощо). Приємною згадкою про шановного професора, вченого-історика, видатну особистість залишаються його книги з дарчими написами «Науковій бібліотеці Дніпропетровського державного університету від колишнього співробітника ДДУ».

Висновки. Життя та діяльність визначного українського вченого-історика М. П. Ковальського тісно пов'язані з книгами та університетськими бібліотеками. Він був талановитим дослідником, вимогливим вчителем та вихователем

студентства. Протягом життя він стежив за досягненнями історичної науки та зробив вагомий внесок в її розвиток. Особиста книжкова колекція вченого має культурно-духовну цінність і буде корисною найрізноманітнішому читацькому колу. Заповітом для істориків повинні стати його слова про високоморальні якості дослідника: «Уважне, шанобливе ставлення до джерел» (Ковальський М. П., 1997, с. 25-26).

Подяки. Авторка висловлює подяку за інформаційно-бібліографічну підтримку співробітникам наукової бібліотеки ДНУ імені Олеся Гончара, за надання цікавих матеріалів родинного архіву – доньці І. М. Ковальській.

Бібліографічні посилання

Абросимова, С., 1999. Адепт джерелознавства. В: Винар, Л. та Пасічник, І., голов. ред-ри, 1999. *Осягнення історії*. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. Острого; Нью-Йорк: Острозька академія; Укр. іст. тов-во, с. 36–43.

Захарчин, В. В., 2013. Ковальський Микола Павлович. В: Дзюба, І. М., Жуковський, А. І., Железняк, М. Г. та ін., гол. ред., 2013. *Енциклопедія сучасної України*. Київ, т. 13 (Киї – Кок), с. 529. Доступно: <http://esu.com.ua/search_articles.php?id=7147>

Поляков, М. В., гол. ред., 2018. *Історія Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, 1918 – 2018*. Дніпро: Ліра.

Ковальський, М. П. 1978. Гваньїні О. В: Бажан, М. П., гол. ред., 1978. *Українська радянська енциклопедія*. Київ, т. 2. с. 493. Доступно: <<http://leksika.com.ua/18641211/ure/gvanyini>>.

Ковальський, М. П., 1997. Історик і історіографія. В: Журба, О. І., ред., 1997. *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*. Дніпропетровськ: Промінь, вип. 1, с. 13–27.

Світленко, С. І. 2018. Ковальський Микола Павлович. В: Поляков, М. В., гол. ред., 2018. *Професори Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара: біобібліографічний довідник*. Дніпро: Ліра, с. 148-149.

References

Abrosymova, S., 1999. Adept dzhhereloznavstva [The Adept of the Source Studies]. In: Vynar, L. ta Pasichnyk, I., eds, 1999. *Osyahnnennya istoriyi* [Comprehension of History]. Collection of scholar works in honor of Professor Mykola Pavlovych Kovalskyi on the occasion of the 70th anniversary. Ostroh; New-York: Ostroz'ka akademiya; The Ukrainian Historical Society, pp. 36–43 (in Ukrainian).

Zakharchyn, V. V., 2013. Koval's'kyi Mykola Pavlovych. In: Dzyuba, I. M., Zhukovs'kyi, A. I., Zheleznyak, M. H. etc., eds., 2013. *Entsyklopediya suchasnoyi Ukrainy* [Encyclopedia of Modern Ukraine]. Kyiv, vol. 13 (Kyi – Kok), p. 529. Available at: <http://esu.com.ua/search_articles.php?id=7147> (in Ukrainian).

Polyakov, M. V., ed. in chief, 2018. *Istoriya Dniprovsk'oho natsional'noho universytetu imeni Olesya Honchara, 1918–2018* [The History of the Oles Honchar

Dnipro National University, 1918–2018]. Dnipro: Lira (in Ukrainian).

Koval's'kyi, M. P. 1978. Gwagini O. In: Bazhan, M. P., ed. in chief, 1978. *Ukrayins'ka radyans'ka entsyklopediya* [The Ukrainian Soviet Encyclopedia]. Kyiv, vol. 2, p. 493. Available at: <<http://leksika.com.ua/18641211/ure/gvanyini>> (in Ukrainian).

Koval's'kyi, M. P., 1997. Istoryk i istoriografiiya [Historian and historiography]. In: Zhurba, O. I., ed., 1997. *Dnipropetrovskiy historyko-arkheohrafichnyi zbirnyk* [Dnipropetrovsk Historical and Archaeographic Collection], issue 1. Dnipropetrovsk: Promin, pp. 13–27 (in Ukrainian).

Svitlenko, S. I., 2018. Kovalskyi Mykola Pavlovych. In: Polyakov, M. V., ed. in chief, 2018. *Profesory Dniprovsk'oho natsional'noho universytetu imeni Olesya Honchara* [Professors of the Oles Honchar Dnipro National University]. Biobibliographic guide. Dnipro: Lira, pp. 148-149 (in Ukrainian).

**DOCTRINA.
METHODORUM SIVE INVENTARUM.
PHILOSOPHIAE HISTORIAE**

THEORY. METHODOLOGY. HISTORIOSOPHY

**ТЕОРІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ.
ІСТОРІОСОФІЯ**

**ТЕОРИЯ. МЕТОДОЛОГИЯ.
ИСТОРИОСОФИЯ**

УДК 004.9:930.2(0.034)

Цифрові джерела в дослідницьких практиках істориків: теоретико-методологічний аспект*

Ю. А. Святець

Доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000-0001-6916-3033

Researcher ID: C-7714-2016

yurysvyatets@gmail.com

Дніпровський національний університет імені

Олеса Гончара,

проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро,

Україна, 49010

Анотація. Мета дослідження – визначити сутність та місце цифрових джерел у системі інформаційного забезпечення дослідницьких практик історика. *Методи:* аналіз та синтез; системний підхід; компаративний; генетичний; логіко-лінгвістичний. *Основні результати, стислі висновки.* У науковій, правничій та нормативній літературі побутує термін «електронний документ», дефініція якого прив'язана до комп'ютерного походження. У статті розглянуто правомірність вживання такого терміна в дослідницьких практиках істориків. Показано, що адекватним є термін «цифрове джерело» з огляду на визначення поняття «історичне джерело», в основу якого покладено спосіб кодування інформації, а не засоби її зберігання. Розкриті позитивні й негативні властивості цифрових джерел; рівні

інформації, важливі для істориків у них; атрибути цифрових документів. Проаналізовані підходи до дефініцій «історичне джерело». Запропоновано інформаційну модель пізнавальної роботи історика як комунікаційного процесу. Проведене співставлення понять «цифровий документ» та «електронний документ», «цифровий ресурс» та «електронний ресурс», «електронний архів» та «цифровий архів», «електронна бібліотека» та «цифрова бібліотека». Показано, що коректними назвами комп'ютеризованих інформаційних систем гуманітарного профілю є поняття «архів цифрових документів» та «бібліотека цифрових ресурсів». *Практичне значення.* Уточнення термінології, запропоноване в статті, забезпечить належне розуміння й коректне вживання її в дослідницьких практиках істориків та інших гуманітаріїв. *Оригінальність.* Дослідження здійснене на основі системного критичного аналізу літератури та ідей, подальшого їх синтезу й вибору найбільш адекватних з позицій логіки теоретичних концептів. *Наукова новизна.* Запропоновано осучаснену інформаційну модель пізнавальної роботи історика як комунікаційного процесу та визначене місце в ньому цифрових джерел. *Тип статті.* Теоретико-аналітична.

Ключові слова: інформація; комунікація; архів цифрових документів; бібліотека цифрових ресурсів; інформаційна система; двійковий знак; цифрові технології.

Надійшла до редколегії 11.06.2019

Прорецензована 19.07.2019

Рекомендована до друку 29.07.2019

* Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0119U100450 «Духовна культура та суспільне життя в історичній пам'яті Наддніпрянської України (XVI – початок XXI ст.)».

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 47–68

doi 10.15421/26190105

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 004.9:930.2(0.034)

Цифровые источники в исследовательских практиках историков: теоретико- методологический аспект*

Ю. А. Святец

Доктор исторических наук, профессор

ORCID: 0000-0001-6916-3033

Researcher ID: C-7714-2016

yurysvyatets@gmail.com

Днепропетровский национальный университет имени

Олеса Гончара,

проспект Гагарина, 72, г. Днепро,

Украина, 49010

Анотация. Цель исследования – определить сущность и место цифровых источников в системе информационного обеспечения исследовательских практик историка. *Методы:* анализ и синтез; системный подход; компаративный; генетический; логико-лингвистический. *Основные результаты, краткие выводы.* В научной, юридической и нормативной литературе бытует термин «электронный документ», дефиниция которого привязана к компьютерному происхождению. В статье рассмотрены правомерность употребления такого термина в исследовательских практиках историков. Показано, что адекватным является термин «цифровой источник», учитывая определение понятия «исторический источник», в основу которого положен способ кодирования информации, а не средства ее хранения. Раскрыты положительные и отрицательные свойства цифровых источников; уровни информации

в них, важные для историков; атрибуты цифровых документов. Проанализированы подходы к дефиниции «исторический источник». Предложена информационная модель познавательной деятельности историка как коммуникационного процесса. В ходе исследования сопоставлены понятия «цифровой документ» и «электронный документ», «цифровой ресурс» и «электронный ресурс», «электронный архив» и «цифровой архив», «электронная библиотека» и «цифровая библиотека». Автор обосновал, что корректными названиями компьютеризированных информационных систем гуманитарного профиля являются не понятия «электронный архив» и «электронная библиотека», а понятия «архив цифровых документов» и «библиотека цифровых ресурсов». *Практическое значение.* Уточнение терминологии, предложенное в статье, обеспечит должное понимание и корректное применение ее в исследовательских практиках историков и других гуманитариев. *Оригинальность.* Исследование осуществлено на основе системного критического анализа литературы и идей, дальнейшего их синтеза и выбора наиболее адекватных с точки зрения логики теоретических концептов. *Научная новизна.* Предложено современную информационную модель познавательной деятельности историка как коммуникационного процесса и определенное место в нем цифровых источников. *Тип статьи.* Теоретико-аналитическая.

Ключевые слова: информация; коммуникация; архив цифровых документов; библиотека цифровых ресурсов; информационная система; двоичный знак; цифровые технологии.

Поступила в редколлегию 11.06.2019

Прорецензирована 19.07.2019

Рекомендована в печать 29.07.2019

* Статья подготовлена в соответствии с заданиями госбюджетной темы 0119U100450 «Духовная культура и общественная жизнь в исторической памяти Надднепрянской Украины (XVI - начало XXI вв.)».

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 47–68

doi 10.15421/26190105

<http://www.uha.dp.ua>

LCC D16.117

Digital Sources in Historians' Research Practices: a Theoretical and Methodological Aspect*

Yu. A. Sviatets

D. Sc. in History, Professor
ORCID: 0000-0001-6916-3033
Researcher ID: C-7714-2016
yurysvyatets@gmail.com

Oles Honchar Dnipro National University,
72 Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010

Abstract. *The purpose of the research* is to determine the essence and role of digital sources in the system of information support for historian's research practices. *Methods:* analysis and synthesis; system approach; comparative; genetic; logical-linguistic. *Main results, concise conclusions.* In the scientific, legal and regulatory literature there is the term "electronic document", the definition of which is tied to computer origin. The article discusses the legitimacy of the use of such a term in the research practices of historians. It is shown that the term "digital source" is adequate, taking into account the definition of the concept "historical source", which is based on the method of encoding information, and not on the means of its storage. The article discusses the positive and negative properties of digital sources; levels of information in them that are

important to historians; attributes of digital documents. Analyzed approaches to the definition of "historical source". The author proposed an information model of the historian's cognitive activity as a communication process. During the study, the concepts of "digital document" and "electronic document", "digital resource" and "electronic resource", "electronic archive" and "digital archive", "electronic library" and "digital library" are compared. The author substantiated that the correct names of computerized information systems of a humanitarian profile are not the concepts of "electronic archive" and "electronic library", but the concepts of "archive of digital documents" and "library of digital resources". *Practical value.* Refining the terminology will ensure proper understanding and its correct application in the research practices of historians and other humanities scholars. *Originality.* The study was carried out on the basis of a systematic critical analysis of literature and ideas, their further synthesis and the selection of the most appropriate theoretical concepts from the standpoint of logic. *Scientific novelty.* The article proposes a modern information model of historian's cognitive activity as a communication process. The author indicated the place of digital sources in the historian's intelligence communications. *Type of article.* Theoretical analytical.

Keywords: Information; Communication; Archive of Digital Documents; Library of Digital Resources; Information System; Binary Sign; Digital Technology.

Received 11.06.2019

Reviewed 19.07.2019

Accepted 29.07.2019

* The article is prepared in accordance with the tasks of the state budget theme 0119U100450 "Spiritual culture and social life in historical commemoration of the Dnipro Ukraine (the 15th – the beginning of the 21st centuries)".

Постановка проблеми. Соціум створює інформацію як цілеспрямовано, так і опосередковано. В кожному разі вона фіксується на носіях як наслідок діяльності людей. Усвідомлене створення носіїв інформації породжує документи. Опосередковано інформацію фіксують і містять різноманітні об'єкти живої й неживої природи, а також штучного, інтелектуального та поведінкового походження. Об'єкти штучного походження зазвичай є результатом фізичної праці людей: споруди, арт-об'єкти, ландшафтні трансформації, знаряддя праці, одяг, меблі та ін. Інтелектуальні носії реалізовані як у матеріальній (книги, мапи, картини, фото, відео та ін.), так і в ідеальній (знання, ідеї, погляди, ставлення) формах. Поведінкові носії пов'язані зі способом діяльності та порядком життя людей. Це певні традиції та реакції, обряди, забобони, табу, способи дій, танці, пісні, мелодії, мова, конфесії та релігійність, способи харчування та приготування їжі, суспільні та родинні стосунки, тобто так звані архетипні структури.

Людина – творець і споживач соціальної інформації. Інформація потрібна для згуртування людей за етнічною, конфесійною, духовною, професійною, соціальною, партійною та ін. ознаками. Воднораз інформація є й засіб самовираження особистості через висловлювання власних ідей, поглядів, ментальних конструкцій, словотворення, особистих відкриттів, виготовлення унікальних речей та ін.

Як зазначила А. Ковальова, «історична інформація фіксується на різноманітних носіях, у тому числі засобами електронної техніки – в такому разі може йтися про історичні джерела у цифровому форматі» (Ковальова, А., 2009). Доба цифрових технологій сформувала підґрунтя для появи й використання документів, що мають принципово нову матеріальну та знакову основу – двійковий знак (біт). Матеріальна основа таких документів – це фізичні властивості речовин, що забезпечують фіксацію бінарних станів у магнітному, електричному, електромагнітному чи світловому полі (заряди електронів, наявність чи відсутність електричного струму або потоку фотонів світла, намагніченість поверхні та ін.). Альтернативність фізичного середовища та способів творення документів на основі бітового коду породжує множинність інтерпретацій сутності, місця й функцій цифрових джерел в історичних дослідженнях.

Мета статті – визначити сутність та місце цифрових джерел у системі інформаційного забезпечення дослідницьких практик історика. Для досягнення такої мети запропоновано інформаційно-комунікаційну модель терміна «істори-

чне джерело», подано основні характеристики цифрових джерел, проаналізовано питання дефініцій «електронні» та «цифрові» у застосуванні до понять «джерела», «документи», «ресурси», «архіви», «бібліотеки».

Історіографія. Обговорення проблеми цифрових/електронних джерел в історичних дослідженнях та історичному джерелознавстві в українській історіографії все ще залишається певною мірою табуйованим. Ця тема набула більшої уваги в науковому середовищі дотичних галузей знань, а саме – документознавців, архівістів, бібліографів, музеєзнавців. Дискусія на цю тему перебуває здебільшого в секторі історичного документознавства. Значення сучасних інформаційних технологій в соціокультурних процесах (у т.ч. й у сфері документотворення й документообігу) розглянуто у статтях С. В. Горової (Горова, С. В., 2018) та О. Я. Гараніна (Гаранін, О. Я., 2013). Роль документів у сучасному інформаційно-комунікаційному просторі вивчають В. В. Бездрабко (Бездрабко, В. В., 2017), Н. І. Білан (Білан, Н. І., 2015; Білан, Н. І., 2015a), І. М. Вінічук (Вінічук, І. М., 2012), В. Добровольська (Добровольська, В., 2014), О. М. Тур (Тур, О. М., 2017), О. В. Пастушенко (Пастушенко, О. В., 2016), С. С. Яценко (Яценко, С. С., 2017). Обговорення змісту понять інтернет-ресурсів та електронних документів стало предметом аналізу К. М. Василенко (Василенко, К. М., 2015; Василенко, К. М., 2015a), Ю. С. Ковтанюка (Ковтанюк, Ю. С., 2013), О. Г. Пелехатої (Пелехата, О. Г., 2012), С. В. Харченко (Харченко, С. В., 2013), Т. Г. Кручініної та Ю. Г. Чернятинської (Кручініна, Т. Г., Чернятинська, Ю. Г., 2015), Я. В. Кирилишен та А. В. Остапенко (Кирилишен, Я. В. та Остапенко, А. В., 2013), Ю. Ю. Юмашевої (Юмашева, Ю. Ю., 2018a; Юмашева, Ю. Ю., 2018b; Юмашева, Ю. Ю., 2018c). Окрема дискусія сформувалася щодо співвідношення дефініцій «електронні документи» та «електронні ресурси», в якій взяли участь І. Антоненко та О. Баркова (Антоненко, І. та Баркова, О., 2004), Л. Дубровіна та Г. Ковальчук (Дубровіна, Л. та Ковальчук, Г., 2016), Н. Каліберда, О. Ясінська, О. Півнюк (Каліберда, Н., Ясінська, О. та Півнюк, О., 2016), С. Клочок (Клочок, С., 2015), К. Лобузін та Л. Коновал (Лобузін, К. та Коновал, Л., 2018; Коновал, Л., 2017), Н. Е. Кунанець та Г. І. Липак (Кунанець, Н. Е. та Липак, Г. І., 2016), Н. Стронська (Стронська, Н. Т., 2017; Стронська, Н., 2015), Л. П. Халецька (Халецька, Л. П., 2015; Халецька, Л. П., 2017). Аспекти цифровізації або дигіталізації документів у сучасному інформаційно-комунікаційному суспільстві розкривають А. О. Алексєнко, М. А. Бали-

шев (Алексєєнко, А. О. та Балишев, М. А., 2018), І. В. Чорна (Чорна, І. В., 2014), Т. Я. Купрунець (Купрунець, Т. Я.), А. В. Майстренко, Р. В. Романовський (Майстренко, А. А. та Романовський, Р. В., 2018), О. М. Рибачок (Рибачок, О. М., 2016), Л. П. Халецька (Халецька, Л. П., 2015; Халецька, Л. П., 2017), Ю. Ю. Юмашева (Юмашева, Ю. Ю., 2017; Юмашева, Ю. Ю., 2017а). Питання нормативної бази та права інтелектуальної власності на цифрові документи та ресурси в системі електронного документообігу розкривають О. В. Денисенко (Денисенко, О. В., 2016), А. А. Майстренко (Майстренко, А. А., 2016), С. В. Радченко (Радченко, С. В., 2013). Теоретичні та прикладні аспекти формування та діяльності цифрових/електронних архівів у сучасному інформаційно-комунікаційному суспільстві стали предметом аналізу Ю. С. Ковтанюка (Ковтанюк, Ю. С., 2013), Н. Левченко (Левченко, Н., 2018), К. В. Романової (Романова, К. В., 2016), Л. Я. Філіппової (Філіппова, Л. Я., 2018), Ю. Г. Чернятинської (Чернятинська, Ю. Г., 2018). Активно відбувається процес створення різноманітних електронних бібліотек. Наукове обґрунтування організаційних засад таких інформаційно-комунікаційних систем, що нагромаджують та надають доступ до цифрових документів і ресурсів, пропонують у своїх публікаціях Н. Т. Стронська (Стронська, Н. Т., 2017), О. Клименко та Ю. Калініна-Симончук (Клименко, О. та Калініна-Симончук, Ю., 2018), В. О. Копанєва (Копанєва, В. О., 2016), Л. Костенко, Т. Симоненко та О. Жабін (Костенко, Л., Симоненко, Т. та Жабін, О. 2018), Н. Кунанець та А. Ржеуський (Кунанець, Н. та Ржеуський, А., 2014), К. Лобузін (Лобузін, К., 2015) та Л. Коновал (Лобузін, К. та Коновал, Л., 2015; Лобузін, К. та Коновал, Л., 2018). Запровадження різноманітних сучасних інформаційно-комунікаційних систем (Web 2.0, хмарні технології) в діяльності бібліотек розкрито в працях К. Лобузін (Лобузін, К., 2015), Я. В. Кирилишена та А. В. Остапенко (Кирилишен, Я. В. та Остапенко, А. В., 2013), Є. Кулик (Кулик, Є., 2015) і С. Назаровця (Назаровець, С. та Кулик, Є., 2017). Прикладні аспекти проектування та практичного використання різного роду цифрових документів та ресурсів на етапах їх життєвого циклу обговорюють Г. В. Гордієнко (Гордієнко, Г. В., 2014), Д. Ю. Гук (Гук, Д. Ю., 2018), Т. О. Ємельянова (Ємельянова, Т. О., 2017), Ю. І. Забенько та Ю. С. Ковтанюк (Забенько, Ю. І. та Ковтанюк, Ю. С., 2013; Забенько, Ю. І. та Ковтанюк, Ю. С., 2013а), Л. В. Климчук (Климчук, Л. В., 2013), Г. В. Папакін та К. С. Піхотенко (Папакін, Г. В. та Піхотенко, К. С., 2013), О. А. Саприкін (Саприкін, О. А.,

2014), Ю. Ю. Юмашева (Юмашева, Ю. Ю., 2018; Юмашева, Ю. Ю., 2019; Юмашева, Ю. Ю., 2019а).

Виклад основного матеріалу. На відміну від традиційних історичних джерел для зручної роботи з документами на основі двійкової знакової системи зазвичай потрібні сучасні технічні та програмні засоби їх відтворення у спосіб, прийнятний для людини. Додаткові підтримувальні системи доступу до змісту таких документів мають як позитивні, так і негативні властивості порівняно з можливостями роботи з документами на людино-орієнтованих носіях зі знаками, що можна сприймати безпосередньо органами зору та чуття.

До позитивних властивостей цифрових джерел (далі – ЦД) належать:

- універсальність двійкового коду для фіксації інформації довільного способу фіксації та відображення (буквенно-числовий, піктографічний, картографічний, фото- та відеографічний, аудіальний, голографічний, віртуальний);
- компактність і надійність зберігання й легкість тиражування інформації як на носіях, так і в телекомунікаційних системах;
- миттєвий масовий доступ до релевантної інформації за допомогою засобів телекомунікацій;
- посилена надійність захисту інформації від несанкціонованого доступу;
- одночасна участь у створенні документів спільноти людей;
- можливість мобільного/динамічного доповнення, корегування чи інтеграції документа в інформаційній системі;
- зручність автоматизованого аналізу та маніпуляцій з даними (перетворення з однієї системи подання в іншу, селекція за умовами, консолідація, реплікація, реорганізація тощо);
- захищеність авторського права на створювані цифрові документи завдяки технологіям онлайн зіставлення змісту;
- порівняно мала вартість зберігання й відтворення інформації.

Негативні властивості спричинені природою цифрових джерел:

- необхідне посередництво допоміжних технічних і програмових засобів задля сприйняття інформації;
- легкість створення й поширення псевдодокументів зі сфальшованими даними, сумнівною достовірністю інформації;
- подеколи незручний лінійний інтерфейс роботи з документами (як у разі роботи з багаторічковим документом у лінійному форматі pdf, коли для знайдення певного місця в тексті доводиться довго гортати сторінки);

– множинність ідентифікаторів файлів з документом одного й того самого семантичного наповнення;

– неадекватна якість оцифрованого документа, спричинена суб'єктивним розумінням автора залежно від цілей репрезентації (наприклад, обтинання зображення оригіналу, неналежна роздільна здатність, контраст чи яскравість і т. ін.);

– об'єктивна відмінність оригінального та оцифрованого документів унаслідок обмежень останнього відображати всі властивості оригіналу (наприклад, кольори можуть бути не відповідні через специфіку програмно-технічних фільтрів, неможливість відтворити текстуру матеріальної основи документа, обмеження у відтворенні філіграней та ін.);

– значні трудовитрати у разі ручного виготовлення документів, що потребують інтелектуальної структуризації шляхом спеціальної розмітки.

Всі цифрові ресурси з історії можна розподілити щонайменше на 3 категорії:

– оцифровані копії документів, раніше створених на людино-орієнтованих носіях;

– власне цифрові інформаційні ресурси, що з самого початку мали такий спосіб кодування;

– комплексні інформаційні системи, сформовані на основі різних людино-орієнтованих та електронних носіїв, з відповідним програмно-апаратним забезпеченням інформаційного доступу остаточно користувачів.

Для історика у цифровому документі важливі такі *рівні інформації*:

– інформація документа (семантика повідомлення);

– контекст, тобто місце документа в суспільстві (походження і призначення, мета створення, функції документа, режим доступу, правові стосунки і т. ін.);

– інформація про документ, або метадані (авторство, матеріальна основа, спосіб фіксації, спосіб кодування, час і дата створення та/або оновлення, версія копії, формат та розмір файлу, місце зберігання);

– інформація на документі.

Інформація цифрового документа може бути репрезентована текстом, числовими даними, графікою, відео та/або аудіо, сформованими на основі двійкового коду. Документ створюється власне заради певної інформації, яку необхідно передавати в просторово-часовому континумі. Водночас ЦД містить інформацію як інтелектуальний продукт креативної діяльності суб'єктів суспільства. Але в цьому й слабке місце ЦД, бо свобода творчості не запобігає дезінформації та фальсифікації даних. Враховуючи полісемічну природу знаків, якими автори

послугуються при творенні документів, реципієнти контенту зовсім не обов'язково сприймуть його саме так, як те задумував автор. Якщо ж ЦД формують як варіант оригіналу на традиційному носії, то втрачають частини початкової інформації неминучі. Тобто цифровий не тотожний оригінальному документу або джерелу інформації. Коли ж ЦД з самого початку створюють як оригінальний, то важливим є завдання забезпечення достовірності наявної в ньому інформації. Якоюсь мірою його вирішує автоматизована реєстрація даних за найменшого втручання людини. Наприклад, фіксація координат історичної пам'ятки на цифровій мапі GPS-засобами. Але навіть у такому разі точність (а відтак і достовірність) результату оцифрування просторового об'єкта в системі географічних координат залежить від калібрування приладів.

Авторство ЦД зазвичай відоме, оскільки цей параметр комп'ютерна система автоматично прописує у метаданих файлу. Автор може бути позначений справжнім ім'ям, логіном (від англ. *log in* – зареєструватися), нікнеймом (від англ. *nickname* – псевдо, прізвисько), реєстраційним ідентифікатором комп'ютера або IP-адресою (від англ. *Internet Protocol* – протокол Інтернету) в мережі.

Походження ЦД означає спосіб (ручне введення з клавіатури, оцифрування дигітайзером, сканування, оптичне розпізнавання, перекодування, автоматична реєстрація, інтеграція) або обставини (оригінальність або цифрова копія) його створення.

Призначення ЦД передбачає адресат або цільову аудиторію для задоволення інформаційних потреб – комп'ютерні системи або люди; професійні групи; жанри; вікові категорії й т. ін. Залежно від інформаційних потреб ЦД можна розподілити на такі категорії, як інформаційні, навчально-пізнавальні, контрольно-керівні, пропагандистсько-агітаційні, рекламні, реєстраційні, соціально-комунікативні, розважальні та ін.

Мета створення дає уявлення про причини появи ЦД, структуру та обставини його складання або генерування. *Функції ЦД* пов'язані з метою його створення. Як система, ЦД інтегрований до світу комунікацій, тому його функції відповідають комунікаційній системі відповідного часу. Можна назвати такі функції ЦД: інформаційні, облікові, юридичні, підтверджувальні, статистичні, засобів ідентифікації, доступу та/або платежу, історичного джерела та ін. *Інформаційна функція* полягає у фіксації, зберіганні та передаванні тієї інформації, заради якої створений документ. *Облікова функція* означає фіксацію (реєстрацію) даних про певні об'єкти або

суб'єкти обліку. *Статистична функція* забезпечує кількісне оцінювання документів в часі й просторі. *Юридична функція* передбачає забезпечення прав і свобод власника документа відповідно до чинного законодавства. *Підтверджувальна функція* відображає фактичність певних подій в житті власника документа. Наприклад, електронний квиток, придбаний під час проїзду в міському електротранспорті, з одного боку виконує юридичну функцію, надаючи право проїзду конкретному пасажирові в певному рейсі в зазначений час, а, з іншого – править за підтвердження перебування цієї особи в точний момент у відповідному місці. *Функція ідентифікації* забезпечує власникові ЦД однозначну ідентифікацію його особи. *Функція засобу доступу* передбачає можливість для власника ЦД користуватися певними послугами чи ресурсами завдяки наявності унікальних логіну та пароля, що містяться в цьому документі. *Функція засобу платежу* означає, що власник документа може здійснювати розрахунки за послуги чи товари, при чому не обов'язково грошима. У комунікаційних системах існують різні віртуальні форми розрахунків: балами, бонусами, послугами, банерами, інформацією тощо. *Функція історичного джерела* виникає з часом, зазвичай після вичерпання терміну дії ЦД за основними функціями й за умови, що він потрапив до когнітивного поля історика.

Режим доступу до ЦД передбачає можливі варіанти його отримання й використання реципієнтом: вільний (без обмежень), тимчасовий (строковий), умовний (за певних умов, наприклад, на платній основі), вибіркового (доступ до окремих частин документа), корпоративний (вільний доступ лише для зареєстрованих членів корпорації). *Вільний доступ* означає, що будь-який користувач у будь-який час у довільній точці простору може отримати ЦД. *Тимчасовий доступ* стосується здебільшого тих ЦД, які мають оперативний характер та актуальні до певного часу. Наприклад, форма заявки на участь у конференції чи іншому заході дійсна до конкретної дати, що передує даті самого заходу. *Корпоративний доступ* забезпечує роботу з ЦД співробітників певної організації чи установи, учасників товариства, професійного об'єднання, передплатників наукового журналу, користувачів програмного продукту, глядачів фільму і т. ін. Зазвичай задля отримання доступу до корпоративних ЦД потрібно здійснити процедуру реєстрації за певною анкетною формою. *Обмежений доступ* означає, що ЦД може бути отриманий з певними обмеженнями конфіденційності, віку, таємності. *Вибірковий доступ* передбачає можливість отримання лише тієї частини документа, що відповідає

інформаційному запиту користувача. Наприклад, сервіс GoogleBooks дає можливість проглянути релевантні видання лише фрагментарно відповідно до заданих пошукових дескрипторів (ключових слів). *Умовний доступ* – це можливість отримання ЦД за виконання певних умов, наприклад, підтвердження дотримання правил етики, доброякісної практики, професійної приналежності та ін. Умовний доступ може полягати й у можливості роботи лише із вторинною інформацією замість первинного ЦД. Це подеколи доцільно за умови, що первинна інформація ЦД вельми об'ємна або в разі її реєстрації та індексування в інформаційно-пошуковій системі. *Доступ на платній основі* є формою придбання прав на користування ЦД та відшкодування матеріальних витрат його власника на створення або придбання прав на зберігання, обслуговування та супроводження документа.

Режим поширення передбачає можливе обмеження прав користувача на оприлюднення інформації, яку почерпнуто з ЦД (вільне чи часткове поширення або заборона розголошення). Режими поширення ЦД мають важливе комунікативне значення. Історик може вільно використовувати наданий йому ЦД, частково оприлюднювати або ж ніяк не відтворювати у своїх працях. Умови поширення визначають етичні норми, чинне авторське право або умови конфіденційності.

Авторське право є невід'ємним компонентом довільного ЦД як об'єкта інтелектуальної власності. Штучне походження ЦД обумовлює існування в нього автора, який є відповідальний за зміст документа.

Інформація про ЦД відображає його призначення та обставини його створення й оновлення. Її можна знайти у властивостях файлу або в супровідному (вторинному) документі.

Інформація на ЦД зазвичай з'являється у процесі роботи з ним користувача, який може вносити власну інформацію до документа. Це можуть бути певні доповнення, виправлення, коментарі й т. ін. Наприклад, користувач може додати до відео субтитри або озвучування рідною мовою. На цифрову мапу історик може нанести об'єкти власного дослідження з відповідною семантичною інформацією. У текст документа історик може внести додаткову структурну або змістову розмітку стандартними тегами.

Дискусія. Доцільно обговорити основні поняття, що відображають сучасний інформаційний світ історика. Насамперед ідеться про термін «історичне джерело». Спочатку поглянемо на наявні визначення в довідковій, навчальній та науковій літературі. В Енциклопедії історії України,

підготованій Інститутом історії України НАН України, читаємо таке визначення: «Джерела історичні – різноманітні істор. пам'ятки, що стали предметом дослідження тих чи ін. істор. дисциплін» (Дмитрієнко, М. Ф., 2004), а історичні пам'ятки визначені як «будинки, споруди, пам'ятні місця і предмети, пов'язані з важливими істор. етапами та подіями в житті народу, розвитком сусп-ва і д-ви, національно-визвол. та соціальними рухами, а також із розвитком науки, вир-ва і техніки, к-ри й побуту народу, із життям видатних держ., політ., громад. діячів, нар. героїв, діячів науки, літератури і мист-ва» (Кот, С. І., 2011). Як бачимо поняття «історичні джерела» академічне видання визначає через менш конкретизоване поняття «історичні пам'ятки». При цьому не йдеться про жодні комунікаційні процеси, атрибутом і результатом котрих є інформація, на основі якої й можливе яке-небудь дослідження.

Олена Ковальчук запропонувала оригінальне тлумачення поняття: «Історичне джерело – це певна якість артефактів минулого (старожитностей)» (Ковальчук, О., 2008, с. 180). У цьому визначенні йдеться, по-перше, про обов'язково штучне походження носіїв інформації (артефакти), а по-друге, лише про певну властивість (якість) таких артефактів давати певну інформацію. Тобто, на думку О. Ковальчук, певний об'єкт штучного походження лише тоді може бути історичним джерелом, коли він має таку якість. При цьому поза увагою залишаються, наприклад, об'єкти природного походження (геологічні, зоологічні, ботанічні, географічні та ін.), або ментальні чи поведінкові (бо вони не є артефактами).

Професор С. А. Макарчук зазначав, що «до історичних джерел належить все створене в минулому в процесі людської діяльності» (Макарчук, С., 1999, с. 6), «вони ніби *знаходяться між тими*, хто вивчає історичне минуле, та самим історичним минулим» (Макарчук, С., 1999, с. 6). В одному з підручників з історії України подано таке тлумачення: «Історичне джерело – об'єкт, який існує на час дослідження і містить інформацію про факти минулого, що мають пізнавально-історичне значення. Історичними джерелами вважається все, що було створено людським суспільством і дійшло до нас у вигляді предметів матеріальної культури, пам'ятників писемності, світогляду, моралі, звичаїв, мови» (Кормич, Л. І., Багацький, В. В., 2006). З цим визначенням перегу-

кується уявлення О. М. Богдашиної про історичні джерела як результати людської діяльності, що містять у собі (як правило, безпосередню) історичну інформацію, тобто такі, що постають як носії інформації про історичні події та явища; водночас самі є пам'ятки матеріальної та духовної культури, в якій вони були створені (Богдашина, Е. Н., 2012).

У довіднику «Джерелознавство історії України» і згодом у підручнику «Історичне джерелознавство» наведене визначення М. Я. Варшавчика: «Історичне джерело – це носій історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи і людини й відбиває той чи інший бік людської діяльності» (Калакура, Я. С., Войцехівська, І. Н., Корольов, Б. І., Павленко, С. Ф. та Палієнко, Н. Г., 2002). У виданому курсі лекцій «Джерелознавство історії України» В. І. Воронов не запропонував власного варіанту дефініції історичного джерела, але зауважив, що сприйняте в сучасному вітчизняному джерелознавстві визначення враховує останні новації в сфері теорії інформації й подає історичні джерела як носії інформації (Воронов, В. І., 2003). У навчальному посібнику «Історичне джерелознавство та українська археографія» І. С. Міронова розкриває еволюцію підходів до розуміння терміна «історичне джерело». Підсумовуючи ретроспективний екскурс авторка вказує на сучасні три підходи до цієї дефініції: культурологічний, розширювальний та інформаційний (Міронова, І. С., 2017, с. 37–38). Проте І. С. Міронова не пропонує власного варіанту визначення, зазначивши, що «ключове поняття джерелознавства трактувалося вченими відповідно до їх поглядів в області методології» (Міронова, І. С., 2017, с. 38). Але в доданому термінологічному словнику авторка подала варіант визначення авторства М. Я. Варшавчика (Міронова, І. С., 2017, с. 37, 189). Тобто наведені варіанти визначень формують замкнену модель пізнавальної роботи історика (рис. 1). Історичне джерело постає як історичний феномен й історичний факт, який у силу цього містить у собі ту інформацію, яку історик потенційно може з нього, як носія, почерпнути. За такого підходу парадокс полягає в тому, що носій інформації визнають історичним джерелом ще до того, як історик його використав. Але в такому разі комунікація ще не відбулася, бо реципієнт (історик) інформацію поки не отримав.

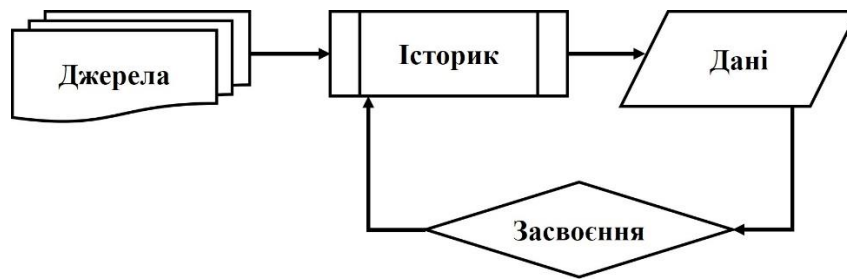

Рис. 1. Замкнена інформаційна модель пізнавальної роботи історика

Поняття «джерело» й «носій» семантично не тотожні. Історики вказують на носії інформації, оминаючи при цьому той факт, що носії не можуть існувати поза соціальною комунікацією. А власне інформація «матеріалізується» в результаті завершеної комунікації, тобто в момент сприйняття її істориком. Наприклад Г. М. Швецова-Водка зазначала «Лише умовно можна сказати, що в документі, як і в будь-якому історичному джерелі, «зберігається» інформація, оскільки вона стає інформацією лише за умови її споживання» (Швецова-Водка, Г. М., 2001). І саме історик своєю увагою надає інформації статус історичної. Як зазначив О. І. Євстратьєв, задля того, щоб певний предмет сучасності як слід минулого почав випромінювати світло знань про своє походження й колишнє оточення, його необхідно

перевести в особливий стан, на що здатен лише історик (Євстратьєв, О. І., 2016, с. 117).

Комп'ютерно-комунікаційна революція змінила статус терміна. «Історичне джерело» перестало бути початком комунікаційного ланцюга як комунікант, а перетворюється на комунікат. Історик же в таких умовах перетворюється з реципієнта на комунікатора (рис. 2). З позицій комунікаційних технологій «історичне джерело» – це носій інформації довільної природи, яку історик використовує при вивченні минулого, а джерелом інформації, зафіксованої на цьому носії, є процеси, події, явища, а також постаті минулого. На мою думку, саме такий підхід дає відповідь на запитання, чому історик може вивчати минуле на основі інформаційних носіїв, які називають історичними джерелами.

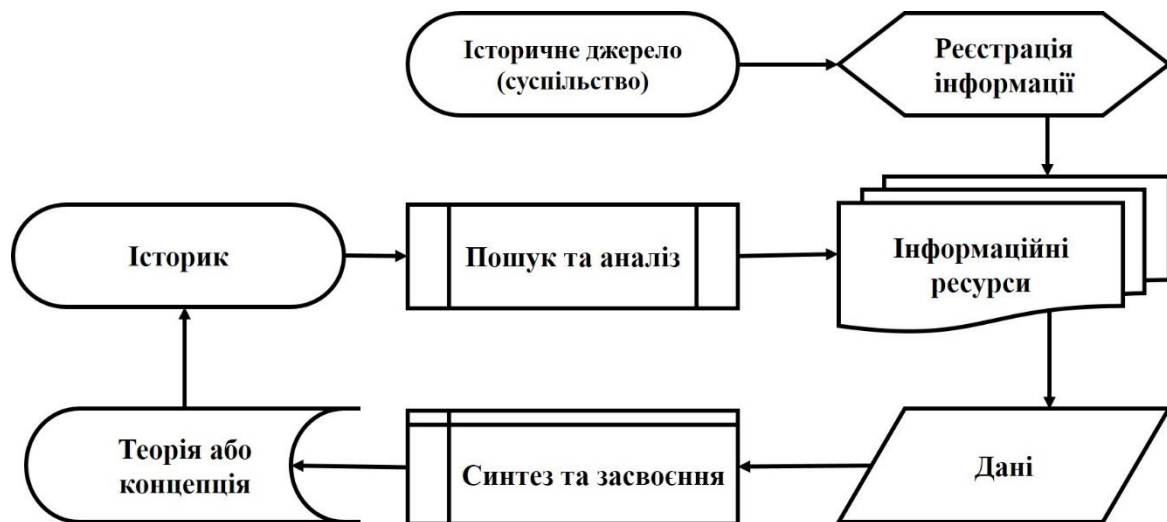

Рис. 2. Інформаційна модель пізнавальної роботи історика як комунікаційного процесу

Цифрові технології передбачають участь людини в процесі творення інформаційного носія, тому незалежно від статусу й природи «історичного джерела» (в класичному розумінні) отримуємо цифровий документ, який може виконувати й функцію історичного джерела. *Документом*

зазвичай називають штучний носій із цілеспрямовано зафіксованою соціальною інформацією відповідною знаковою системою спеціальними засобами чи інструментами. Тобто документ, на відміну від історичного джерела, завжди має штучне походження, є об'єктом мистецтва.

Цифрові документи правлять за основу інформаційних ресурсів та інформаційних систем. Цифрові ресурси являють собою об'єднання цифрових документів та засобів їхнього створення, обробки та відтворення, наприклад, картографічної та семантичної інформації. Інакше кажучи, цифровий інформаційний ресурс є сукупністю цифрових документів у комп'ютеризованій інформаційній системі (КІС). КІС інтегрує організаційні, технічні, програмні, математичні та інформаційні засоби для забезпечення інформаційних потреб користувачів. Щоправда, в сучасному правовому полі України вживають терміни «електронний документ», «електронний ресурс» (Про електронні документи та електронний документообіг, 2003; Про електронну комерцію, 2015; Про електронні довірчі послуги, 2017).

З цього приводу директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства О. Я. Гаранін зазначив, що «наскільки б не відрізнялись технології оцифрування документів, нині результатом майже всіх таких технологій є комп'ютерний файл, що містить певний цифровий (двійковий) код, у якому будь-яка аналогова інформація за результатом її оцифрування перетворюється у цифрову» (Гаранін, О. Я., 2013, с. 87). Дослідник вказує також на усталену відмінність цифрового документа та документа в електронній формі, який створюють «за допомогою технічних засобів, наприклад, комп'ютерної техніки» (Гаранін, О. Я., 2013, с. 88). При цьому зауважує, що аудіовізуальні документи, записані засобами цифрових фотоапаратів чи відеокамер, вважають не електронними, а цифровими, бо створюються вони за технологіями оцифрування через відповідну оптичну систему аналогової інформації про об'єкти, що існують у реальності (Гаранін, О. Я., 2013, с. 88). Далі О. Я. Гаранін звертає увагу на існування електронно-цифрових документів, пояснюючи, що то є «документи в електронній формі, до яких додаються (вставляються) цифрові документи» (Гаранін, О. Я., 2013, с. 88). Як бачимо, дослідник у назві документа зміщує фізичну (електронну) та логічну (цифрову) основи. Хоч в усіх трьох випадках ідеться про єдиний принцип кодування інформації, незалежно від способу її створення, – цифровий.

Назву «електронний документ» вважаю не адекватною за суттю попри її юридичне оформлення в українському законодавстві. Прикметник «електронний» походить від іменника «електрон» (від гр. *ἤλεκτρον* – бурштин; сплав золота і срібла) (Мельничук, О. С., гол. ред., 1985), яким позначають елементарну частинку речовини з найменшим негативним електричним зарядом

(Бусел, В. Т., голов. ред., 2005). Річ у тім, що для фіксації інформації двійковим кодом застосовували й застосовують не лише електронний спосіб. Електронними вони є за фізичним способом забезпечення одного з пари стійких станів часток. Наприклад, у флеш-пам'яті використовують заряд затвору транзистора. Негативно заряджений затвор відповідає на логічному рівні одиниці, а стан затвору без заряду – нулю. Для зміни заряду затвору використовують електричний засіб.

Але існують також оптичні носії, в яких код забезпечують фотони світла, наприклад, лазер (англ. *Laser*, від *Light Amplification by Stimulated Emission of Radiation* – посилення світла за допомогою стимульованого випромінювання) (Мельничук, О. С., голов. ред., 1989). Використовують і магнітні носії, де основну роль відіграє біполярність магнітного поля. У теперішній час уже не застосовують перфоровані носії даних (паперові стрічки або картки), на яких отвори відповідали логічним одиницям. Нині активно використовують штрихові (англ. *bar code*) та QR (англ. *Quick Response* – швидкий відгук) коди, нанесені на папір, плівку чи аналогічний твердий носій для зчитування спеціальним оптичним засобом. В усіх варіантах незмінною залишається не фізична, а саме логічна основа для фіксації інформації – двійкові цифри (біт). Тому, на мою думку, коректніше вживати саме термін «цифровий документ». Це тим більше важливо, що в різних технічних пристроях реалізовані відмінні принципи репрезентації двійкового коду – заряд, світло, струм, полюс, отвір, цятка, штрих та ін. Під час роботи комп'ютерні системи залежно від завдань постійно перетворюють двійкові коди з одної фізичної системи репрезентації в іншу (наприклад, електричну в оптичну і далі в магнітну). Користувачеві інформації важлива не технічна сторона маніпуляцій з даними, не фізичні властивості матеріалів та принципи перекодування пристроїв, а змістовність повідомлення й також можливість надійної доставки та перетворення в зручний для сприйняття спосіб, які ці пристрої надають. Універсальним засобом забезпечення цих потреб користувача є саме універсальний двійковий код, а не властивості електронів.

В сучасному інформаційно-комунікаційному просторі вживають також терміни «електронний ресурс» та «електронна система». Визначення електронного ресурсу (далі – ЕР) стало предметом розгляду стандартів в інформаційній сфері. Наприклад, А. Ковальова на основі міжнародної нормативної документації назвала такі ознаки електронного ресурсу: «подання інформації у цифровому вигляді; потреба у програмних і апаратних засобах для її сприйняття людиною;

необхідність телекомунікаційних засобів для отримання і розповсюдження інформації» (Ковальова, А., 2009, с. 202). У передмові до *ISBD(ER) – International Standard Bibliographic Description (Electronic Recourses)*, опублікованому 1997 р., – зазначили І. Антоненко та О. Баркова, – «електронні ресурси визначають як такі, що складаються з матеріалів, для використання яких необхідне застосування комп'ютера, у тому числі пристроїв для зчитування (наприклад, CD-ROM), та периферійних пристроїв» (Антоненко, І., Баркова, О., 2004, с. 12). ЕР можна використовувати як в інтерактивному, так і локальному доступі. Відповідно до названого стандарту розрізняють два типи ресурсів: дані (інформація у вигляді цифр, літер, графіки, образів і звуків або їх комбінації) та програми (команди або підпрограми – *routines*) для виконання певних завдань, включаючи обробку даних). ЕР можуть бути й комбінованими, тобто включати електронні дані та програми (наприклад, он-лайн сервіси, інтерактивні мультимедіа). Окрім того, І. Антоненко та О. Баркова зауважили, що стандартне визначення залишило поза увагою електронні ресурси, для використання яких не обов'язково потрібен комп'ютер, наприклад, компакт-диски з аудіо- та відеоінформацією, яку можна відтворювати за допомогою аудіо- чи відеопрогравача (Антоненко, І., Баркова, О., 2004, с. 12). У «Декларації про міжнародні засади каталогізації» (*Statement of International Cataloguing Principles*), ухваленій 2016 р., проголошено, що вона розширює сферу «Парижських принципів» від 1961 р. з лише текстових на всі види ресурсів, які описують у бібліотечних каталогах. Декларацією введено поняття «бібліографічний ресурс» (Galeffi, A. (chair), Bertolini, M. V., Bothmann, R. L., Escolano Rodriguez, E., and McGarry, D., 2016, p. 4). У консолідованому виданні «Міжнародного стандартного бібліографічного опису» версії 2011 р. поняття ресурсу стає узагальнювальним для будь-яких видань (Standing Committee of the IFLA Cataloguing Section, 2011). Стандарт «встановлює вимоги для опису та ідентифікації опублікованих ресурсів, що можуть перебувати у бібліотечних фондах» (Бахтуріна, Т. А., Каспарова, Н. Н. и Шпанова, Н. В., 2014, с. 18). *ISBD* версії 2011 р. рекомендує розглядати електронні ресурси двох видів залежно від режиму доступу – прямого або віддаленого. В разі, коли ресурс зафіксований на фізичному носії (диск, касета, картридж, флеш-карта та ін.), який можна вставити в комп'ютер або периферійний пристрій, доступ називають прямим. В разі ж, коли фізичний носій безпосередньо не можна зчитати на даному комп'ютері, а доступ до ресурсу здійснюють за посередництва

телекомунікаційних засобів, доступ називають віддаленим (Бахтуріна, Т. А., Каспарова, Н. Н. и Шпанова, Н. В., 2014, с. 21).

У Законі України «Про Національну програму інформатизації» інформаційний ресурс визначено як «сукупність документів у інформаційних системах (бібліотеках, архівах, банках даних тощо)» (Про Національну програму інформатизації, 1998). Це дало підстави О. Я. Гараніну стверджувати: «один інформаційний ресурс в електронній формі (електронний інформаційний ресурс), як окремий випадок, може бути визначений документом» (Гаранін, О. Я., 2013, с. 90). Начальник відділу забезпечення збереженості та обліку документів ЦДБА України Ю. Г. Чернятинська зазначає, що «будь-який електронний документ є документом в електронній формі, однак навпаки, таке ствердження не завжди справедливе» і пропонує свій варіант визначення поняття *документ в електронній формі* – «це документ, інформація якого зафіксована на електронному (матеріальному) носії, який створюється, зберігається, передається і надається в користування лише в інформаційно-телекомунікаційній системі». (Чернятинська, Ю. Г., 2018, с. 92). Стосовно такого погляду варто висловити кілька зауважень.

По-перше, будь-яка інформація, зафіксована в цифровій формі на матеріальному носії, що за фізичними можливостями може зберігати й відтворювати двійковий код, є документом, що бере участь в інформаційно-телекомунікаційній системі. Кінофільм, записаний на оптичний диск і надісланий через звичайну поштову службу, так само відповідає дефініції, наведеній Ю. Г. Чернятинською. Поштова служба є інформаційно-телекомунікаційною системою, бо ж пересилає документи з інформацією на певну відстань, як і Інтернет.

По-друге, поняття *електронний документ* не відповідає сутності способу фіксації інформації в ньому. Не електрони відображають інформацію, а цифровий (двійковий) код. Саме цей код, а не електрони, забезпечує універсальність інформації й можливість її декодування як технічними засобами, так і вручну. Вже нині активно розробляють й випробовують квантові комп'ютери, що функціонують на засадах, відмінних від транзисторних (Bernstein, E., Vazirani, U., 1997; Moore, S. K., 15 Nov 2017; Hsu, J., 9 Jan 2018; Скубин, В., 2018). У квантових комп'ютерах використано засади квантової механіки (одиниця – кубіт, тобто квантовий біт), а не фізичних властивостей електронів (одиниця – біт). Але основою для кодування інформації в обох випадках є двійковий код. Змінюється лише спосіб його репрезен-

тації в технічній системі (Прескилл, Дж., 2008; Прескилл, Дж., 2011). У квантових комп'ютерах кубіти формують не електрони, а фотони. Якщо незабаром людство віднайде новий технічний засіб фіксації інформації, то чи змінить це двійковий код як елементарний універсальний спосіб її репрезентації?

По-третє, на мою думку, насправді ніякої електронної форми не існує. Є документ, у якому інформація зафіксована за допомогою цифрового коду, тобто цифровий документ на машиночитному носії. Інформацію з такого документа не обов'язково відтворюють за допомогою комп'ютера, тобто технічного пристрою, що обробляє інформацію специфічним процесором. Процесор у цьому разі не потрібен у принципі, бо його основне призначення – здійснення обчислень (елементарних арифметичних та логічних операцій). Кінофільм, записаний на оптичному диску можна відтворювати на екрані телевізора, приєднаного до відеоплеєра, а можна проглядати безпосередньо через телевізійний чи Інтернет-кабель або пристрої супутникового зв'язку як засоби віддаленої ретрансляції. Від цього зміст інформації не змінюється. Це лише варіанти доставки інформації до споживача. Документ же при цьому не втрачає цифрового коду. Навпаки, саме завдяки цифровому (а не електронному) коду її вдається відтворити на різного роду пристроях.

І, по-четверте, апеляція до інформаційно-телекомунікаційних систем, на мою думку, саме підтверджує слушність думки про адекватність терміна «цифровий документ/ресурс», а не «електронний документ/ресурс». Для цього варто звернутися до технології інформаційних телекомунікацій, які автори-гуманітарії здебільшого розуміють доволі примітивно – щось на зразок «дротика», яким передається інформація. Насправді ж сучасні системи телекомунікацій діють на основі базової еталонної моделі взаємодії відкритих систем OSI (Open System Interconnection Basic Reference Model), розробленої 1978 р. Міжнародною організацією за стандартизації ISO (International Standard Organisation) та підтриманої Міжнародним союзом електрозв'язку ITU (International Telecommunication Union) (International Organization for Standardization, 1994; International Telecommunication Union, 1994). Ця модель являє собою семирівневу систему (фізичний, каналний, мережевий, транспортний, сеансовий, представлення, прикладний рівні) взаємодії всіх учасників телекомунікації – від користувача до технічних пристроїв (Ільченко, М. Ю., Кравчук, С. О., 2008). Тобто ця модель дозволяє дійти висновку, що інформація в телекомунікаційній системі – це не просто певний рух чи властивості електронів у

технічній системі, а складна взаємодія фізичних, технічних, логічних, організаційних та ін. засобів ретрансляції даних, поданих двійковим кодом.

Аналогічні, на мою думку, схоластичні тлумачення можна прочитати й щодо *електронного* та *цифрового архіву*. Зокрема, завідувачка кафедри інформаційно-документних систем Харківської державної академії культури у статті «Цифрові архіви в сучасному суспільстві: термінологічний та змістовний аспект» доходить висновку, «що поняття «цифровий архів» і «електронний архів» мають різницю на змістовному рівні» (Філіппова, Л. Я., 2018, с. 10). На думку авторки статті «цифровий архів» містить цифрові джерела архівів (фотозображення, звукозаписи, кінофільми, ноти, ілюстрації тощо), тобто оцифровані архівні матеріали, які відскановані, розпізнані та відповідають усім умовам оцифрування документів. В електронних архівах збирають електронні колекції, які охоплюють як оцифровані документи, так і решту електронних документів, які вже були створені за допомогою комп'ютерної техніки та інформаційно-комунікаційних технологій» (Філіппова, Л. Я., 2018, с. 10–11). Але ж немає жодних відмінностей що в одному разі, що в іншому, – документи *de facto* створюють технічними засобами, що підтримують цифровий (двійковий) код як основу фіксації інформації. Відскановані й розпізнані документи так само набувають цифрового кодування, як і електронні документи, які прямо створені засобами комп'ютерної техніки й телекомунікаційних інформаційних систем. Тому адекватним терміном буде «**архів цифрових документів**». Інша річ, що цифрові документи слід розрізняти як *первинні* (одразу створені як цифрові) та *вторинні* (як оцифровані копії документів, оригінали яких створені на традиційних носіях – папері, плівці, тканині, камені, дереві, склі і т. ін. – за аналоговим принципом). Але й прямо створені цифрові документи нині можна перенести на традиційні носії з відображенням інформації за аналоговим принципом. Навіть згенеровані програмно тривимірні зображення об'єктів, які нині не існують, можуть бути відтворені в натурі за допомогою тривимірного принтера.

В сучасній гуманітаристиці побутує також термін *електронна бібліотека*. Доцент кафедри інформаційних комунікацій та бібліотекознавства Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв Н. Т. Стронська визначає електронну бібліотеку як певну інформаційну систему, яка дає змогу накопичувати, зберігати та ефективно використовувати різноманітні колекції електронних документів, доступні для користувачів через глобальні мережі передачі даних»

(Стронська, Н. Т., 2017, с. 39). При цьому до *колекції електронних документів* авторка зараховує «бібліотечні матеріали та документи в цифровому (електронному) форматі» (Стронська, Н. Т., 2017, с. 39). Документами у цифровому або електронному форматі дослідниця називає «бібліографічні та реферативні бази даних і покажчики; довідкові бібліографічні видання на компакт-дисках; електронні журнали, електронні книги; повнотекстові бази даних (матеріали конференцій, збірники тощо); колекції цифрових зображень, аудіо- та відеозаписів; інші онлайн бази даних та ресурси Інтернет» (Стронська, Н. Т., 2017, с. 39), змішавши бібліотечні матеріали (бібліографічні та реферативні бази даних і покажчики, довідкові бібліографічні видання на компакт-дисках) з цифровими документами небібліотечного походження. І цього разу вважаю адекватним термін «**бібліотека цифрових ресурсів**», оскільки авторка слушно визначає таку бібліотеку як інформаційну систему.

Висновки. Використання сучасними істориками інформації, що міститься в засобах фіксації

та системах трансляції на основі двійкового коду, неминуче. Такі системи надають інформацію реципієнтам у формах документів, ресурсів або засобів, які й виступають як джерела інформації для істориків. Для відтворення їх обов'язковим є посередництво технічних пристроїв, які забезпечують репрезентацію інформації, зафіксованої цифровим кодом, в аналоговій формі, доступній для сприйняття людиною. Такі системи, як і документи й ресурси в них, традиційно називають електронними. В історичній науці коректніше вживати щодо терміна «джерело» прикметник «цифровий», а не «електронний», оскільки в основі кодування інформації покладено не властивості електронів, а двійковий код (біт). При цьому цифрові джерела можуть містити інформацію довільної форми: текстову, графічну, табличну, аудіо, відео, віртуальну, комплексну. Інтегровані в комп'ютеризованій інформаційній системі цифрові джерела є основою архівів цифрових документів та/або бібліотек цифрових ресурсів.

Бібліографічні посилання

Алексєєнко, А. О., Балишев, М. А., 2018. Міжнародний круглий стіл «Проблеми інформатизації: процеси дигітації (теорія і практика)». *Архіви України*. Київ, № 2-3, с. 248–260. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2018_2-3_23> [Дата звернення: 21.04.2019].

Антоненко, І., Баркова, О., 2004. Електронні ресурси як об'єкт каталогізації: історія питання, термінологія, форматне забезпечення. *Бібліотечний вісник*. Київ, № 2, с. 11–22. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2004_2_5> [Дата звернення: 23.04.2019].

Бахтуріна, Т. А., Каспарова, Н. Н. и Шпанова, Н. В., 2014. *ISBD : Международное стандартное библиографическое описание*. Москва: Российская государственная библиотека, 325 с. Доступно: <<https://www.ifla.org/files/assets/cataloguing/isbd/isbd-translations-2011-ru.pdf>> [Дата звернення: 23.04.2019].

Бездрабко, В. В., 2017. Історичне документознавство в Україні: сучасний стан і перспективи. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. Київ, № 4, с. 4–23. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2017_4_3> [Дата звернення: 23.04.2019].

Білан, Н. І., 2015. Особливості соціальних мереж в інформаційному суспільстві. *Інформаційне суспільство*. Київ, вип. 21, с. 86–90. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/is_2015_21_17> [Дата звернення: 23.04.2019].

Білан, Н. І., 2015а. Трансформація соціальних комунікацій в інформаційній сфері. *Інформаційне суспільство*. Київ, вип. 22, с. 73–77. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/is_2015_22_14> [Дата звернення: 23.04.2019].

Богдашина, Е. Н., 2012. *Источниковедение истории Украины: вопросы теории, методики, истории*.

Учебно-методическое пособие. Харьков: Сага, с. 74–75.

Бусел, В. Т., голов. ред., 2005. *Великий тлумачний словник сучасної української мови (з додатками і доповненнями)*. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», с. 346.

Варшавчик, М. Я., 1998. *Джерело історичне*. В: Варшавчик, М. Я., гол. ред., 1998. *Джерелознавство історії України*. Довідник. Київ: б.в., с. 40.

Василенко, К. М., 2015. Вплив інтернету на процес формування суспільної свідомості. *Інформаційне суспільство*, вип. 21, с. 78–85. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/is_2015_21_16> [Дата звернення: 23.04.2019].

Василенко, К. М., 2015а. Інтернет-видання України як засіб розширення інформаційно-комунікаційного простору. *Інформаційне суспільство*, вип. 22, с. 78–83. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/is_2015_22_15> [Дата звернення: 23.04.2019].

Вінічук, І. М., 2012. Соціально-комунікативні аспекти в інформаційних технологіях. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, № 3–4, с. 59–68. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2012_3-4_10> [Дата звернення: 21.04.2019].

Воронов, В. І., 2003. *Джерелознавство історії України*. Курс лекцій. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, с. 8.

Гаранін, О. Я., 2013. Вплив інформаційних технологій на утворення нових форм архівних джерел. *Архіви України*, № 6, с. 86–94. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2013_6_9> [Дата звернення: 21.04.2019].

Гордієнко, Г. В., 2014. Іконічний імператив документування управлінської інформації: творення через

подібність знакових дій. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, № 2, с. 16-23. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2014_2_5> [Дата звернення: 24.04.2019].

Горова, С. В., 2018. Новітні інформаційні технології в суспільних та культурних процесах сучасної України. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, № 1, с. 116-120. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2018_1_18> [Дата звернення: 21.04.2019].

Гук, Д. Ю., 2018. Документирование археологических раскопок в цифровую эпоху. *Историческая информатика*, № 2, с. 101-114. Доступно: <https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=26811>. DOI: 10.7256/2585-7797.2018.2.26811 [Дата звернення: 29.04.2019].

Денисенко, О. В., 2016. Нормативне забезпечення роботи з електронними документами. *Архіви України*, № 1, с. 43-49. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2016_1_4> [Дата звернення: 21.04.2019].

Дмитрієнко, М. Ф., 2004. Джерела історичні. В: Смолій, В. А., гол. редкол., 2004. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, т. 2 (Г–Д), с. 374. Доступно: <http://www.history.org.ua/?termin=Dzherela_istorychni> [Дата звернення: 21.04.2019].

Добровольська, В., 2014. Теоретико-методологічні засади дослідження комунікаційного середовища документознавства. *Бібліотечний вісник*, № 1, с. 26-31. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2014_1_8> [Дата звернення: 21.04.2019].

Дубровіна, Л., Ковальчук, Г., 2016. Розвиток електронних інформаційних ресурсів рукописної та книжкової спадщини в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського. *Бібліотечний вісник*, № 1, с. 3-11. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2016_1_3> [Дата звернення: 23.04.2019].

Евстратьев, О. И., 2016. Исторический источник как «след прошлого»: историко-эпистемологический анализ. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Харків, вип. 19(1), с. 114-122. Доступно: <<https://periodicals.karazin.ua/apvvi/article/view/9883>> [Дата звернення: 26.04.2019].

Смельянова, Т. О., 2017. Актуалізація аудіовізуальної спадщини засобами інформаційно-комунікаційних технологій (стандарти та практики). *Архіви України*, № 3-4, с. 81-94. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2017_3-4_10> [Дата звернення: 24.04.2019].

Забенько, Ю. І. та Ковтанюк, Ю. С., 2013. Концепція планування життєвого циклу електронних документів. *Архіви України*, № 4, с. 5-38. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2013_4_2> [Дата звернення: 25.04.2019].

Забенько, Ю. І. та Ковтанюк, Ю. С., 2013а. Концепція планування життєвого циклу електронних документів (продовження. Поч. у № 4). *Архіви України*, № 5, с. 63-97. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2013_5_5> [Дата звернення: 25.04.2019].

Ільченко, М. Ю. та Кравчук, С. О., 2008. *Сучасні телекомунікаційні системи*. Київ: Наукова думка.

Калакура, Я. С., Войцехівська, І. Н., Корольов, Б. І., Павленко С. Ф. та Палієнко, Н. Г., 2002.

Історичне джерелознавство. Підручник для студентів іст. спец-й в.н.з. Київ: Либідь, с. 68.

Каліберда, Н., Ясінська, О. та Півнюк, О., 2016. Електронні інформаційні ресурси в системі бібліотечно-інформаційного обслуговування наукової бібліотеки. *Бібліотечний вісник*, № 6, с. 21-28. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2016_6_6> [Дата звернення: 23.04.2019].

Кирилишен, Я. В. та Остапенко, А. В., 2013. Особливості побудови сучасних документально-інформаційних систем з використанням хмарних технологій. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, № 1, с. 49-55. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2013_1_12> [Дата звернення: 23.04.2019].

Клименко, О. та Калініна-Симончук, Ю., 2018. Наукова бібліотека у цифрову епоху: традиції та інновації. *Бібліотечний вісник*, № 6, с. 44-46. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2018_6_9> [Дата звернення: 23.04.2019].

Климчук, Л. В., 2013. Структура і зміст краєзнавчих інформаційних потреб користувачів. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, № 4, с. 12-20. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2013_4_5> [Дата звернення: 25.04.2019].

Клочок, С., 2015. Формування систем метаданих цифрових історико-культурних ресурсів бібліотек. *Бібліотечний вісник*, № 3, с. 29-36. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2015_3_7> [Дата звернення: 23.04.2019].

Ковальова, А., 2009. Освоєння електронних джерел в історичних студіях: із досвіду США. *Архіви України*, № 3-4(264), с. 201-212. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2009_3-4_16> [Дата звернення: 21.04.2019].

Ковальчук, О., 2008. Зміст поняття «історичне джерело» та фактори, що впливають на його формування в добу романтизму. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, т. 16, с. 180–190.

Ковтанюк, Ю. С., 2013. XIII Міжнародна конференція архівів «Електронна документація та представлення архівних матеріалів в Інтернеті» із циклу Colloquia Jerzy Skowronek dedicata. *Архіви України*, № 3, с. 223-234. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2013_3_18> [Дата звернення: 25.04.2019].

Копанєва, В. О., 2016. Наукова бібліотека: від е-каталогу до е-науки. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, № 3, с. 4-10. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2016_3_3> [Дата звернення: 25.04.2019].

Коновал, Л., 2017. Електронні бібліотечно-інформаційні ресурси в сучасних наукових комунікаціях. *Бібліотечний вісник*, № 6, с. 48. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2017_6_12> [Дата звернення: 23.04.2019].

Кормич, Л. І., Багацький, В.В., 2006. *Історія України*. Підручник. Київ: Алерта. Доступно: <<http://politics.ellib.org.ua/pages-9890.html>> [Дата звернення: 21.04.2019].

Костенко, Л., Симоненко, Т. та Жабін, О. 2018. Цифрова гуманітаристика в бібліотеці: від е-каталогу

до наукометрії. *Бібліотечний вісник*, № 4, с. 3-9. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2018_4_3> [Дата звернення: 23.04.2019].

Кот, С. І., 2011. Пам'ятка історична. В: Смолій, В. А., гол. редкол., 2011. *Енциклопедія історії України*. К.: Наукова думка, т. 8 (Па–Прик), с. 44. Доступно: <http://www.history.org.ua/?termin=Pamiatka_istorychna> [Дата звернення: 21.04.2019].

Кручініна, Т. Г., Чернятинська, Ю. Г., 2015. Створення архівних колекцій веб-сайтів у межах ініціативного документування в Центральному державному електронному архіві України. *Архіви України*, № 5-6, с. 61-67. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2015_5-6_6> [Дата звернення: 25.04.2019].

Кулик, Є., 2015. Застосування технологій Веб 2.0 у практиці бібліотечно-інформаційного обслуговування юнацтва. *Бібліотечний вісник*, № 3, с. 23-28. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2015_3_6> [Дата звернення: 23.04.2019].

Кунанець, Н. Е., Липак, Г. І., 2016. Консолідація інформаційних ресурсів бібліотек, архівів, музеїв: світовий досвід. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, № 3, с. 11-19. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2016_3_4> [Дата звернення: 23.04.2019].

Кунанець, Н. та Ржеуський, А., 2014. Соціокомунікаційні канали передавання інформації в електронних бібліотеках. *Бібліотечний вісник*, № 5, с. 3-7. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2014_5_3> [Дата звернення: 23.04.2019].

Купрунець, Т. Я., 2014. XIV Міжнародна конференція архівів країн Центральної та Східної Європи «Комплектування архівів у цифровому світі XXI сторіччя». *Архіви України*, № 3, с. 268-272. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2014_3_26> [Дата звернення: 25.04.2019].

Левченко, Н., 2018. Відкритий електронний архів – важливий чинник публікаційної активності науковців. *Бібліотечний вісник*, № 5, с. 3-7. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2018_5_3> [Дата звернення: 23.04.2019].

Лобузін, К., 2015. Електронна наукова періодика відкритого доступу: семантичні веб-технології для бібліотек. *Бібліотечний вісник*, № 3, с. 18-23. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2015_3_5> [Дата звернення: 23.04.2019].

Лобузін, К. та Коновал, Л., 2015. Електронні бібліотеки. Автоматизація бібліотечної технології. *Бібліотечний вісник*, № 6, с. 42-43. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2015_6_13> [Дата звернення: 23.04.2019].

Лобузін, К. та Коновал, Л., 2018. Електронні інформаційні ресурси наукової бібліотеки в сучасному веб-середовищі. *Бібліотечний вісник*, № 6, с. 51-53. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2018_6_13> [Дата звернення: 23.04.2019].

Майстренко, А. А., 2016. Нормативно-правове забезпечення електронного документообігу в Україні: інформаційно-аналітичний огляд, *Архіви України*, № 3-4, с. 58-82. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2016_3-4_6> [Дата звернення: 25.04.2019].

Майстренко, А. А. та Романовський, Р. В., 2018. Оцифровування архівних документів у зарубіжних країнах: інформаційно-аналітичний огляд. *Архіви України*, № 1, с. 64-87. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2018_1_5> [Дата звернення: 25.04.2019].

Макарчук, С., 1999. *Писемні джерела з історії України*. Курс лекцій. Львів: Світ, 352 с.

Мельничук, О. С., голов. ред., 1985. *Етимологічний словник української мови*. У 7 томах. Київ: Наукова думка, т. 2 (Д – Копці), с. 163.

Мельничук, О. С., голов. ред., 1989. *Етимологічний словник української мови*. У 7 томах. Київ: Наукова думка, т. 3 (Кора – М), с. 183.

Міронова, І. С., 2017. *Історичне джерелознавство та українська археографія*. Спецкурс з джерелознавства, історіографії та методики викладання історії. Навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 208 с.

Назаровець, С. та Кулик, Є., 2017. Бібліотека 4.0: технології та сервіси майбутнього. *Бібліотечний вісник*, № 5, с. 3-14. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2017_5_3> [Дата звернення: 23.04.2019].

Папакін, Г. В. та Піхотенко, К. С., 2013. Архівні електронні бази даних та експертні системи. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, № 3, с. 62-65. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2013_3_14> [Дата звернення: 23.04.2019].

Пастушенко, О. В., 2016. Бібліотека як комунікаційна установа в інформаційному просторі та розвиток функцій ресурсної бази науки. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, № 1, с. 16-24. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2016_1_5> [Дата звернення: 25.04.2019].

Пелехата, О. Г., 2012. Інтернет-технології в документних комунікаціях. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, № 1, с. 46-50. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2012_1_10> [Дата звернення: 23.04.2019].

Прескілл, Дж., 2008. *Квантовая информация и квантовые вычисления*. Москва, Ижевск: НИЦ «Регулярная и хаотическая динамика»; Институт компьютерных исследований, т. 1, 464 с.

Прескілл, Дж., 2011. *Квантовая информация и квантовые вычисления*. Москва, Ижевск: НИЦ «Регулярная и хаотическая динамика»; Институт компьютерных исследований, т. 2, 312 с.

Про електронні довірчі послуги, 2017. Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. Верховна Рада України. *База даних «Законодавство України»*. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19>> [Дата звернення: 21.04.2019].

Про електронні документи та електронний документообіг, 2003. Закон України від 22.05.2003 № 851-IV, ред. 07.11.2018. Верховна Рада України. *База даних «Законодавство України»*. Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15>>. [Дата звернення: 21.04.2019].

Про електронну комерцію, 2015. Закон України від 03.09.2015 № 675-VIII, ред. 26.04.2017. Верховна Рада України. *База даних «Законодавство України»*.

Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19>>. [Дата звернення: 21.04.2019].

Про Національну програму інформатизації, 1998. Закон України від 04.02.1998 № 74/98-ВР. Верховна Рада України. *База даних «Законодавство України»*. Доступно: <<https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/74/98-vr>> [Дата звернення: 04.05.2019].

Радченко, С. В., 2013. Особливості систем електронного документообігу у державних органах України. *Архіви України*, № 4, с. 39-53. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2013_4_3> [Дата звернення: 24.04.2019].

Рибачок, О. М., 2016. Стратегія Бібліотеки конгресу США в галузі створення Національної цифрової бібліотеки у 1995–2015 роках. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, № 4, с. 44-50. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2016_4_8> [Дата звернення: 24.04.2019].

Романова, К. В., 2016. Український вільний університет: голос поневоленої країни (документальна он-лайн виставка Центрального державного архіву зарубіжної українки). *Архіви України*, № 1, с. 211-218. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2016_1_18> [Дата звернення: 23.04.2019].

Саприкін, О. А., 2014. Поняття та характерні особливості електронного цифро-графічного документа. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, № 3, с. 51-56. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2014_3_10> [Дата звернення: 23.04.2019].

Скубин, В., 2018. Вот так выглядит 50-кубитный квантовый компьютер IBM. *ІТС.ua*. Доступно: <<https://itc.ua/blogs/vot-tak-vyiglyadit-50-kubitnyi-y-kvantoviy-kompyuter-ibm>> [Дата звернення: 11.05.2019].

Стронська, Н., 2015. Створення інформаційного ресурсу "Українська бібліографія в особах": структура інформаційної моделі. *Бібліотечний вісник*, № 1, с. 17-21. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2015_1_6> [Дата звернення: 23.04.2019].

Стронська, Н. Т., 2017. Електронна бібліотека як структурна частина інформаційної моделі "Українська бібліографія в особах": постановка проблеми. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, № 4, с. 37-43. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2017_4_6> [Дата звернення: 22.04.2019].

Тур, О. М., 2017. Уніфікація документознавчої термінології: принципи та функції. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, № 1, с. 37-41. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2017_1_7> [Дата звернення: 21.04.2019].

Філіпова, Л. Я., 2018. Цифрові архіви в сучасному суспільстві: термінологічний та змістовний аспект. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. Київ, № 2, с. 6-11. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2018_2_3> [Дата звернення: 23.04.2019].

Халецька, Л. П., 2015. Цифрове збереження електронних документів на прикладі діяльності Національної бібліотеки Франції. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, № 4, с. 26-34.

Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2015_4_8> [Дата звернення: 22.04.2019].

Халецька, Л. П., 2017. Консолідація електронних інформаційних ресурсів установ національної культурно-історичної спадщини: досвід Франції. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, № 3, с. 66-73. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2017_3_12> [Дата звернення: 22.04.2019].

Харченко, С. В., 2013. Картографічні ресурси в мережі Інтернет (україномовний сектор). *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, № 4, с. 21-28. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2013_4_6> [Дата звернення: 21.04.2019].

Чернятинська, Ю. Г., 2018. Комплектування архівів документами в електронній формі та їх зберігання: історіографія питання. *Архіви України*, № 1, с. 88-102. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2018_1_6> [Дата звернення: 21.04.2019].

Чорна, І. В., 2014. Дигіталізація як одна з тенденцій розвитку медіагалузі. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, № 1, с. 76. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2014_1_15> [Дата звернення: 22.04.2019].

Швецова-Водка, Г. М., 2001. Співвідношення понять "документ" та "історичне джерело". *Архіви України*. Київ, № 4-5(247), с. 33-56. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2001_4-5%28247%29_3> [Дата звернення: 23.04.2019].

Юмашева, Ю. Ю., 2017. Международный опыт решения проблемы самостоятельного цифрового копирования в читальных залах архивов и библиотек. *Историческая информатика*, № 2, с. 95–133. DOI: 10.7256/2585-7797.2017.2.21905. Доступно: <https://e-notabene.ru/istinf/article_21905.html>. [Дата звернення: 28.04.2019].

Юмашева, Ю. Ю., 2017а. Научное издание исторических документов в электронной среде: проблемы источниковедения и археографии. *Историческая информатика*, № 1, с. 125–139. DOI: 10.7256/2306-0891.2017.1.21766. Доступно: <https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=21766>. [Дата звернення: 28.04.2019].

Юмашева, Ю. Ю., 2018. Аудиовизуальные архивы в сети Интернет. Часть первая: «В начале было слово...». *Историческая информатика*, № 4, с. 84–110. DOI: 10.7256/2585-7797.2018.4.28149. Доступно: <https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=28149>. [Дата звернення: 02.05.2019].

Юмашева, Ю. Ю., 2018а. Документные ресурсы архивов, библиотек и музеев в сети Интернет. *Историческая информатика*. Москва, № 1, с. 1–13. DOI: 10.7256/2585-7797.2018.1.25513. Доступно: <https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=25513>. [Дата звернення: 02.05.2019].

Юмашева, Ю. Ю., 2018б. Документные ресурсы зарубежных архивов в сети Интернет: электронный научно-справочный аппарат (часть первая). *Историческая информатика*, № 2, с. 75–100. DOI: 10.7256/2585-7797.2018.2.26554. Доступно: <https://e-notabene.ru/istinf/article_26554.html> [Дата звернення: 28.04.2019].

Юмашева, Ю. Ю., 2018с. Документные ресурсы зарубежных архивов в сети Интернет: электронный научно-справочный аппарат (часть вторая). *Историческая информатика*, № 3, с. 146-172. Доступно: <https://e-notabene.ru/istinf/article_26555.html>. DOI: 10.7256/2585-7797.2018.3.26555 [Дата звернения: 28.04.2019].

Юмашева, Ю. Ю., 2019. Обзор фотоколлекций национальных архивов, библиотек, музеев, представленных в сети Интернет. *Историческая информатика*, № 1, с. 47-117. DOI: 10.7256/2585-7797.2019.1.29100 Доступно: <https://e-notabene.ru/istinf/article_29100.html>. [Дата звернения: 02.05.2019].

Юмашева, Ю. Ю., 2019а. Фотоархивы в сети Интернет: проблемы презентации и изучения. *Историческая информатика*, № 1, с. 8-46. DOI: 10.7256/2585-7797.2019.1.29087. Доступно: <https://e-notabene.ru/istinf/article_29087.html>. [Дата звернения: 02.05.2019].

Яценко, С. С., 2017. Сучасна концепція ділової комунікації. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*, № 4, с. 81-86. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2017_4_12> [Дата звернення: 24.04.2019].

Bernstein, E., Vazirani, U., 1997. Quantum Complexity Theory. *SIAM Journal on Computing*. vol. 26, issue 5, pp. 1411-1473. DOI:10.1137/S0097539796300921. Available at: <<https://epubs.siam.org/doi/10.1137/S0097539796300921>> [Accessed 11.05.2019].

Galeffi, A. (chair), Bertolini, M. V., Bothmann, R. L., Escolano Rodriguez, E., and McGarry, D., 2016. *Statement of International Cataloguing Principles by IFLA*

Cataloguing Section and IFLA Meetings of Experts on an International Cataloguing Code. Available at: <https://www.ifla.org/files/assets/cataloguing/icp/icp_2016-en.pdf> [Accessed 02.05.2019].

Hsu, J., 9 Jan 2018. CES 2018: Intel's 49-Qubit Chip Shoots for Quantum Supremacy. *IEEE Spectrum*. Available at: <<https://spectrum.ieee.org/tech-talk/computing/hardware/intels-49qubit-chip-aims-for-quantum-supremacy>> [Accessed 11.05.2019].

International Organization for Standardization, 1994. ISO/IEC 7498-1:1994 Information technology – Open Systems Interconnection – Basic Reference Model: The Basic Model – Part 1. Geneva: ISO. Available at: <<https://www.iso.org/obp/ui/ru/#iso:std:iso-iec:7498:-1:ed-1:v2:en>>. [Accessed 11.05.2019].

International Telecommunication Union, 1994. ITU-T Recommendation X.200 (07/94) [ISO/IEC 7498-1:1994]. Information technology – Open Systems Interconnection – Basic Reference Model: The basic model. Geneva: ITU. Available at: <<https://www.itu.int/itu-t/recommendations/rec.aspx?rec=2820>>. [Accessed 11.05.2019].

Moore, S. K., 15 Nov 2017. IBM Edges Closer to Quantum Supremacy with 50-Qubit Processor. *IEEE Spectrum*. Available at: <<https://spectrum.ieee.org/tech-talk/computing/hardware/ibm-edges-closer-to-quantum-supremacy-with-50qubit-processor>> [Accessed 11.05.2019].

Standing Committee of the IFLA Cataloguing Section, 2011. *ISBD: International Standard Bibliographic Description. Consolidated Edition*. Berlin; Munich: De Gruyter Saur, xviii, 284 pp. Available at: <<https://www.ifla.org/publications/ifla-series-on-bibliographic-control-44?og=8708>>. [Accessed 23.04.2019].

References

Alyeksyeyenko, A. O. and Balyshv, M. A., 2018. Mizhnarodnyy kruhlyy stil "Problemy informatyzatsiyi: protsesy dyhitatsiyi (teoriya i praktyka)" [The International Round Table "Problems of Informatization: Digitalization Processes (Theory and Practice)"]. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*. Kyiv, no. 2-3, pp. 248-260. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2018_2-3_23> [Accessed 21.04.2019] (in Ukrainian).

Antonenko, I. and Barkova, O., 2004. Elektroni resursy yak ob'yekt katalohizatsiyi: istoriya pytannya, terminolohiya, formatne zabezpechennya [Electronic resources as an object of cataloging: the history of the issue, terminology, format support]. *Biblioteknyi visnyk*. Kyiv, no. 2, pp. 11-22. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2004_2_5> [Accessed 23.04.2019] (in Ukrainian).

Bakhturina, T. A., Kasparova, N. N. and Shpanova, N. V., 2014. *ISBD : Mezhdunarodnoe standartnoe bibliograficheskoe opisanie [ISBD: International Standard Bibliographic Description]*. Moscow: Rossiyskaya gosudarstvennaya biblioteka, 325 pp. Available at: <<https://www.ifla.org/files/assets/cataloguing/isbd/isbd-translations-2011-ru.pdf>> [Accessed 23.04.2019] (in Russian).

Bernstein, E., Vazirani, U., 1997. Quantum Complexity Theory. *SIAM Journal on Computing*, vol. 26, issue 5,

pp. 1411-1473. DOI:10.1137/S0097539796300921. Available at: <<https://epubs.siam.org/doi/10.1137/S0097539796300921>> [Accessed 11.05.2019].

Bezdrabko, V. V., 2017. Istorychne dokumentoznavstvo v Ukraini: suchasnyy stan i perspektyvy [Historical Document Science: Current State and Prospects]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiya [Library science. Record studies. Informology]*. Kyiv, no. 4, pp. 4-23. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2017_4_3> [Accessed 23.04.2019] (in Ukrainian).

Bilan, N. I., 2015. Osoblyvosti sotsial'nykh merezh v informatsynomu suspil'stvi [The social networks special features in information society]. *Informatsiyne suspil'stvo [Information society]*. Kyiv, issue 21, pp. 86-90. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/is_2015_21_17> [Accessed 23.04.2019] (in Ukrainian).

Bilan, N. I., 2015a. Transformatsiya sotsial'nykh komunikatsiy v informatsyniy sferi [Transformations of social communications in information sphere]. *Informatsiyne suspil'stvo [Information society]*. Kyiv, issue 22, pp. 73-77. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/is_2015_22_14> [Accessed 23.04.2019] (in Ukrainian).

Bogdashina, E. N., 2012. *Istochnikovedenie istorii Ukrainy: voprosy teorii, metodiki, istorii [Source study of the history of Ukraine: questions of theory, methodology,*

history]. Teaching manual. Kharkov: Saga, pp. 74–75 (in Russian).

Busel, V. T., editor-in-chief, 2005. *Velykyy tлумachnyy slovnyk suchasnoyi ukrayins'koyi movy (z dodatkami i dopovnennamy)* [Great explanatory dictionary of modern Ukrainian language (with annexes and additions)]. Kyiv; Irpin: VTF “Perun”, p. 346 (in Ukrainian).

Chernyatyns'ka, Yu. H., 2018. Komplektuvannya arkhiviv dokumentamy v elektronniy formi ta yikh zberihannya: istoriohrafia pytannya [Acquisition of archives by documents in electronic form and their storage: historiography of the question]. *Arkhivy Ukrayiny* [Archives of Ukraine], no. 1, pp. 88–102. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2018_1_6> [Accessed 21.04.2019] (in Ukrainian).

Chorna, I. V., 2014. Dyhitalizatsiya yak odna z tendentsiy rozvytku medialhaluzi [Digitalization as one of the Trends in the Media Industry]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiya* [Library science. Record studies. Informology]. Kyiv, no. 1, p. 76. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2014_1_15> [Accessed 22.04.2019] (in Ukrainian).

Denysenko, O. V., 2016. Normatyvne zabezpechennya roboty z elektronnyimi dokumentamy [Normative provision of work with electronic documents]. *Arkhivy Ukrayiny* [Archives of Ukraine], no. 1, pp. 43–49. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2016_1_4> [Accessed 21.04.2019] (in Ukrainian).

Dmytriyenko, M. F., 2004. Dzherela istorychni. In: Smoliy, V. A., editor-in-chief, 2004. *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny* [Encyclopedia of Ukrainian History]. K.: Naukova dumka, vol. 2, p. 374. Available at: <http://www.history.org.ua/?termin=Dzherela_istorychni> [Accessed 21.04.2019] (in Ukrainian).

Dobrovol's'ka, V., 2014. Teoretyko-metodolohichni zasady doslidzhennya komunikatsynoho seredovyshcha dokumentoznavstva [Theoretical and methodological principles of the document science communication environment studying]. *Bibliotechnyi visnyk*. Kyiv, no. 1, pp. 26–31. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2014_1_8> [Accessed 21.04.2019] (in Ukrainian).

Dubrovina, L. and Kovalchuk, H., 2016. Rozvytok elektronnykh informatsiynykh resursiv rukopysnoyi ta knyzhkovoyi spadshchyny v Natsional'niy bibliotetsi Ukrayiny imeni V. I. Vernads'koho [The Development of Digital Information Resources of Manuscript and Book Heritage in Vernadsky National Library of Ukraine]. *Bibliotechnyi visnyk*. Kyiv, no. 1, pp. 3–11. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2016_1_3> [Accessed 23.04.2019] (in Ukrainian).

Galeffi, A. (chair), Bertolini, M. V., Bothmann, R. L., Escolano Rodriguez, E., and McGarry, D., 2016. *Statement of International Cataloguing Principles by IFLA Cataloguing Section and IFLA Meetings of Experts on an International Cataloguing Code*. Available at: <https://www.ifla.org/files/assets/cataloguing/icp/icp_2016-en.pdf> [Accessed 02.05.2019].

Haranin, O. Ya., 2013. Vplyv informatsiynykh tekhnolohiy na utvorennia novykh form arkhivnykh dzherel [The Information Technologies Influence on New Forms for Archival Sources Formation]. *Arkhivy Ukrayiny* [Archives of Ukraine]. Kyiv, no. 6, pp. 86–94. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2013_6_9> [Accessed 21.04.2019] (in Ukrainian).

Hookk, D., 2018. Dokumentirovanie arkhеologicheskikh raskopok v tsifrovuyu epokhu [Documenting Archaeological Excavations in the Digital Epoch]. *Istoriicheskaya informatika* [Historical informatics]. Moscow, no. 2, pp. 101–114. Available at: <https://en.nbupublish.com/library_read_article.php?id=26811>. [Accessed 21.04.2019]. DOI: 10.7256/2585-7797.2018.2.26811 (in Russian).

Hordiyenko, H. V., 2014. Ikonichnyy imperativ dokumentuvannya upravlin's'koyi informatsiyi: tvorennia cherez podobnist' znakovykh diy [Iconic Imperation Documentation Information Management: Creating a Landmark Because of the Similarity Action]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiya* [Library science. Record studies. Informology]. Kyiv, no. 2, pp. 16–23. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2014_2_5> [Accessed 24.04.2019] (in Ukrainian).

Horova, S. V., 2018. Novitni informatsiyni tekhnolohiyi v suspil'nykh ta kul'turnykh protsesakh suchasnoyi Ukrayiny [The Latest Information Technologies in the Social and Cultural Processes of Modern Ukraine]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiya* [Library science. Record studies. Informology]. Kyiv, no. 1, pp. 116–120. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2018_1_18> [Accessed 21.04.2019] (in Ukrainian).

Hsu, J., 9 Jan 2018. CES 2018: Intel's 49-Qubit Chip Shoots for Quantum Supremacy. *IEEE Spectrum*. Available at: <<https://spectrum.ieee.org/tech-talk/computing/hardware/intels-49qubit-chip-aims-for-quantum-supremacy>> [Accessed 11.05.2019].

Il'chenko, M. Yu. and Kravchuk, S. O., 2008. *Suchasni telekomunikatsiyni systemy* [Modern telecommunication systems]. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

International Organization for Standardization, 1994. ISO/IEC 7498-1:1994 Information technology – Open Systems Interconnection – Basic Reference Model: The Basic Model – Part 1. Geneva: ISO. Available at: <<https://www.iso.org/obp/ui/ru/#iso:std:iso-iec:7498:-1:ed-1:v2:en>> [Accessed 11.05.2019].

International Telecommunication Union, 1994. ITU-T Recommendation X.200 (07/94) [ISO/IEC 7498-1:1994]. Information technology – Open Systems Interconnection – Basic Reference Model: The basic model. Geneva: ITU. Available at: <<https://www.itu.int/itu-t/recommendations/rec.aspx?rec=2820>> [Accessed 11.05.2019].

Kalakura, Ya. S., Voytsekhivs'ka, I. N., Korol'ov B. I., Pavlenko S. F. and Paliyenko, N. H., 2002. *Istorychne dzhereloznavstvo* [Historical Source Science]. A textbook for students of historical specialties of higher educational institutions. Kyiv: Lybid (in Ukrainian).

Kaliberda, N., Yasinska, O. and Pivniuk, O., 2016. Elektronni informatsiyni resursy v systemi bibliotekno-informatsynoho obsluhovuvannya naukovoï biblioteky [Electronic Information Recourses in the System of Librarian and Informational Service of Scientific Library]. *Bibliotechnyi visnyk*. Kyiv, no. 6, pp. 21–28. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2016_6_6> [Accessed 23.04.2019] (in Ukrainian).

Khaletska, L. P., 2015. Tsyfrovo zberezheniya elektronnykh dokumentiv na prykladi diyal'nosti Natsional'noyi biblioteky Frantsiyi [Digital Preservation of E-Documents Based on an Example of the Bibliothèque Nationale de France]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiya* [Library science. Record studies. Informology]. Kyiv, no. 4, pp. 26–34. Available at:

<http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2015_4_8> [Accessed 22.04.2019] (in Ukrainian).

Khaletska, L. P., 2017. Konsolidatsiya elektronnykh informatsiynykh resursiv ustanov natsional'noyi kul'turno-istorychnoyi spadshchyny: dosvid Frantsiyi [Consolidation of Digital Data Resources of Cultural and Historical Heritage Institutions: Experience of France]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiya* [Library science. Record studies. Informology]. Kyiv, no. 3, pp. 66–73. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2017_3_12> [Accessed 22.04.2019] (in Ukrainian).

Kharchenko, S. V., 2013. Kartohrafichni resursy v me-rezhi Internet (ukrayinomovnyy sektor) [Cartographical Resources in the Internet (Ukrainian Section)]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiya* [Library science. Record studies. Informology]. Kyiv, no. 4, pp. 21–28. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2013_4_6> [Accessed 21.04.2019] (in Ukrainian).

Klochok, S., 2015. Formuvannya system metadanykh tsyfrovyykh istoryko-kul'turnykh resursiv bibliotek [Formation of Metadata Systems for Digital Cultural and Historical Resources of Libraries]. *Bibliotechnyi visnyk*. Kyiv, no. 3, pp. 29–36. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2015_3_7> [Accessed 23.04.2019] (in Ukrainian).

Klymchuk, L. V., 2013. Struktura i zmist kra-yeznachnykh informatsiynykh potreb korystuvachiv [Structure and Content of Information Local History User Needs]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiya* [Library science. Record studies. Informology]. Kyiv, no. 4, pp. 12–20. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2013_4_5> [Accessed 25.04.2019] (in Ukrainian).

Klymenko, O. and Kalinina-Symonchuk, Yu., 2018. Naukova biblioteka u tsyfrovu epokhu: tradytsiyi ta innovatsiyi [Scientific Library in Digital Epoch: Traditions and Innovations]. *Bibliotechnyi visnyk*. Kyiv, no. 6, pp. 44–46. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2018_6_9> [Accessed 23.04.2019] (in Ukrainian).

Konoval, L., 2017. Elektronni bibliotechno-informatsiyni resursy v suchasnykh naukovykh komunikatsiyakh [Electronic Library and Information Resources in Modern Scientific Communications]. *Bibliotechnyi visnyk*. Kyiv, no. 6, p. 48. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2017_6_12> [Accessed 23.04.2019] (in Ukrainian).

Kopanyeva, V. O., 2016. Naukova biblioteka: vid e-katalohu do e-nauky [Scientific Library: from E-Catalogue to E-Science]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiya* [Library science. Record studies. Informology]. Kyiv, no. 3, pp. 4–10. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2016_3_3> [Accessed 25.04.2019] (in Ukrainian).

Kormych, L. I. and Bahats'kyi, V. V., 2006. *Istoriya Ukrayiny* [History of Ukraine]. Textbook. Kyiv: Alerta. Available at: <<http://politics.ellib.org.ua/pages-9890.html>> [Accessed 21.04.2019] (in Ukrainian).

Kostenko, L., Symonenko, T. and Zhabin, O. 2018. Tsyfrova humanitarystyka v bibliotetsi: vid e-katalohu do naukometriyi [Digital Humanities in the Library: from E-Catalog to Scientometrics]. *Bibliotechnyi visnyk*. Kyiv, no. 4, pp. 3–9. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2018_4_3> [Accessed 23.04.2019] (in Ukrainian).

Kot, S. I., 2011. Pam'yatka istorychna [Historical monument]. In: Smoliy, V. A., editor-in-chief, 2011.

Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny [Encyclopedia of Ukrainian History]. Kyiv: Naukova dumka, vol. 8, p. 44. Available at: <http://www.history.org.ua/?termin=Pamiatka_istorychna> [Accessed 21.04.2019] (in Ukrainian).

Koval'chuk, O., 2008. Zmist ponyattya „istorychne dzherelo” ta faktory, shcho vplyvayut' na yoho formuvannya v dobu romantyzmu [The content of the concept of "historical source" and factors influencing its formation in the era of romanticism]. *Naukovi Zapysky. Zbirnyk Prats Molodykh Vchenykh ta Aspirantiv* [Scientific Notes. Proceedings of Young Scientists and Graduate Students]. Kyiv, issue 16, pp. 180–190 (in Ukrainian).

Kovaliova, A., 2009. Osvoyennya elektronnykh dzherel v istorychnykh studiyakh: iz dosvidu SshA [Assimilation of electronic sources in the historical studios: from the USA experience]. *Arkhivy Ukrayiny* [Archives of Ukraine], no. 3-4(264), pp. 201–212. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2009_3-4_16> [Accessed 21.04.2019] (in Ukrainian).

Kovtanyuk, Yu. S., 2013. XIII Mizhnarodna konferentsiya arkhiviv „Elektronna dokumentatsiya ta predstavleniya arkhivnykh materialiv v Interneti” iz tsyklu Colloquia Jerzy Skowronek dedicata [XIII International Conference of Archives "Electronic Documentation and Presentation of Archival Materials on the Internet" from the Cycle Colloquia Jerzy Skowronek dedicata]. *Arkhivy Ukrayiny* [Archives of Ukraine], no. 3, pp. 223–234. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2013_3_18> [Accessed 25.04.2019] (in Ukrainian).

Kruchinina, T. H. and Chernyatyn's'ka, Yu. H., 2015. Stvorennya arkhivnykh kolektsiy veb-saytiv u mezhakh initsiatyvnoho dokumentuvannya v Tsentral'nomu derzhavnomu elektronnomu arkhivi Ukrayiny [Creation of websites for archival collections in the initiative documentation framework in the Central State Electronic Archive of Ukraine]. *Arkhivy Ukrayiny* [Archives of Ukraine], no. 5-6, pp. 61–67. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2015_5-6_6> [Accessed 25.04.2019] (in Ukrainian).

Kulyk, Ye., 2015. Zastosuvannya tekhnolohiy Veb 2.0 u praktytsi bibliotechno-informatsiynoho obsluhovuvannya yunatstva [The Use of Web 2.0 Technologies in Library Services for Youth]. *Bibliotechnyi visnyk*. Kyiv, no. 3, pp. 23–28. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2015_3_6> [Accessed 23.04.2019] (in Ukrainian).

Kunanec, N. E. and Lypak, H. I., 2016. Konsolidatsiya informatsiynykh resursiv bibliotek, arkhiviv, muzeyiv: svi-tovyy dosvid [Consolidation of Information Resources of Libraries, Archives, Museums: the World Experience]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiya* [Library science. Record studies. Informology]. Kyiv, no. 3, p. 11–19. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2016_3_4> [Accessed 23.04.2019] (in Ukrainian).

Kuprunets', T. Ya., 2014. XIV Mizhnarodna konferentsiya arkhiviv krayin Tsentral'noyi ta Skhidnoyi Yevropy “Komplektuvannya arkhiviv u tsyfrovomu sviti XXI storichchya” [XIV International Conference of Central and Eastern European Archives "Acquisition of Archives in the 21st Century Digital World"]. *Arkhivy Ukrayiny* [Archives of Ukraine], no. 3, pp. 268–272. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2014_3_26> [Accessed 25.04.2019] (in Ukrainian).

Kynanets, N. and Rzhenskii, A., 2014. Sotsiokomunikatsiyni kanaly peredavannya informatsiyi v

elektronnykh bibliotekakh [Socio-Communication Channels of Transmission of Information in Digital Libraries]. *Biblioteknyi visnyk*. Kyiv, no. 5, pp. 3–7. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2014_5_3> [Accessed 23.04.2019] (in Ukrainian).

Kyrylyshen, Ya. V. and Ostapenko, A. V., 2013. Osoblyvosti pobudovy suchasnykh dokumental'no-informatsiynykh system z vykorystanniam khmarnykh tekhnolohiy [Peculiarities of Construction of Document-Information Systems with Usage of Cloud Technologies]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiya* [Library science. Record studies. Informology]. Kyiv, no. 1, pp. 49–55. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2013_1_12> [Accessed 23.04.2019] (in Ukrainian).

Levchenko, N., 2018. Vidkrytyy elektronnyy arkhiv – vazhlyvyi chynnyk publikatsiynoi aktyvnosti naukovtsiv [Open Electronic Archive in Promoting the Publishing Activity of Scientists]. *Biblioteknyi visnyk*. Kyiv, no. 5, pp. 3–7. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2018_5_3> [Accessed 23.04.2019] (in Ukrainian).

Lobuzina, C., 2015. Elektronna naukova periodyka vidkrytoho dostupu: semantychni veb-tekhnohii dlya bibliotek [Open Access Electronic Scientific Journal: Semantic Web-Technology for Libraries]. *Biblioteknyi visnyk*. Kyiv, no. 3, pp. 18–23. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2015_3_5> [Accessed 23.04.2019] (in Ukrainian).

Lobuzina, K. and Konoval, L., 2015. Elektronni biblioteky. Avtomatyzatsiya biblioteknoyi tekhnolohiyi [Electronic libraries. Automation of library technology]. *Biblioteknyi visnyk*. Kyiv, no. 6, pp. 42–43. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2015_6_13> [Accessed 23.04.2019] (in Ukrainian).

Lobuzina, K. and Konoval, L., 2018. Elektronni informatsiyni resursy naukovoï biblioteky v suchasnomu veb-seredovyshchi [Electronic information resources of the scientific library in the modern web environment]. *Biblioteknyi visnyk*. Kyiv, no. 6, pp. 51–53. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2018_6_13> [Accessed 23.04.2019] (in Ukrainian).

Makarchuk, S., 1999. *Pysemni dzhherela z istorikh Ukrainy* [Written sources on the history of Ukraine]. Course of lectures. Lviv: Svit (in Ukrainian).

Maystrenko, A. A. and Romanovs'kyi, R. V., 2018. Otsyfrovuvannya arkhivnykh dokumentiv u zarubizhnykh krayinakh: informatsiyno-analitychnyy ohlyad [Digitization of archival documents in foreign countries: information and analytical review]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine], no. 1, pp. 64–87. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2018_1_5> [Accessed 25.04.2019] (in Ukrainian).

Maystrenko, A. A., 2016. Normatyvno-pravove zabezpechennya elektronnoho dokumentoobihu v Ukraini: informatsiyno-analitychnyy ohlyad [Regulatory and Legal Framework for Electronic Documentation in Ukraine: Information and Analytical Review]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine], no. 3–4, pp. 58–82. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2016_3_4_6> [Accessed 25.04.2019] (in Ukrainian).

Melnichuk, O. S., editor-in-chief, 1985. *Etymolohichnyy slovnyk ukraïns'koyi movy* [Etymological Dictionary of the Ukrainian Language]. 7 vols. Kyiv : Naukova dumka, vol. 2 (D – Koptsi), p. 163 (in Ukrainian).

Melnichuk, O. S., editor-in-chief, 1989. *Etymolohichnyy slovnyk ukraïns'koyi movy* [Etymological Dictionary

of the Ukrainian Language]. 7 vols. Kyiv : Naukova dumka, vol. 3 (Kora – M), p. 183 (in Ukrainian).

Mironova, I. S., 2017. *Istorychne dzhereloznavstvo ta ukraïns'ka arkheohrafiya* [Historical Source Studies and Ukrainian Archeography]. A Special Course on Source Studies, Historiography and Methods of Teaching History. Tutorial. Mykolayiv: Vydavnytstvo ChNU imeni Petra Mohyla (in Ukrainian).

Moore, S. K., 15 Nov 2017. IBM Edges Closer to Quantum Supremacy with 50-Qubit Processor. *IEEE Spectrum*. Available at: <<https://spectrum.ieee.org/tech-talk/computing/hardware/ibm-edges-closer-to-quantum-supremacy-with-50qubit-processor>> [Accessed 11.05.2019].

Nazarovets, S. and Kulyk, Ye., 2017. Biblioteka 4.0: tekhnolohiyi ta servisy maybut'oho [Library 4.0: Next Generation Services and Technologies]. *Biblioteknyi visnyk*. Kyiv, no. 5, pp. 3–14. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2017_5_3> [Accessed 23.04.2019] (in Ukrainian).

Papakin, H. V. and Pikhotenko, K. S., 2013. Arkhivni elektronni bazy danykh ta ekspertni systemy [Archival Electronic Databases and Expert Systems]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiya* [Library science. Record studies. Informology]. Kyiv, no. 3, pp. 62–65. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2013_3_14> [Accessed 23.04.2019] (in Ukrainian).

Pastushenko, O. V., 2016. Biblioteka yak komunikatsiyna ustanova v informatsiynomu prostori ta rozvytok funktsiy resursnoyi bazy nauky [Library as a Communicational Institution in the Space of Information and Development of Functions of the Resource Base of Science]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiya* [Library science. Record studies. Informology]. Kyiv, no. 1, pp. 16–24. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2016_1_5> [Accessed 25.04.2019] (in Ukrainian).

Pelekhata, O. H., 2012. Internet-tekhnohii v dokumentnykh komunikatsiyakh [Internet Technologies in Document Communication]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiya* [Library science. Record studies. Informology]. Kyiv, no. 1, pp. 46–50. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2012_1_10> [Accessed 23.04.2019] (in Ukrainian).

Philipova, L. Ya., 2018. Tsyfrovi arkhivy v suchasnomu suspil'stvi: terminolohichnyy ta zmistovnyy aspekt [Digital Archives in the Modern Society: Terminological and Content Aspects]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiya* [Library science. Record studies. Informology]. Kyiv, no. 2, pp. 6–11. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2018_2_3> [Accessed 23.04.2019] (in Ukrainian).

Preskill, J., 2008. *Kvantovaya informatsiya i kvantovye vychisleniya* [Quantum Information and Computation]. Moscow, Izhevsk: NITs “Regulyarnaya i khaoticheskaya dinamika”; Institut komp'yuternykh issledovaniy, vol. 1 (in Russian).

Preskill, J., 2011. *Kvantovaya informatsiya i kvantovye vychisleniya* [Quantum Information and Computation]. Moscow, Izhevsk: NITs “Regulyarnaya i khaoticheskaya dinamika”; Institut komp'yuternykh issledovaniy, vol. 2 (in Russian).

Pro elektronni dokumenty ta elektronnyy dokumentoobih [About electronic documents and electronic document circulation], 2003. Law of Ukraine, 22.05.2003 no. 851-IV, ed. 07.11.2018. Verkhovna Rada of Ukraine.

Database "Legislation of Ukraine". Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15>>. [Accessed 21.04.2019] (in Ukrainian).

Pro elektronni dovirchi posluhy [About Electronic Trust Services], 2017. Law of Ukraine, 05.10.2017 no. 2155-VIII. Verkhovna Rada of Ukraine. Database "Legislation of Ukraine". Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19>> [Accessed 21.04.2019] (in Ukrainian).

Pro elektronnu komertsyiu [About e-commerce], 2015. Law of Ukraine, 03.09.2015 no. 675-VIII, ed. 26.04.2017. Verkhovna Rada of Ukraine. Database "Legislation of Ukraine". Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19>> [Accessed 21.04.2019] (in Ukrainian).

Pro Natsional'nu prohramu informatyzatsiyi [About the National Program of Informatization], 1998. Law of Ukraine, 04.02.1998 no. 74/98-VR. Verkhovna Rada of Ukraine. Database "Legislation of Ukraine". Available at: <<https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/74/98-vr>> [Accessed 04.05.2019] (in Ukrainian).

Radchenko, S. V., 2013. Osoblyvosti system elektronnoho dokumentoobihu u derzhavnykh orhanakh Ukrayiny [Features of systems of electronic document circulation in state bodies of Ukraine]. *Arkhivy Ukrayiny* [Archives of Ukraine], no. 4, pp. 39–53. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2013_4_3> [Accessed 24.04.2019] (in Ukrainian).

Romanova, K. V., 2016. Ukrayins'kyi vil'nyy universytet: holos ponevolenoyi krayiny (dokumental'na on-layn vystavka Tsentral'noho derzhavnoho arkhivu zarubizhnoyi ukrajiniky) [Ukrainian Free University: the voice of the enslaved country (documentary on-line exhibition of the Central State Archive of Foreign Ukrainian Studies)]. *Arkhivy Ukrayiny* [Archives of Ukraine], no. 1, pp. 211–218. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2016_1_18> [Accessed 23.04.2019] (in Ukrainian).

Stronska, N. T., 2017. Elektronna biblioteka yak strukturna chastyna informatsiyanoi modeli "Ukrayins'ka bibliohrafiya v osobakh": postanovka problemy [Electronic Library as a Structural Part of the Information Model "Ukrainian Bibliography in Specials": Problematics Formulation]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiya* [Library science. Record studies. Informology]. Kyiv, no. 4, pp. 37–43. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2017_4_6> [Accessed 22.04.2019] (in Ukrainian).

Stronska, N., 2015. Stvorenniya informatsiynoho resursu "Ukrayins'ka bibliohrafiya v osobakh": struktura informatsiyanoi modeli [Creating of Information Resource "Ukrainian Bibliography in Personalies": the Structure of the Information Model]. *Biblioteknyi visnyk*. Kyiv, no. 1, pp. 17–21. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2015_1_6> [Accessed 23.04.2019] (in Ukrainian).

Tur, O. M., 2017. Unifikatsiya dokumentoznavchoyi terminolohiyi: pryntsyipy ta funktsiyi [Unification Terminology of Documentation: Principles and Functions]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiya* [Library science. Record studies. Informology]. Kyiv, no. 1, pp. 37–41. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2017_1_7> [Accessed 21.04.2019] (in Ukrainian).

Varshavchuk, M. Ya., 1998. Dzherelo istorychne [Historical source]. In: Varshavchuk, M. Ya., editor-in-chief, 1998. *Dzhereloznavstvo istoriyi Ukrayiny* [Source

Rybachok, O. M., 2016. Stratehiya Biblioteky konhresu SSHA v haluzi stvorenniya Natsional'noyi tsyfrovoyi biblioteky u 1995–2015 rokakh [Library of Congress Strategy Plan on Building National Digital Library in the 1995–2015 Years]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiya* [Library science. Record studies. Informology]. Kyiv, no. 4, pp. 44–50. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2016_4_8> [Accessed 24.04.2019] (in Ukrainian).

Saprykin, A. A., 2014. Ponyattya ta kharakterni osoblyvosti elektronnoho tsyfro-hrafichnoho dokumenta [Concept and Characteristics Electronic Digital-Graphics Document]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiya* [Library science. Record studies. Informology]. Kyiv, no. 3, pp. 51–56. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2014_3_10> [Accessed 23.04.2019] (in Ukrainian).

Shvetsova-Vodka, H. M., 2001. Spivvidnoshennya ponyat' "dokument" ta "istorychne dzherelo" [Relationship between the concepts of "document" and "historical source"]. *Arkhivy Ukrayiny* [Archives of Ukraine], no. 4-5(247), pp. 33–56. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2001_4-5%28247%29_3> [Accessed 23.04.2019] (in Ukrainian).

Skubin, V., 11.01.2018. Vot tak vyglyadit 50-kubitnyy kvantovyy komp'yuter IBM [This is what IBM's 50-qubit quantum computer looks like.]. *ITC.ua*. Available at: <<https://itc.ua/blogs/vot-tak-vyglyadit-50-kubitnyy-quantovyy-kompyuter-ibm>> [Accessed 11.05.2019] (in Russian).

Standing Committee of the IFLA Cataloguing Section, 2011. *ISBD: International Standard Bibliographic Description. Consolidated Edition*. Berlin; Munich: De Gruyter Saur, xviii, 284 pp. Available at: <<https://www.ifla.org/publications/ifla-series-on-bibliographic-control-44?og=8708>> [Accessed 23.04.2019].

study of the History of Ukraine. Guide. Kyiv, p. 40 (in Ukrainian).

Vasylenko, K. M., 2015. Vplyv internetu na protses formuvannya suspil'noyi svidomosti [Impact of internet on the process of moulding civil awareness]. *Informatsiyne suspil'stvo* [Information society]. Kyiv, issue 21, pp. 78–85. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/is_2015_21_16> [Accessed 23.04.2019] (in Ukrainian).

Vasylenko, K. M., 2015a. Internet-vydannya Ukrayiny yak zasib rozshyrennya informatsiyno-komunikatsiynoho prostoru [Internet media in Ukraine as an instrument of broadening of the information and communication space]. *Informatsiyne suspil'stvo* [Information society]. Kyiv, issue 22, pp. 78–83. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/is_2015_22_15> [Accessed 23.04.2019] (in Ukrainian).

Vinichuk, I. M., 2012. Sotsial'no-komunikatyvni aspekty v informatsiynykh tekhnolohiyakh [Social-communicative aspects in information technologies]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiya* [Library science. Record studies. Informology]. Kyiv, no. 3-4, pp. 59–68. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2012_3-4_10> [Accessed 21.04.2019] (in Ukrainian).

Voronov, V. I., 2003. *Dzhereloznavstvo istoriyi Ukrayiny* [Source study of the history of Ukraine]. Course of lectures. Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo Dnipropetrovsk'koho universytetu, p. 8 (in Ukrainian).

Yatsenko, S. S., 2017. Suchasna kontsepsiya dilovoyi komunikatsiyi. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiya* [Library science. Record studies. Informology]. Kyiv, no. 4, pp. 81–86. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/bdi_2017_4_12> [Accessed 24.04.2019] (in Ukrainian).

Yemel'yanova, T. O., 2017. Aktualizatsiya audiovizual'noyi spadshchyny zasobamy informatyyno-komunikatsiynykh tekhnolohiy (standarty ta praktyky) [Actualization of audiovisual heritage by means of information and communication technologies (standards and practices)]. *Arkhivy Ukrayiny* [Archives of Ukraine], no. 3-4, pp. 81–94. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2017_3_4_10> [Accessed 24.04.2019] (in Ukrainian).

Yeustratsyey, A. I., 2016. Istoricheskiy istochnik kak “sled proshlogo”: istoriko-epistemologicheskyy analiz [The historical source as a “trace of the past”: historico-epistemological analysis]. *Aktual'ni problemy vitchyznyanoi ta vsesvitn'oyi istoriyi* [Actual problems of national and world history]. Kharkiv, issue 19(1), pp. 114–122. Available at: <<https://periodicals.karazin.ua/apvvi/article/view/9883>> [Accessed 26.04.2019] (in Russian).

Yumasheva, Yu. Yu., 2017. Mezhdunarodnyy opyt resheniya problemy samostoyatel'nogo tsifrovogo kopiroyaniya v chital'nykh zalakh arkhivov i bibliotek [International experience in solving the problem of self-digital copying in the reading rooms of archives and libraries]. *Istoricheskaya informatika* [Historical Information Science], no. 2, pp. 95–133. DOI: 10.7256/2585-7797.2017.2.21905. Available at: <https://e-notabene.ru/istinf/article_21905.html> [Accessed 28.04.2019] (in Russian).

Yumasheva, Yu. Yu., 2017a. Nauchnoe izdanie istoricheskikh dokumentov v elektronnoy srede: problemy istochnikovedeniya i arkhografii [Scholarly Publishing of Historical Documents in an Electronic Environment: Problems of Source Studies and Archeography]. *Istoricheskaya informatika* [Historical Information Science], no. 1, pp. 125–139. DOI: 10.7256/2306-0891.2017.1.21766. Available at: <https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=21766>. [Accessed 28.04.2019] (in Russian).

Yumasheva, Yu. Yu., 2018. Audiovizual'nye arkhivy v seti Internet. Chast' pervaya: «V nachale bylo slovo...» [Audiovisual Archives in the Internet. Part One: “In the Beginning Was the Word ...”]. *Istoricheskaya informatika* [Historical Information Science], no. 4, pp. 84–110. DOI: 10.7256/2585-7797.2018.4.28149. Available at: <https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=28149>. [Accessed 02.05.2019] (in Russian).

Yumasheva, Yu. Yu., 2018a. Dokumentnye resursy arkhivov, bibliotek i muzeev v seti Internet [Document Resources of Archives, Libraries and Museums in the Internet]. *Istoricheskaya informatika* [Historical Information

Science], no. 1, pp. 1–13. DOI: 10.7256/2585-7797.2018.1.25513. Available at: <https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=25513> [Accessed 02.05.2019].

Yumasheva, Yu. Yu., 2018b. Dokumentnye resursy zarubezhnykh arkhivov v seti Internet: elektronnyy nauchno-spravochnyy apparat (chast' pervaya) [Document Resources of Foreign Archives in the Internet: Electronic Finding Aid (Part One)]. *Istoricheskaya informatika* [Historical Information Science], no. 2, pp. 75–100. DOI: 10.7256/2585-7797.2018.2.26554. Available at: <https://e-notabene.ru/istinf/article_26554.html> [Accessed 28.04.2019] (in Russian).

Yumasheva, Yu. Yu., 2018c. Dokumentnye resursy zarubezhnykh arkhivov v seti Internet: elektronnyy nauchno-spravochnyy apparat (chast' vtoraya) [Document Resources of Foreign Archives in the Internet: Electronic Finding Aid (Part Two)]. *Istoricheskaya informatika* [Historical Information Science], no. 3, pp. 146–172. DOI: 10.7256/2585-7797.2018.3.26555. Available at: <https://e-notabene.ru/istinf/article_26555.html>. [Accessed 28.04.2019] (in Russian).

Yumasheva, Yu. Yu., 2019. Obzor fotokollektsiy natsional'nykh arkhivov, bibliotek, muzeev, predstavleniy v seti Internet [Review of Internet Photo Collections of National Archives, Libraries, Museums]. *Istoricheskaya informatika* [Historical Information Science], no. 1, pp. 47–117. DOI: 10.7256/2585-7797.2019.1.29100. Available at: <https://e-notabene.ru/istinf/article_29100.html>. [Accessed 02.05.2019] (in Russian).

Yumasheva, Yu. Yu., 2019a. Fotoarkhivy v seti Internet: problemy prezentatsii i izucheniya [Internet Photo Archives: Presentation and Study Issues]. *Istoricheskaya informatika* [Historical Information Science], no. 1, pp. 8–46. DOI: 10.7256/2585-7797.2019.1.29087. Available at: <https://e-notabene.ru/istinf/article_29087.html>. [Accessed 02.05.2019] (in Russian).

Zaben'ko, Yu. I. and Kovtanyuk, Yu. S., 2013. Kontsepsiya planuvannya zhyttyevoho tsykladu elektronnykh dokumentiv [The concept of planning of the lifecycle of electronic documents]. *Arkhivy Ukrayiny* [Archives of Ukraine], no. 4, pp. 5–38. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2013_4_2> [Accessed 25.04.2019] (in Ukrainian).

Zaben'ko, Yu. I. and Kovtanyuk, Yu. S., 2013a. Kontsepsiya planuvannya zhyttyevoho tsykladu elektronnykh dokumentiv (prodovzhennya. Poch. u no. 4) [The concept of planning of the lifecycle of electronic documents (Continuation. Getting Started at no. 4)]. *Arkhivy Ukrayiny* [Archives of Ukraine], no. 5, pp. 63–97. Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2013_5_5> [Accessed 25.04.2019] (in Ukrainian).

HISTORIA DE UCRAINA

HISTORY OF UKRAINE

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ИСТОРИЯ УКРАИНЫ

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 70–83

doi 10.15421/26190106

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94 (477.82) “17”

Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара)

М. Б. Близняк

Кандидат історичних наук, доцент

ORCID: 0000-0002-9587-1129

Національний університет
«Острозька академія»,
вул. Семінарська, 2, м. Острог,
Україна, 35800

Анотація. Мета статті полягає у встановленні ролі та значення регламентації економічної діяльності єврейської громади у містах Волині на прикладі приватновласницького міста Любара. Методи дослідження: історико-генетичний, компаративний, метод аналогії, аналізу та синтезу, індукції та дедукції. Основні результати: в статті висвітлено питання регламентації економічної діяльності єврейської громади в містах як однієї з найбільш підприємливих іноетнічних громад на теренах Волині. Українці в містах переважно були зайняті в аграрному секторі. Фактично всі міські поселення воєводства перебували у приватних руках. Урбаністичні осередки хоч і були центрами розвитку головних сфер людської цивілізації, проте власниками (а також посесорами) – князями та магнатами, шляхтичами – сприймалися у першу чергу як об’єкти власного збагачення (рента, ярмарки, торги, пропінанція). До таких і відносилося прикордонне місто Любар, що перебувало у власності Францішка Фердинанда Любомирського. Наявність у його спадковому володінні міських центрів вимагала особливого погляду та відповідної «політики» щодо містян та участі їх в економічній сфері. Таким чином, євреї-любарці отримали нормативне розпорядження. Статус аристократа позбавляв можливості займатися торгівлею безпосередньо. У

цій ситуації на перший план виступають євреї як одна з досить численних громад, динаміка демографічних показників яких демонструє високі результати впродовж усього досліджуваного періоду. Панська адміністрація у місті Любарі, як відомо з джерел, у середині XVIII ст. віддала на відкуп євреям практично усі сфери економіки: торгівлю, лихварство, ремесла і промисли. Чітка регламентація податків, що стягувалися з конкретних видів діяльності, стала одним із важливих нормативно-регулювальних елементів міського життя євреїв у Кременецькому повіті. Під приводом фіскальних аспектів магнат претендував і на єврейське повсякдення (сімейні вузи, освіта тощо). З опублікованого у додатку «Реєстру податків з кагалу міста Любара 1759 р.» дізнаємося про важливі структурні сегменти товарно-грошових відносин у місті та їх співвідношення. Аналогічна регламентація у вигляді «реєстру» була апробована й в іншому волинському місті Любомирських – Межирічі (Корецькому). Практичне значення: оприлюднені результати дослідження мають регіональне значення, проте можуть слугувати доповненням до конкретних аспектів економічної історії міста Правобережної України, що стосуються оподаткування, а також загальних проблем міського життя Волині, правового поля взаємовідносин єврейського кагалу та магната. Оригінальність полягає у приведенні прикладів у порівняльному контексті та аналізі конкретних цифрових значень у вигляді податкових сум, що сплачував єврейський кагал міста Любара. Наукова новизна: вперше запропоновано інтерпретацію та публікацію джерела нормативно-регулювального характеру з минулого урбаністичних осередків Волині у середині XVIII ст., що дозволить краще зрозуміти та доповнити питання фінансового становища та можливості євреїв краю та власників міст. Тип статті: описова.

Ключові слова: містяни; прибутки; податки; Волинське воєводство.

Надійшла до редколегії 20.05.2019

Прорецензована 18.06.2019

Рекомендована до друку 29.07.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 70–83

doi 10.15421/26190106

<http://www.uha.dp.ua>

71

УДК 94 (477.82) “17”

Регламентация экономической деятельности еврейской общины на Волыни в середине XVIII века (эпизод 1759 г. с городской метрики Любара)

Н. Б. Близняк

Кандидат исторических наук, доцент
ORCID: 0000-0002-9587-1129

Национальный университет
«Острожская академия»,
ул. Семинарская, 2, г. Острог,
Украина, 35800

Аннотация. Цель статьи заключается в установлении роли и значения регламентации экономической деятельности еврейской общины в городах Волыни на примере частновладельческого города Любара. *Методы исследования:* историко-генетический, компаративный, метод аналогии, анализа и синтеза, индукции и дедукции. *Основные результаты:* в статье освещены вопросы регламентации экономической деятельности еврейской общины в городах как одной из наиболее предприимчивых иноэтнических общин на территории Волыни. Украинцы в городах в основном были заняты в аграрном секторе. Практически все городские поселения воеводства находились в частных руках. Урбанистические центры хотя и были центрами развития главных сфер человеческой цивилизации, однако собственниками (а также арендаторами) – князьями и магнатами, шляхтичами воспринимались в первую очередь как объекты собственного обогащения (рента, ярмарки, торги, пропинация). К таким и относился приграничный город Любар, находившийся в собственности Францишка Фердинанда Любомирского. Наличие в его наследственном владении городских центров требовало особого взгляда и соответствующей «политики» в отношении горожан и участия их в экономической сфере. Таким образом, еврейлюбарцы получили нормативное предписание. Статус

аристократа лишал возможности заниматься торговлей напрямую. В этой ситуации на первый план выступают евреи как одна из довольно многочисленных общин, динамика демографических показателей которых демонстрирует высокие результаты на протяжении всего исследуемого периода. Барская администрация в городе Любаре, как известно из источников, в середине XVIII в. отдала на откуп евреям практически все сферы экономики: торговлю, ростовщичество, ремесла и промыслы. Четкая регламентация налогов, которые взимались с конкретных видов деятельности, стала одним из важных нормативно-регулирующих элементов городской жизни евреев в Кременецком уезде. Под предлогом фискальных аспектов магнат претендовал и на еврейскую повседневность (семейные узы, образование и т.д.). Из опубликованного в приложении «Реестра налогов с кагала города Любара 1759 г.» узнаем о важных структурных сегментах товарно-денежных отношений в городе и их соотношение. Аналогичная регламентация в виде «реестра» была апробирована и в другом волынском городе Любомирских – Межиричи (Корецком). *Практическое значение:* обнародованы результаты исследования имеют региональное значение, но могут служить дополнением к конкретным аспектам экономической истории города Правобережной Украины, касающихся налогообложения, а также общих проблем городской жизни Волыни, правового поля взаимоотношения еврейского кагала и магната. *Оригинальность* состоит в приведении примеров в сравнительном контексте и анализе конкретных цифровых значений в виде налоговых сумм, которые платил еврейский кагал города Любара. *Научная новизна:* впервые предложено интерпретацию и публикацию источника нормативно-регулирующего характера с прошлого урбанистических центров Волыни в середине XVIII в., что позволит лучше понять и дополнить вопрос о финансовом положении и возможностях евреев края и владельцев городов. *Тип статьи:* описательная.

Ключевые слова: горожане; прибыли; налоги; Волыньское воеводство.

Поступила в редколлегию 20.05.2019

Прорецензована 18.06.2019

Рекомендована в печать 29.07.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 70–83

doi 10.15421/26190106

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK508

The Regulation of Economic Activities of the Jewish Community in Volyn in the 18th century (the Case of 1759 from Liubar's Parish Register)

M. B. Blyzniak

PhD in History, Associate Professor

ORCID: 0000-0002-9587-1129

*National University of Ostroh Academy,
2 Seminarska Street, Ostroh, Ukraine, 35800*

Abstract. *The article aims to determine the role and importance of the regulation of economic activities of the Jewish communities in Volyn's towns using the case of a private magnate town Liubar. The article uses the following scientific methods: historical and comparative methods, analogy, analysis and synthesis, induction and deduction. Findings: the article discusses the issue of the regulation of economic activities of the Jewish communities, which are one of the largest non-indigenous enterprising minorities in Volyn. By the mid-18th century, Volyn had been recovering from the crisis. Ukrainians in towns and cities worked largely in agriculture. Most settlements in Volyn province were private towns and cities, and only few had royal or church ownership. Though these urban centers were cultural hubs and furthered major aspects of civilization's development, the owners (dukes, magnates, nobles) viewed them first of all as the means to enrich themselves (rent, fairs, auctions, propination). Owned by Franciszek Ferdynand Lubomirski, Liubar was one of such cities. Since it was subject to inheritance and had urban centers, special consideration and appropriate "policy" regarding the citizens and their participation in the city's economy had to take place. Thus, Liubar's Jews received a regulatory order. The aristocrat's status did not allow working in trade directly. In these conditions, Jews took a leading role; they were one of the numerous communities,*

the demographic figures of which showed growth throughout the entire studied period. According to the 18th century sources, Liubar's administration gave the Jews all economic spheres: trade, usury, various crafts and trades. The clear regulation of taxes for particular activities became one of the most important regulatory elements of the city life of the Jews in Kremenets district. Using the excuse of fiscal aspects, the magnate tried to control everyday life of Jews as well (family ties, education, etc.). The 1759 Tax Register of Liubar tells about the important structural elements of commodity-money relations and their correlation. Merchants, furriers, and beekeepers who collected wax paid the highest taxes. Similar regulation in the form of a "register" was tested in Mezhyrich (Korets), which was another Volyn city that belonged to Lubomirski family. The attempt of the Jewish community in Liubar to solve its economic problems by leaving the regulation framework was met with harsh opposition from Lubomirski. Thus, all economic development in Volyn cities was under control of the administration. Practical value: the published findings of the research have regional value but can also complement certain economic aspects of the history of the cities in Right-bank Ukraine, including taxation as well as city life problems in Volyn and legal relations between a magnate and Jewish community. The uniqueness of the article is in the comparison of particular examples and in the analysis of figures representing the amounts of taxes paid by the Jewish community of Liubar. Scientific novelty: the interpretation and publication of a regulatory document as a source was made for the first time. It described the urban centers in Volyn in the mid-18th century from regulatory perspective, which would allow better understanding and complementing of the financial conditions and opportunities of the Jews in the region and the owners of the cities. Type of article: descriptive.

Keywords: Citizens; Incomes; Taxes; Volyn province.

Received 20.05.2019

Reviewed 18.06.2019

Accepted 29.07.2019

Постановка проблеми. В середині XVIII ст. економічний розвиток Волинського воєводства поступово виходив із кризового стану, що було спричинено довголітніми війнами і постійними іноземними військами, нападами турків і татар, шляхетсько-козацькими сутичками у попередній період. Важливу роль у відродженні регіону відігравали міста як центри розвитку ремесел, промислів і торгівлі, науки, просвіти та духовності, оскільки тут концентрувалися населення, капітал, знаряддя виробництва, культурно-освітні осередки тощо. Цілком логічно у 1730-х рр. визначив роль міст у польській економіці сучасник тих подій Станіслав Лещинський (1677–1766), який двічі посідав польський трон і достатньо добре розумів ситуацію зсередини. Він писав про те, що «міщанин ніколи не знайде справедливості у суперечці зі шляхтичем. Міста та містечка підтримують торгівлю по всій державі, без них не мали би ніякої ціни наші маєтності. Тому в інтересах кожного спільно турбуватися про підтримку міст та містечок. Необхідно, щоб були у них свободи і привілеї, як в інших країнах» (Фрейденберг, М. М., 1987, с. 242–243). Вельми актуальний заклик ексмонарха залишився лише на папері.

В досліджуваній період на Волині джерела фіксують близько 110 міст і містечок різних за кількістю мешканців, своїми переважними функціями, характером та територією. У воєводстві домінували приватновласницькі міста (91 %), другу та третю групу в рівних частинах складали королівські (державні) (4,5 %) та духовні (4,5 %) (Близняк, М. Б., 2018, с. 139). Загальна чисельність волинських міських димів в останній чверті XVIII ст. дорівнювала досить високій, порівняно з іншими воєводствами Правобережжя, цифрі 23417 (Крикун, М., 2012, с. 420–421). При застосуванні приблизного коефіцієнту волинської міської домогосподарської структури 8,5 осіб (Ворончук, І., 2012, с. 323–324) отримаємо близько 199044 душі. За своїм етнічним походженням це були українці, поляки, євреї, караїми, татари, вірмени та цигани. В цілому українці становили більшість, проте їх участь в економічній діяльності на теренах краю все ще залишалася доволі незначною.

Пальму першості в цьому сенсі посідала досить чисельна єврейська громада. Останній факт дав підставу окремим дослідникам стверджувати те, що в економічній сфері власне заслугою євреїв як «першокласних агентів урбанізації» стало відродження магнатських містечок і на обшарах Волині у тому числі. На думку цих же фахівців, у приватних містечках євреї розвивали торгівлю і господарство, домінували на міських ринках і ярмарках, були попереду у місцевих промислах, виробництві алкоголю, продажу й транспортуванні лісу, міжнародній торгівлі, зокрема зерном (Ма-

гочій, П. Р. та Петровський-Штерн, Й., 2018, с. 35, 95).

Зважаючи на одну з головних ролей єврейської громади в економічному житті міського соціуму Волині у XVIII ст., постає нагальна проблема з'ясувати механізми реалізації економічної взаємодії двох суб'єктів ринкових відносин – магната, як власника поселення, який прагне збільшити власні статки з одного боку, а з іншого – представника єврейської громади – купця, ремісника, орендаря тощо як реалізатора волі магната і водночас підприємця. Збережені дотепер наративи та документальні джерела з минулого економіки українських земель дають можливість вирішити окреслені проблеми лише на прикладі окремих міських поселень. До числа останніх власне і належить волинське прикордонне місто Любар (Любартів), що розташовувалося на річці Случ у Кременецькому повіті на межі з Житомирським повітом Київського воєводства та досить близько до кордону з Подільським воєводством.

Історіографія. Історія єврейських громад Волині у XVIII ст. та їхній вплив на соціально-економічний поступ міст зацікавила дослідників попередніх століть. Одним із перших важливий документальний матеріал на цю тему проаналізував Іван Каманін. Наслідком праці історика стала публікація цінних статистичних відомостей з актових книг тоді Київського центрального архіву про життя єврейської громади на Правобережжі в останній чверті XVIII ст. (Каманін, І., 1890)

Досить докладно проаналізував взаємовідносини князя Любомирського з ровенським єврейським кагалом Тадеуш Єжи Стецький (Stecki, T.J., 1880). Волинський краєзнавець ґрунтовно дослідив архів князів Любомирських, на основі чого йому вдалося зробити якісні висновки.

Життя єврейських кварталів волинських міст досить детально проаналізовано у студіях відомого дослідника цього воєводства Олексія Барановича. Зокрема, заслуговує на увагу досить детальний нарис про місто Старокостянтинів та його єврейську громаду у XVIII ст. в тому числі (Баранович, А., 1947). Автор переконливо доводить до читача думку про те, що євреї в господарському укладі названого міста відігравали важливу роль, хоч вони «живуть по-різному», багаті не всі і лише третина з них були зайняті у сфері торгівлі. Це при тому, що, за висновками дослідника, Старокостянтинів у XVIII ст. «був у винятковому становищі торговельного міста» (Баранович, А., 1947, с. 38). Досить важливі висновки дослідника про соціально-економічний розвиток Волинського воєводства у XVIII ст. представлені в інших його дослідженнях.

Арнольд Перковський визначив етнічні пропорції у соціальному організмі Правобережної України XVIII ст. на основі вивчення реєстрів подимного 1774–1775 рр. у Подільському, Брацлав-

ському, Київському та Волинському воєводствах. Учений проаналізував специфіку демографічних показників Правобережжя і дійшов висновку про те, що осередками єврейської колонізації були насамперед міста й містечка (Перковський, А., 1969, с. 209).

У нарисі В. Берковського висвітлено досить незвичну для цього періоду та регіону роль князів та їхніх губернаторів (управителів) у торгівлі на Заславщині у XVIII ст. Річ у тому, що князі Сангушки «активно применшують роль єврейського купецтва, забороняючи останньому купувати та утримувати крамниці та магазини на новозбудованому ринку» (Берковський, В., 2011, с. 148). Таким чином, складається достатньо невідповідна для купця-єврея ситуація, коли він, зв'язаний підвищеними таксами, змушений оминати Заслав і провадати торговельні операції у сусідніх поселеннях. Дослідник довів, що внаслідок унормування ситуації з'явився документ «Розпорядок крамарів міста Заслава» 1771 р. Це джерело стало предметом спеціальної уваги польського історика Якуба Гольдберга у попередній час (Goldberg, J., 1993).

Вагомі результати в розрізі теми демонструє польська історіографія. Значний інтерес викликають дослідження Якуба Гольдберга, Яцека Віячка, Зенона Гульдона, присвячені ролі та місцю єврейської громади у щоденному житті Речі Посполитої та Волині зокрема.

Становище єврейської громади у волинських містах та в усій Речі Посполитій досить докладно висвітлено у наукових працях Адама Казьмерчика. Важливо, що автор порушує питання взаємовідносин магната, римо-католицької церкви і в цілому міського соціуму з євреями, розкриває причинно-наслідкові зв'язки позитивного та негативного досвіду співпраці останніх із християнами. Дослідник проаналізував джерела з історії цієї громади, що увійшли до складу документальних збірників упорядкованих ним.

Позитивно оцінюючи вище окреслене коло досліджень, варто зауважити, що проблема регламентації економічної діяльності єврейських кагалів у волинських містечках Волинського воєводства потребує подальших наукових пошуків та глибшої деталізації.

Мета дослідження полягає у встановленні ролі та значення регламентації економічної діяльності єврейської громади у містах Волині на прикладі приватновласницького міста Любара.

Джерела. Важливим архівним джерелом для висвітлення проблеми оподаткування єврейських кагалів у приватних містах виступає документ за назвою «Реєстр податків з кагалу міста Любара 1759 р.». Звідси ми черпаємо головні аспекти й конкретні відомості з оподаткування панською адміністрацією євреїв у містах Волині. Історичне джерело, написане польською мовою, дійшло до

нашого часу у складі архіву Любомирських (ф. 236), що тепер зберігається у Центральному державному архіві України (м. Київ). «Реєстр» без підписів та печаток, а його зміст спонукає до висновку про існування аналогічного документа й для іншого міста цього ж воєводства, про що йтиметься нижче. У додатку пропонуємо публікацію тексту цього документа, виходячи з вже напрацьованих методик вітчизняної та зарубіжної археографії. При підготовці матеріалу до друку здійснено транслітерацію тексту якнайближче до оригіналу, скорочення слів розкрито у квадратних дужках, збережено табличну форму документа. У статті використано також супліку (скаргу) любарських євреїв 1772 р. з цього ж архіву. Документ демонструє фінансову залежність кагалу від власника міста.

Для встановлення демографічних показників волинських міст і ближче аналізованого Любара використано тариф подимного 1775 р., що зберігається у Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Звідси черпаємо інформацію про кількість домогосподарств найбільших міст краю. У роботі використано опубліковані джерела, які допомагають краще зрозуміти сутність економічного розвитку міст Волині та усєї Речі Посполитої, дають статистичні відомості демографічного характеру. Насамперед це археографічні публікації вже згадуваних вище дослідників – І. Каманіна, Я. Гольдберга, А. Казьмерчика, В. Берковського.

Джерельна база дослідження дає можливості виконати поставлені дослідницькі завдання та мету.

Виклад основного матеріалу. XVIII століття відоме насамперед як доба Просвітництва, коли панували ідеї свободи та захисту прав особистості. У цей час в українських землях у складі Речі Посполитої відбуваються економічні та демографічні зміни, які стосувалися зокрема життя міст регіону та їх мешканців. Упродовж означеного часу увиразнюється етнічна картина Волині, зменшується вплив татарського та турецького факторів аж до цілковитого його зникнення (загроза нападу з боку представників мусульманського світу примушувала містян нести значні матеріальні втрати і часто-густо – людські). Динаміка чисельності єврейської громади зростає до таких показників, що «Річ Посполита стала тоді місцем притулку для найбільшого скупчення євреїв на світі» (Kaźmierczyk, A., 2002, s. 8). У XVIII ст. відбувається низка суперечностей та трансформацій усередині єврейських кагалів, коли, наприклад, виникають і стрімко поширюються течії юдейського містицизму, з'являються розкольники і секти, котрі радикально відхиляються від традиційного юдаїзму, а один із таких інноваційних рухів за назвою хасидизм, що виник на Поділлі протягом 1760–1770-х рр., досить швидко

поширився і на Волині¹ та інших регіонах (Магочій, П. Р. та Петровський-Штерн Й., 2018, с. 35–36). Тим більше, цьому сприяло право вільного переходу євреїв з одного міста до іншого з єдиною умовою забезпечення правильної сплати поголовного (Каманин, И., 1890, с. 11).

Від середини цього століття спостерігається більший, аніж у попередні періоди, вплив товарно-грошових відносин. Життя єврейських кагалів Волині, як і Поділля та Київщини, ознаменувалося низкою особливостей, підмічених Й. Петровським-Штерном, які відрізняли їх від білоруських, литовських, галицьких та центральних польських теренів. Справа у тому, що тут, на Правобережній Україні, відбувалося стільки численних ярмарків і щорічних торгів з тисячами купців, скільки не було більше ніде (Петровський-Штерн, Й., 2018, с.4). Першість волинських міст у торгівлі визначалася також їхню спеціалізацією у торгівлі: в Кременці, Луцьку та Славути створилися склади солі; Ковель виступав центром торгівлі рибою та деревом; Олика – лаптями та ликом. У цей час створилися центри внутрішньої торгівлі, до яких належали Дубно, Острог, Заслав, Полонне, Старокостянтинів (місто відоме складом усіляких товарів, які йшли з Литви до Поділля, Румунії та Туреччини та у зворотньому напрямі) (Каманин, И., 1890, с. 59). Звертає на себе увагу специфіка у розселенні євреїв, запропонована І. Каманіним. Він довів пряму залежність інтенсивності міської торгівлі від рівня заселеності міських центрів євреями – «чим вище було торговельне значення воєводства, тим більша кількість євреїв там мешкала» (Каманин, И., 1890, с. 60). Виходячи з такого розуміння, Волинське воєводство отримало перше місце.

Окреслене становище волинських міст у торгівлі та доміантна роль у ній євреїв вимагали нормативно-правового оформлення у вигляді приписів, тарифів чи розпоряджень. До цього додамо вже відзначену вище динаміку чисельності представників цієї етнічної меншини. В цілому названі чинники зобов'язували до спеціальної уваги з боку магната в напрямку подальшого визначення умов та обмежень функціонування таких громад. У приватновласницьких містах і містечках, як відомо, правове життя кагалів та прикагалків залежало від нормативних документів, які видавалися власником міста та впроваджувалися в життя панською адміністрацією. Окремі з них дійшли до нашого часу і дають можливість обґрунтувати сказане на волинському матеріалі.

У воєводстві окремі кагали об'єднувалися в окружні сеймики («провінційні з'їзди»), останні – в Коронний сейм Речі Посполитої (або

«з'їзд/сейм 4 країв»)², затверджені закони якого були обов'язковими для кожного члена громади. Отже, право скликання сеймиків мали Луцький, Володимирський, Кременецький, Острозький та Олицький кагали, а засідання проходили по чергово раз у три роки у кожному з названих міст (Тхор, В., 1995, с. 31). Окремі дослідники місцем проведення «волинсько-українських» сеймиків називають лише Вишнівець та Кременець (Schorr, M., 1899, s. 63). До впливових на Волині відносилася також дубенська громада, котра найменувала себе кагалом «великого міста» Дубна, а місцевих євреїв-крамарів можна було зустріти на ярмарках більше ніж 20 міст (Пришляк, В., 1998, с. 513). В цілому кагал, на думку окремих істориків, виступав міським самоуправлінням, мав достатню самостійності і широкі рамки своєї діяльності (Баранович, А., 1947, с. 44).

У великих містах існували чисельні кагали, а до найбільших міст Волині за кількістю димів в останній чверті XVIII ст. належали: Дубно (1127), Заслав (844), Полонне (813), Любар (791), Острог (705), Костянтинів (672), Кременець (607) і Луцьк (597) (*Тариф Коронної скарбової комісії, 1775 р.*, арк. 232, 233 зв., 234 зв., 237, 238, 239 зв., 244 зв., 249 зв.). Винятковою у сенсі етнічного складу склалася ситуація, наприклад, у столиці воєводства, Луцьку. Згідно з дослідженнями О. Компан, на початку XVIII ст. більшу його частину становили вірмени, євреї і караїми, а українці впродовж століття в кількісному відношенні залишалися на другому, якщо не на третьому місці (Компан, О. С., 1963, с. 102).

Для повного розуміння екзистенції двох найбільших громад у волинських містах необхідно звернутися до низки приписів і регламентацій, які зобов'язані були виконувати як християни, так і євреї. Детальний їх перелік, визначений синодом луцьким, маємо з 1726 р. У ньому прописано наступні пункти: старозаконні (тобто юдеї) можуть ремонтувати старі божниці, проте зводити нові досить високі та доброї архітектури заборонено; у місті могла знаходитися лише одна божниця; євреям не дозволяли будувати будинки поруч із костелом (у разі, коли вже дім був, забороняли розпивати спиртні напої та грати на музичних інструментах під час літургії під загрозою штрафу у розмірі 100 грн.); християни не могли харчуватися разом з євреями, мешкати у їхніх будинках, танцювати на весіллях, сторожувати на єврейських цвинтарях, запалювати і гасити свічки на єврейські свята, їсти мацу і в цілому служити євреям. Документ передбачав можливість найму на працю до єврея, проте на короткий час. Євреям заборонялося працювати у неділю й католицькі

¹ У XVIII ст. на Волині хасидські двори та центри розгорнули свою діяльність у таких містах, як Володимир, Ровно, Острог, Межиріч (Корецький), Корець,

Звягель, Полонне та ін. (Магочій П. Р. та Петровський-Штерн, Й., 2018, с. 135, мапа 25).

² Ліквідований у 1764 р.

свята, ходити до християнської лазні. У Страсний тиждень євреям було заборонено виходити на вулицю, а під час процесії вони мали закрити вікна і двері своїх будинків. Заключний пункт передбачав носити окремий одяг для євреїв. Такого змісту приписи належали до типових і походили зі сфери релігійної, й хоч Ватикан дбав про їхнє дотримання, ефективність їх була досить обмежена. Знову до цього статуту звернулися двічі – у 1742 р. і в 1751 р., коли церковні ієрархи поглибили актуальність взаємовідносин – вимагали виготовити відповідні таблиці зі змістом приписів й вимагали їх поширення у костелах та синагогах (Guldon, Z. and Wijaczka, J., 1993, ss. 236–237). Хоч християнські церкви вже мали кількасотлітню традицію стосунків з євреями, проте названі вище заходи у першій половині XVIII ст. мали своє пояснення. Такі кроки церкви пов'язані передусім зі збільшенням чисельності євреїв у Речі Посполитій, а значить – з відповідною потребою удосконалити алгоритм взаємовідносин. Переважна більшість біскупів, наприклад, у XVIII ст. навіть під впливом Просвітництва традиційно вважала, що християни зобов'язані толерантно ставитися до євреїв, проте останні повинні підпорядковуватися першим, а також перебувати відокремлено один від одного (Kaźmierczyk, A., 2004, s. 351).

Якщо римо-католицька церква на Волині намагалася встановити морально-етичні кордони та церковно-релігійні запобіжники між євреями та християнами, надаючи реальну перевагу останнім, то магнаторія і шляхта у містах переслідувала єдину мету – збагачення за рахунок міського населення. Очевидно, що своєрідним посередником у фінансовій сфері між приватним власником та пересічними мешканцями міського поселення, котрий конвертував увесь міський простір та всеможливі міські ресурси у фінанси, виступав місцевий єврей.

Успішність фінансово-економічної діяльності єврейських кагалів у містах Волині залежала від конкретних обставин. Наприклад, траплялися досить тривалі і затяжні конфлікти, у тому числі й судові суперечки, як між самими євреями, так і між євреями та українцями й іншими етнічними громадами. Конкретні факти з цього приводу досить добре можна прослідкувати на матеріалах міста Острога (фактично розділеного між двома власниками ще з 1603 р.) у першій третині XVIII ст. Так, у 1726 р. у місті виник гвалт («*tumult*»), у ході якого студенти Острозького єзуїтського колегіуму глумили над місцевими євреями: били їх, забрали й понижили товари в торговельних лавках, повибивали вікна у

будинках, а перед тим – займалися безчинством на єврейському цвинтарі тощо. Татари, які виконували роль поліції у цій ситуації, спричинилися до загибелі студента. Суспільний неспокій у місті закінчився, за підрахунками євреїв, втратою 100 тис. злотих (Kaźmierczyk, A., 2000, s. 204), а власник міста отримав нову проблему – організацію безпеки підданих міста, а надто особливо – євреїв, які, власне, перебуваючи під шляхетським патронатом та «ласкою дідича», не отримали виконання своїх прав. Ситуація загострювалася й суперечностями всередині єврейської громади міста, до яких додалися протиріччя власників обидвох його частин. Наслідком усіх суперечностей стало рішення Люблінського трибуналу 1731 р., коли острозький кагал розділили на дві частини. Таким чином, євреї кожної із частин міста мали обирати власних старшин і їм підкорятися, хоч рабин був єдиний (Kaźmierczyk, A., 2001, ss. 545–546).

Нормативно-правові відносини по лінії магнат – єврейська громада, як правило, фіксувалися в інвентарях. Проте у переважній більшості випадків тут зустрічаємо перелік повинностей міщан-євреїв, які вони мали відбувати на користь князівської адміністрації. Досить важливим аспектом у житті міста з різними національними громадами виступала проблема судочинства: судова інстанція якої юрисдикції має розглядати справи між християнами та євреями. Магнати намагалися скерувати розгляд таких позовів до міського магістратського суду. Стосовно регламентації такого спрямування наявний важливий випадок для міст краю. 29 березня 1717 р.¹ князь Любомирський видав інструкцію дубенському магістрату, згідно з якою справи за позовом євреїв проти міщан Дубна належали до юрисдикції міського уряду та війта. У разі виникнення апеляції така справа вже направлялася до замкового суду. У разі порушення встановленої ієрархії слідувало покарання у вигляді дводенного ув'язнення. Необхідно звернути увагу у цьому князівському розпорядженні на те, що під час вибору поспільством бурмістрів до їх числа мав увійти єврей (Антонович, В., 1869, с. 317, 318). Виникнення цього розпорядження не було випадковим, тим більше знаємо, що і в інших містах численними були позови представників кагалів до городян, що їх розглядали магістрати, а також судові процеси кагалів із органами самоврядування та війтами (Гурбик, А. О., 2003, с. 256–257).

У середині XVIII ст. значних утисків у сфері торгівлі зазнавали євреї у місті Заславі, кагал якого за чисельністю мав сьоме місце на Волині. Місцевих крамарів змушували до купівлі шкір та

¹ У публікації документ датовано 1727 р., на думку А. Каźmierчика, це помилка і має бути 1717 р. (Kaźmierczyk, A., 2002, s. 45)

оселедців, а різників – курей та гусей за непомірними цінами, що призводило до значних збитків. Заславські крамарі у пошуках справедливості неодноразово зверталися до старших кагалу. Останні витворили своєрідну регламентацію за назвою «Порядок крамарів міста Заслава 1771 року». Документ фактично став копією, що була запроваджена у місті Бродях як важливого торговельному осередку свого часу (Goldberg, J., 1993, ss. 52–56). Заславці наголошували на занепаді усього міста, бо занепадала ярмаркова торгівля усього Заславського ключа. Ситуація також була ускладнена й тим, що місто було віддано у посесію, а власники – князі Сангушки перенесли резиденцію до Славути, якій почали відтепер посилено і всіляко протегувати в сфері торгівлі також (Берковський, В., 2011, 147). Таким чином, князівська адміністрація хоч і була зацікавлена у багатому єврейському кагалі, а, отже, отриманні від нього великих прибутків у містах Волині, проте часто вдавалася до ситуативних та невинуватених вигод.

У 1749 р. власник міста Ровно Станіслав Любомирський (1704–1793), воєвода брацлавський, а потім київський, досить протегував єврейській громаді, прагнучи розвинути торгівлю та ремесла, коли з'явилося його розпорядження на одинадцять пунктів (Stecki, T. J., 1880, ss. 21, 22). У документі йшлося про виборність кагальних братчиків, облаштування єврейського цвинтаря (окописька) в місті та інші обставини діяльності євреїв у Ровному. В травні 1750 р. князь затвердив у місті статут кравцям та кушнірам, у якому прописувалися обставини праці євреїв у цеху: «кравець не може займатися кушнірською працею, хіба лише з бідніших може робити біля котів та зайців – і це виключно для євреїв» (Stecki, T. J., 1880, s. 22). Статути, устави і кодекси для містян і єврейських кагалів – усі ці аспекти регламентації міського життя у діяльності Станіслава Любомирського та його підданих відігравали роль нормативно-правових документів і вкотре підкреслювали вплив магната на міське повсякдення.

Отже, місто Любар, що посідало четверте місце у воєводстві за кількістю домогосподарств, перебувало у власності досить впливових для свого часу князів Любомирських. У досліджуваній час поселення належало старості ольштинському (з 1728 р.), мечнику коронному (з 1761 р.) князю Францішку Фердинанду Любомирському (1712–1774), який не залишив після себе нащадків, а вся його спадщина перейшла до небожа – генерала-лейтенанта коронних військ Мартина Любомирського (1738–1811). Ольштинський староста володів ще й іншими містами у Кременецькому повіті. До таких, наприклад, належали сусідні Старий та Новий Острополі, які в середині XVIII ст. перманентно перебували в посесії магнатів та шляхти і в адміністративному плані

підпорядковувалися й звітувалися любарському адміністратору. Місто Любар лежало на одному із важливих торговельних шляхів, що поєднувало два найважливіших міста у торговельному відношенні – Бердичів та Дубно (з Бердичева до Чуднова, Любара, Лабуня, Заслава, Білотина, Острога, Гільчі, Варковичів та Дубна), а далі шлях вів до північної Польщі (Каманин, И., 1890, с. 52–53). Окреслена магістраль підносила на вищий рівень міську любарську торгівлю.

Про єврейський люд у Любарі для досліджуваного періоду ми знаємо не так багато. В першій половині 1765 р. тут був проведений перепис євреїв. Упорядники документу зафіксували всього 467 осіб єврейського віросповідання (405 – у Старому і 62 – у Новому Любарі) (Каманин, И., 1890, с. 103). Такий демографічний показник дозволяє говорити про нечисленний кагал у місті порівняно з іншими.

Представлена у додатку публікація «любарського» реєстру (див. додаток А), наскільки зрозуміло з її змісту, має «межиріцьке» походження, бо була споряджена як аналог («*wzorem instrukcji Miedzyrzyskiego*»), що вже був апробований в іншому приватному місті князів Любомирських – Межирічі Корецькому (Луцького повіту). Хоч перший документ нам не відомий, проте змістовні відмінності між «реєстрами» Межиріччя та Любара полягали у розмірі сплачуваних податків, які були меншими («*na mniejszą kwotę*») для останнього з причини менших кагальних плат.

Детальніший аналіз «реєстру» дає широкі можливості для з'ясування головних аспектів торговельно-ремісничої діяльності любарських євреїв. З документу стає зрозуміло, що в Любарі найвищим податком обкладалися такі чотири напрямки професійної праці: крамарі, кушніри, воскобійники та виробники медової патоки. Міські крамарі (№ 1) належали до найчисельнішої групи євреїв, що займалися торгівлею, тому не випадково у документі вони посіли перше місце. Кушніри (№ 13) займалися пошиттям хутряних виробів та належали до заможних ремісників, а визначений їм податок – найвищий (1 зл. і 15 гр.). Воскобійники (№ 18) добували віск із вошин на міські потреби, який використовували для виготовлення церковних та інших свічок у тому числі. Мед купували також для виготовлення медової патоки, яка була необхідна для виготовлення алкогольних напоїв.

П'ять позицій з двадцяти восьми у «Реєстрі» (№№ 2, 3, 18, 20 і 24) посідали продукти пасічного господарства, яке можна назвати традиційним та поширеним серед мешканців Волині. Отже, для міської економіки XVIII ст. мед та віск складали вагому його складову в двох іпостасях: як об'єкти продажу та переробки (в обох випадках статки отримували і єврей-підприємець, і магнат). Півбочка меду, наприклад, на Вишнівеччині

(у цьому ж Кременецькому повіті) у 1748 р. коштувала 90 злотих (Баранович, А. И., 1955, с. 81). Тобто згідно з реєстром податків, єврей купець меду однієї півбочки мав сплатити в межах одного злого податку.

Мед використовували, як видно з «реєстру» для виготовлення напоїв, для чого цей продукт «розсичували» та варили. Такий напій використовували й замість вина, а про його попит свідчать підрахунки О. І. Барановича, згідно з якими у всіх містах та містечках Кременецького повіту в 1770 р. витрачали щорічно на виготовлення меду-напою близько 200–300 півбочок сирого меду (Баранович, А. И., 1955, с. 83). Примусове споювання селян та міщан набрало масового характеру у XVIII ст. Цьому слугувала пропінація – виключне право магната виготовляти у межах маєтків алкогольні напої, а також право пана до примусу підданих купувати визначену кількість таких напоїв, причому вся ця справа була пов'язана з шинком та корчмою і купити такі напої деінде заборонялося.

Наскільки можна зрозуміти з документа, в місті поширеними були такі професії: різники, габарі та чинбарі, солодовники, броварі, кушніри, пекарі, крамарі, воскобійники, шинкарі, корчмарі, лихварі тощо. Окремо варто назвати фурманів (перевізники), які здійснювали транспортні перевезення для окремих купців, а також робили це для потреб міста. Коло осіб, зайнятих у перевезеннях мало найменші прибутки.

На думку І. Каманіна, заняття ремеслами євреїв закінчуються торгівлею (Каманин, И., 1890, с. 16), а уявні євреї-ремісники виступають лише у ролі посередників між виробниками-християнами та покупцями.

Власник міста мав зацікавлення в освіті євреїв у своєму місті та спонукав чоловіків до навчання відповідними фінансовими стимулами. Під приводом фінансових аспектів спостерігаємо також непрозоре втручання у створення нових єврейських сімей. Регламентация мала на меті у першу чергу впровадити сувору фінансову звітність, відповідальність та правдивість. Впроваджені тут і відповідні штрафні санкції. Отже, з документа постає досить широка палітра професійної зайнятості євреїв-любарців та елементів їхнього повсякденного життя та культури.

Важливо в контексті історії єврейської громади на Волині звернутися до чергового цінного джерела з цієї тематики, що допоможе зробити окремі висновки стосовно досліджуваної проблеми. Таким документом виступає супліка (тобто скарга) від любарських євреїв до Францішка Фердинанда Любомирського у 1772 р. Вони звертаються до «милостивого пана» з проханням оборонити їх «від пошестей, хвороб та московської міліції». Річ у тому, що російсько-турецька війна 1768–1774 рр. прямо стосувалася

українських земель та їхніх мешканців, оскільки на плечах населення перебувало військо, його постой та відповідне забезпечення. Все це негативно відбивалося на стані міст і призводило до зубожіння їх мешканців. У місті Любарі з'явилися великі побоювання, бо росіяни встановили тут лазарет і розписали відповідну квоту розквартирування російських солдатів на усіх містян («*w kaŹdey chałupie po kilku Źołnierzy na zimeŹę*»). Це вже було чергове втручання у життя міської єврейської громади. У 1771 р. під час походу на Туреччину до міста Ясси мешканців Любара змусили до надзвичайного податку на користь «Москви». Другий раз у цьому ж році – до міста Броди. На провіант для війська місцевий кагал, відповідно до диспозиції, віддав досить значну суму – сімнадцять тисяч злотих, які він змушений був взяти в позику. Крім того князь Любомирський первісно визначив щорічну суму на його надвірне військо («*na lenung*») у розмірі чотирьохсот злотих, а тепер її подвоїв до восьмисот. Досить цікаве трактування цієї складної ситуації любарським кагалом: «Москва і поляки нищать нас і видають кусень хліба та останній гріш виривають» (Супліка кагалу м. Любар, 1772 р., арк.1).

Наведений вище короткий фрагмент із життя єврейської громади у Любарі в останній чверті XVIII ст. вельми цікавий з точки пошуку варіанту порятунку її від економічного колапсу, запропонованого євреями. Останні «суплікують» до князя Францішка Любомирського з визначенням рецептом економічного оздоровлення. Євреї просять князівської диспозиції, яка б стосувалася варіння пива і дозволяла вільно це робити. Досить переконливо перспективні виробники пива у панському місті просили дозволу реалізувати ці продукти під час весілля чи похорону як для християн, так і для них самих. Якщо євреї постійно брали панську горілку для себе і на реалізацію, то пива – зась (Супліка кагалу м. Любар, 1772 р., арк. 1). Відповідь князя не забарилася, і 19 вересня 1772 р. з Варшави Францішек Любомирський відписав: «пива не тільки на весілля, але й під жодним підтекстом не дозволяю євреям любарським» (Супліка кагалу м. Любар, 1772 р., арк. 1 зв.). Отже, висновки з цих подій досить очевидні. Їхня сутність полягає у високій прибутковості броварства, і ці кошти аж ніяк не хочуть втрачати власники міст, натомість дуже прагнуть отримати у свої руки місцеві євреї.

Результати. Урбаністичний поступ на Волині в багатьох аспектах залежав від ролі та впливу власника міського осередку та його взаємовідносин з мешканцями міст. У волинських містах найчисельнішими, як правило, були дві громади – християнська та юдейська. Представники останньої посідали ключові сфери економіки міста. На прикладі міста Любара приходимо до висновків про регламентацію як життєву

необхідність для панської адміністрації. Францішек Фердинанд Любомирський володів чіткою інформацією про реальні прибутки від торгівельно-ремесничої діяльності євреїв. Відповідно до рівня прибутків було укладено «реєстр», який став нормативним і фінансовим документом.

Обговорення. Географічний фактор, який можна визначити основоположним під час створення Любара та сусідніх йому волинських поселень, переплітався із приватновласницькими ініціативами магнатів, князів та шляхти і, таким чином, надавав йому хороші стартові позиції у сфері торгівлі, ремесел та промислів, воєнної справи та релігії тощо. Домінування євреїв у економіці міст Волині XVIII ст. не означало їхнього постійного процвітання, безтурботного життя та високоприбуткового підприємництва, оскільки козацькі війни, повстання, пожежі та пошесті, розгортання Коліївщини негативно відобразилися на повсякденні (а подекуди були спрямовані своїм вістрям) у першу чергу сповідників католицької, греко-католицької та юдейської конфесії. Українська громада та її представники не були такими вправними у торгівлі, як євреї. Відтак, магнати змушені були шляхом поступок і пільг залучати, на їхню думку, до «брудної справи» євреїв. Останні отримували на відкуп у містах та містечках торгівлю та виробництво алкоголю (такі види діяльності вважалися недостойними князівської та шляхетської честі та гідності), які трималися цілковито на євреях. З точки зору магнатів, такі сегменти міської економіки мали непоганий шанс швидко відродити міста, якщо під «відродженням» розуміти збільшення прибутків його

ініціаторів. Так чи так, а місто ставало осередком торгівлі та товарообміну, вступало в чергову фазу свого історичного розвитку. Очевидно, в ході цього обговорення не зайвим буде нагадати, що найбільші прибутки у містах надходили від корчмарів та шинкарів, а постійними клієнтами їхніх закладів були українські міщани, бо, йдучи за українською приказкою, «євреї дурні, мають горілку і продають її». Цілком справедливим необхідно вважати вислів О. І. Барановича: «відновленням і розвитком південна Волинь була зобов'язана праці селян та городян» (Баранович, А. І., 1955, с. 36).

Висновки. Регламентация економічної діяльності єврейської громади у містах Волині стала невід'ємним регулювальним чинником у взаємовідносинах з власником міста. Поступове відродження економіки міст, збільшення їх демографічних показників, проникнення у життя усієї Правобережної України товарно-грошових відносин більшою мірою, аніж до середини XVIII ст. призвело до необхідності та можливості впровадити чітку систему оподаткування у приватновласницьких містах. Очевидно, що першорядне місце вона посідала під час перебування міст в оренді та позбавляла посесорів можливості втрутитися у фіксовані податкові ставки. Не могла їх змінити також і друга сторона цієї угоди, а намагання це зробити після значних фінансових збитків початку 1770-х рр. у південноволинському Любарі не мали жодного успіху. Князь ініціював та стимулював отримання любарськими євреями освіти, що можна лише пояснити його бажанням у майбутньому мати якісних фахівців у місті.

Додаток А. Документ.

Реєстр податків з кагалу міста Любара 1759 р.

Instruktarz ułożoney taxy wzorem instruktarza Miedzyrzyckiego sporządzony y kahałowi Lubarskiemu azzeby też u siebie uczynili dyspozycyą dla informacyi y obserwowania tegoż samego instruktarza podany y na mnieyszą kwotę z racyi mnieyszych tego kahału ciężarów przeformatowany [d]ie 8-va marta, ro[ku] 1759.

	Złotę	Groszę
1-mo kramarz każdy, ktorzy do kramu swego kupi towaru za iaką kolwiek sume każdego sta powinien do taxy zapłacic jeden zł[oty]	1	
2-do od kamienia wosku iednego do taxy należy zapłacic		12
3-tio od garca miodu przasnego do taxy należy zapłacic		3
4-tio od skury wielkiey wołowey albo końskiey		3
5-to od skury owczey lub kozłowey		1
6-to od kamienia loju nietopionego		3
7-mo od kamienia loju topionego		4
8-vo rzeznicy od rzezbienia		3
9-no ciż kiedy u innego kupia z trzebią		6

10-mo od osmaki słod ¹ <i>przedaney</i> ² należy zapłacić taxy		10
Od osmaki słod na piwo wyrobione także taxy należy zapłacić		10
11-mo rzemieślnicy y barysnycy od zł[otego] iednego zarobionego powini dać		2
12-mo furman każdy od zarobionego zł[otego] powinien dać do taxy		1
13-to kusznierz kiedy utarguie zł[otych] sto powinien dać do taxy	1	15
14-to piekarze od każdej osmaki co z niej wypieka do taxy powinni dać		6
15-to ciż kiedy sprzedają mąką od osmaki do taxy powinni dać		4
16-to ciż kiedy sprzedają zbożem alias ziarnem powinni dać od osmaki do taxy		3
17-to od klatek, budynku, winnic etc[etera] ktoby kolwiek nymował powinien płacić do taxy od złotego		2
18-to woskoboynik od wosku który wyciska z woszczyn od kamienia jednego powinin dać do taxy	1	
19-to szynkarz od sta kwart gorzałki akwawitey Lwowskich powinni płacić do taxy		20
20-mo od garca miodu wysyconego mają płacić do taxy		3 ½
21-mo którzy pożyczają pieniędzy na prowizya od złotego jednego mają dać do taxy		3
22-do którzy do domow wiecznych siano kupuią mają płacić od złotego jednego do taxy		2
23-tio który kupi osmakę owsa do domu wiecznego na obrok ma dać od osmaki jedney		3
24-tio który kupi miód na patokę od zł[otych] sta ma dać do taxy	1	
25-to kiedy który mienia towar za towar od złotych sta ma dać		15
26-to kiedy który żydek ożeni się, a szkoły pilnować będzie, ten chociaż by handlował do taxy nic dać nie powinien. Od ożenienia swego przez dwa roki, a po owych wyjściu dwóch lat ma tak płacić, iako y inni <i>czyli od handlu, czyli od poluczonych pieniędzy na prowizyą</i> . A który choc by się ożenił lub nie ożenił choc by był y zymiesnik iaki, a szkoły nie pilnował, tedy tak ma płacić do taxy, iako y drudzy placą.		
27-mo jeżeliby się zas pokazało, że który towary lub parobki swoje będzie taił y nie wyzna ich przed <i>wiernymi kahału sprawiedliwie</i> ³ , <i>tedy wierni kahału</i> bydz mieli mac zakazać rzeźnikiem aby takowemu kur nierzeli y gęsi ani żadnego drobiu y wine dać powinin		
28-to kiedy by zas ta z taxy importacya nie miała by na interesa kahalskie wystarczać, y trzeba by było usilnie a usze ten <i>percept</i> suplementować, tedy na ten czas może kahał podatek uformować y rejestr poborowy przez elektorów ułożyć, a naprzykład jeżeli ten podatek według wyciągającej potrzeby miałby bydz ułożony na dwa tysiące, tedy gospodarz ⁴ każdy nie ma dać więcej do tych dwóch tysięcy, iak złotych cztery, chyba żeby miał grosza swego, którym handluje zł[otych] 500 albo sześćset [mniej albo więcej] taki tedy wyżey złotym iednym płacić będzie powinien.		

Który to instruktarz wiedług swoich reguł *wyżey opisanych* pod winą na skarb pana na czerwonych zł[o]tych 200set aby było niczym nie naruszenie obserwowany dla większego waloru, wiary, mocy y pewności ręką moją własną podpisuję.

Dat[um] dię et anno ut supra podług rejestru plektorskiego iak który przez przegląd sytuacji ... iego rejestrze będzie położony do podatku ułożonego płacić będzie powinin. Na ostatek jeżeliby elektorowie nie miezliwie mieli kogo⁵ do podatku podać, a z tych który poczuwał by się nie dostarczać z substancji swojej tyle do podatku ile go podać płacić na ten czas wolno⁶ każdemu na swoją prosić substancja przysięgą wielką, a po wykonanej

¹ Далі в документі закреслені слова «*czyli do taxy*»

² Слово написане над рядком, всі такі випадки у документі надалі виділені курсивом.

³ Далі закреслено «*Baltazarze*».

⁴ Тут закреслено слово «*rzemiesnik*».

⁵ Тут закреслені слова «*z rzemiesnikow*».

⁶ Тут закреслено слово «*się*».

прзисїдзїе напрыклад гды прзисїга тьлко на злотых чзтєрєста даї, тєды опроч злотых чзтєрєх до тaxy налєжачьх, ктore од кождєго.¹

Оригінал, рукопис, польська мова.

Бібліографічні посилання

Антонович, В., ред., 1869. Акты о городах (1432–1798). В: Антонович, В., ред., 1869. *Архив Юго-Западной России*. Киев, ч. 5, т. 1.

Баранович, А. И., 1955. *Магнатское хозяйство на юге Волыни*. Москва: Издательство АН СССР.

Баранович, А., 1947. Упадок города Речи Посполитой (Старокопстантинов в XVIII столетии). *Вопросы истории*. № 8, с. 30–49.

Берковський, В., 2011. Джерела правового статусу міського життя Південно-Східної Волині на початку XVIII ст. (на прикладі Старого та Нового Заслава). *Архіви України*, № 4, с. 146–154. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2011_4_12> (дата звернення: 21.04.2019).

Близняк, М. Б., 2018. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики. В: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара. *Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку*. Збірка матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Дніпро, 20 квітня 2018 р.). Дніпро: ЛізуновПрес, с. 139–143.

Ворончук, І., 2012. *Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники*. Київ.

Гурбик, А. О., 2003. Міське масоврядування та самоврядні засади сільських громад. В: Смолій В. А., Попомивич М. В., Сас П. М. та ін., 2003. *Історія української культури у п'яти томах. Українська культура другої половини XVII–XVIII століть*. Київ: Наукова думка, т. 3. с. 239–263.

Каманин, И., ред., 1890. Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765–1791 гг. В: Каманин, И., ред., 1890. *Архив Юго-Западной России*. Киев, ч. 5, вып. 1, т. 2.

Компан, О. С., 1963. *Міста України в другій половині XVII ст.* Київ: Видавництво АН УРСР.

Крикун, М., 2012. Реєстри димів Правобережної України останньої чверті XVIII століття. В: Крикун, М., 2012. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях*. Статті і матеріали. Львів, с. 410–456.

Магочій, П. Р. та Петровський-Штерн, Й., 2018. *Євреї та українці. Тисячоліття співіснування*. Вид. друге, доповн. Ужгород: Видавництво В. Падеяка.

Перковський, А., 1969. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. В: Бутич, І. Л., Шевченко, Ф. П., ред-ри, 1969. *Історичні джерела та їх використання*. Київ: Наукова думка, вип. 4. с. 196–209.

Петровський-Штерн, Й., 2019. *Штетл. Золота доба єврейського містечка*. Київ: Критика.

Пришляк, В., 1998. Торговельне місто Дубно у XVIII ст. В: Якимович, Б. та ін., укл., 1998. *Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Збірник наукових праць. Львів, вип. 5 (ПРОСФОННМА. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича), с. 511–515.

Реєстр податків з кагалу м. Любар, б.д. Спр. 71. Оп. 2. Ф. 236. Київ: Центральний державний історичний архів України, арк. 1–1 зв.

Супліка кагалу м. Любар, 1772 р. коронному хору-нжому кн. Францішку Любомирському проти розквартування російського військового лазарету, вибирання надмірних податків на утримання війська та ін. кривди, 1772. Спр. 88. Оп. 2. Ф. 236. Київ: Центральний державний історичний архів України, арк. 1–1 зв.

Тариф Коронної скарбової комісії, 1775 р. Спр. 494. Оп. 1. Ф. 5. Львів: Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника, арк. 231–253 зв.

Тхор, В., 1995. Єврейські общини у містах Волині другої половини XVII – XVIII ст. В: Бухало, Г. та Соколенко, С., відп. ред-ри, 1995. *Волинь незабутня*. Тези VI регіональної науково-практичної конференції «Нові краєзнавчі дослідження у контексті національного відродження України». Рівне, с. 29–31.

Фрейденберг, М. М., отв. ред., 1987. Эпоха феодализма. В: Фрейденберг, М. М., отв. ред., 1987. *Хрестоматия по истории южных и западных славян*. В трех томах. Минск: Издательство Университетское, т. 1.

Baliński, M. and Lipiński, T., 1844. *Lubar. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*. Warszawa, t. 2, ss. 921–922.

Goldberg, J., 1993. Żydowski handel detaliczny w Polsce w XVIII wieku. w świetle polsko-hebrajskiego «Porządku kramarzów miasta Zasławia 1771 anno». *Przegląd humanistyczny*, R. 37, no. 4.

Guldon, Z. and Wijaczka, J., 1993. Żydzi a chrześcijaństwo na Wołyniu w XVI–XVIII wieku. *Nasza Przyszłość. Szkice z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*, t. 80, ss. 225–248.

Kaźmierczyk, A., 2000. Tumult w Ostrogu. *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*. Warszawa, no. 2. ss. 197–206.

Kaźmierczyk, A., 2001. Podział kahału Ostrogi w pierwszej połowie XVIII wieku. *Kwartalnik historii żydów*. Warszawa, no. 4, ss. 535–548.

¹ У документі використано міри і ваги XVIII ст.: 1 злотий = 30 грошам; камінь = 12 окам = 40 фунтам; фунт = 409 грам; гарнець = близько 4 літрів; півбочка меду = близько 36 гарнцям (або 9 каменям) = 144 л.; осьмака = 4 четверикам, кожен з яких приблизно важив 32 кг; кварта = 0,953–0,96 літри.

Kaźmierczyk, A., 2002. *Żydzi w dobrach prywatnych w świetle sądowniczej i administracyjnej praktyki dóbr magnackich w wiekach XVI – XVIII*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński; Katedra Judaistyki.

Kaźmierczyk, A., 2004. Polscy biskupi wobec Żydów w XVIII wieku. w: *Rzeczpospolita wielu wyznań*, Kraków, ss. 349–356.

Kaźmierczyk, A., 2016. Żydzi w miastach prywatnych. Wybrane aspekty. *Roczniki dziejów*

społecznych i gospodarczych, t. 77 (specjalny), ss. 357–378. Doi.org/10.12775/RDSG.2016.SI.15

Schorr, M., 1899. *Organizacja żydów w Polsce (od najdawniejszych czasów aż do r. 1772)* (osobne odbicie z *Kwartalnika Historycznego* t. 13). Lwów.

Stecki, T. J., 1880. *Miasto Równe. Kartka z kroniki Wołynia*. Warszawa.

References

Antonovich, V., ed., 1869. Akty o gorodakh [Acts Regarding Cities] (1432–1798). In: Antonovich, V., ed., 1869. *Arkhir Yugo-Zapadnoy Rossii* [The Archive of South-West Russia]. Kiev, part 5, vol. 1 (in Russian).

Baliński, M. and Lipiński T., 1844. Lubar. *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*. Warszawa, vol. 2, pp. 921–922 (in Polish).

Baranovich, A. I., 1955. *Magnatskoe khozyaystvo na yuge Volyni* [Magnate Estates in the Southern Volyn]. Moscow: USSR Academy of Sciences Press (in Russian).

Baranovich, A., 1947. Upadok goroda Rechi Pospolitoj (Starokonstantinov v XVIII stoletii) [The Decline of the City in Rzeczpospolita (Starokostiantyniv in the 18th Century)]. *Voprosy istorii*. Moscow, no. 8, pp. 30–49 (in Russian).

Berkovs'kyi, V., 2011. Dzherela pravovoho statusu mis'koho zhyttia Pivdenno-Skhidnoyi Volyni na pochatku XVIII st. (na prykladi Staroho ta Novoho Zaslava) [The Sources of the Legal Status of City Life in South-East Volyn in the Beginning of 18th Century (the Case of Old and New Zaslav)]. *Arkhiv Ukrayiny* [The Archives of Ukraine]. Kyiv, no. 4, pp. 146–154 (in Ukrainian). Available at:

<http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2011_4_12> (Accessed: 21.04.2019).

Blyznyak, M. B., 2018. Horodyany Volyni XVIII st.: natsional'nyy sklad ta konfesiyni kharakterystyky [Volyn Citizens in the 18th Century: Nationalities and Religions]. In: *Dniprov's'kyi natsional'nyy universytet imeni Olesya Honchara. Urbanistychni studiyyi: suchasnyy stan ta perspektyvy rozvytku* [Urban Studies: Today's State and Development Perspectives]. The Proceedings of III Ukrainian Scientific Conference. Dnipro: LizunovPres, pp. 139–143 (in Ukrainian).

Freydenberg, M. M., ed., 1987. Epokha feodalizmu [The Feudal Era]. In: Freydenberg, M. M., ed., 1987. *Khrestomatiya po istorii yuzhnykh i zapadnykh slavyan* [The Reader on the History of Southern and Western Slaves]. In 3 vols. Minsk: University Press, vol. 1 (in Russian).

Goldberg, J., 1993. Żydowski handel detaliczny w Polsce w XVIII wieku. w świetle polsko-hebrajskiego «Porządku kramarzów miasta Zasławia 1771 anno». *Przegląd humanistyczny*, R. 37, no. 4 (in Polish).

Guldon, Z. and Wijaczka, J., 1993. Żydzi a chrześcijaństwo na Wołyniu w XVI–XVIII wieku. *Nasza Przyszłość. Szkice z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*, vol. 80, pp. 225–248. (in Polish).

Hurbyk, A. O., 2003. Mis'ke masovryaduvannya ta samovryadni zasady sil's'kykh hromad [Municipality and the principles of self-government of village communities]. In: Smolii V. A., Popomyvych M. V., Sas P. M. and other, 2003. *Istoriya ukrayins'koyi kul'tury u p'yaty tomakh. Ukrayins'ka kul'tura druhoyi polovyny XVII–XVIII stolit'* [History of Ukrainian Culture in Five Volumes. Ukrainian Culture in the second half 17th – 18th centuries]. Kyiv: Naukova dumka, vol. 3. pp. 239–263 (in Ukrainian).

Kamanin, I., ed., 1890. Perepisi evreyskogo naseleniya v Yugo-Zapadnom krae v 1765–1791gg. [The Census of the Jewish People in the South-West in 1765–1791] In: Kamanin, I., ed., 1890. *Arkhir Yugo-Zapadnoy Rossii* [The Archive of South-West Russia]. Kiev, part 5, issue 1, vol. 2 (in Russian).

Kaźmierczyk, A., 2000. Tumult w Ostrogu. *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*. Warszawa, no. 2, pp. 197–206 (in Polish).

Kaźmierczyk, A., 2001. Podział kahału Ostrogi w pierwszej połowie XVIII wieku. *Kwartalnik historii żydów*. Warszawa, no. 4, pp. 535–548 (in Polish).

Kaźmierczyk, A., 2002. *Żydzi w dobrach prywatnych w świetle sądowniczej i administracyjnej praktyki dóbr magnackich w wiekach XVI – XVIII*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński; Katedra Judaistyki (in Polish).

Kaźmierczyk, A., 2004. Polscy biskupi wobec Żydów w XVIII wieku. In: *Rzeczpospolita wielu wyznań*. Kraków, pp. 349–356 (in Polish).

Kaźmierczyk, A., 2016. Żydzi w miastach prywatnych. Wybrane aspekty. *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*, vol. 77 (specjalny), pp. 357–378. doi.org/10.12775/RDSG.2016.SI.15 (in Polish).

Kompan, O. S., 1963. *Mista Ukrayiny v druiy polovyny XVII st.* [Ukrainian Cities in the second half of 17th century]. Kyiv: USSR Academy of Sciences Press (in Ukrainian).

Krykun, M., 2012. Reiestry dymiv Pravoberezhnoyi Ukrayiny ostann'oyi chverti XVIII stolittya [Tax Register of Right-bank Ukraine in the End of 18th Century]. In: Krykun, M., 2012. *Voyevodstva Pravoberezhnoyi Ukrayiny u XVI–XVIII stolittiyakh: statyi i materialy* [Right-bank Ukraine Provinces in 16th–18th Centuries]. Articles and Materials. Lviv, pp. 410–456 (in Ukrainian).

Mahochiy, P. R. and Petrov's'kyi-Shtern, Y., 2018. *Yevreyi ta ukrayintsi. Tysyacholittya spivisnuvannya* [Jews and Ukrainians. A Millennium of Co-existence]. 2nd ed. Uzhhorod: V. Padiak Press (in Ukrainian).

Perkovs'kyi, A., 1969. Etnichna i sotsial'na struktura naselennya Pravoberezhnoyi Ukrayiny u XVIII st. [The Ethnic and Social Structures of Right-bank Ukraine Population in the 18th century] In: Butych, I. L., Shevchenko, F. P., eds., 1969. *Istorychni dzherela ta yikh vykorystannya* [Historical sources and their use], Kyiv, no. 4, pp. 196–209 (in Ukrainian).

Petrovs'kyi-Shtern, Y., *Shtetl. Zolota doba yevreys'koho mistechka* [Shtetl. The Golden Era of the Jewish City]. Kyiv: Krytyka (in Ukrainian).

Pryshlyak, V., 1998. Torhovel'ne misto Dubno u XVIII st. [Trade City Dubno in the 18th Century]. In: Yakymovych, B. ta in., comp., 1998. *Ukrayina. Kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'* [Ukraine. Cultural Heritage, National Identity, Statehood]. Scientific Works Compilation. Lviv, issue 5 (ΠΡΟΣΦΩΝΝΜΑ. Istorychni ta filolohichni rozvidky, prysvyacheni 60-richchyu akademika Yaroslava Isayevycha) [ΠΡΟΣΦΩΝΗΜΑ. Historical and Philological Studies Devoted the 60th anniversary of Professor Yaroslav Isaievych]), pp. 511–515 (in Ukrainian).

Reyestr podatkov z kahalu m. Lyubar [Tax Register of the Jewish Community in Liubar], n.d. File 71. Inventory 2. Fund 236. Kyiv: Central State Historical Archive of Ukraine, pp. 1-1, verso.

Schorr, M., 1899. *Organizacya żydów w Polsce (od najdawniejszych czasów aż do r. 1772)* (osobne odbicie z Kwartalnika Historycznego, t. XIII). Lwów (in Polish).

Stecki, T. J., 1880. *Miasto Równe. Kartka z kroniki Wołynia*. Warszawa (in Polish).

Suplika kahalu m. Lyubar, 1772 r. koronnomu khorunzhomu kn. Frantsishku Lyubomyrs'komu proty rozkvartyruvannya rosiys'koho viys'kovoho lazaretu, vybyrannya nadmirnykh podatkov na utrymannya viys'ka ta in. kryvdy [The 1772 Appeal of the Jewish Community in Liubar to Great Chorąży of the Crown Prince Franciszek Lubomirski regarding the Russian Military Hospital Cantonment, High Military Taxes and other Complaints], 1772. File 88. Inventory 2. Fund 236. Kyiv: Central State Historical Archive of Ukraine, pp. 1-1, verso.

Taryf Koronnoyi skarbovoyi komisiyi [Crown Treasury Committee Tariff], 1775. File 494. Inventory 1. Fund 5. Lviv: Viddil rukopysiv, Lvivska Natsionalna Naukova Biblioteka Ukrayiny imeni V. Stefanyka [The Department of Manuscripts, The Stefanyk Lviv National Science Library of Ukraine], pp. 231–253, verso (in Ukrainian).

Tkhor, V., 1995. Yevreys'ki obshchyny u mistakh Volyni druhoyi polovyny XVII – XVIII st. [The Jewish Communities in Volyn Cities in the Second Half of the 17th Century and in the 18th Century]. In: Bukhalo, H. ta Sokolenko, S., eds., 1995. *Volyn' nezabutnya* [The Unforgettable Volyn]. The Proceedings of VI Regional Scientific Conference “New Country Studies in the Framework of Ukraine's National Renaissance”. Rivne, pp. 29–31 (in Ukrainian).

Voronchuk, I., 2012. *Naselennya Volyni v XVI – pershiy polovyni XVII st.: rodyna, domohospodarstvo, demohrafichni chynnyky* [The Population of Volyn in the 16th – first half of 17th centuries: family, household, demographic factors]. Kyiv (in Ukrainian).

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 84–96

doi 10.15421/26190107

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:323.1](477.63)«18/19»

Етносоціальні спільноти Катеринославщини в умовах індустріалізації та урбанізації кінця XIX – початку XX ст.*

О. Б. Шляхов

Доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000-0003-0752-4061

Researcher ID: Q-8008-2017

alexshlyahov@ukr.net

*Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,*

проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010

Анотація. *Мета статті* – з'ясувати особливості розвитку етносоціальних спільнот Катеринославської губернії в модерний період, проаналізувати вплив тогочасної індустріалізації та урбанізації на життя представників різних етносів регіону. *Методи дослідження:* проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-генетичний. *Основні результати:* в статті висвітлено етнонаціональний склад населення Катеринославської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. та розкрито чинники, які впливали на його формування. Акцентовано увагу на тому, що міське населення Катеринославщини суттєво відрізнялося за своїм етнічним складом від мешканців повітів губернії. При чому, чим більшим було місто, і чим

виразніше в ньому проявлялася індустріальна складова, тим менше українців у ньому проживало. Зроблено висновок, що українське населення не визначало культурного обличчя міст краю і досить швидко піддавалося асиміляції. Відповідно процес етнонаціональної модернізації українців відбувався у той час вкрай повільно. Проаналізовано, яким чином індустріалізація та урбанізація позначалися на стереотипах поглядів та поведінки представників основних етнічних груп Подніпров'я. Приділено увагу міжнаціональним стосункам у краї, наголошено, що останні характеризувалися не лише взаємовпливом, а й численними конфліктними ситуаціями. *Практичне значення:* рекомендовано для використання в навчальних курсах та узагальнювальних працях з історії України XIX – початку XX ст. та з етнополітики. *Оригінальність:* надано узагальнену характеристику становища основних національних спільнот Катеринославщини в умовах форсованої індустріалізації та урбанізаційних процесів пореформеної доби. *Наукова новизна:* вперше показано, як активно етнічні українці, росіяни, євреї, німці та поляки Катеринославщини були долучені до підприємницької діяльності, а також з представників яких національних груп переважним чином формувалася робітничий клас регіону. *Тип статті:* описова.

Ключові слова: етнічний склад населення; підприємництво; робітництво; міжнаціональні стосунки.

Надійшла до редколегії 20.05.2019

Прорецензована 23.06.19

Рекомендована до друку 29.07.2019

* Статтю підготовлено відповідно до завдань науково-дослідної роботи кафедри української історії та етнополітики ДНУ ім. Олеся Гончара 0119U100403 «Актуальні проблеми цивілізаційного поступу України

у новий і новітній час (кінець XIX – початок XXI ст.): історія та історіографія».

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 84–96

doi 10.15421/26190107

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:323.1](477.63)«18/19»

Етносоціальні спільноти Екатеринославщини в умовах індустріалізації та урбанізації кінця ХІХ – початку ХХ вв.*

А. Б. Шляхов

Доктор исторических наук, профессор

ORCID: 0000-0003-0752-4061

Researcher ID: Q-8008-2017

alexshlyahov@ukr.net

Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,
проспект Гагарина, 72, г. Дніпро,
Україна, 49010

Аннотація. *Цель статьи* – выяснить особенности развития этносоциальных сообществ Екатеринославской губернии в модернизационный период, проанализировать влияние тогдашней индустриализации и урбанизации на жизнь представителей различных этносов региона. *Методы исследования:* проблемно-хронологический, сравнительно-исторический, историко-генетический. *Основные результаты:* в статье освещен этнонациональный состав населения Екатеринославской губернии в конце ХІХ – начале ХХ в. и раскрыты факторы, которые влияли на его формирование. Акцентируется внимание на том, что городское население Екатеринославщины существенно отличалось по своему этническому составу от жителей уездов губернии. Причем, чем больше был город, и чем явственнее в нем проявлялась индустриальная

составляющая, тем меньше украинцев в нем проживало. Сделан вывод, что украинское население не определяло культурного облика городов края и довольно быстро подвергалось ассимиляции. Соответственно процесс этнонациональной модернизации украинцев в то время происходил крайне медленно. Проанализировано, каким образом индустриализация и урбанизация сказывались на стереотипах взглядов и поведения представителей основных этнических групп Поднепровья. Уделено внимание межнациональным отношениям в крае, отмечено, что последние характеризовались не только взаимовлиянием, но и многочисленными конфликтными ситуациями. *Практическое значение:* рекомендуется для использования в учебных курсах и обобщающих трудах по истории Украины ХІХ – начала ХХ в., а также по этнополитике. *Оригинальность:* предоставлена обобщенная характеристика положения основных национальных сообществ Екатеринославщины в условиях форсированной индустриализации и урбанизационных процессов пореформенной эпохи. *Научная новизна:* впервые показано, насколько активно этнические украинцы, русские, евреи, немцы и поляки Екатеринославщины прибегали к предпринимательской деятельности, а также из представителей каких национальных групп преимущественным образом формировался рабочий класс региона. *Тип статьи:* описательная.

Ключевые слова: этнический состав населения; предпринимательство; рабочий класс; межнациональные отношения.

Поступила в редколлегию 20.05.2019

Прорецензирована 23.06.2019

Рекомендована в печать 29.07.2019

* Статья подготовлена в соответствии с задачами научно-исследовательской работы кафедры украинской истории и этнополитики ДНУ им. Олеся Гончара 0119U100403 «Актуальные проблемы цивилизацион-

ного развития Украины в новое и новейшее время (конец ХІХ – начало ХХІ вв.): История и историография».

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 84–96

doi 10.15421/26190107

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK508

Ethno-social Communities of Yekaterinoslav Region in the Conditions of Industrialization and Urbanization at the end of XIX – beginning of XX centuries*

O. B. Shliakhov

D. Sc. in History, Professor
 ORCID: 0000-0003-0752-4061
 Researcher ID: Q-8008-2017
alexshlyahov@ukr.net

*Oles Honchar Dnipro National University,
 72 Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. *The purpose of the article is to find out the peculiarities of the development of ethnosocial communities in the Dnipro region during the modernization period, to analyze the impact of the then industrialization and urbanization on the lives of representatives of various ethnic groups in the region. Research methods: problem-chronological, comparative historical, historical genetic. Main results: The article highlights the ethnonational composition of the population of the Yekaterinoslav province in the late XIX - early XX century and disclosed factors that influenced its formation. The attention was focused on the fact that the urban population of the Yekaterinoslav region differed significantly in its ethnic composition from the inhabitants of the province. Moreover, the more the city was, and the more clearly the industrial component was manifested in it, the less Ukrainians lived in it. It is concluded*

that the Ukrainian population did not determine the cultural appearance of the cities of the region and rather quickly underwent assimilation. Accordingly, the process of ethnonational modernization of the Ukrainians at that time was extremely slow. Analyzed how industrialization and urbanization affected the stereotypes of views and behavior of the representatives of the main ethnic groups of the Dnipro region. Thus, Russians and Jews, as well as representatives of German and Polish ethnic groups, were most actively involved in entrepreneurial activity in Yekaterinoslav region at that time. At the same time, the local proletariat consisted mainly of immigrants from the central Russian provinces. Attention was paid to interethnic relations in the region, it was noted that the latter were characterized not only by mutual influence, but also by numerous conflict situations. *Practical significance:* recommended for use in training courses and generalizing works on the history of Ukraine in the XIX – early XX centuries, as well as on the ethnopolitics. *Originality:* a generalized description of the situation of the main national communities of Yekaterinoslav region in the conditions of forced industrialization and urbanization processes of the post-reform period is given. *Scientific novelty:* for the first time, it is shown how actively ethnic Ukrainians, Russians, Jews, Germans and Poles of the Yekaterinoslav region joined business activity, and also from which national groups the working class of the region was predominantly formed. *Article type:* explanation.

Keywords: Ethnic composition of population; Enterprise; Workers; International relations.

Received 20.05.2019

Reviewed 23.06.2019

Accepted 29.07.2019

* The article was prepared in accordance with the objectives of the research work of the Department of Ukrainian History and Ethnic Policy of the Oles Honchar Dnipro National University 0119U100403 "Actual problems of the civilization development of Ukraine in the new and

modern times (end of the XIX – beginning of the XXI centuries): History and historiography.

Постановка проблеми. Наприкінці XIX ст. українські землі знаходилися у складі як Російської імперії, так й імперії Габсбургів, перебуваючи таким чином фактично у різних цивілізаційних вимірах. Водночас згадаємо, що і окремі регіони підросійської України багато в чому мали свою окремішню історію, в тому числі пов'язану із своєрідністю формування їх складу населення. Зрештою можна погодитись із Я. Верменич, яка наголошувала, що українські землі в той час варто розглядати «як суцільний простір погранич» (Верменич, Я. В., 2015, с. 65). Зазначене стосується і Катеринославщини, яка в пореформену добу являла собою поліетнічні та поліконфесійні терени, де взаємодіяли та конкурували різні типи націоналізмів – українців, росіян, євреїв, німців, поляків тощо. Не випадково тогочасні офіційні видання наголошували, що Катеринославська губернія вирізнялася різноманітністю свого населення, що тут мешкали «представники 45 племен» (Центральный статистический комитет МВД, 1904, с. VII).

Історіографія. Етнічний склад населення Катеринославщини наприкінці XIX – на початку XX ст. та розвиток тут міжнаціональних стосунків певною мірою вже аналізували в історичній літературі. Зокрема, в дореволюційний час окремі аспекти цієї проблематики вивчалися В. А. Бабенко, а в радянський період досліджувалися у працях В. І. Наулко (Бабенко, В. А., 1905; Наулко, В. И., 1975). У сучасній вітчизняній історіографії питання формування багатонаціонального складу мешканців губернії розглядали у своїх монографіях Я. В. Бойко та М. С. Дністрянський (Бойко, Ю. В., 1993; Дністрянський, М. С., 2006). Разом з тим національний склад населення міст регіону та роль представників етнічних спільнот Катеринославщини – росіян, німців, євреїв, поляків у тогочасних модернізаційних процесах студійовали у своїх розвідках В. І. Лазебник, С. Й. Бобильова, Л. В. Гриженко тощо (Бобылева, С., 1999; Лазебник, В. И., 2006; Гриженко, Л. В., 2013). Проте й до цього часу проблема розвитку етносоціальних спільнот краю в модерний період в комплексі ще не досліджувалася.

Мета дослідження – з'ясувати особливості розвитку етносоціальних спільнот Катеринославської губернії в модерний період, проаналізувати вплив тогочасної індустріалізації та урбанізації на життя представників різних етносів регіону.

Джерела. Як джерельну базу для вирішення завдань дослідження використано комплекс архівних та опублікованих історичних джерел. Перш за все – матеріали тогочасної статистики, а також спогади сучасників, зокрема, гірничопромисловців Півдня України, періодична преса кінця XIX – початку XX ст., матеріали обстеження санітарними лікарями умов життя робітників Катеринославщини.

Виклад основного матеріалу. Слід підкреслити, що саме в зонах степового порубіжжя капіталістичні відносини в Російській імперії і, зокрема, в її українських губерніях мали найбільший потенціал для розвитку. Адже на відносно слабо заселених територіях Півдня України, де кріпацтво не пустило надто глибокі коріння і ще зберігалися традиції козацької вольниці, умови для капіталістичної трансформації виявилися найбільш сприятливими. Тож саме Катеринославська губернія виступала тоді як локомотив модернізаційних перетворень. Саме тут активно будуються нові підприємства, масово виникають промислові селища. При цьому все більше робочих рук потребували заводи Подніпров'я, копальні Криворізького басейну, шахти Донбасу, залізниці та місцеві сільськогосподарські економії. Зокрема, як відзначало на своїх сторінках Катеринославське земське видання, «густо розвинута мережа залізниць, широко поставлена вуглепромисловість, значна сільськогосподарська промисловість і велика кількість інших промислів: соляний, скляний, металургійний, хімічний та інші, притягають сотні тисяч робітників... на заробітки» (О движении рабочих..., 1909, с. 291). Останнє цілком зрозуміло, адже середня ціна на робочу силу в південноукраїнських губерніях в 70-х рр. XIX ст. була вищою на 49 %, а в 80-х рр. на – 67,9 %, ніж у Центрально-Чорноземному районі. У свою чергу ціна орендної плати за землю на Катеринославщині в 1870-х рр. становила 5 і 6,5 крб. (довгострокова та короткострокова оренда, відповідно), тоді як на теренах центральних російських губерній вартість довгострокової оренди була вищою на 50 %, а короткострокової – на 136,8 % (Бойко, Ю. В., 1993, с. 54).

Отже, вже за перше пореформене двадцятиріччя в Катеринославській губернії за рахунок мігрантів утворилося 3 433 населені пункти, адже протягом 1860–1880-х рр. кількість як офіційних, так і самовільних переселенців, що прибули до Катеринославської губернії з різних регіонів імперії, склала 152 785 осіб (Бойко, Ю. В., 1993, с. 123, 204). Зокрема, з великоросійських губерній на Катеринославщині станом на 1897 р. оселилося 69 992 особи. При цьому найбільше вихідців (переважно робітників) із суто російських теренів прибуло в регіон з Курської губернії – 25 868 осіб, другими за цим показником йшли уродженці Орловської губернії – їх було 23 415, потім у цьому переліку були представлені вихідці з Калузької губернії – 10 449, туляків було 8 429, зі Смоленської губернії в регіон прибуло 8 222 переселенця тощо (Центральный статистический комитет МВД, 1904, с. XI).

У свою чергу це призвело до утворення в Катеринославському повіті шести селищ, де компактно мешкали представники російського етносу. В Олександрівському повіті таких населених

пунктів нараховувалося п'ять, у Новомосковському повіті – два і т. ін. Серед найбільших виключно російських селищ Придніпров'я в Павлоградському повіті були – Миколаївка, Троїцьке, Тернівка і Богданівка, в Новомосковському повіті – Орловщина. Згадаємо також, що в сучасній Дніпропетровській області переселенцями з Калузької губернії в 1875 та 1884 рр. були засновані село Новоселівка та село Олександрівка (сучасний Широківський район) (Бойко, Ю. В., 1993, с. 220).

Крім того, в губернії утворилося чимало населених пунктів, де етнічні росіяни проживали разом із представниками інших етнічних груп, зокрема з українцями. Так, ще на середину XIX ст. у Павлоградському повіті подібних поселень налічувалося 10, у Катеринославському – 9, у Новомосковському – 3 (Бойко, Ю. В., 1993, с. 253). Цей факт об'єктивно стимулював посилення контактів між різними етнічними групами. З іншого боку, українці губернії тривалий час досить успішно опиралися інспірованим владою асиміляційним процесам. Невипадково невідомий автор початку XX ст. підкреслював у своїй праці: «Тоді як частина села була заселена великоросами, інша складається з малоросів. Одні та інші носять свій національний одяг, розмовляють кожен на своїй мові, ходять до однієї церкви, але буває, що вклоняються різним святим. Великороси називають малоросів хохлами, а ті в свою чергу називають великоросів кацапами, і зближення між цими народностями поки не спостерігається» (Екатеринославская губерния. Б. м. Б. г., с. 34). Зрештою, до кінця XIX ст. найбільша кількість мігрантів, які прибули до Катеринославської губернії, за даними перепису 1897 р. оселилася в Бахмутському повіті, а саме – 50 256 осіб. Однак, якщо звернути увагу на кількість переселенців власне на Подніпров'ї (сучасна Дніпропетровська область), то вона була такою: у Катеринославському повіті їхня кількість складала 18 759 осіб, у Павлоградському повіті – 15 343, Верхньодніпровському – 14 088 та в Новомосковському повіті – 11 267 (Центральный статистический комитет МВД, 1904, с. 38–39).

Все це рішучим чином позначилося на співвідношенні кількості представників різних етносів, що складали населення губернії (в 1897 р. воно нараховувало 2 млн 113 тис. осіб). Тож протягом XIX ст. частка українців серед мешканців регіону неухильно зменшувалася. Якщо наприкінці XVIII ст. українці тут становили приблизно 90 % населення, то на середину XIX ст. цей показник скорочується до 80 %, а в 1897 р. він вже складав 68,9 %. Водночас частка росіян в Катеринославській губернії в 1897 р. дорівнювала 17,27 %, євреїв – 4,69 %, німців – 3,83 %, греків – 2,31 %, татар – 0,82 %, білорусів – 0,7 %, поляків – 0,59 %, молдованів і румунів – 0,43 % (Центральный статистический комитет МВД, 1904, с. VIII). Загалом же в губернії мешкало тоді

1 456 369 українців. Якщо ж враховувати лише терени сучасної Дніпропетровщини, то найбільше українців мешкало в Новомосковському повіті – 242 737 осіб, потім за цим показником ішов Павлоградський повіт, де проживало 200 434 українці, в Катеринославському повіті їх було 198 982, а у Верхньодніпровському – 191 160 (Центральный статистический комитет МВД, 1904, с. 74).

Разом з тим, якщо розглянути співвідношення окремих етносів, які населяли міста Катеринославщини, зокрема, її адміністративний центр, то тут ми побачимо зовсім іншу картину. Останню значною мірою визначали тогочасні урбанізаційні процеси в регіоні, їхня своєрідність. Зокрема, протягом 1863–1897 рр. кількість жителів губернського міста зростає вшестеро і вже складала біля 113 тис. осіб. При цьому кількість його мешканців значною мірою зростала за рахунок численних мігрантів з інших регіонів імперії. Так або так, але Катеринослав кінця XIX ст. жодним чином уже не нагадував велике село, як про нього писали у дореформений період. У цей час він трансформувався у великий індустріальний та фінансово-торговельний центр, де працювали десятки великих заводів та фабрик, існувала розгалужена міська інфраструктура, діяли наукові та культурні заклади. Треба згадати і Павлоград (населення 15 775 осіб), який у модерний період перетворився на центр ярмаркової торгівлі, був відомий вивозом хліба та рогатої худоби; в місті діяли парові борошномельні млини та шкіряні заводи.

Щодо інших міст Подніпров'я (Новомосковськ – 12 883 мешканця, Верхньодніпровськ – 6 701), то вони теж поступово зростали, хоча й не такими темпами, оскільки фактично не потрапили до зони індустріальних перетворень. Водночас треба зважити на те, що тогочасна статистика не враховувала нові індустріальні селища краю, які виникали навколо великих підприємств або вузлових залізничних станцій і зрештою перетворювалися у повноцінні міста. Так, Кам'янське Катеринославського повіту, яке утворилося біля Дніпровського металургійного заводу, і яке наприкінці XIX ст. налічувало 19,6 тис. мешканців (більше половини його жителів складали робітники зі своїми сім'ями), не вважали містом. Тож є всі підстави стверджувати, що частка міських жителів краю була вищою, ніж офіційно оголошені дані.

З іншого боку, треба зазначити, що українці, завдяки всій репресивній політиці самодержавства, так і не змогли належним чином інтегруватися в міське населення краю. Адже в містах наприкінці XIX ст. мешкало лише 4,5 % від всіх українських мешканців Катеринославщини. Відповідно етнічні українці складали тільки 27 % міського населення регіону, підтверджуючи таким

чином, як доречно зазначав М. Дністрянский, чинник «інонаціональної колонізації міських поселень у процесі освоєння та промислового розвитку регіону» (Дністрянский, М. С., 2006, с. 148). Зокрема, в населенні Катеринослава частка українців становила тоді всього 15,76 % (17 787 осіб), у Павлограді – 33,4 % (5 273 особи). І лише в Новомосковську (77,3 % або 9 956 осіб) та у Верхньодніпровську (56 % або 3 752 осіб) українці складали більше половини мешканців (Центральный статистический комитет МВД, 1904, с. 74). При цьому чим більшим було місто і чим більш виразні індустріальні риси воно мало, тим слабше в ньому був представлений корінний етнос. Останнє можна пояснити тим, що в умовах, коли в містах панувала царська бюрократична система з її прагненням придушити будь-яку ініціативу знизу та інакодумство, соціальна мобілізація для українців була можливою та реальною лише за умови лояльності до імперії та прихильності до російської мови і культури. Тож ті українці, які потрапляли в міське середовище, щоб здобути тут хоч-якесь соціальне становище, швидко переходили на російську мову, намагались пристосуватися до панівної культурної традиції загалом.

Таким чином, українське населення не визначало соціокультурного обличчя міст Катеринославіщини. А це вже відчутно гальмувало етносоціальну модернізацію українців. Зокрема, стримувало процес залучення етнічних українців до підприємницької діяльності, яка переважно розгорталася саме в міських агломераціях. До того ж, як підкреслював М. Є. Слабченко, українцям «не вистачало організаційних засобів, якими володів російський купець» (Слабченко, М., 1923, с. 178). Не випадково, що серед купецтва краю в 1897 р. етнічних українців (разом із членами сімей) було лише 583 або 7,4 %. При цьому безпосередньо в губернському місті українців, представників купецького стану разом із членами родин, налічувалося усього 48 осіб або 2 %. У Новомосковську мешкало 60 купців-українців або 22,5 % від складу купецтва цього міста. У свою чергу в Павлограді українців-купців було 37 осіб (6,6 %). А серед купецтва Верхньодніпровська нараховувався взагалі лише один українець (Центральный статистический комитет МВД, 1904, с. 206–219). При чому останні переважно займалися дрібною торгівлею. Разом з тим деякі представники українського етносу все ж долучалися до промислової діяльності. Зокрема, заслуговує на увагу постать павлоградського купця і шахтовласника І. С. Панченка, який до того ж мав у своїй власності декілька пароплавів. Утім, частка українських підприємців у складі буржуазії Катеринославіщини і кількісно, і за економічною вагою була незначною. Як незначною була їхня питома вага у націєтворчій діяльності.

Водночас частка росіян серед населення міст краю в 1897 р. становила 40,7 %. Зокрема, в Катеринославі росіяни складали 41,8 % його мешканців, у Павлограді – 34,4 %, у Верхньодніпровську – 11 % та в Новомосковську – 9,6 % (Центральный статистический комитет МВД, 1904, с. 165–166, 178–179, 186–191). Слід зазначити, що царизм, без сумніву, був зацікавлений у зростанні кількості етнічних росіян в регіоні й перш за все у міських поселеннях. І саме так зрештою й відбувалося. Оскільки росіяни посідали вищі щаблі в губернській та повітовій адміністрації, в органах місцевого самоврядування, становили командний склад військових частин, які були розташовані в містах Катеринославіщини, і саме російська культура домінувала в міському просторі як на побутовому рівні, так і в місцевому інтелектуальному середовищі. Згадаємо, що серед етнічних росіян, мешканців Катеринославіщини, було і багато робітників – відхідників з центральних російських губерній. Тож не випадково, що саме серед російського населення міст регіону спостерігалось значне переважання чоловіків над жінками.

Достатньо потужними були й економічні позиції етнічних росіян у містах Подніпров'я, адже саме до цього етносу належала значна частина представників місцевого купецтва. Останніх у регіоні (разом із родинами) нараховувалося 1955 або 24,8 %. При цьому безпосередньо в губернському центрі таких осіб було 816 або 34,5 % від загального складу купецтва Катеринослава. Водночас у Новомосковську представники російського купецтва складали 17,2 %, а в Павлограді – 21,2 % (Центральный статистический комитет МВД, 1904, с. 210–219). Додамо, що купці-росіяни переважно вкладали свої капітали у важку промисловість губернії – металургійну та гірничодобувну галузь, машинобудування тощо. Так, серед купців Подніпров'я можна згадати О. Толстікова, Д. Пчолкіна, А. Єфанова, М. Заморуєва, П. Волкова тощо (Лазебник, В. І., 2006, с. 220). Відзначимо також, що росіянин М. П. Кравцов (директор Товариства Російських трубопрокатних заводів) очолив створене в серпні 1914 р. провідне об'єднання підприємців краю – Катеринославіське товариство заводчиків і фабрикантів (Екатеринославский адрес-календарь, 1915, с. XIX). Так або так, але російські підприємці тоді перетворилися на панівний сегмент у бізнес-середовищі регіону.

Щодо євреїв, то вони мешкали фактично в усіх більш менш значних населених пунктах губернії. При цьому частка єврейської людності, яка проживала в містах Придніпров'я, в 1897 р. складала 26 % (Зазначимо, що євреї були єдиним етносом, більше половини представників якого мешкали саме в містах губернії – 63,1 %). Зокрема в Катеринославі вони становили 35,4 %

городян, у Верхньодніпровську – 30,8 %, у Павлограді – 27,6 % та в Новомосковську – 11,2 % населення (Центральный статистический комитет МВД, 1904, с. 165–166, 178–179, 186–191). Зазначимо, що представники єврейської спільноти контролювали переважну частину торговельних операцій та ремісничого виробництва міст Катеринославщини. Зокрема, власниками великих торговельних будинків та крамниць у губернському центрі були М. Карпас, А. Майданський, А. Зильберман (Лазебник, В. І., 2006, с. 221). За переписом 1897 р. у губернії мешкало 4 710 етнічних євреїв (разом з родинами), які належали до купецького стану, і які становили 59,6 % усього купецтва Катеринославщини. Безпосередньо в числі купців губернського міста євреї становили 58,2 % (або, рахуючи з родинами, 1 376 осіб) (Центральный статистический комитет МВД, 1904, с. 210). Достатньо багато купців, які належали до єврейського етносу, проживали і в інших містах Подніпров'я. Так, у Новомосковську останні склали 60,3 %, у Павлограді – 71,1 %, а у Верхньодніпровську – зі 158 купців міста до єврейського етносу відносилася 151 особа (95,6 %) (Центральный статистический комитет МВД, 1904, с. 216–219). З цього приводу катеринославський губернатор О. О. Баторський в 1897 р. доповідав у Петербург, що євреї «фактично запрудили міста губернії і захопили до своїх рук майже всі види торгівлі» (Баторский, О. О., 1897, с. 4).

Значну увагу представники єврейського капіталу приділяли кредитним операціям. Так, у Катеринославі відомими були банкірські дома Йосифа Кофмана і Соломона Арановича. Долучалися вони й до промислового підприємництва. Так, серед засновників цегляних підприємств Катеринослава того часу (за інформацією тогочасних довідкових видань) можна згадати Шустермана, Гольдштейна, Когана, Шейдака, Моцкіна. Зрештою, є всі підстави стверджувати, що представники єврейської спільноти виконували достатньо важливу посередницьку місію, яка сприяла розвитку товарно-грошових, ринкових відносин у краї. Долучалися євреї і до промислового підприємництва. При цьому серед найбільш успішних лісопромисловців та експортерів деревини на Півдні України були А. М. Каган та Я. Лещинський.

Наприкінці XIX ст. у губернії існувало й досить багато німецьких поселень. Адже в 1880-х рр. на Катеринославщині налічувалося 134 німецькі колонії, де мешкало 64,4 тис. осіб, у власності яких знаходилося 705 тис. десятин землі (Бойко, Ю. В., 1993, с. 251). Якщо ж вказати відсоток німців, які мешкали в містах регіону, то він був таким: у Катеринославі – 1,3 % від всього населення, у Павлограді – 0,45 %, у Верхньодніпровську – 0,16 %, в Новомосковську – 0,18 %. Незважаючи на свою відносну нечисленність,

етнічні німці обіймали важливі посади в губернській адміністрації, при цьому неодноразово очолювали Катеринославщину. Так, серед губернаторів краю модерної доби були Є. В. фон Розенберг, В. К. Шліппе, Ф. Е. Келлер, О. Б. Нейдгарт, О. М. Клінгенберг.

Представники німецької спільноти складали вагому частку тогочасного підприємницького загалу регіону. Так, у губернському центрі діяли миловарні заводи Е. К. Неймана та І. І. Тевса, борошномельні виробництва Г. Тевса, братів Фаст, Д. Шредера, працював лісопильний завод І. І. Фаста, пивоварні заводи Ф. Боте та Е. Дюмлера, цегельне підприємство С. Брука, гільзова фабрика Геллера, фабрика з виробництва масляної фарби Ш. Штейнбока і т. ін. (Бобылева, С., 1999, с. 723). Приділяли німці Катеринославщини увагу і торгівельній діяльності. Тут можна вказати на власників книжкової крамниці Катеринослава братів Ульманів, торговців музичними інструментами Циммермана і Неймана, утримувача великої кондитерської в губернському центрі І. Андерегга (Лазебник, В. І., 2006, с. 225–226). Великим попитом катеринославців користувалася також продукція автомобільного гаража Я. І. Бермана та складу електричних приладів Е. Вюглера. Зрештою станом на 1897 р. у губернії нараховувалося 356 осіб – представників німецької етнічної групи, які належали до місцевого купецтва (або 4,5 %). У свою чергу, в губернському місті до купецького стану належало 49 етнічних німців (разом із родинами) або приблизно 2 % від загальної кількості купецтва Катеринослава (Центральный статистический комитет МВД, 1904, с. 206–210).

Чимало проживало в Катеринославській губернії і представників польської етнічної групи. Зокрема поляки, вихідці з Подільської губернії, мешкали в селі Сурському та в деяких селищах Олександрівського повіту. Частка поляків у містах Подніпров'я була наступною: в Катеринославі вони становили 3,02 % мешканців, у Павлограді – 2 %, у Новомосковську – 0,59 % та у Верхньодніпровську – 0,47 % (Центральный статистический комитет МВД, 1904, с. 170–191). Зазначимо, що в умовах завершення технічного перевороту і прискореної індустріалізації чимало поляків проявили непересічні менеджерські здібності, ставали власниками підприємств та копалень краю. Зокрема, директором-розпорядником великого Дніпровського металургійного заводу, який був побудований у Кам'янському в 1889 р., був інженер-технолог Ігнатій Ясюкович. Його якостями менеджера, адміністративним талантом неодноразово захоплювалися сучасники. Крім директора, майже весь персонал службовців Дніпровського металургійного заводу (а це приблизно 200 осіб) також складали етнічні поляки. Серед них були віце-директор інженер К. Ключовський, начальник технічної контори підприємства,

інженер М. Броніковський, начальник техніко-комерційного відділу – інженер Ян Вільга, начальник прокатного відділення – інженер Л. Гужевський, начальник механічних майстерень – інженер В. Бокшанський, начальник доменних печей – Ф. Расинський тощо (Слоневський, А. Ю., 2009, с. 60). Подібна картина спостерігалася і на Гданцівському чавуноливарному заводі в Кривому Розі, де серед інженерно-технічних працівників теж переважали поляки. Зокрема, керівником цього підприємства був інженер Мартин Шимановський.

Крім того, поляки, інженери К. Л. Мсциховський, І. М. Дворжанчик, І. Р. Крживицький та І. Ф. Кржижановський долучилися і до підприємницького загалу Катеринославщини. Всі вони не лише виконували функції керівників рудних копалень або були директорами-розпорядниками компаній, а й у більшому або меншому ступені змогли реалізувати себе в бізнесовій справі в гірничозаводській промисловості Подніпров'я та Донбасу. Зрештою за активної участі саме польського капіталу і фахівців у Катеринославі в модерний період були збудовані заводи металургійного устаткування, металовиробів та арматури, а також підприємство з виготовлення обладнання для парових млинів (Боряк, О. О., 2018, с. 536).

Етнічні поляки посідали в цей час важливі посади і в органах влади та місцевого самоврядування краю (в цьому плані можна згадати віце-губернатора Катеринославщини кінця XIX ст. барона В. П. Рокасовського та голову Катеринославської повітової земської управи С. Бродницького), були долучені до наукової та культурно-освітньої діяльності. Зокрема, за проектом урочення Катеринослава архітектора Збігнева Харманського в 1895–1897 рр. у Кам'янському побудовано костел Св. Миколая, а його брат Станіслав-Антон від 1890-х рр. до 1914 р. працював на посаді катеринославського губернського інженера.

Зазначимо, що ринкова стихія, яка запанувала в царській Росії в пореформений час, швидкий промисловий розвиток неминуче вели до утворення в Подніпров'ї не лише підприємницького прошарку, а й робітничого класу. При цьому на етнічному складі пролетаріату Катеринославщини суттєво позначилися вищезгадані міграційні процеси, поповнення робітництва переважно за рахунок переселенців з центральних губерній Росії та Білорусі. В підсумку, в деяких галузях промисловості регіону робітники-неукраїнці суттєво переважали. Зокрема, подібна картина спостерігалася на підприємствах важкої індустрії Придніпровського регіону. На металургійних заводах «не менше 70 % прибуло з великоросійських губерній», – зазначав чиновник, який проводив обстеження промисловості України наприкінці XIX ст. (Рагозин, Е. И., 1895, с. 113). За його

підрахунками, на Дніпровському заводі в Кам'янському робітників із «великоросійських губерній було біля 55 %, із польських 27 % і малоросійських 15 % (виключно чорнороби), інші ж 3 % складали німці та французи» (Рагозин, Е. И., 1895, с. 21). Водночас на Олександрівському металургійному заводі в Катеринославі майже всі робітники були з Орловської, Калузької, Смоленської, Тверської та частково Вітебської губернії. «Малоросів дуже мало, особливо в літній час, і всі вони служать чорноробами», – стверджував той же автор.

Серед причин, які викликали вищезгадане явище (відчутне переважання етнічних росіян серед робітництва Подніпров'я), можна виокремити декілька чинників. Перший з них полягав у порівняно вищих запитах українського селянства відносно рівня отриманої заробітної платні, умов праці та проживання. Так, в офіційному статистичному виданні кінця XIX ст. зазначалося, що «місцеві селяни сусідніх із копальнями сіл майже ніколи не працюють у шахтах, головним чином із причини порівняної заможності» (Ковалевський, В. И., 1900, с. 556). Подібної думки дотримувався і царський урядовець І. Фелькнер. У своєму повідомленні в Гірничий департамент у 1870 р. про настрої серед місцевого населення він підкреслював: «Тут кожний селянин прагне бути господарем, тобто працювати, коли йому спаде на думку і скільки забажає» (Фомин, П. И., 1915, с. 339).

Нічого в плані вибору пріоритетів занять серед українського населення Катеринославщини та способів отримання ним прибутку не змінилося й на початку XX ст. Наприклад, на з'їзді земських лікарів 1910 р. наголошувалося, що «за національністю населення повіту складається переважно з малоросів... все малоросійське населення Катеринославського повіту зайнято виключно хліборобством, частково скотарством і, маючи добрі ґрунти, чорноземи, не вдається до будь-яких додаткових ремесел або промислів, залишаючи ці останні для прийдешнього населення інших національностей... Прийшло ж населення повіту складається переважно з великоросів, яке становить головний елемент фабричних робітників, ремісників, майстрових на великих заводах та рудниках, а також з євреїв-торгівців, німців, французів та поляків» (Руденко, К. А., 1910, с. 3).

Друга причина, яка обумовила той факт, що підприємці України, формуючи контингент своїх робітників, віддавали перевагу етнічним росіянам, полягала в тому, що вихідці з центрально-російських губерній мали більше навичок та практики роботи у промисловості. Адже погані ґрунти цих регіонів та малоземелля примушували селян ще від часів кріпащини активно займатися відхожим промислом, йти на заробітки на фабрики та заводи, працювати на різних кустарних

виробництвах, набуваючи таким чином необхідного досвіду, якого часто не мали місцеві українські селяни. Зокрема, на середину XIX ст. до 30–40 % дорослого чоловічого населення сіл центрально-чорноземних губерній йшло на заробітки. Відповідно, як стверджував сучасник, серед корінного населення Катеринославщини «не зустрічається гарних ремісників, пічників, теслярів, мулярів» (Руденко, К. А., 1910, с. 189). Відповідно на земляні роботи в губернії «наймалися переважно вихідці з Курської губернії, на теслярські – робітники з Тихвінського та Білогорьєвського повітів Орловської губернії, на кам'яні роботи влаштовувалися головним чином орловці, туляки та калужани». З Саратова до Катеринославської губернії прибували працювати точильники, з Одоєвського повіту Тульської губернії – слюсарі тощо (Аракчеева, Н. С., 1904, с. 1445). При цьому фахівці наголошували на далеко не найкращих якостях відхідників-робітників з північних губерній імперії. Так, один з місцевих гірничих інженерів зазначав: «Відірваність від рідної справи та родини... створювали часто психіку якогось «перекати-поля», людей, як внутрішньо, так і зовнішньо неохайно живучих..., погано і з частими прогулами працюючих...». Зрештою, як підкреслював підприємець О. І. Фенін, «робітники-великороси (зазвичай орловці й туляки)... були більш нелюдими, більш похмурими і набагато брутальнішими малоросів» (Фенін, А. И., 1938, с. 52).

Тож загальна картина (станом на 1897 р.) стосовно етнічного складу пролетаріату регіону виглядає таким чином: робітники-українці становили 27,9 %, а робітники-росіяни – 50,4 %. В підсумку, як наголошував М. Порш, «велика кількість робітників-зайдів, сей культурний чинник денационалізації, у нас на Україні за сучасних національних і політичних обставин, стає справді явищем тривожним, як для національного господарства, так і для національної культури» (Порш, М., 1913, с. 134).

Формування пролетаріату Катеринославщини із представників різних етнічних груп породжувало й низку проблем на міжнаціональному ґрунті. Як цілком слушно підкреслювали у своїй праці Ф. Г. та Г. Ф. Турченки, «часто жителі міст і робітничих селищ шукали причини своїх негараздів в односельчанах інших віросповідань, культури, ментальності чи навіть роду занять» (Турченко, Ф. Г. та Турченко, Г. Ф., 2003, с. 35). Зазначене, зокрема, стосується ставлення православних робітників до іноземців, які в той час у достатньо великій кількості з'явилися на промислових новобудовах краю. Йдеться про майстрів та висококваліфікованих робітників, які

прибували працювати на металургійних заводах краю – англійців, французів, німців, бельгійців*. Останні на підприємствах губернії мали значно кращі умови для праці та проживання, ніж місцеві пролетарі. Наприклад, як зазначалося на сторінках Катеринославського довідкового видання 1903 р., «не можна не відмітити однієї загальної як для бельгійських заводів (йдеться про металургійні заводи губернії споруджені за вагомої частки бельгійського капіталу. – О. III.) подробиці: робітники бельгійці... користуються квартирами у найкращих будинках, розміщуються по дві особи (несімейні) у кімнаті, мають від заводу залізні ліжка, матраци, ковдри та постільну білизну. Робітники-росіяни, особливо підлітки, сплять на підлозі, без сінників, скупчені вдвічі та втричі понад норму і т. п.» (Гололобов, Я., 1903, с. 146).

Крім того, в питаннях оплати праці в металургійній промисловості Катеринославщини теж існував відчутний розрив між заробітком іноземних робітників та іншими працівниками. Зокрема, англійські робітники металургійного заводу Новоросійського товариства в Юзівці наприкінці XIX ст. отримували в день 3–4 крб., а місцеві пролетарі – не більше як 1 крб. На бельгійському чавуноливарному підприємстві в с. Успенському Слов'янського повіту середня платня місцевих робітників становила 80 коп. у день, а бельгійські робітники за подібну ж працю отримували по 3 крб. 70 коп. (Волков, В. В., 2018). Про подібні факти згадував у своїх студіях і бельгійський дослідник В. Пеетерс, який зазначав: «Суворий поділ штату співробітників компаній на іноземних працівників і місцевий персонал з відповідним контрастом у зарплатах – місцеві отримували третину від бельгійських колег – став більмом в оці» (Пеетерс, Вим, 2010, с. 42).

У свою чергу, Катеринославський губернатор П. Святополк-Мирський у звіті імператору за 1898 р. зазначав, що «багато непорозумінь виникало на ґрунті ставлення до робітників з боку заводських майстрів, що керують роботами; до того ж, такими майстрами, – наголошував царський урядовець, – часто бувають поставлені іноземні піддані, які зверхньо відносяться до російських робітників, і які не знають російської мови» (Святополк-Мирский, П. Д., 1899, с. 7). Не випадково наприкінці XIX ст. начальник Катеринославського ГЖУ Д. Богинський наголошував на відвертій ворожості православних робітників Дніпровського металургійного заводу в Кам'янському «до католиків і взагалі іноземців, які... отримували пільги, які були недоступні першим» (Панкратова, А. М., 1952, с. 215). Не дивним є і те, що

* Зокрема, в 1897 р. на території Катеринославщини за офіційними даними мешкало 576 підданих Бельгій-

ської корони, серед яких було і чимало робітників (Центральный статистический комитет..., 1904, с. IX).

святкування в губернії 21 липня 1900 р. бельгійськими робітниками свого національного свята «Дня Бельгії» після погроз з боку місцевих робітників закінчилося масовими безладами, підпалами та розграбуванням (Пеетерс, Вим, 2010, с. 52). Водночас не можна не згадати і про певні прояви антагонізму серед православних робітників регіону, зокрема, між шахтарями – етнічними українцями та росіянами. Так, письменник В. В. Вересаєв, перебуваючи в 1890 р. у Донецькому басейні, зазначав у своїх нарисах: «Ніде серед робітників не зустрічав такої жорстокої взаємної ворожнечі... Ворогують губерніями, ... великороси ворогують з хохлами ... тощо» (Вересаєв, В. В. 1978, с. 95).

Відсутність належного досвіду праці на виробництві, а також більш високі вимоги стосовно умов останньої пояснюють бажання багатьох вихідців з українського села, які прибували до урбанізованих центрів губернії, влаштуватися на роботу переважно не на завод чи фабрику, а до сфери послуг. Відповідно, чимало відхідників віддавали перевагу не робітничим спеціальностям, а таким професіям, як двірник, сторож, візник, покоївка, кухарка тощо. «Перспектива стати половим, прикажчиком, лакеєм здається навіть заманливою перед тяжкою долею землероба, обтяженого непосильними платежами», – відзначав кореспондент земської газети наприкінці XIX ст. (Туган-Барановський, М. И., 1922, с. 387). Тож не випадково, що найбільше українців Катеринославщини в той час працювали як прислуга та поденники – 11 843 чоловіків та 18 320 жінок (загалом 47 683 осіб, рахуючи членів їх родин) або візники (4 612 осіб разом з членами сімей). У свою чергу, безпосередньо в Катеринославі осіб, які були зайняті в цих сферах, налічувалося: обслугою та поденниками працювало 1 151 чоловіків та 2 648 жінок (4 601 разом із членами родин), візниками – 209 осіб (Центральний статистический комитет МВД, 1904, с. 146, 166). Загалом це становило більше як третину (36,3 %) від тих етнічних українців, що складали зайняте населення губернського центра. Для порівняння: серед етнічних українців, які віддавали данину робітничим професіям, в губернському місті нараховувалося тоді лише 2 187 осіб або 19,7 % від зайнятого населення.

Разом з тим більшість суто українського населення Придніпров'я, незважаючи на активні процеси індустріалізації та урбанізації, продовжувала мешкати в сільській місцевості. При цьому, як наголошувалося в етнографічному нарисі 1905 р., українське населення краю «в результаті кращих економічних умов піддалося в більшому ступені культурному впливу, ніж у сусідніх малоросійських губерніях – Полтавській, Харківській та ін., де цивілізація ще мало проникла у народне середовище». Відповідно «багато

хто у сільськогосподарському побуті залишив свої колишні знаряддя та прийоми для обробки землі і прийняв більш вдосконалені засоби – замінили дерев'яні, найпростіші знаряддя фабричними залізними, дерев'яні вози – бричками німецького типу... Національний костюм, – зазначали сучасники, – поступово зникає, уступаючи місце модним, неправильно зшитим міським піджакам та кофтам» (Бабенко, В. А., 1905, с. 6–7). Водночас можна погодитись з Ярославом Грицаком, який наголошував, що саме село тоді було «заповідником української етнічної самобутності» (Грицак, Я. Й., 1996, с. 62).

Зрештою, українське селянство Подніпров'я поступово втягувалося в товарно-грошові відносини, переходячи від суто землеробських до підсобних занять. Відповідно серед мешканців низки повітів Катеринославської губернії на межі XIX–XX ст. все більше поширювалися кустарні промисли. Так, у Новомосковському повіті селяни вдалися до обробки сирих шкір, виробництва взуття і шорних виробів, бондарного та ковальського виробництв. Крім того, тут виробляли віялки та німецькі на залізних осях ходи для бричок. Своєю чергою, в містечку Ігрені виготовляли дерев'яні скрині, а в Петриківці місцеві селяни – залізні плуги за зразком заводу Гена, які потім продавали на місцевому ринку, а також плели кошики з червоної лози. В селах, які були розташовані на межі з Полтавською губернією, на р. Орелі, розповсюджувалося виробництво килимів, а в населених пунктах, що лежали на березі Дніпра, діяли сукновальні, в яких виробляли просте сукно з вовни місцевих овець. Прості сукна виготовляли також у Верхньодніпровському повіті, а в Катеринославському повіті як додаткове заняття місцеві мешканці випалювали вугілля, займалися рибальством і лоцманством (Аракчеева, Н. С., 1904, с. 1446).

Накопичуючи таким чином певні кошти, частина селян краю згодом перетворювалася на дрібних хазяїв, які вже застосовували у своєму господарстві сільськогосподарські машини (жатки, молотарки) і винаймали для роботи на них по два-три робітники. Так, земська статистика Катеринославщини початку XX ст. повідомляла, що, від початку 1904 р. в регіоні «помітний посилений перехід до машинного вбирання полів, як в приватних економіях, так і в селянських господарствах, кількість проданих знарядь збільшується в 2–3 рази» (Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии, 1910, с. 286). Це було особливо характерно для заможних селян Верхньодніпровського та Новомосковського повітів. Разом з тим, загальна бідність та малограмотність, а також селянський світоглядний консерватизм не дали можливості мешканцям українського села Подніпров'я в той час у повному обсязі використати можливості ринку, заснувати свою

справу, долучитися до повноцінної підприємницької діяльності.

З іншого боку, слід зауважити на тому факті, що в умовах форсованої індустріалізації та соціальної мобілізації неодноразово фіксувалися прояви певної конфронтації між селянами регіону та прийшлими робітниками з центральних російських губерній. Так, промисловець О. А. Ауэрбах зазначав у своїх спогадах, що «з місцевими хохлами... шахтарі постійно ворогували, переважно через жінок» (Ауэрбах, А. А., 1909, с. 555). Про негативний вплив відхідників з Півночі на життя селян краю доповідав у звіті царю Миколі II в 1899 р. і катеринославський губернатор П. Д. Святополк-Мирський. Він підкреслював: «Несприятливо відбивається на селянах сусідство гірничозаводських робітників: всі робітники, люди прийшли й... створюють на місці інший лад життя; багато з них, в особливості молодь, відірвані від родини, в години відпочинку та святкові дні нерідко віддаються пияцтву та розгулу, втягуючи молодь сусідніх сіл до тієї ж безпутної витрати грошей» (Святополк-Мирский, П. Д., 1899, с. 5). Усе це в підсумку посилювало ризики дестабілізації в регіоні.

Результати. В умовах прискореної індустріалізації та урбанізації пореформеного часу населення міст регіону здебільшого формувалося з представників російської та єврейської етнічної спільноти. Відповідно до підприємницької діяльності на Подніпров'ї в цей час найбільш активно долучалися саме росіяни та євреї, а також представники німецької та польської етнічних груп. Водночас місцевий пролетаріат головним чином складався з вихідців з центральних російських

губерній. Разом з тим більшість населення губернії, яку власне і складали українці, і яка на початку XX ст. переважним чином була представлена мешканцями сіл, працювала в аграрному секторі. Отже, етнічні українці фактично опинилися на маргінесах тогочасної модернізації, що неабияк стримувало націєтворчі процеси, цивілізаційний поступ української етнічної спільноти в цілому.

Обговорення. На підставі матеріалів статистики кінця XIX – початку XX ст., періодичної преси та спогадів сучасників представлено авторський погляд на становище основних етнічних груп Катеринославщини в умовах форсованої індустріалізації та урбанізаційних процесів, які мали місце в регіоні в модерний період.

Висновки. Таким чином, територіальна консолідація, а також комплекс впливів і запозичень, суттєво вплинули на етносоціальну ситуацію в краї, забезпечували утворення нової якості етнонаціональних спільнот Катеринославської губернії. Зокрема, системні трансформації кінця XIX – початку XX ст. відчутно позначилися на пріоритетах у виборі сфери занять представниками різних етнічних груп, відбилися на їхніх життєвих стратегіях та поведінці. При цьому процеси соціальної модернізації в результаті низки причин (асиміляційна політика царизму, злидні, малограмотність і т. ін.) торкнулися етнічних українців у найменшому ступені. Слід також враховувати, що тогочасні міжнаціональні стосунки в регіоні характеризувалися не лише взаємовпливом та розвитком контактів, а й численними конфліктними ситуаціями, що суттєво загострювало політичне становище на Катеринославщині.

Бібліографічні посилання

Аракчеева, Н. С., 1904. Земские врачебно-продо-вольственные пункты для пришлых сельскохозяйственных рабочих в Екатеринославской губернии (1899–1903 гг.). *Вестник Екатеринославского земства*, № 48, сс. 1444–1447.

Ауэрбах, А. А., 1909. Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России. *Русская старина*, т. 140, с. 555.

Бабенко, В. А., 1905. *Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края*. Екатеринослав: Типография губернского земства.

Баторский, О. О., 1897. *Вспомогательный отчет Екатеринославского губернатора за 1896 год*. Санкт-Петербург: Российский государственный исторический архив (далі – РГИА).

Бобылева, С., 1999. Днепропетровск. В: Карев, В., пред. Редкол., 1999. *Немцы России*. Энциклопедия. Москва: ЭРН, т. 1, с. 722–724.

Бойко, Ю. В., 1993. *Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг.* Черкассы: Сіяч.

Боряк, О. О., 2018. Поляки. В: Смолій, В. А., гол. Редкол., 2003. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, т. «Україна – українці», кн.1, с. 535–541.

Вересаев, В. В. 1978. Подземное царство. В: Спасенко, К. Ф., 1978. *Открытие страны огня: русские писатели о Донбассе*. Донецк: Донбасс, с. 71–101.

Верменич, Я. В., 2015. *Південна Україна на цивілізаційному пограниччі*. Київ: Інститут історії України НАН України.

Волков, В. В., 2018. Заработная плата русских рабочих в конце XIX – начале XX в. *Вопросы истории*, № 10, с. 67–89.

Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии, 1910. Екатеринослав, № 3–4.

Гололобов, Я., 1903. *Екатеринославская губерния, 1903. Памятная книжка и Адрес-календарь 1903 года*. Екатеринослав, вып. 3.

Гриженко, Л. В., 2013. *Міське населення Катеринославської губернії та його повсякденне життя наприкінці XIX – початку XX ст.*: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Дніпропетровськ.

Грицак, Я. Й., 1996. *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.* Навчальний посібник. Київ: Генеза.

Дністрянський, М. С., 2006. *Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики*. Львів: Літопис.

Екатеринославская губерния. Б. м. Б. г.

Екатеринославский адрес-календарь, 1915. Екатеринослав.

Ковалевский, В. И., 1900. *Россия в конце XIX века*. Санкт-Петербург.

Лазебник, В. І., 2006. Катеринослав модернізаційної епохи (1890–1914 рр.). В: Болебрух, А. Г., наук. ред., 2006. *Історія міста Дніпропетровська*. Дніпропетровськ : Грані, с. 212–259.

Наулко, В. И., 1975. *Развитие межэтнических связей на Украине*. Київ: Наукова думка.

О движении рабочих на промышленных предприятиях Бахмутского уезда, 1909. В: *Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии*. Екатеринослав, № 8, с. 291–295.

Панкратова, А. М., 1952. *Рабочее движение в России в XIX веке*. Сборник документов и материалов. Москва: Госполитиздат, т. 3, ч. 2.

Пеетерс, В., 2010. *Сталь у стелу*. Київ.

Порш, М., 1913. Робітництво України. Нариси по статистиці праці. В: *Записки українського наукового товариства в Києві*. Київ, кн. 7, с. 131–157.

Рагозин, Е. И., 1895. *Железо и уголь на юге России*. Санкт-Петербург.

Руденко, К. А., 1910. О состоянии земской медицины в Екатеринославском уезде с 1903–1908 г. В: *Труды X-го губернского съезда земских врачей и представителей земских учреждений Екатеринославской губернии*. Екатеринослав, т. 1.

Святополк-Мирский, П. Д., 1899. *Всеподданнейший отчет Екатеринославского губернатора за 1898 год*. Санкт-Петербург: РГИА.

Слабченко, М., 1923. *Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны*. Одесса: Госиздат Украины, ч. 1. Т. 3.

Слоневский, А. Ю., 2009. *Игнатий Ясюкович. Имя в истории*. Днепропетровск: Пороги.

Туган-Барановский, М. И., 1922. *Русская фабрика в прошлом и настоящем*. Москва: Московский рабочий.

Турченко, Ф. Г. та Турченко, Г. Ф., 2003. *Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.)*. Історичні нариси. Київ: Генеза.

Фенин, А. И., 1938. *Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.)*. Прага: Русский институт в Праге.

Фомин, П. И., 1915. *Горная и горнозаводская промышленность Юга России*. Харьков, т. 1.

Центральный статистический комитет МВД, 1904. *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Екатеринославская губерния*. Санкт-Петербург.

References

Arakcheeva, N. S., 1904. Zemskie vrachebno-prodovol'stvennye punkty dlya prishlykh sel'skokhozyaystvennykh rabochikh v Ekaterinoslavskoy gubernii (1899–1903 g.g.) [Zemskie medical-food points for coming rural workers in Ekaterinoslav province (1899–1903)]. *Vestnik Ekaterinoslavskogo 95roblem* [Announcer of Ekaterinoslaw Zemstvo], no. 48, pp. 1444–1447 (in Russian).

Auerbakh, A. A., 1909. Vospominaniya o nachale razvitiya kamennougol'noy promyshlennosti v Rossii [Memoirs on the beginning of the development of the coal industry in Russia]. *Russkaya starina* [Russian antiquity], vol. 140, p. 555 (in Russian).

Babenko, V. A., 1905. *Etnograficheskiy ocherk narodnogo byta Ekaterinoslavskogo kraia* [Ethnographic essay of folk way of life of Ekaterinoslaw edge]. Ekaterinoslav (in Russian).

Batorskiy, O. O., 1897. *Vsepoddanneyshiy otchet Ekaterinoslavskogo gubernatora za 1896 god* [The most comprehensive report of the Governor of Yekaterinoslav for 1896]. St.Petersburg: The Russian State Historical Archive (hereinafter – RSHA) (in Russian).

Bobyleva, S., 1999. Dnepropetrovsk. In: Karev, V., ed. in chief, 1999. *Nemtsy Rossii*. [The Germans of Russia]. Encyclopedia. Moscow: ERN, vol. 1, pp.722–724 (in Russian).

Boyko, Yu. V., 1993. *Zaselenie Yuzhnoy Ukrainy. 1860–1890 gg.* [Settling of the South Ukraine. 1860–1890]. Cherkassy: Siyach (in Russian).

Boryak, O. O., 2018. Polyaky [Poles]. In: Smoliy, V. A., ed. in chief, 2003. *Entsyklopediya istoriyi Ukrainy* [Encyclopedia of the History of Ukraine]. Kyiv: Naukova dumka, vol. «Ukrayina – ukraintsi», book 1, pp. 535–541 (in Ukrainian).

Veresaeu, V. V. 1978. *Podzemnoe tsarstvo* [The Underground Kingdom]. *Otkrytie strany ognia: russkie pisateli o*

Donbasse [Opening of country of fire : the Russian writers about Donbas]. Donetsk: Donbass, pp. 71–101 (in Russian).

Vermenych, Ya. V., 2015. *Pivdenna Ukrayina na tsyvilizatsynomu pohranychchi* [The Southern Ukraine on the civilization border.]. Kyiv: Kiev: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine (in Ukrainian).

Volkov, V. V., 2018. Zarabotnaya plata russkikh rabochikh v kontse XIX – nachale XX v. [Salary of Russians of workers in the end XIX – beginning of XX of century]. *Voprosy istorii* [Questions of History], no. 10, pp. 67–89 (in Russian).

Vrachebno-sanitarnaya khronika Ekaterinoslavskoy gubernii [Medical and Sanitary Chronicle of the Ekaterinoslav Province], 1910. Ekaterinoslav, no. 3–4 (in Russian).

Gololobov, Ya., 1903. *Ekaterinoslavskaya guberniya* [Ekaterinoslav Province], 1903. Pamyatnaya knizhka i Adres-kalendar' 1903 goda [Memorial Book and Address Calendar of 1903]. Ekaterinoslav, issue 3 (in Russian).

Hryzhenko, L. V., 2013. *Mis'ke naseleння Katerynoslavskoyi huberniyi ta yoho povsyakdenne zhyttya naprykintsi XIX – pochatku XX st.* [Urban population of Katerynoslavskoyi of province and him everyday life in the end XIX – to beginning of XX of century]. Abstract of PhD dissertation. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Hrytsak, Ya. Y., 1996. *Narys istoriyi Ukrainy: formuvannya modernoyi ukraïns'koyi natsiyi XIX–XX st.* [Essay on the History of Ukraine: Formation of the Modern Ukrainian Nation of the XIX-XX centuries]. Tutorial. Kyiv: Geneza (in Ukrainian).

Dnistrians'kyi, M. S., 2006. *Etnopolitychna heohrafiya Ukrainy: 95roblem teoryi, metodolohiyi, praktyky* [Ethnic and political geography of Ukraine : problems of theory, methodology, practice]. Lviv: Litopys.

Ekaterinoslavskaya guberniya [Yekaterinoslav province], n.d. (in Russian).

Ekaterinoslavskiy adres-kalendar' [Yekaterinoslav address calendar], 1915. Ekaterinoslav (in Russian).

Kovalevskiy, V. I., 1900. *Rossiya v kontse XIX veka* [Russia at the end of the 19th century]. St. Petersburg (in Russian).

Lazebnyk, V. I., 2006. Katerynoslav modernizatsiynoyi epokhy (1890–1914 rr.) [Ekaterinoslav of the modernization era (1890–1914)]. In: Bolebrukh, A. H., scholar ed., 2006. *Istoriya mista Dnipropetrovs'ka* [History of the Dnipropetrovsk city]. Dnipropetrovsk: Grani, pp. 212–259 (in Ukrainian).

Naulko, V. I., 1975. *Razvitie mezhetnicheskikh svyazey na Ukraine* [The Development of междетнических connections on Ukraine]. Kyiv: Naukova dumka (in Russian).

O dvizhenii rabochikh na promyshlennykh predpriyatiyakh Bakhmutskogo uezda [About motion of workers on the industrial enterprises of Bakhmutskogo of district], 1909. In: *Vrachebno-sanitarnaya khronika Ekaterinoslavskoy gubernii* [Medical and sanitary chronicle of Ekaterinoslav of province]. Ekaterinoslav, no. 8, pp. 291–295 (in Russian).

Pankratova, A. M., 1952. *Rabochee dvizhenie v Rossii v XIX veke* [Working motion in Russia in a XIX century]. Collection of documents and materials. Moscow: Gospolitizdat, vol. 3, part 2 (in Russian).

Peeters, V., 2010. *Stal' u stepu* [Steel is in steppe]. Kyiv (in Ukrainian).

Porsh, M., 1913. *Robitnytstvo Ukrayiny. Narysy po statystytsi pratsi* [Essays are on statistics of labour]. In: *Zapysky ukrayins'koho naukovoho tovarystva v Kyievi* [Messages of Ukrainian scientific society are in Kyiv]. Kyiv, book 7, pp. 131–157 (in Ukrainian).

Ragozin, E. I., 1895. *Zhelezo i ugol' na yuge Rossii* [Iron and coal on the south of Russia]. St. Petersburg (in Russian).

Rudenko, K. A., 1910. O sostoyanii zemskoy meditsiny v Ekaterinoslavskom uezde s 1903–1908 g. [About the state of zemstvo medicine in Yekaterinoslavsky district from 1903–1908]. In: *Trudy X-go gubernskogo s'ezda zemskikh vrachey i predstaviteley zemskikh uchrezhdeniy*

Ekaterinoslavskoy gubernii [Work of X province convention of zemskikh doctors and representatives of zemskikh establishments of Ekaterinoslav of province]. Ekaterinoslav, vol. 1 (in Russian).

Svyatopolk-Mirskiy, P. D., 1899. *Vsepoddanneyshey otchet Ekaterinoslavskogo gubernatora za 1898 god* [The most comprehensive report of the Governor of Yekaterinoslav for 1898]. St. Petersburg: RSHA (in Russian).

Slabchenko, M., 1923. *Organizatsiya khozyaystva Ukrainy ot Khmel' nishchiny do mirovoy voyny* [Organization of the Economy of Ukraine during the Khmel'nitschina and World War]. Odessa: Gosizdat Ukrainy, part 1, vol. 3 (in Russian).

Slonevskiy, A. Yu., 2009. *Ignatiy Yasyukovich. Imya v istorii* [Ignatius Yasyukovich. The name in history]. Dnepropetrovsk: Porogi (in Russian).

Tugan-Baranovskiy, M. I., 1922. *Russkaya fabrika v proshlom i nastoyashchem* [Russian factory in the past and present]. Moscow: Moskovskiy rabochiy (in Russian).

Turchenko, F. H. and Turchenko, H. F., 2003. *Pivdenna Ukrayina: modernizatsiya, svitova viyna, revolyutsiya (kinets' XIX st. – 1921 r.)* [Southern Ukraine: Modernization, World War, Revolution (the end of the 19th century – 1921)]. Historical essays. Kyiv: Geneza (in Ukrainian).

Fenin, A. I., 1938. *Vospominaniya inzhenera. K istorii obshchestvennogo i khozyaystvennogo razvitiya Rossii (1883–1906 gg.)* [Memories of an engineer. On the history of social and economic development of Russia (1883–1906)]. Praga: Russian Institute in Prague (in Russian).

Fomin, P. I., 1915. *Gornaya i gornozavodskaya promyshlennost' Yuga Rossii* [Mining and mining plant industry of the South of Russia]. Khar'kov, vol. 1 (in Russian).

Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs, 1904. *Pervaya Vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii, 1897 g. Ekaterinoslavskaya guberniya* [The First General Census of the Population of the Russian Empire, 1897, Ekaterinoslav Province]. St. Petersburg (in Russian).

УДК 334.716:94(477.7)

Роль підприємців і підприємництва в економічній модернізації Південно-Східної України: 1861–1914 рр.*

Н. Й. Романюк

Доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000-0002-2340-4476

Researcher ID: W-3589-2017

kafedra_ppk@ukr.net

Житомирський національний
агроекологічний університет,
бульвар Старий, 7, м. Житомир,
Україна, 10008

Анотація. Романюк Н. Й. Роль підприємців і підприємства в економічній модернізації Південно-Східної України: 1861–1914 рр. *Мета статті* – дослідити особливості економічної модернізації Південно-Східного регіону України в другій половині XIX на початку XX ст., визначити внесок підприємців у формування виробничої сфери. *Методи дослідження*: логіко-аналітичний, проблемно-хронологічний, системно-структурний, статистичний. Використання принципів історизму, об'єктивності й системності, що лягли в основу вказаних методів дослідження, дозволили розглянути сутність процесів і явищ, простежити як прояви загальних закономірностей соціально-економічних процесів розвитку Південно-Східного регіону України, так і їх особливості під впливом діяльності підприємців; зробити необхідні висновки. *Основні результати*: в статті висвітлено внесок підприємців Південно-Східної України, який став важливим чинником прискорення соціально-економічної модернізації: 1861–1914 рр. Базовою для модернізації економіки в умовах реформувань другої половини XIX ст. стала важка промисловість (галузі виробництва, що були пов'язані з видобутком та переробкою корисних

копалин). Протягом цього періоду сформувалися три потужних промислових центри: Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізрудний та Нікопольський марганцевий. Важливою рисою розвитку підприємництва Південно-Східного регіону України в 1861–1914 рр. було представництво усіх верств населення: селян, козаків, міщан, інтелігенції, купців, дворян та іноземного капіталу. Вони виступали як приватні бізнесмени, так і співвласники колективних підприємств. Найбільш розповсюдженою організаційною формою підприємництва в цей період були акціонерні товариства, роль та кількість яких постійно зростала. *Висновки.* На початок XX ст. Донецько-Криворізький регіон став потужним центром галузей важкої промисловості (вугільної, металургійної, металообробної, машинобудівної, хімічної). Результатом діяльності підприємців стало збільшення обсягів виробництва, підвищення прибутковості, створення великої кількості робочих місць, удосконалення організації та технології виробництва. *Практичне значення*: визначається акцентуванням уваги дослідників на необхідності осмислення феномену підприємництва, його історичних уроків, враховуючи потужні чинники цього явища та його впливу на сучасний і майбутній цивілізаційний розвиток України; рекомендовано використання авторами для написання статей, навчальних посібників, розробки спец курсів. *Наукова новизна.* Вперше показана самостійна роль підприємництва в капіталістичній економіці на регіональному рівні; доведено, що Південно-Східний регіон України був таким, де склалися передумови для розвитку приватної ініціативи, відбувалося поширення ринкових відносин і підприємництва; охарактеризовано участь підприємців у економічній модернізації. *Оригінальність*: використано узагальнення досвіду, практики прибуткового господарювання підприємницьких верств регіону. *Тип статті*: описова.

Ключові слова: корисні копалини; важка промисловість.

Надійшла до редколегії 26.04.2019

Прорецензована 19.05.19

Рекомендована до друку 29.07.2019

* Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0116U006609 «Україна та її еліти в контексті цивілізаційного розвитку Європи».

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 97–108

doi 10.15421/26190108

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 334.716:94(477.7)

Роль предпринимателей и предпринимательства в экономической модернизации Юго-Восточной Украины: 1861–1914 гг.*

Н. И. Романюк

Доктор исторических наук, профессор

ORCID: 0000-0002-2340-4476

Researcher ID: W-3589-2017

kafedra_ppk@ukr.net

*Житомирский национальный
агроэкологический университет,
бульвар Старый, 7, г. Житомир,
Украина, 10008*

Аннотация. Цель статьи – исследовать особенности экономической модернизации Юго-Восточного региона Украины во второй половине XIX начале XX в., определить вклад предпринимателей у формирование производственной сферы. Методы исследования: логико-аналитический, проблемно-хронологический, системно-структурный, статистический. Использование принципов историзма, объективности и системности, которые легли в основу указанных методов исследования, позволили рассмотреть сущность процессов и явлений, проследить как проявления общих закономерностей социально-экономических процессов развития Юго-Восточного региона Украины, так и их особенности под влиянием деятельности предпринимателей; сделать необходимые выводы. Основные результаты: в статье освещены вклад предпринимателей Юго-Восточной Украины, который стал важным фактором ускорения социально-экономической модернизации: 1861–1914 гг. Базовой для модернизации экономики в условиях преобразований второй половины XIX в. стала тяжелая промышленность (отрасли производства, которые были связаны с добычей и переработкой полезных ископаемых). В течение этого периода сформировались три крупных промышлен-

ных центра: Донецкий угольно-металлургический, Криворожский железорудный и Никопольский марганцевый. Важной чертой развития предпринимательства Юго-Восточного региона Украины в 1861–1914 гг. было представительство всех слоев населения: крестьян, казаков, мещан, интеллигенции, купцов, дворян и иностранного капитала. Они выступали как частные бизнесмены, так и совладельцы коллективных предприятий. Наиболее распространенной организационной формой предпринимательства в этот период были акционерные общества, роль и количество которых постоянно росло. Выводы. К началу XX в. Донецко-Криворожский регион стал мощным центром тяжелой промышленности (угольной, металлургической, металлообрабатывающей, машиностроительной, химической). Результатом деятельности предпринимателей стало увеличение объемов производства, повышение прибыльности, создание большого количества рабочих мест, совершенствование организации и технологии производства. Практическое значение: определяется акцентированием внимания исследователей на необходимость осмысления феномена предпринимательства, его исторических уроков, учитывая мощные факторы этого явления и его влияния на современный и будущее цивилизационное развитие Украины; рекомендовано использование авторами для написания статей, учебных пособий, разработки спец курсов. Научная новизна. Впервые показана самостоятельная роль предпринимательства в капиталистической экономике на региональном уровне; доказано, что Юго-Восточный регион Украины был таким, где сложились предпосылки для развития частной инициативы, происходило распространение рыночных отношений и предпринимательства; охарактеризованы участие предпринимателей в экономической модернизации. Оригинальность: использовано обобщение опыта, практики прибыльного хозяйствования предпринимательских слоев региона. Тип статьи: описательная.

Ключевые слова: полезные ископаемые; тяжелая промышленность.

Поступила в редколлегию 26.04.2019

Прорецензирована 19.05.2019

Рекомендована в печать 29.07.2019

* Статья подготовлена в соответствии с задачами госбюджетной темы 0116U006609 «Украина и ее элиты в контексте цивилизационного развития Европы».

LCC DK508.772

The Role of Entrepreneurs and Entrepreneurship in the Economic Modernization of the South-East Ukraine: 1861–1914*

N. Y. Romaniuk

D. Sc. in History, Professor
ORCID: 0000-0002-2340-4476
Researcher ID: W-3589-2017
kafedra_ppk@ukr.net

Zhytomyr National Agroecological University,
7 Saryi Boulevard, Zhytomyr, Ukraine, 10008

Abstract. The purpose of the article is to investigate the peculiarities of the modernization of the South-East region of Ukraine in the latter half of the 19th and at the beginning of the 20th century as well as to specify the contribution of entrepreneurs in the formation of the production industry. *Methods of research:* analysis and synthesis of available information, logical-analytical, problematic-chronological, system-structural methods. The principles of historicism, objectivity and consistency, which were the basis of the indicated research methods, made it possible to consider the essence of processes and phenomena, to keep track both of the manifestations of general patterns in the socioeconomic processes in the development of the South-East region of Ukraine and their specific character under the influence of entrepreneurial activity, and also to draw certain conclusions. *Key findings:* the contribution of entrepreneurs of the South-East Ukraine, which became an important factor in the acceleration of socioeconomic modernization during 1861–1914, is highlighted in the article. Heavy industry became the basis for the modernization in the context of reforms in the latter half of the 19th century, namely production industries related to the extraction of minerals and their processing. During this period, three powerful industrial centers formed: Donetsk coal and metal, Kryvyi Rih

ironstone and Nikopol manganese. An important feature of the entrepreneurship development in the South-East region of Ukraine in 1861–1914 was the representation of all population strata: peasants, Cossacks, townsmen, intellectuals, merchants, nobles and foreign capital. They acted as private businessmen and co-owners of collective enterprises. The most common organizational form of entrepreneurship in this period were joint-stock companies, the role and number of which was constantly growing. *Conclusions.* At the beginning of the 20th century, the Donetsk and Kryvyi Rih region became a powerful center of heavy industry (coal, metallurgy, metalworking, machine-building, and chemical). The result of entrepreneurial activity was an increase in production volumes, profitability, the creation of a large number of jobs, the improvement of organization and production technology. *Practical value:* is determined by the emphasis of the researchers on the need to comprehend the phenomenon of entrepreneurship, its historical lessons, taking into account the powerful factors of this phenomenon and its influence on the contemporary and future civilization development of Ukraine; it is recommended to be used by authors for writing articles, manuals and for development of special courses. *Scientific novelty:* consists in formulating and studying a relevant topic, which has not received a comprehensive study in historical science. The independent role of entrepreneurship in the capitalist economy at the regional level is shown for the first time; it was proved that the South-East region of Ukraine was the one where the preconditions for the development of private initiative were formed, and also the spread of market relations and entrepreneurship took place; the participation of entrepreneurs in economic modernization as well as the most profitable branches in the region are characterized. *Originality:* the generalization of experience, practices of profit-making economy of the entrepreneurial strata of the region is used. *Type of article:* descriptive.

Keywords: Minerals; Heavy Industry.

Received 26.04.2019

Reviewed 19.05.2019

Accepted 29.07.2019

* The article was prepared in accordance with the tasks of the State Budget Theme 0116U006609 «Ukraine and its elites in the context of civilizational development of Europe».

Постановка проблеми. Ринкові трансформації в Україні, невід'ємною складовою яких є підприємництво, зумовлюють актуальність звернення до історії цього явища, його об'єктивної оцінки. Період від скасування кріпацтва й до початку Першої світової війни характеризувався становленням ринкової економіки, активізацією підприємництва, вагомими здобутками підприємців у соціально-економічній модернізації України. У результаті наприкінці XIX – на початку XX ст. Україна стала потужним виробником і експортером сільськогосподарської продукції, а Донецько-Криворізький регіон – локомотивом важкої промисловості.

Становлення і розвиток підприємництва, діяльність підприємців та їхніх організацій в суспільно-політичному і соціально-економічному розвитку відбувалося в залежності від природно-кліматичних умов регіонів, правових основ, політичних, економічних й наукових чинників. Так, у Донецько-Криворізькому регіоні підприємці відігравали значну роль у розвитку галузей важкої промисловості (вугільній, металургійній, металообробній, видобувній, хімічній). Підприємці Півдня України, маючи легкий доступ до Чорноморських портів, перетворювали свої підприємства на потужні центри комерційного зернового господарства й тонкорунного вівчарства. Підприємці Правобережної України, зокрема Київщини, Поділля і Волині, відігравали провідну роль переважно у розвитку землеробства, тваринництва та підприємств переробної промисловості.

Історіографія. В умовах незалежної України посилилася увага науковців до вивчення історичного досвіду підприємництва. Це викликано не тільки необхідністю перегляду застарілих стереотипів радянської історіографії, а й потребою використання кращих зразків діяльності підприємців минулого. Важливе значення для дослідження соціально-економічної історії України і підприємництва, зокрема, мають праці В. Ляшенка (Ляшенко, В. Г., 1998) та Т. Лазанської (Лазанська, Т. І., 1999). Проблеми промислового розвитку Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України досліджували І. Довжук (Довжук, І. В., 2003) та С. Закірова (Закірова, С. Г., 2006).

Однак аналіз історіографії проблеми розвитку підприємництва 1861–1914 рр. дає підстави констатувати про недостатність та фрагментарність її дослідження. Становлення підприємництва та діяльність підприємців розглядалися без урахування системного характеру цього складного явища, поза баченням факторів суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку України у складі Російської імперії.

Незважаючи на значні напрацювання, але враховуючи багатоплановість та значимість проблеми підприємництва, в подальшому маємо продовжувати як цілісні, узагальнювальні дослідження, так і вивчення регіональних особливостей розвитку підприємництва, ефективних форм господарської діяльності персоналій, напрямів їхньої громадської діяльності, етнічної складової цього явища.

Мета дослідження – висвітлити особливості економічної модернізації Південно-Східної України у другій половині XIX – на початку XX ст., визначити внесок підприємців у формування виробничої сфери.

Виклад основного матеріалу. Важливою рисою розвитку підприємництва Південно-Східного регіону України в 1861–1914 рр. було представництво усіх верств населення: селян, козаків, міщан, інтелігенції, купців, дворян та іноземного капіталу. Вони виступали як приватні бізнесмени, так і співвласники колективних підприємств. Найбільш розповсюдженою організаційною формою підприємництва у цей період були акціонерні товариства, роль та кількість яких постійно зростала. Важливим фактором поширення саме такої форми підприємницької діяльності була висока капіталомісткість вугільної, гірничодобувної, металургійної галузей промисловості, що займали головні позиції в економіці регіону.

Базовою для модернізації економіки Південно-Східної України в умовах реформувань другої половини XIX ст. стала важка промисловість (галузі виробництв, що були пов'язані з видобутком та переробкою корисних копалин). Протягом цього періоду сформувалися три потужних промислових центри: Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізрудний та Нікопольський марганцевий.

Потужним центром вугільної промисловості й активізації підприємницької діяльності у другій половині XIX ст. став Донбас. Як відомо з історії краю, добування вугілля примітивним способом розпочалося тут ще у XVIII ст. Від 1721 р. проведено низку геологічних експедицій з метою відкриття родовищ кам'яного вугілля під керівництвом Г. Капустіна, С. Чиркова, Н. Вепрейського, Є. Ковалевського, О. Гур'єва. На початку XIX ст. ґрунтовні геологічні дослідження були організовані гірським інженером Є. Ковалевським. У результаті в 1829 р. була опублікована перша геологічна карта Донбасу, на якій були визначені 25 родовищ кам'яного вугілля. Однак до середини XIX ст. вівся дрібний вугільний промисел.

Вугільна промисловість стала особливо продуктивною і стимулювала багатьох підприємців займатися добуванням вугілля лише у другій

половині XIX ст. внаслідок будівництва мережі залізниць та пов'язаного з ним розвитку чорної металургії, особливо після відкриття Криворізьких рудних родовищ. У 1869 р. увійшла в дію Курсько-Харківсько-Азовська залізниця, яка пройшла територією Донбасу. Пуск цієї залізниці послужив поштовхом для спорудження системи магістралей, які пронизували Донецький кряж у всіх напрямках. Особливе значення мав маршрут Донбас – Кривий Ріг (1884 р.), який зв'язав видобуток залізної руди та вугілля. Десятки приватних залізничних гілок поєднували окремі промислові об'єкти з загальною системою залізниць. Наприкінці XIX ст. Донбас став одним з найбільш розвинутих за транспортними можливостями регіонів Європи. Залізниця була потужним споживачем металу, що, у свою чергу, потребувало коксівного вугілля; а залізничний транспорт мав потребу у величезній кількості вугільного палива. Верства підприємців у вугільній промисловості Донбасу формувалася з поміщиків (І. Іловайський, В. Рутченко, П. А. Карпов), промисловців (О. Альчевський, С. Поляков), гірничих інженерів (М. Авдаков, П. Горлов), селян (Древицький), вихідців з донських козаків і представників іноземного капіталу (Лаверычев, В. Я, 1974, сс. 67–68).

У 1860–1870-х рр. XIX ст. Донбас охопив «вугільний бум». У регіоні з'явилася велика кількість підприємств, які вкладали свої капітали в гірничорудну промисловість, виникли сотні шахт, у тому числі копалень, значної потужності та технічної оснащеності. Поряд з відомими родовищами і шахтами Бахмутського повіту (Лисичанська казенна копальня, приватні шахти у поселеннях Рубіжне, Олександрівка, Софіївка, Нестерівка) та Словоносербського повіту (Голубівська копальня і шахти Грушевського родовища) виникли нові потужні вугільні копальні: Юзівська, Курахівська та Корсунська. Спорудження Юзівської та Курахівської копалень пов'язано з ім'ям англійського підприємця Д. Юза, який за сприяння уряду Російської імперії створив 1869 р. «Новоросійське товариство кам'яновугільного та рейкового виробництва».

Заклади Корсунської копальні (майбутня шахта «Кочегарка» у м. Горлівці) відбулись 1867 р. на кошти Товариства Південноросійської кам'яновугільної промисловості, засновником якого був С. Поляков, ініціатором будівництва шахти був гірничий інженер П. Горлов, який здійснював керівництво будівельними й гірничими роботами. Його ім'ям і було названо шахтне селище, яке виникло на схилі корсунського байраку. За декілька наступних років були закладені вугільні копальні «Альберт», «Альфред», «Ма-

рія», «Государів Байрак» та інші. Горлівка стала одним із потужніших центрів вуглевидобутку. Поряд з великими підприємствами створювались десятки малих шахт, видобуток на яких здійснювали артілі по 20–30 робітників. Здебільшого це були колишні селяни (як правило – односельці), які добре знали один одного. Лише невелику частину артілі складали досвідчені гірники. Таку організаційну форму можна було спостерігати й на потужних підприємствах, ділянки яких обслуговувалися артілями. Окрім селян робочою силою слугували також ув'язнені, яких направляли в Донбас на виправно-трудові роботи.

Технічна оснащеність гірничих робіт суттєво відрізнялася на різних шахтах, але здебільшого (особливо на малих копальнях) переважала праця ручними знаряддями й найпростішими механізмами. Основним інструментом шахтаря слугувала кайла (дерев'яне руків'я зі сталевим вістря), яка згодом змінилася обушком (кайла зі змінним вістря). Вугільний масив підрізали в підшві врубом і здійснювали відбивку вугілля. Глибина врубу не перебільшувала довжини руків'я обушка (руки вибійника не повинні були входити у щілину врубу). Для відбою особливо міцного вугілля використовували лом, клин, молот. Вугілля біля вибою завантажували в дерев'яні ящики, що розміщувались на полозах санок. Для цього використовували навальну лопату (у формі ковша), великі грудки вантажили руками. Вивіз вугілля від вибою до рейкової колії здійснювали робочі саночники, які «впрягалися» в лямки або ланцюги санок і транспортували вантаж вагою до 150 кг. На відкотному штреку вугілля перевантажували у вагонетки і по рейках вручну відкочували їх до відкотної кліті. На деяких шахтах існувала відкатка кінними, яких запрягали у потяг з вагонеток. У цьому випадку в шахті під землею тримали стайню. Підйом кліті з вагонетками здійснювали за допомогою парової машини. На малих шахтах вугілля доставляли в баддях, які піднімали коловоротом з кінним приводом.

У другій половині XIX ст. співіснували дрібні копальні, що належали місцевим поміщикам і великі капіталістичні шахти С. Кошкіна, П. Губоніна, В. Іловайського Л. Успенського та ін. У 70-х рр. XIX ст. були засновані акціонерні товариства за участю іноземного капіталу: Новоросійське, Олексіївське, Південно-Російське. У наступні роки швидко зростала кількість кам'яновугільних копалень. У 1873 р. їх було 88, у 1882 р. – 179, а в 1888 р. – уже 278. Зокрема, у верхів'ях р. Кальміус діяли копальні Новоросійського товариства (9,3 млн. пудів у 1880 р.), Макіївка Іловайського (4,7 млн. пудів), Рутченківська Францу-

зького товариства (4,6 млн. пудів), Риковська (1,3 млн. пудів), Корсунська товариства Південно-Російської кам'яновугільної промисловості (3,8 млн. пудів), Нова того ж товариства (1,5 млн. пудів), Петрівська Шейермана (1,6 млн. пудів), Олексіївського гірничо-промислового товариства (1,5 млн. пудів), Голубовського товариства (2,6 млн. пудів), «Золоте» Любвіна і К^о (2 млн. пудів), Аптекманська (1,7 млн. пудів), Мар'ївська Губоніна (1,7 млн. пудів), Олександрівська Заславського (1,5 млн. пудів), Петро-Мар'ївська (1,2 млн. пудів). У районі Грушевських розробок виділялися копальні Російського товариства пароплавства і торгівлі (4,7 млн. пудів), Азовської компанії (1,9 млн. пудів), Попова (1 млн. пудів) (Тихонов, 1988).

Одними з найбільш значних шахтовласників і гірничопромисловців краю були Іловайські. Володіючи 3 632 дес. землі, в надрах якої були розвідані шість пластів кам'яного вугілля, І. Іловайський побудував 4 шахти, які назвав іменами своїх дітей. Це одне з великих родовищ кам'яного вугілля в Донбасі. Усвідомивши, що в умовах жорстокої конкуренції виграють ті, хто створює механізоване вугільне підприємство, І. Іловайський закупив у Великобританії парові машини, розширив масштаби виробництва та покращив механізацію копалень. На відміну від інших поміщиків, які не бажали розлучатися зі своїми землями, Іловайський продав земельні володіння (із 60 тис. дес. землі залишилося 173 дес.), що дозволило здійснити реконструкцію копалень. У результаті вже на початку 1880-х рр. на його землях діяло 5 шахт, оснащених паровими машинами. В середині 1880-х рр. він збудував в Макіївці трубний завод, потім заснував хімічне підприємство, став пайовиком французького акціонерного товариства «Уніон». Для того, щоб успішно зв'язати свою копальню із залізницею, він за свої кошти збудував Макіївську залізничну гілку протяжністю 14,5 версти до станції Харцизьк. Це був один із перших у Донбасі під'їзних шляхів. Значну увагу І. Іловайський приділяв ринкам збуту свого вугілля. Зокрема, Владикавказька залізниця була великим споживачем цього вугілля. Російське товариство пароплавства і торгівлі (м. Ростов-на-Дону) в 1882 р. закупило 3 млн. пудів макіївського палива, яким замінило англійське вугілля.

В останньому десятилітті XIX ст. не тільки зростав видобуток кам'яного вугілля, а й будувалися нові шахти. Так, у Кременській волості (район р. Червоної, притоки Сіверського Дінця) почався видобуток кам'яного вугілля. Цим займалися як окремі селяни, так і общини взагалі, на землях яких вугільні шари виходили на поверхню. У 1894 р. в слободі Кременна було 4 селян-

ські копальні, де видобували 80 тис. пудів вугілля на рік. Першу велику шахту тут побудували у 1895 р. Вона належала О. Алчевському, який орендував землю в сільській общині. У цьому ж році була введена в експлуатацію залізнична лінія Харків – Лисичанськ, що пройшла через Кременну. Вугільна шахта О. Алчевського 1899 р. стала власністю Олексіївського гірничопромислового товариства, правління якого знаходилося в Харкові. У 1901 р. на шахтах у Кременній працювало 350 робітників і було видобуто 1,2 млн. пудів вугілля (Довжук, І. В., 2003, сс. 71, 92).

У досліджуваний період серед великих вуглепромисловців хоча й було чимало одноосібних підприємців (Г. Шушпанов, А. Марков, І. Степанов, М. Пастухов, І. Кошкін, С. Прохоров та ін.), на перші місця почали висуватись акціонерні компанії. У 1880 р. ними було видобуто 506,4 млн. пудів вугілля (75,4 % від усього видобутку в Донбасі). Слідом за англійськими підприємцями (Новоросійським товариством) у вугільну промисловість Донбасу почали вкладати кошти французькі та бельгійські. Так, ряд вугільних шахт регіону контролювало «Французьке гірничопромислове товариство», виробничо-технічна потужність якого може бути проілюстрована наступними цифрами: у 1890–1891 рр. компанія продала споживачеві 20,8, у 1891–1892 рр. – 21,6 млн. пудів сировини. У подальшому розміри її збуту продовжували збільшуватися. Відомі шахти Риковського перейшли до товариства Риковських копалень (французький капітал), шахти Прохорова – до товариства Прохоровських копалень (бельгійський капітал). У 1896 р. бельгійське товариство Варваропільських кам'яновугільних копалень придбало у підприємця Чотчікова шахти «Анна» та «Олександр». Товариство побудувало 80 коксових печей системи «Коппе», електростанцію, механічну сортувальну. У 1897 р. стала до ладу шахта «Марія», а в 1899 р. – шахта «Ернест» (Щербань, А. Н., 1969, сс. 635–637).

На 1900 р. у Донецькому басейні визначилися наступні райони найбільшого зосередження великих кам'яновугільних копалень:

1. Грушевська – в Області Війська Донського, біля станцій Грушевка і Шахта. Видобуток антрациту. Найважливіші копальні: Г. Шушпанова (видобуток у 1900 р. 11,8 млн пудів вугілля), І. Кошкіна (6,4 млн пудів), Товариства І. Панченка (4,6 млн. пудів), Російського товариства пароплавства і торгівлі (4,3 млн. пудів).

2. Юр'ївська – навколо станції Юр'ївська, головним чином на північ і північний схід від неї. Найважливіші копальні: Карловська й Дмитріївська (21,8 млн. пудів), Павлівська, Лозово-Павлівська й Ольгинська (18,9 млн. пудів), Брянська

(16,1 млн. пудів), Успенська (14,0 млн. пудів), Петро-Миколаївська (11,9 млн. пудів), Орлово-Оленівська (9,9 млн. пудів), Кам'янська й Орловська (9,9 млн. пудів), Селезнівська (7,3 млн. пудів), Белянська (5,3 млн. пудів), Трудово-Юр'ївська Ю. Бабица (4,4 млн. пудів), Родаково-Юр'ївська, Дванадцятиротська й Новоіванівська (4,1 млн. пудів)

3. Голубівська – на північний захід від попереднього району, поблизу станцій Голубівка, Мар'ївка. Найважливіші копальні: Голубівська (24,0 млн. пудів), Золоте (9,2 млн. пудів), Петро-Мар'ївська (7,5 млн. пудів), Варваропільська однопименого товариства (4,9 млн. пудів), Лугансько-Донецька (4,7 млн. пудів).

4. Лисичанська – на північний захід від Голубівського району, уздовж південного берега Сіверського Дінця, неподалік від м. Лисичанськ. Найважливіша копальня – Лисичанська (9,8 млн. пудів).

5. Горлівська – поблизу станцій Горлівка, Микитівка, Костянтинівка, Волинцеве, Щербинівка. Найважливіші копальні: Корсунська (57,2 млн. пудів), Щербинівська (25,2 млн. пудів), Веровська (22,7 млн. пудів), Олександрівська (5,5 млн. пудів).

6. Кальміуська – на схід від станцій Юзівка, Руднична, Мандрикіно, на південь від станцій Щоглівка-2, Грачово, Ясинувата, Кринична, біля станцій Ханженково і Харцизьк. Більшість копалень розташовано на лівому березі р. Кальміус, в її верхів'ях. Найважливіші копальні: Новоросійського товариства (48,6 млн. пудів), Рутченківського товариства (28,9 млн. пудів), товариства Прохорівських кам'яновугільних копалень (25,3 млн. пудів), Катеринославського гірничопромислового товариства (21,8 млн. пудів), товариства Риковських кам'яновугільних копалень (20,9 млн. пудів), Російсько-Донецького товариства (18,7 млн. пудів), Вознесенська (16,6 млн. пудів), Берестово – Богодухівська (14,3 млн. пудів), Чулківська (6,7 млн. пудів), Новопродлівська (5,9 млн. пудів) (Тихонов, Б. В., 1988, с. 184–185).

Найбільшими підприємствами вугільної промисловості Донецького регіону були Корсунські шахти Південноросійського товариства, шахти Олексіївського гірничопромислового товариства й Олександрівські Новоросійського товариства, які разом давали 136 млн. пудів вугілля у рік. У 1899 р. було організоване Кримсько-Донецьке товариство кам'яновугільної і гірничої промисловості, яке почало розробку родовищ кам'яного вугілля у с. Кримське Слов'яносербського повіту на Катеринославщині (Довжук, І. В., 2003, с. 73).

Внаслідок концентрації промисловості утворилися великі монополістичні об'єднання, які в першому десятилітті ХХ ст. уже посіли панівне становище в економіці Наддніпрянської України. Серед цих об'єднань чільне місце належало синдикату «Продвугілля», який контролював понад 60 % видобутку кам'яного вугілля Донбасу й активно сприяв індустріальному розвитку регіону. Однак ситуація, яка склалась у вугільній промисловості Донбасу, не сприяла розвитку механізації та рівномірному зростанню продуктивності праці в цій галузі. Навіть у 1911 р., році промислового піднесення, не спостерігалось помітного підвищення продуктивності праці у вугільній індустрії регіону, хоча попит на мінеральне паливо було значним і загальний видобуток вугілля зростав.

Потреби країни в залізі й чавуні стимулювали розвиток металургійної промисловості. Центр металургії перемістився з Полісся на Донбас і Катеринославщину, де були значні запаси залізної руди й вугілля. Змінилися технологія, розміри і організаційні принципи виробництва. Розвиткові металургійної промисловості сприяв уряд Російської імперії. Недостатнє нагромадження капіталів у місцевих промисловців, технічна і в цілому економічна відсталість імперії, спонукали уряд вдаватися до зарубіжних інвестицій. Були створені сприятливі правові умови для надходження в Росію іноземних капіталів. У зв'язку з цим особливо активно іноземні капітали переводились у вигляді акціонерних у провідні галузі промисловості. Саме така форма діяльності була найбільш вигідною для інвесторів, бо давала змогу якомога довше зберігати капітал за країною-експортером. Було обмежено ввезення паротягів, металовиробів, а також підвищено митні тарифи на чавун, залізну руду тощо. Така урядова політика створила умови, за яких підприємцям було вигідніше вкладати кошти у переробну галузь, ніж у торговельну чи банківську. З середини 1880 рр. до кінця ХІХ ст. у Донецько-Криворізькому регіоні розвинулася потужна металургійна індустрія, котра посіла перше місце в Російській імперії за обсягом виробництва продукції.

Не зустрічаючи економічного опору, французький, англійський, німецький і бельгійський капітали захоплювали ключові позиції в кам'яновугільній, залізничній і металургійній промисловості України. До того ж місцеві промисловці, менш досвідчені у підприємництві, намагалися не ризикувати капіталами і зосереджували свою діяльність у майже безпрограшній харчовій промисловості. Цим самим вони звужували підприємницький простір, віддавали іноземцям досить прибуткові галузі

виробництва. У зв'язку з цим іноземні капіталісти здобули можливість збагачуватися за рахунок освоєння українських природних багатств. Багато іноземних підприємців, працюючи в українській промисловості, здобули за короткий час величезні капітали. У 1869 р. було створене англоросійське «Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного, сталевого і рейкового виробництва» під керівництвом Джона Юза. Маючи значні пільги від держави, він досить швидко збудував великий металургійний завод, навколо якого незабаром з'явилося робітниче містечко Юзівка. У 1871 р. завод дав першу плавку чавуну. Згодом він почав виробляти також залізо й сталь, що призначалися для будівництва підприємств машинної індустрії та залізниць.

Наприкінці XIX ст. продовжували розвиватися обсяги й номенклатура продукції металургійних заводів. Серед металургійних підприємств виділялися такі, як Юзівський, Сулинський, Дружківський, Донецько-Юр'ївський, Петровський, Ольховський, Краматорський, Кадіївський, Гартмана. Зокрема, у 1900 р. на Сулинському металургійному заводі було вироблено майже 3 млн. пудів чавуну і 1,8 млн. пудів сталі. На Всеросійській промисловій виставці 1896 р. в Нижньому Новгороді Сулинському заводу була присуджена золота медаль за введення доменної плавки і мартенівського виробництва на антрациті. Сулинський завод виробляв штабове й сортове залізо (1,7 млн. пудів у 1900 р.), яке вирушало до Харкова, Ростова-на-Дону, Воронежу, Москви. Неабиякого розвитку набули металообробка, виготовлення різноманітних чавунних і залізних виробів, особливо залізничних приладів. Загалом підприємство в 1900 р. виробило відповідної продукції на 6 млн. крб. (Просвірнов, З. И., 1972, с. 18, 20).

Дружківський завод був побудований поблизу залізничної лінії Слов'янськ–Харцизьк, південніше ст. Дружківка Донецьким товариством залізничного і сталеплавильного виробництва, що було засноване в грудні 1891 р. Першу домну задули у 1894 р., з 1895 р. почалася виплавка бесемерівської сталі, а з 1899 р. – мартенівської. Підприємство швидко набирало сили: на 1900 р. виплавка чавуну збільшилася до 5,9 млн. пудів, сталі до 6,1 млн. пудів. Товариство мало власні копальні в Криворізькому басейні, але більшу частину руди купувало. У 1900 р. завод використав для виплавки чавуну 5,9 млн. пудів коксу. У цьому ж році було виготовлено 4,1 млн. пудів рейок (третє місце в Україні) (Довжук, І. В., 2000, с. 27).

Після Дружківського заводу нові підприємства почали виникати вже не на околиці, а в глибині Донбасу, в оточенні великих кам'яновугіль-

них копалень. Так, біля станції Юр'ївка на залізничній лінії Дебальцеве – Луганськ, відкрився завод Донецько-Юр'ївського металургійного товариства, створеного в 1895 р. за ініціативою О. Алчевського (1836–1901) – відомого українського промисловця і банкіра, який фінансував гірничо-металургійні підприємства Донецького басейну. Підприємство отримало назву Донецько-Юр'ївського (Плетенцов, Г. А. и Ямковой, А. А., 1972, с. 4). Зазначимо, що перші роки існування Донецько-Юр'ївського заводу співпали з періодом промислового піднесення. Він був третім (за часом будівництва) великим металургійним підприємством Донецького басейну після Юзівського (1878 р.) і Дружківського (1894 р.) металургійних заводів. Услід за ним в Донбасі один за одним стали до ладу інші металургійні підприємства.

У 1896 р. було створене Нікополь-Маріупольське гірниче й металургійне товариство. Воно збудувало у відділі у 4 версти від Маріуполя й у 15 верст від Маріупольського порту, неподалік від ст. Сартани Катерининської залізниці, Маріупольський трубний завод. Завод належав переважно американським промисловцям. Тут виробляли не лише труби, а й чавун та сталь. Нормальній роботі підприємства перешкоджало те, що воно було розташоване за 550 верст від криворізької руди і за 100 верст від донецьких шахт. У 1899 р. діяли вже всі головні відділення заводу: мартени, домни, трубозварювальні й прокатні стани, ливарний і механічний цехи. Виплавка чавуну в 1900 р. досягла 4,8 млн. пудів, а сталі – 2,1 млн. пудів (Довжук, І. В., 2003, с. 93). На лівому березі р. Ольхової, дотоки Лугані, поблизу села Успенського, у 26 верстах від Луганська з 1897 р. діяв чавуноливарний завод Товариства доменних печей і фабрик на Ольховій, заснованого в Бельгії. Ольховський завод виробив у 1900 р. 4,7 млн. пудів чавуну, що становило 5,6 % усього виробітку чавуну в Російській імперії (Брандт, Б. Ф., 1898, с. 57–59).

Внутрішня структура металургійного виробництва Донецького басейну була обумовлена, перш за все, розвитком залізничного будівництва в Україні та Росії. Розбудова залізничних шляхів сприяла розвитку промисловості, а тим самим – і промислових центрів. Залізниці сполучали між собою українські міста, що сприяло їхньому розвитку, а також появі нових міст, зокрема в Донбасі. Важливим осередком вугільної і металургійної промисловості стала Макіївка. Саме тут у 1895 р. австрійський земельний банк і французька компанія «Сосьєте Женераль» заснували Макіївську вугільну компанію (Куromія, Г., 2002, с. 34). У 1899 р. у Макіївці була задута перша домна Макіївського заводу Генерального товари-

ства чавуноливарних, залізо- і сталеробних заводів у Росії (Генеральне товариство чавуноливарних..., арк. 2).

У 1895 р. почав свою діяльність казенний паротронний завод у Луганську, створений на базі Луганського чавуноливарного заводу, закритого в 1887 р. Підкреслимо, що ліквідація останнього поставила під загрозу економічний розвиток селища, яке тільки у 1882 р. разом з розташованим поблизу селом Кам'яний Брід офіційно отримало статус міста, а найближчим часом стало центром Слов'яносербського повіту (Инвестиционный портрет Луганской области, 2002, с. 3). У 1897 р. на правому березі Дніпра став до ладу завод бельгійського товариства Катеринославських залізоробних і сталеливарних заводів, що виплавив у 1900 р. 0,6 млн. пудів сталі. Він виготовляв вагони, мости тощо (Заспенко, Я. П., Чайковський, Ф. Г. та Яценко, Н. Г., 1977, с. 5–8).

У 1899 р. на лівому березі Дніпра, у передмісті Катеринослава (с. Амур) почав діяти Нижньодніпровський завод відомий як «Шодуар Б». Підприємство виробляло тільки готову сталь. Поруч з ним був заснований у середині 1890-х рр. металургійний завод Акціонерного товариства. У 1900 р. він виплавив 190 тис. пудів сталі й виробив майже 0,5 млн. пудів готового металу (в основному листового й паровичного), споживши 2,3 млн. пудів кам'яного вугілля.

Станом на 1913 р. найбільшими металургійними заводами були: Дніпровський, який у 1913 р. виплавив 25,5 млн. пудів чавуну, Олександрівський – 25 млн. пудів, Петровський – 21,3 млн. пудів, Юзівський – 16,9 млн. пудів, Донецько-Юр'ївський – 15,1 млн. пудів і Макіївський – 14,1 млн. пудів (Бакулев, Г. Д., 1953, с. 93). Металургійні заводи Донбасу, побудовані в останньому десятиріччі XIX ст., відзначалися достатньо високим технічним рівнем. Передусім помітно зросли розміри доменних печей (висота й місткість), що призвело до збільшення їхньої продуктивності. Якщо перша домна Сулинського металургійного заводу, яка була побудована в 1874 р., при висоті в 13,7 м і місткості в 142 куб. м мала добову продуктивність 3 тис. пудів чавуну, то в 1890-х роках на нових металургійних заводах Донецького басейну будувалися доменні печі заввишки 23–24 м, місткістю до 380 куб. м, виплавка яких за добу досягала 15 тис. пудів (Струмилин, С. Г., 1954, с. 369). На нових металургійних підприємствах були встановлені найбільш досконали в технічному відношенні повітродувні машини. На Донецько-Юр'ївському заводі вперше було здійснено живлення кожної домни окремо повітродувною машиною

У 1900 р. почалася економічна криза, яка охопила не тільки Російську імперію, а й усю Європу. До кінця 1902 р. ціни на український метал були нижчі від західноєвропейських. Це призвело до скорочення виробництва промислової продукції. Між підприємцями (особливо металургійної галузі) розгорнулася гостра боротьба за ринки збуту. Велосся змагання за розподіл казенних замовлень, які надавалися лише шести заводам-фаворитам, а саме: Дружківському, Юзівському, Петровському, Брянському, Дніпровському і Таганрозькому. Під час кризи представники кожної галузі промисловості почали збиратися на з'їзди для вирішення питання, як переборювати кризу. І серед багатьох рецептів боротьби з нею розглядався і такий, як організація картелів і синдикатів. Промисловці зазначили, що треба об'єднати збут продукції, створити загальні збутові організації, узяти ринок під контроль, не допускати його переповнення товаром. Так, у записці наради залізо заводчиків у 1902 р. говорилося, що «синдикати могли би вплинути на здешевлення виробництва. Зараз кожний завод робить усе. При правильному розподілі замовлень заводи могли би більше спеціалізуватися, що, звичайно, позначиться на їхній вартості» (Сметанин, С. И. и Конотопов, М. В., 2002, с. 168).

Економічна криза початку XX ст. прискорила процеси монополізації і концентрації промислового виробництва. Перші найбільші синдикати виникли в металургійній промисловості. Головною причиною був оптовий збут. Важко об'єднати збут предметів народного споживання. Тут неминуче існування багатьох торгових посередників. А споживачами металів були залізниці, військове міністерство, машинобудівні заводи, міста. Замовлення звичайно давалося на торгах, коли різні фірми пропонували свої умови для виконання замовлення, і замовник-покупець вибирав оптимальні. Припускалось, що замовники при цьому повинні конкурувати між собою, збиваючи ціни. Проте саме ці умови подання замовлень штовхали фірми до угод: щоб не знижувати ціни в інтересах замовника, краще було заздалегідь домовитися про верхню межу цін і навіть про розподіл замовлень. Зрозуміло, що це було можливим тільки за умови високої концентрації виробництва, коли конкурентами виступали лише декілька найбільших фірм. Але чорна металургія за концентрацією виробництва в 1900 р. посідала друге місце серед галузей промисловості Російської імперії, а концентрація виробництва на Півдні України була особливо високою і саме на торгах укладалися перші угоди про ціни й умови виконання замовлень.

Синдикуванню сприяли й інші обставини. До синдикатських угод заради підвищення цін штовхали високе імпорнтне мито. Імпорнтний чавун з накладеним на нього митом продавався в імперії вдвічі дорожче, ніж він коштував за кордоном, а це давало можливість відповідно підвищити ціни і на російський чавун. Сприяло синдикуванню і те, що українська промисловість була в руках іноземців. Іноземний капітал у Російській імперії представляла невелика група банків, під контролем яких знаходилося багато фірм, тому банки прагнули не допускати конкуренції між цими фірмами, об'єднуючи їх у синдикати.

Слід підкреслити, що об'єднання в синдикати дозволило покращити організацію виробництва й особливо – збуту продукції, скоротити витрати й тим створювало можливість для зниження цін. Крім можливості посилення спеціалізації виробництва, про що говорили самі організатори синдикатів, скорочувалися витрати на продаж продукції у зв'язку з її централізацією. Раніше комісійні витрати на реалізацію пуда заліза становили 5–6 коп., з утворенням синдикату «Продамет» вони знизилися до 1,5–2 коп. Тепер можна було направляти залізо споживачам з найближчого до них заводу, а це скорочувало витрати на транспорт у середньому на 6 коп. у розрахунку на 1 пуд продукції. Більше того, об'єднання в синдикат давало змогу закривати технічно відсталі підприємства й концентрувати виробництво на кращих (Сметанин, С. І. и Конотопов, М. В., 2002, с. 169).

Безпосереднім поштовхом до утворення синдикатів у металургійній промисловості стали економічна криза й падіння цін. Найбільшим з цих синдикатів став «Продамет», ядром якого, були заводи Півдня України. Крім того, до синдикату входили заводи прибалтійські («Беккер», Санкт-Петербурзький прокатний і «Фенікс»), центральні (Московський металевий і Вискунський), приволзькі (Урало-Волзький) і навіть деякі уральські (Камського товариства і Богословські). (Бакланова, И. А., 1963, с. 122). Утворений 1902 р. синдикат «Продамет» уже через кілька років охопив дві третини усього виробництва чавуну й сталі Південної України. Щоб тримати високий рівень цін на ринку, «Продамет» час від часу штучно скорочував або збільшував виробництво продукції.

Крім «Продамету», виникли монополістичні об'єднання для збуту окремих виробів металургійних заводів. У 1902 р. був організований синдикат південних підприємств для продажу спеціальних чавунів (феромарганцю, феросиліцію, дзеркального чавуну), у склад якого входило 6 підприємств Донбасу та Придніпров'я: Донецько-Юр'ївський, Дніпровський, Новоросійського товариства, Ольховський, Російсько-Бельгійський, Олександрійський. Синдикат зосередив збут майже 90 % загальноімперського виробництва спеціальних чавунів (Шполянський, Д. И., 1953, с. 100). У 1902 р. виник синдикат із продажу залізних труб «Трубопродаж». Він об'єднував 10 заводів, що діяли в Російській імперії, у тому числі 2 українських металургійних: Таганрозький і Нікополь-Маріупольський. Цей синдикат зосередив у своїх руках майже 100 % збуту водопровідних, газопровідних, фабричних, нафтопровідних труб. Керівна роль у синдикаті належала німецьким підприємцям.

Висновки. У другій половині XIX – на початку XX ст. після скасування кріпацтва 1861 р. та проведення низки реформ рушійною силою економічної модернізації, інтенсифікації виробництва підросійської України і, зокрема, її Південно-Східного регіону ставали підприємці. Наявність висококалорійного кам'яного вугілля у Донецькому кряжі, залізничного транспорту, дешевої робочої сили, а також споживачів готової продукції зумовили швидкий розвиток вугільної промисловості на Донбасі. Протягом 1861–1914 рр. сформувалися три потужних центри важкої промисловості: Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний та Нікопольський марганцевий, що сприяло індустріалізації всієї України. Результатом підприємницької діяльності значної верстви промисловців стало збільшення обсягів виробництва, створення великої кількості робочих місць, удосконалення організації та технології виробництва, підвищення його прибутковості. Проте позитивні наслідки модернізаційних процесів могли бути більш значними, якби цьому не перешкоджала колоніальна політика Російської імперії, яка разом з іноземними капіталістами нещадно експлуатувала природні та людські ресурси. Уроки розвитку вітчизняного підприємництва в історичній ретроспективі мають слугувати настановою для політиків, громадськості у їхній діяльності, щоб забезпечити українське суспільство від ціннісних покручів.

Бібліографічні посилання

Бакланова, И. А. и др., сост., 1963. *Монополии в металлургической промышленности России. 1900–1917. Документы и материалы*. Москва; Ленинград: АН СССР, Ленинградское отделение.

Бакулев, Г. Д., 1953. *Черная металлургия Юга России*. Москва: Металлургиздат.

Брандт, Б. Ф., 1898. *Иностранные капиталы. Их влияние на экономическое развитие страны*. Санкт-Петербург.

Генеральне товариство чавуноливарних, залізо-сталеливарних заводів в Росії, сл. Макіївка Макіївської волості Таганрозького округу Облaсті Війська Донського. Ф. 29. Костянтинівка: Державний архів Донецької області, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

Довжук, І. В., 2000. Металургійна промисловість Донбасу в кінці 80-90-х рр. XIX ст. *Вісник Східноукраїнського державного університету. Історичні науки*. Луганськ, № 2(24), с. 27.

Довжук, І. В., 2003. *Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.)*. Монографія. Луганськ: Видавництво Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля.

Закірова, С. Г., 2006. *Внесок підприємницьких верств Донбасу у соціально-економічний розвиток регіону (1861–1914 рр.)*. Дис. ... канд. іст. наук. Луганськ: Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля.

Заспенко, Я. П., Чайковський, Ф. Г. та Яценко, Н. Г., 1977. *В строю ветеранов. Краткий очерк истории Днепропетровского металлургического завода имени Коминтерна*. Днепропетровск: Промінь.

Инвестиционный портрет Луганской области, 2002. Луганск: Янтарь.

Куромія, Г., 2002. *Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки*. Київ: Основи.

Лаверычев, В. Я., 1974. *Крупная буржуазия в пореформенной России, 1861–1900*. Москва: Мысль.

Лазанська, Т. І., 1999. *Історія підприємництва в Україні: на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.* Київ: Інститут історії України НАН України.

Ляшенко, В. Г., 1998. *История предпринимательства в Украине (1861–1917)*. Донецк: ДИЭХП.

Плетенцов, Г. А. и Ямковой, А. А., 1972. *Коммунарск: историко-краеведческий очерк*. Донецк: Донбасс.

Просвирнов, З. И., 1972. *Очерки истории Сулинского металлургического завода*. Ростов-на-Дону: Ростовское книжное издательство.

Сметанин, С. И. и Конотопов, М. В., 2002. *История черной металлургии России*. 2-е изд. Москва: Палеотип.

Струмилин, С. Г., 1954. *История черной металлургии в СССР*. Москва: АН СССР.

Тихонов, Б. В., 1988. *Каменноугольная промышленность и черная металлургия России во второй половине XIX века*. Москва: Наука.

Шполянський, Д. І., 1953. *Монополії угольно-металургічної промисловості Юга Росії в на-чале XX века (к вопросу о соотношении монополии и конкуренции)*. Москва: АН СССР.

Щербань, А. Н., гл. ред., 1969. *История технического развития угольной промышленности Донбасса*. В 2 т. Київ: Наукова думка, т. 1.

References

Baklanova, I. A., comp., 1963. *Monopolii v metallurgicheskoy promyshlennosti Rossiya. 1900–1917* [Monopolies in the Metallurgical Industry of Russia. 1900–1917]. Documents and materials. Moscow; Leningrad: USSR Academy of Sciences, Leningrad Branch (in Russian).

Bakulev, G. D., 1953. *Chernaya metallurgiya Yuga Rossii* [Ferrous metallurgy of the South of Russia]. Moscow: Metallurgizdat (in Russian).

Brandt, B. F., 1898. *Inostrannye kapitally. Ikh vliyanie na ekonomicheskoe razvitiye strany* [Foreign capital. Its influence on the economic development of the country]. St. Petersburg (in Russian).

Dovzhuk, I. V., 2000. *Metallurhiyna promyslovist' Donbasu v kintsy 80-90-kh rr. XIX st.* [Metallurgical industry of Donbass in the late 80-90's of the XIX century]. *Visnyk Shkhdnoukrayins'koho derzhavnoho universytetu. Istorychni nauky* [Bulletin of East Ukrainian State University. Historical sciences]. Luhans'k, no. 2(24), p. 27 (in Ukrainian).

Dovzhuk, I. V., 2003. *Promyslovyy rozvytok Donbasu v systemi ekonomiky Naddnipyans'koyi Ukrayiny (kinets' XIX – pochatok XX st.)* [Industrial development of Donbass in the system of economy of the Dnipro Ukraine (end of XIX – beginning of XX century)]. Monograph. Luhans'k: Volodymyr Dahl Eastern Ukrainian National University Publish House (in Ukrainian).

Heneral'ne tovarystvo chavunolyvarnykh, zalizo-stalelyvarnykh zavodiv v Rosiyi, sl. Makiyivka Makiyivs'koyi volosti Tahanroz'koho okruhu Oblasti Viys'ka Dons'koho [General Society of Cast Iron, Iron and Steel Works in Russia, Makiyivka Suburb of

Makiyivka volost, Taganrog District, Don Troops Region]. Fund 29. Kostyantynivka: State Archive of Donetsk Oblast, inventory 1, file 1, p. 2.

Investitsionnyy portret Luganskoy oblasti [Investment portrait of Luganska Oblast], 2002. Lugansk: Yantar' (in Russian).

Kuromiya, H., 2002. *Svoboda i teror u Donbasi: Ukrayins'ko-rosiys'ke prykordonnya, 1870–1990-i roky* [Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s-1990s]. Kyiv: Osnovy (in Ukrainian).

Laverychev, V. Ya., 1974. *Krupnaya burzhuziya v poreformennoy Roscii, 1861–1900* [The big bourgeoisie in post-reform Russia, 1861–1900]. Moscow: Mysl' (in Russian).

Lazans'ka, T. I., 1999. *Istoriya pidpryyemnytstva v Ukrayini: na materialakh torhovo-promyslovoyi statystyky XIX st.* [History of Entrepreneurship in Ukraine: Based on the Materials of Trade and Industrial Statistics of the Nineteenth Century]. Kyi v: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine (in Ukrainian).

Lyashenko, V. G., 1998. *Istoriya predprinimatel'stva v Ukraine (1861–1917)* [History of Entrepreneurship in Ukraine (1861–1917)]. Donetsk: DIEKhP (in Russian).

Pletentsov, G. A., and Yamkovoy, A. A., 1972. *Kommunarsk: istoriko-kraevedcheskiy ocherk* [Kommunarsh: Historical and Local History Essay]. Donetsk: Donbass (in Russian).

Prosvirnov, Z. I., 1972. *Ocherki istorii Sulinskogo metallurgicheskogo zavoda* [Essays on the history of the Sulinsky Metallurgical Plant]. Rostov-na-Donu: Rostovskoe knizhnoe izdatel'stvo (in Russian).

Shcherban', A. N., ed. in chief, 1969. *Istoriya tekhnicheskogo razvitiya ugol'noy promyshlenosti Donbassa* [The history of the technical development of the coal industry of Donbass]. In 2 vols. Kyiv: Naukova dumka, vol. 1 (in Russian).

Shpolyans'kiy, D. I., 1953. *Monopolii ugol'no-metal-lurgicheskoy promyshlennosti Yuga Rossii v nachale XX veka (k voprosu o sootnoshenii monopolii i konkurentsii)* [Monopolies of the coal and metallurgical industry of the South of Russia at the beginning of the 20th century (on the question of the relationship between monopoly and competition)]. Moscow: AN SSSR (in Russian).

Smetanin, S. I., and Konotopov, M. V., 2002. *Istoriya chernoy metallurgii Rossii* [The History of Ferrous Metallurgy in Russia]. 2nd ed. Moscow: Paleotip (in Russian).

Strumilin, S. G., 1954. *Istoriya chernoy metallurgii v SSSR* [The History of Ferrous Metallurgy in the USSR]. Moscow: AN SSSR (in Russian).

Tikhonov, B. V., 1988. *Kamennougol'naya promyshlennost' i chernaya metallurgiya Rossii vo vtoroy polovine XIX veka* [Coal industry and ferrous metallurgy in Russia in the second half of the 19th century]. Moscow: Nauka (in Russian).

Zacirova, S. G., 2006. *Vnesok pidpryyemnyts'kykh verstv Donbasu u sotsial'no-ekonomichnyy rozvytok rehionu (1861–1914 rr.)* [Contribution of Enterprise Layers of Donbass to socio-economic Development of the Region (1861 – 1914)]. Abstract of PhD dissertation. Luhansk: Volodymyr Dahl Eastern Ukrainian National University (in Ukrainian).

Zaspenko, Ya. P., Chaykovs'kiy, F. G., and Yatsenko, N. G., 1977. *V stroyu veteranov. Kratkiy ocherk istorii Dnepropetrovskogo metallurgicheskogo zavoda imeni Kominternu* [In the ranks of veterans. A brief outline of the history of the Dnepropetrovsk Metallurgical Plant named after the Comintern]. Dnepropetrovsk: Promin' (in Russian).

LCC DK508.832

**The Problem of Emigration
and Deportation in the Fate
of Academician Community
of the Kamianets-Podilskyi State
Ukrainian University***

Yu. V. Teliachyi

D. Sc. in History, Professor
ORCID: 0000-0003-0565-2211
yute@ukr.net

*The State Service of Education Quality of Ukraine,
18 Isaakiana Street, Kyiv, Ukraine, 01135*

V. R. Adamskyi

PhD in History, Associate Professor
ORCID: 0000-0001-6770-1184
v.adam@ukr.net

*Khmelnyskyi Humanitarian-Pedagogical Academy,
139 Proskurivskoho Pidpillia Street, Khmelnytskyi,
Ukraine, 29013*

B. S. Kryshchuk

PhD in Pedagogy, Associate Professor
ORCID: 0000-0002-9999-5356
kryshchuk84@gmail.com

*Khmelnyskyi Humanitarian-Pedagogical Academy,
139 Proskurivskoho Pidpillia Street, Khmelnytskyi,
Ukraine, 29013*

Abstract. The problem of further development of the national university structure in the context of the European integration processes of the Ukrainian educational system and its internal transformation significantly foregrounds research studios, in which the subject of retrospective approaches has being developed various aspects of the topic, including the fate of representatives of professorial teaching corporations and studentship in the event of defeat of national liberation struggles the beginning of the 20th century and the establishment of the Soviet form of statehood in Ukraine. This process has been analyzed on the example of the Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University, which was founded on the eve of Hetman P. Skoropadskyi with the direct participation of representatives of government structures, local self-government and public institutions. The authors used the problem-chronological and

historical-typological methods, which provided a distinction in the topic of research of certain problems. The change of political regimes in Ukraine has led to the use of the historical-comparative method, and the biographical has allowed to ascertain the activity of concrete activists in a fractious period of history. It was emphasized that at the end of 1920, the academician community of the Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University faced the problem of further life choices. It has been noted that a part of the staff of the educational institution, based on the previous experience of Bolshevik governance in Podillia, has made a decision in favor of emigration. It has been proved that 18 members of the corporation sent abroad from among the professors, private associate professors and assistants, were headed by rector I. Ohienko. Students were a separate group. The challenges of everyday life have been described in the conditions of emigration being, and attempts have been demonstrated to overcome them. I. Ohienko's active position in solving urgent questions concerning the assignment of members of the professorial corporation to European scientific centers has been shown with purpose to complete the researches begun at home and their employment in educational institutions organized in the camps of the interned. Great efforts were also made by I. Ohienko to help students continue their studies at European Higher Education Centers. Despite the unstable political and difficult financial situation, these tasks have been successfully implemented to a certain extent. With the rest of the projects and programs it looked less important. It has been demonstrated that the expectations of those representatives of the corporation that remained in Ukraine, in order to contribute to the development of the educational system in its national forms by its own work, in view of the general strategy of the Bolshevik Party to unify all spheres of social and political life, have not been justified. Some representatives of the corporation were included in the list of prominent figures of science and culture, which the Soviet authorities preferred to deport abroad at the end of 1922 – early 1923 has been shown. The precondition of this process has been proved by the fact that the communist education system was oriented to satisfy the needs of the state, Bolshevik model of socialism, but much less to improve social relations. As a result, political purges and permanent terror, including deportation, have become an inalienable and key method of «sovietization» of the intelligentsia in scientific and educational institutions.

Keywords: Professorial-teaching corporation; Bolsheviks; Ukrainian revolution.

Received 01.03.2019

Reviewed 13.05.2019

Accepted 29.07.2019

* The article prepared in accordance with the tasks of research work no. 0115U004580 "National-cultural revival in Podillya (beginning of the twentieth century)".

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 109–124

doi 10.15421/26190109

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 378.4.091-047(477)(09)

**Проблема еміграції та депортації
у долі академічної спільноти
Кам'янець-Подільського
державного українського
університету***

Ю. В. Телячий

Доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000-0003-0565-2211

yute@ukr.net

*Державна служба якості освіти України,
вул. Ісаакяна, 18, м. Київ, Україна, 01135*

В. Р. Адамський

Кандидат історичних наук, доцент

ORCID: 0000-0001-6770-1184

v.adam@ukr.net

*Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія,
вул. Проскурівського підпілля, 139,
м. Хмельницький, Україна, 29013*

Б. С. Кришук

Кандидат педагогічних наук, доцент

ORCID: 0000-0002-9999-5356

kryshchuk84@gmail.com

*Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія,
вул. Проскурівського підпілля, 139,
м. Хмельницький, Україна, 29013*

Анотація. Проаналізовано завершальний етап функціонування Кам'янець-Подільського державного українського університету, коли восени 1920 р. професорсько-викладацька корпорація та студентство постало перед непростим для себе вибором, що був детермінований остаточним утвердження в краї більшовицької владної моделі. У цьому контексті з'ясовано причини, що спонукали багатьох представників академічної спільноти вдатися до еміграції, переважно до країн Центральної та Східної Європи, а також зроблено спробу дослідити долю тих репрезентантів науково-освітньої інституції, які залишилися в Україні, сподіваючись на продовження розбудови національної системи університетської освіти. Показано, що надії останніх, з огляду на загальну стратегію більшовицької партії щодо уніфікації усіх сфер суспільно-політичного життя, не виправдалися, а натомість окремі представники корпорації були включені до списку видатних діячів науки і культури, котрі безпосередньо відчували дію радянського репресивного механізму, пов'язаного із підготовкою та проведенням депортації наприкінці 1922 – на початку 1923 рр.

Ключові слова: професорсько-викладацька корпорація; більшовики; Українська революція.

Надійшла до редколегії 01.03.2019 р.

Прорецензована 13.05.2019

Рекомендована до друку 29.07.2019

* Статтю підготовлено відповідно до завдань науково-дослідної роботи 0115U004580 «Національно-культурне відродження на Поділлі (початок XX століття)».

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 109–124

doi 10.15421/26190109

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 378.4.091-047(477)(09)

**Проблема эмиграции и депортации
 в судьбе академического общества
 Каменец-Подольского
 государственного украинского
 университета***

Ю. В. Телячий

доктор исторических наук, профессор

ORCID: 0000-0003-0565-2211

yute@ukr.net

*Государственная служба качества
 образования Украины,
 ул. Исаакяна, 18, г. Киев, Украина, 01135*

В. Р. Адамский

кандидат исторических наук, доцент

ORCID: 0000-0001-6770-1184

v.adam@ukr.net

*Хмельницкая гуманитарно-
 педагогическая академия,
 ул. Проскуровского подполья, 139,
 г. Хмельницкий, Украина, 29013*

Б. С. Кришук

кандидат педагогических наук, доцент

ORCID: 0000-0002-9999-5356

kryshchuk84@gmail.com

*Хмельницкая гуманитарно-
 педагогическая академия,
 ул. Проскуровского подполья, 139,
 г. Хмельницкий, Украина, 29013*

Аннотация. Проанализирован завершающий этап функционирования Каменец-Подольского государственного украинского университета, когда осенью 1920 г. профессорско-преподавательская корпорация и студенты встали перед непростым для себя выбором, который был детерминирован окончательным утверждения в крае большевистской властной модели. В этом контексте выяснены причины, побудившие многих представителей академического сообщества прибегнуть к эмиграции, преимущественно в страны Центральной и Восточной Европы, а также предпринята попытка исследовать судьбу тех репрезентантов научно-образовательной институции, которые остались в Украине, надеясь на продолжение развития национальной системы университетского образования. Показано, что надежды последних, учитывая общую стратегию большевистской партии по унификации всех сфер общественно-политической жизни, не оправдались, а взамен отдельные представители корпорации были включены в список выдающихся деятелей науки и культуры, которые непосредственно испытали действие советского репрессивного механизма, связанного с подготовкой и проведением депортации в конце 1922 – в начале 1923 гг.

Ключевые слова: профессорско-преподавательская корпорация; большевики; Украинская революция.

Поступила в редколлегию 01.03.2019

Прорецензирована 13.05.2019

Рекомендована в печать 29.07.2019

* Статья подготовлена в соответствии с задачами научно-исследовательской работы 0115U004580 «Национально-культурное возрождение на Подолье (начало XX века)».

Formulation of the problem. The Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University, which appeared in the times of the national liberation struggle of 1917–1920 thanks to the joint efforts of representatives of local intelligentsia, self-governing bodies of the region and government structures, today attracts considerable attention of scientists. This fact has a well-defined explanation. The higher educational establishment in Podillia region not only represented the model of the national educational institution, designed to prepare highly-qualified specialists in different fields of knowledge for state needs, but also became a significant factor that directly or indirectly influenced the course of many events of the important period in the Ukrainian political history. Therefore, objective knowledge of the main problems of the state-building process that took place at the beginning of the 20th century is possible, in particular, through the description and disclosure of various aspects of the multidimensional life of this scientific-educational institution.

Analysis of scientific researches and publications. The problem of the formation and activity of the Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University in various historical periods has been investigated by scholars, including V. Bidnov, O. Zavalniuk, I. Ohienko, V. Serhiichuk, M. Tymoshyk etc.

The aim of the study. In this article, the authors aim, on the basis of the unknown archival materials, to analyze the final stage of the functioning of the University under the conditions of definitive strengthening of Soviet power in Podillia region. Actually, we are interested in motivational factors that, on the one hand, led one part of the staff to make decisions in favour of emigration and, accordingly, to trace their further adaptation, caused by the new life challenges, seeking the opportunities for continuing work and study in educational sphere. On the other hand, we found out the reasons behind the choice of the completely different position related to the desire to stay in the home country, hoping to serve the development of the educational system in its national forms.

Presenting of the main material. In the context of study of our issues, it should be emphasized that for the first time, the Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University collided with the Soviet practice of realization of the basic principles of educational policy in April 1919, when the Red Army once again occupied the strategic centre of Podillia region. The communist experience of this period in defining the structural forms of functioning of the system of higher education was only a copy of appropriate approaches that were used in the Russian Federation. The normative base, which regulated various aspects of the inner life of higher schools and determined

their place in the system of public education, was duplicated on the local ground virtually unchanged. In the format of our study, it is worth emphasizing the importance of the adoption by the temporary workers' and peasants' government of Ukraine in January 1919 of two decrees – «On the Separation of Church from State and School from Church» (Pro vidokrem-lennya tserkvy ..., 1919), and «On the Transfer of All School Establishments to the Department Of Education» (Pro peredachu vsikh ..., 1919). Based on these legal acts, the People's Commissar of Education of the Ukrainian SSR V. Zatonskyi during his visit to the educational institution in the spring of 1919 personally ordered to close the theological faculty (Bidnov, V., 1997).

However, solving much more important issues related to the very possibility of preserving the power, the Bolsheviks at this stage objectively did not have the opportunity to more seriously intervene into the university life, more over to monitor the practical implementation of the innovations they initiated. Taking into account these circumstances, the professorial corporation was particularly in no hurry to carry out destructive instruction for the educational process, at least in their entirety. That is why the Council of Professors of the Theological Faculty, having heard the information of the dean on April 25, 1919, on the demand of the head of the central educational department to close the unit, in its decision limited only to the appeal to the Council of Professors of the educational institution with the request to provide relevant directives on this issue for further reaction (State Archives of Khmelnytskyi Oblast Fund R–582. Inventory 1. File 41, p. 12). The latter at the meeting on April 30, taking into account «verbal instruction of the Commissioner of Public Education», also dwelt on a fairly moderate decision: «To terminate temporarily lecturing at the Faculty of Theology, with the abolition of the faculty itself, to wait until the official order was received from the Ministry» (State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–582. Inventory 1. File 10, p. 36).

Actually this time the state power confined itself to the initiated changes in the question of bringing the internal structure of the university to the requirements of the new standards. For more, the Bolsheviks did not have enough time or forces. True, in the context of conducting the general policy that did not exclude the use of repressions to nationally-minded intelligentsia, the Communists arrested V. Bidnov and L. Biletskyi. The first one mentioned, when the professional revolutionaries left the city again, they intended to shoot the prisoners, but they did not have time to do it because of the devastating bombardment (Bidnov, V., 1997).

Instead, the third arrival of Soviet troops in Kamianets-Podilskyi, which took place in the middle of July 1920, was characterized by much more aggressive attitude of the Bolsheviks towards the educational institution, right up to the proposal of V. Zatonyskyi to eliminate the institution as such (Tymoshyk, M., 2000). It is clear that this affected many important aspects of the life of the institution, including its organizational and structural forms.

Thus, already in the first order of the University of July 28, 1920, signed by the authorized of the high school A. Volianskyi, who actually represented in the educational establishment the institution of political commissar, again referred to the closure of the theological faculty from July 11, the liquidation of cases of which was charged to the Economic Board, and on the academic issues – to the Council of the University. For practical realization of this task they gave a little more than two weeks (State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–582. Inventory 1. File 41, p. 2). Two days later, during the development of the initiated processes, the commissar issued the following order, which dissolved all the commissions and institutions that existed at the faculty (Herynovych, V., 1927). There were a lot of them during the activity of the unit. In particular, a circle of «Studio of Pure Christianity» functioned there, at the meetings of which various issues of church life were discussed and debates were held between the representatives of various religious faiths, the commission on the translation of the Holy Writ, which since late December 1919 acted not under the Ministry of Confessions of the UPR, but at the theological faculty (Zavalniuk, O. M., 2008).

If the change of the curricula required certain time to bring them in accordance with the new educational tasks and political-ideological guidelines, then the planned structural reforms were tried by the Bolsheviks rather promptly. Already on July 31, the meeting of the professorial council of the theological faculty was set up, on which the only question on the elimination of the training unit was put forward (State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–582. Inventory 1. File 37a, p. 54).

The order of comprehensive realization of the new tasks this time was monitored not only by the political commissar, but also by the representatives of local authorities. In accordance with the order of the chairman of the revolutionary committee of Kamianets district, on August 7, the head of the department of separation of the church from the state I. Huba was appointed in the structure of the governing bodies, and he was entrusted with the proper functions (State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–1128. Inventory 1. File 8, p. 6).

For the sake of objectivity, it should be noted that in the effort to clearly fulfill the goals of educational and party bodies for the transfer of the educational institution to the Soviet platform, the high school official at the same time tried with a balanced approach to deal the issues related to the preservation of the university achievements of the previous period. In particular, in September 1920, the Economic Council considered a special request by A. Volianskyi whether the university church could be considered a museum, and whether it was possible to move the art cabinet there. The decision of the Council was in line with the commissioner's resolution: «According to the resolution, the university church should be considered the museum, where the whole cabinet of art should be transferred» (State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–582. Inventory 1. File 114, p. 1).

That is, if it was not possible to preserve the church itself, the proposed authorized method saved many valuable church things, preserving them as museum exhibits.

In mid-September 1920, Soviet troops again left Kamianets-Podilskyi. But only for a short time. Exactly in two months they returned again. It was evident from this that this time for a long. The hard reality was understood by the overwhelming majority of the teaching staff of the university. For those of them who did not organically perceive the new orders, the only way remained was emigration. That's how greater part of the professorial corporation of the educational institution did, in particular, the rector of the educational institution I. Ohienko. For them, rather difficult period of adaptation to the new realities of the European world began in the context of finding the best ways to continue the struggle for national independence. Also a lot of students, whose position was characterized by the clearly defined patriotic mood decided to emigrate.

According to I. Ohienko, eighteen members of the corporation from among the professors, private associate professors and assistants left Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University (TsDAVO of Ukraine. Fund 2582. Inventory 2. File 84, p. 6). Twelve of them were attached to the Ministry of National Education of the Ukrainian Peoples Republic. Among them, in particular, were V. Bidnov, L. Biletskyi, S. Bachynskyi, L. Bachynskyi, V. Dobrovolskyi, A. Cherniavskyi, D. Kolomiitsev, I. Shermetynskyi, M. Chaikivskyi, P. Tabinskyi, Lino and Ryndyk (TsDAVO of Ukraine. Fund 2582. Inventory 2. File 173, p. 17). Somewhat later, in April 1921, as a result of the petition of I. Ohienko to the Ministry of Public Education of the UPR, associate professor E. Arkhyphenko was also affiliated with the permission of holding the post from March 19, 1921

(TsDAVO of Ukraine. Fund 2582. Inventory 2. File 87, p. 3).

As for the student contingent, statistics are not so clear. According to T. Olesiuk, the head of the Ukrainian Student Community in Warsaw, it was estimated that about 1,500 young people in Poland were willing to continue their studies at higher educational institutions in Europe (TsDAVO of Ukraine. Fund 2582. Inventory 2. File 63, p. 19). Some of the former students of the Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University were in Tarnow and entered the local student community (State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–582. Inventory 1. File 40, p. 3), the others found temporary shelter in the internment camp in Czestochow, while some others settled in Warsaw and other Polish cities. Altogether, during this period, fourteen student communities were organized abroad (Olesiyuk, T., 2004).

Documentary materials of this period, discovered in the funds of Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine and the State Archive of Khmelnytskyi Oblast, allow to partially reconstructing the range of problem issues that the best sons and daughters of Ukraine had to solve abroad.

It is clear that the situation of I. Ohienko, as well as of the majority of professors-teachers staff and the students, was uncertain. On the one hand, I. Ohienko continued to be considered the rector of Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University, because in May 1920, according to the statute, he was elected to the post for the following four years (Biletskyi, L. T., 2013). On this basis, I. Ohienko took every possible step not only to establish the work of the administration of the educational institution on solving the most urgent problems, but also to develop important projects for the future. In the petition of March 24, 1921, signed by the director of the department of general affairs of the Ministry of Education of the UPR M. Shuhaievskyi, we learn, in particular, that the Commission for the elaboration of the new statute of Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University, even in the conditions of exile, did not stop its work (State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–582. Inventory 1. File 40, p. 27).

For realization of educational affairs at the disposal of I. Ohienko there were insignificant finances. Evidence of this is the official statements of the secretary of the Board of Directors of the University D. Kolomiitsev about the money spent (State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–582. Inventory 1. File 40, p. 15).

On the other hand, I. Ohienko was substantially limited in his actions. The reason for this was not only the circumstances of the financial nature. The bright example of this aspect is noted in his letter to

the Minister of National Education of the UPR of March 16, 1921, which refers to the possible scholarly trip of M. Shadlun abroad. «Attached to this letter by Mr. Shadlun of 2/III 1921, I have the honor to inform that I cannot satisfy the request of Mr. Shadlun of sending him abroad for scientific work on behalf of Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University, first of all, that the University did not officially leave Kamianets-Podilskyi, and secondly, that for such a trip the resolution of the Professorial Council of the corresponding faculty is required. But, supposing the considerations of Mr. Shadlun appropriate, I kindly ask to satisfy them and issue the proper certificate to Mr. Shadlun» (State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–582. Inventory 1. File 40, p. 12–12 zv.).

In a letter to V. Petro I. Ohienko again recognized the obvious fact: «Kamianets-Podilskyi University also works under the Bolsheviks regime, but it is very difficult for the professors» (TsDAVO of Ukraine. Fund 2582. Inventory 2. File 84, p. 6–6 zv.).

So, as we can see, I. Ohienko evaluated the situation fairly objectively, fully understanding the limits of his own competence under the conditions of emigration and possible range of issues to be solved.

The problem was further aggravated by the fact that the Ukrainian educational community was compelled to be based on internment camps in different cities. Under these conditions, it was impossible to talk about the establishment of any system work.

Having suffered from material and financial difficulties, professors and teachers of Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University, who were abroad, had to look for various opportunities to ensure their further existence. The rector of the University I. Ohienko received a lot of appeals with the request to provide financial assistance to somehow survive the difficult times. In the letter dated December 16, 1920, the priest P. Tabinskyi wrote: «Without taking into consideration the fact that in Kamianets city I participated in many institutions, namely: except the University, in the Theological Seminary, the Diocesan Church Council, the First Ukrainian Orthodox Parish and in the Translation Commission for the translation of the Scriptures, but all my maintenance was not great; it was enough for food only, and there was not enough clothes. I especially feel the lack of clothes now and it badly reflects on my business, because «on clothes» people meet you. Would you be so kind to raise in the Council of Ministers of the Ukrainian People's Republic the question of giving me some funds for the purchase of necessary clothing» (TsDAVO of Ukraine. Fund 2582. Inventory 2. File 21, p. 21).

Some colleagues independently looked for a way out of the difficult situation, leaving their regular

posts at the institution. For example, on March 1, 1921, the corresponding application to the rector of the University was written by S. Bachynskyi (TsDAVO of Ukraine. Fund 2582. Inventory 2. File 22, p. 5), which was satisfied in five days (TsDAVO of Ukraine. Fund 2582. Inventory 2. File 6, p. 10).

True to tell, it should be admitted that it was practically the only case of leaving the professorial corporation on the own initiative.

The vast majority of teachers, trying to find the best way out of the difficult situation, tried to get the official trip to European research centers in order to complete the studies that had begun in their homeland. One of the first with such a request to I. Ohienko from Lviv appealed L. Biletskyi. On this document, the rector of the educational establishment has made a positive resolution (TsDAVO of Ukraine. Fund 2582. Inventory 2. File 21, p. 4).

With the same request for a scholarly trip to the University of Vienna, former assistants of the educational establishment M. Vikul, Dobrovolskyi, A. Cherniavskyi, L. Bachynskyi and Fedosiiv addressed the Council of the Republic. In order to objectively study this question, professor V. Bidnov appealed to I. Ohienko to find out the rector's opinion about the need for such a step for the educational institution (State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R-582. Inventory 1. File 40, p. 20–20 zv.). After a short discussion, the Council of the Republic unanimously adopted the decision that recognized the need to send young scientists abroad, for which the Ministry of Public Education undertook to prepare a relevant draft legislation (TsDAVO of Ukraine. Fund 2582. Inventory 2. File 46, p. 13).

The desire to use time rationally to deepen their own knowledge in a certain area of scientific cognition partly neutralized the factor of financial support of the business trip and pushed it to the background. The example of this is the request, made by the assistant librarian of the fundamental library of the Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University L. Bykovskyi, set forth in the appeal to I. Ohienko. «In the effort to make productive use of the time of emigration, in the direction of obtaining higher bibliological education, I have the honour to ask you, Mr. Rector, to send me for studies on bibliology into one of the relevant higher educational institutions in Germany. For my part, I dare to express my desire to pass this course at the Bibliological Institute in Leipzig. I can make the business trip at my own expense. In case of satisfaction of my sincere request, I ask you to give me corresponding travel documents both to the institute and to the representative of the government of the UPR in Germany» (State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R-582. Inventory 1. File 40, p. 22).

On this document I. Ohienko personally imposed the resolution: «I know L. Bykovskyi as a capable person; he deserves this business trip. 20/XI. Rector of the University Professor I. Ohienko» (State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R-582. Inventory 1. File 40, p. 22).

It should be mentioned that I. Ohienko tried to support in the organization of scientific trips not only employees of the professors' and teachers' corporation of headed by him educational institution. He did not remain indifferent to the requests received from the unauthorized people, and, being sure of the need for assistance, took appropriate measures to positively resolve the issues. This is exactly the case with M. Shadlun, who requested assistance for the trip to one of the scientific centers for the purpose of studying mining (State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R-582. Inventory 1. File 40, p. 31).

Some proposals as for the finding ways to get out of difficult situation came from other members of the corporation. About one of the possible variants, we learn from the message of V. Bidnov, addressed to the Ministry of Education of the Ukrainian Peoples Republic, dated November 29, 1920. «Owing to the military events in the territory of Ukraine, in Tarnow, and in general in Galicia, there are now many researchers-professors of Kamianets-Podilskyi University. Having settled abroad without money and work, they address to the Ministry of Education asking for help and, living in the impossible material conditions, spend in vain their time that can be used in the interests of the Ukrainian school and culture. For this purpose, it is necessary to mobilize these fugitives for forced labor – compilation of textbooks or necessary books for our schools. In order for them to have the opportunity to work, they must be assigned with the monthly salary (at least five thousand marks) and the term to which they must complete their work. If the work is not completed to the specified period, then the researcher does not receive more assistance, and the University will not give him the fee until it is returned to the state treasury what was given to him as the help in completing his full work» (State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R-582. Inventory 1. File 21, p. 8–9).

As for himself, V. Bidnov expressed readiness during three months ... to make one textbook for secondary schools or the history of the Middle Ages, or the history of the Ukrainian church (State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R-582. Inventory 1. File 21, p. 9).

Partly the representatives of the professors-teaching corporation of the Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University managed to find employment for a certain period in their specialty in educational institutions organized in the camps for the

interned people. Thus, in June 1921, at the Lantsut camp, the Ukrainian People's University, the gymnasium and a number of educational institutions were founded, where the financial law was taught by Kh. Lebid-Yurchyk, the history of Ukraine by V. Bidnov, the higher mathematics by M. Chaikivskyi (Sribnyak, I., 1997).

Unlike the teaching staff, the students had much smaller possibility of variation activity. Therefore, having found themselves abroad in the camps for the interned people in Poland, they, «guided by the hot love to their Motherland and the desire to serve it in the future,» made significant efforts to: «1) complete their education, 2) to enter directly the circle of the European culture and science; 3) to comprehend and understand the life of the peoples of Europe» (Serhiychuk, V., 2010).

The number of people willing to study in high schools was measured by hundreds. Several lists have been preserved for today, which testify to this fact. Some of them directly pointed out the educational institutions, where they began to study (TsDAVO of Ukraine. Fund 2582. Inventory 2. File 63, p. 4–5), others mentioned only the list of names and surnames (TsDAVO of Ukraine. Fund 2582. Inventory 2. File 63, p. 8–9, 68–68 verso).

On December 14, 1920, at the general student meeting in the city of Częstochow, the Council of student representatives of Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University was elected as the body of the «emigrated Ukrainian students of higher educational institutions of Ukraine». It developed and unanimously adopted the special memorandum addressed to the Government of the Ukrainian People's Republic, which clearly defined the thoughts and urgent desires of Ukrainian youth for the nearest perspective. Here is its content: «... taking as the starting point – the ensuring the national culture and political-state independence of Ukraine, through the education of Ukrainian professional forces, Ukrainian students ... unanimously decided: 1) at all costs, to continue academic work abroad; 2) to elect and authorize the Council of student representatives to draw up and submit to the government the memorandum in which to seek the means for the pursuit of academic work; 3) to ask the government to establish the educational fund for the education of Ukrainian cultural forces abroad and the improvement of professional knowledge among these students; 4) to ask the government to mobilize emigrated students in one of the university cities of Western Europe, such as Prague, Vienna, Warsaw, Krakow and others, or to place them in the faculty groups at higher relevant schools abroad, with the opportunity under the guidance of their emigrated professors, as leaders (organizers); 5) without waiting for the response to the

government's memorandum, to authorize the Council of student representatives to immediately start the self-organization of the emigrated student centre around the single student cell in Częstochow, the «Councils of student representatives», which is authorized to speak on all matters of Ukrainian students in emigration; 6) to authorize the Council of student representatives to take care of the material provision of both physical and academic students' needs in emigration, including the use of the physical power of the united society» (TsDAVO of Ukraine. Fund 3646. Inventory 1. File 2, p. 7–8).

Besides, respecting I. Ohienko and believing in his practical assistance in solving the topical issues of youth, the chairman of the Council of student representatives O. Maliuta separately addressed the rector of the university «who has already put so much forces and care for students and Ukrainian culture, that you have given your authoritative voice before the Supreme power of the Republic and the Council of People Ministers in the realization of the desires of Ukrainian students in emigration» (Rohovyy, V., and Serhiychuk, V., 2005).

The response to this appeal from I. Ohienko was the prompt communication with the rectors of the Warsaw and Krakow Universities about the facilitation of providing opportunities for further continuing education. «Your Magnificence! The last November Bolshevik invasion of Ukraine forced a large number of Ukrainian citizens to leave Kamianets-Podilskyi and seek refuge in friendly Poland. Among such fugitives from Kamianets-Podilskyi now in Tarnow there are 18 professors, associate professors and assistants of Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University. In the times of the destruction of culture, we are now experiencing, we feel pity for every cultural force; it is unacceptable to stay for the mentioned 18 university employers without scientific work in Tarnow, and therefore I appeal to Your Magnificence with the sincere request to give your permission to the professors, associate professors and assistants to use the libraries and laboratories of the entrusted to you University. Together with the professors, many students left Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University, now they are in Częstochow. Considering it harmful to the general culture, so that the youth grew without any education, I appeal to your Magnificence with the sincere request to help Ukrainian students and allow them to enter the University of Warsaw. Please send your kind response to the city of Tarnow, hotel Bristol, No. 6. With great respect to you, Professor I. Ohienko, Rector of Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University. City of Warsaw. 28. XII. 1920 No. 139» (TsDAVO of Ukraine. Fund 3646. Inventory 1. File 2, p. 10–10 verso).

The next day, trying to use all the possibilities to solve the problem of assistance to the students, I. Ohienko addresses the head of the Ukrainian diplomatic mission in Poland with a similar request (TsDAVO of Ukraine. Fund 3646. Inventory 1. File 2, p. 9–9 verso).

Not relying solely on the sent correspondence, I. Ohienko personally visits the rectors of the leading Polish higher schools, trying to accelerate solving of the problem in the positive direction with his own presence. About the results of this trip, he informed the Board of student representatives in writing (TsDAVO of Ukraine. Fund 3646. Inventory 1. File 2, p. 5–5 zv.).

Obviously, V. Serhiichuk and V. Rohovyi assume, that due to the initiative of I. Ohienko, the issue of financial support was closely followed both by the ministers and by the Head of the Directorate S. Petliura himself. Considering on January 16, 1921 the bills of the Ministry of National Education of the UPR regarding the provision of 400000 Polish marks to assist Ukrainian students in Warsaw, the finance committee of the Ministry of Finance found it possible to speak out for the loan of 250000 Polish marks, provided that these funds will be paid to the Warsaw University as a payment for the right to study Ukrainian students in it (Serhiychuk, V., and Rohovyy, V., 2007). Besides, the Ministry of Education initiated the draft legislation to provide students with a scholarship of 3600 Polish marks monthly as study aid (TsDAVO of Ukraine. Fund 2582. Inventory 2. File 46, p. 16). This was an important step that enabled the Ukrainian youth to engage in science.

Thus, the activity of I. Ohienko under the difficult conditions of emigration was directed to supporting the representatives of professors-teachers Corporation and the students in solving their diverse problems under the new conditions of living. Much effort was made to help young people continue their studies at European higher educational centers. In spite of the unstable political and difficult financial situation, these tasks have been successfully realized to a certain extent. The situation with the rest of the projects and programs looked less relevant.

For those representatives of the professors-teachers Corporation of Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University, who decided to stay in their native land, it was necessary to adapt again to the new realities of life. At the same time, the collective tried to publicly demonstrate its readiness to work in the new circumstances. On the eve of the change of power, the professorial Council heard the statement by the students' representative M. Oliinyk, in which it was argued that the Council of student representatives will continue to work energetically to ensure the normal conditions of the educational process and

generally stand guard on the interests of academic life. The adopted decision was fully in line with these sentiments: the information was accepted and taking into consideration the departure of some professors, the deans of the faculties were proposed to change the timetable so that there were no free hours between lectures (State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–582. Inventory 1. File 44, p. 23).

On December 6, 1920, the Regional Revolutionary Committee at the University reinstated the post of political commissioner. Due to the absence of A. Volianskyi, D. Mizin was appointed of temporary duties (Adamskyi, V. R., 2009). His first steps toward managing the high school were not something new. He literally reproduced all the norms, which at one time were promulgated by his predecessor. In this context, the next closure of the theological and juridical faculties by many workers of the educational institution was perceived as a fully predictable solution (Zavalniuk, O., 1992).

However, the reorganizational processes on this did not end. In February 1921, in the context of introducing the foundations of the new system of education, the collegium of Ukrainian department of education liquidated the University, establishing instead the Institutes of Public Education and Agricultural Institute (State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–302. Inventory 1. File 10, p. 34–34 verso).

It is clear that the realities of the Soviet actuality in the educational sphere have become a serious trial for the professors and lecturers. Almost all of them had to develop new courses in the basic disciplines of the humanitarian cycle that would correspond to the new patterns of curricula. However, the readiness of venerable professors to adapt the theoretical material to the requirements of the Soviet standards in the educational sphere for the development of national culture and science has not always been a persuasive argument for the central authorities in the question of decision-making as for their further fate. By approving the faculty plans in March 1921 before the end of the educational year, the sector of preparation of teachers of Ukrainian department of education also wanted to obtain direct texts of specific disciplines and submit for approval all pedagogical staff with the presentation of curriculum vitae of every teacher of the University (State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–302. Inventory 1. File 3, p. 13).

For the properly prepared documents, issued by the administration of Kamianets-Podilskyi Institute of Public Education, the answer from Kharkiv was quite predictable. The educational department announced that it refuses in further work in the educational institution for eight teachers (State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–302. Inventory 1. File

3, p. 48). Besides, Yu. Sitsynskyi was allowed to lecture, but the question of his approval also remained open (State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–302. Inventory 1. File 3, p. 48 verso).

The abundant attention from the Bolsheviks to the representatives of the national intelligentsia, whose previous life and professional experience did not fit into the canons of the latest standards, was felt continuously. Everyone looked for their own way out of this situation. For example, Yu. Sitsynskyi continued to work in the educational institution, taking active part in the religious, cultural and public life of the region. He repeatedly organized students' natural-archaeological excursions on the outskirts of Kamianets (State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–12. Inventory 1. File 12, p. 40), was engaged in the collection and study of historical-cultural monuments of ethnography and archeology, which were kept in the cabinet of art of Kamianets-Podilskyi Institute of Public Education.

Instead, I. Oksiuk concentrated entirely on church affairs, having left the institute. In June 1922, at the Kazan Council, he was given the post of the Bishop of Kamianets-Podilskyi Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (Nesterenko, 2008). With his direct participation the influence of Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in Podillia region has become widespread. In particular, at that time, 45 Ukrainian parishes were registered in Podillia region. The Ukrainian church was visited by more than 10 % of all believers (Vinyukova, V., 1997).

Under the conditions of the further retreat on the «economic front», the party authority took on tougher position in political-ideological issues. At the XII Party Conference of the Russian Communist Party (Bolsheviks), held in August 1922, H. Zinoviev declared in the full voice the style the Bolsheviks elected against their opponents: «We cannot say and we mustn't say that we, in any case, refuse from repressions» (Zinov'ev, G., 1922).

As a result of this strategy, the repressive component of the political process grew incredibly, yet in 1922, it resulted, in particular, in the deportation of representatives of intellectual work, known today as the «philosophical steamship». Its victims were also workers of the reorganized Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University.

The idea of banishment of intellectuals abroad belonged directly to V. Lenin. Today this thesis is shared by the overwhelming majority of scholars (Prystayko, V., Pshennikov, O., and Shapoval, Yu., 1997). The position of the leader of the Bolsheviks was determined by at least two common factors. Firstly, appearing as an architect of the new policy towards the old intelligentsia, he basically considered its involvement into the socialist construction only as

one of the forms of class struggle. In order to achieve the goal set before him by the revolution, V. Lenin considered it legitimate to force them to «keep silence». It is desirable in all areas of creative work. And especially in those that affected the very foundations of the dictatorship of the proletariat. It was for this reason that he categorically insisted on the abolition of the administrative autonomy of higher schools (Pokrovskiy, M., N., 1990) and the inclusion of the educational institutions into the general system of Soviet institutions and organizations.

Secondly, the specific situation in the country at the beginning of 1922 in the sphere of democratic freedoms was rather difficult. Despite the attempts of the Bolsheviks to keep control of all more or less significant social processes, the elements of the liberalization of spiritual life, which were allowed by the authorities in the introduction of the New Economic Politic, began to worry to death. Thus, registered private publishing houses published magazines, containing materials that totally ignored the principles of Marxist methodology; at the universities departments, in the scientific societies the non-party professors lectured on various topics, after which public discussions were held; the representatives of some branches of the national economy gathered at professional congresses, where they discussed professional problems, resorted to some critical remarks to the Soviet authorities regarding the implementation of tactical tasks of economic and social nature, etc. (Zinov'ev, G., 1922).

These processes developed so rapidly that the Bolsheviks again began to speak with the usual terminology of the period of the civil war. The high school, along with co-operation, religion, and other spheres of social life, was classified as reference points through which «petty-bourgeois elements» tried to capture the positions conquered by the Communists (Bubnov, A., 1923). There was the necessary to respond in some way to these challenges. Thus, along with the mobilization of the party forces on the «ideological front of the struggle with counterrevolution», deportation was one of the means, aimed at curbing intellectuals.

V. Lenin not only grounded the expediency of the idea of banishment of dissenters, he was the first to make rigorous practical steps in order to streamline the regulatory framework, which would provide legal grounds for «politely removing to the countries of bourgeois «democracy» teachers and members of the scientific societies, who kept to all kinds of «mysticism and idealism» so-called «educated citizenship» (Lenin, V. I., 1922a). «Propaganda, or agitation, or participation in the organization, or assistance organizations that act (propaganda and agitation) in the direction of helping that part of the international

bourgeoisie that does not recognize the equality of the communist system of property, which is replacing capitalism and seeks to forcibly overthrow it by means of either intervention, or blockade or espionage, or financing of the press, etc., is punished by the supreme penalty, with the replacement, under some circumstances that mitigate guilt, to imprisonment or expulsion abroad» (Lenin, V. I., 1922a), – this is the additional paragraph for the authorship of V. Lenin, which he sent to the People's Commissar of Justice D. Kurskyi on May 17, 1922, to be included as an organic part into the introductory law of the Criminal Code of the Russian SFSR.

«The operation» of banishing inexorable in their vital principles intellectuals was considered by the party authority on a large scale. Since the development of the elements of the democratic process was the threat to the very foundations of the new state system, the planned action was to cover other Soviet republics, despite the fact that the latter *de jure* were recognized as independent. The decision was made by the top authority of the Russian Communist Party (Bolsheviks) and was sent to the local authority bodies «for efficient execution». At the same time, it seemed that the party oriented the regions even on the approximate number of deportees. That's why, it is no coincidence that quantitatively different lists (Moscow, Petrograd, Ukrainian) were almost identical in this regard (Glavatskiy, M. E., 1995).

If the theoretical elaboration of the repressive measure was carried out by the party authorities, then the whole preparation and practical implementation of the plan entirely relied on the bodies of the State Political Administration. It was they who were obliged to pick up the necessary contingent of representatives of mental labor, who were considered hopelessly lost for the communist ideology.

The control over the course of the process, according to the decision of the Politburo of the Central Committee of June 8, 1922, relied on the specially formed commission composed of I. Unshlikht, D. Kurskyi and L. Kameniev (*Vypiska iz postanovleniya*, 1922). This commission was also instructed to study and approve the final list of candidates for expulsion.

In Ukraine, the process of «staffing» of the list was not easy. V. Lenin personally took care of this region. However, on August 3, the Ukrainian list was sealed by V. Mantsev and sent to the Bolshevik center. It included the representatives of various fields of scientific knowledge, who represented the largest cultural-educational centers of Ukraine – the cities of Kyiv, Kharkiv, Odesa, Katerynoslav. Podillia region was presented with the separate group – five teachers of higher educational institutions, the religious figure and human rights activist. Actually from Kamianets-

Podilskyi, the rector of the Agricultural Institute M. Baier, the member of the Institute of Public Education K. Koperzhnyskyi and the bishop of Kamianets and Ushytsia of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church Y. Oksiiuk were included into the list.

Why these dwellers of Kamianets-Podilskyi got into the list remains to some extent a mystery. Indeed, in the local high schools, there worked a lot of professors who, in their civic position, no less «deserved» to be included as candidates for expulsion. First of all, they were P. Klepatskyi, Yu. Sitsynskyi, M. Vasylkivskyi, Ye. Stashevskyi, S. Haievskyi and others.

Let's try to analyze the content of the lapidary characteristics that were drawn up for each exile, and thus understand the logic of the actions of the local Cheka agents. K. Koperzhnyskyi: «Young scientist. Great nationalist, son of a priest. In nationalism comes to the absurdity – divorced with his wife as she was Russian. In political relation he is certainly harmful by the ideas that he practiced» (Adamskyi, V. R., 2007).

Everything seems pretty frank. In addition, taking into account his previous activity on the support of the Directory, which was expressed, in particular, in active public advocacy and explanatory work (Selo, 1918; 1919), everything becomes more or less clear.

Y. Oksiiuk: «He is expelled from the faculty staff because of the organization of the autocephalous movement. Currently he is consecrated in the bishopric. Type of a person, which, of course, is harmful in all respects and who should be detained in the first place» (Adamskyi, V. R., 2007).

Again, taking into account the fact that the initial policy of the official authorities towards the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church was undergoing substantial adjustments and adopting more rigorous approaches, tightly linking the activity of the latter with the Petliura movement, the Cheka agents had good reasons for including the bishop in the disgraceful list. On-site documents provided additional assurances of confidence. In the secret circular to the heads of the districts, developed by the People's Commissariat of Internal Affairs, was pointed to the urgent collection of information about autocephalous movement, paying particular attention to its connection with nationalist elements (State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–336. Inventory 3. File 1, p. 141).

M. Baier: «Head of the department of geodesy. At the same time, he is the rector of the agricultural institute in Kamianets. He took active part in the Petliura movement, and during Petliura worked in the Department of Farming. Uproarious person» (Adamskyi, V. R., 2007).

As we can see, this characteristic is not distinguished by special categorical tone. In the national liberation competitions practically all professors-teachers Corporation of the local high school took active part. However, this possible, from the point of view of the Cheka agents «negative» was overshadowed by the weighty affairs of the scientist in solving many urgent and necessary cases of Soviet construction. They knew about these facts as they were widely known even to the population of the region. Thus, M. Baier was one of the organizers of the opening on the basis of the Agricultural Institute of geodesic courses (State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–302. Inventory 1. File 16, p. 206–206 verso), acted as an editor of jubilee literary-scientific collections, dedicated to the anniversary of the October Revolution (State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–302. Inventory 1. File 22, p. 38), standing at the origins of the creation of the working faculty (State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–336. Inventory 1. File 84, p. 97–97 verso), etc.

Why did the rector of the educational institution got into the cohort of expelled candidates? Obviously, the Bolsheviks themselves gave the objective answer to this question. Ukrainian Cheka agents simply were not ready for this «operation». That's why the lists were made in a slapdash way, and the subjective factors played fundamentally important role. It was clarified somewhat later, when a special commission, consisting of Mantsev, Yermoshchenko, Zatonskyi and Lebid was created by the decision of the Small Bureau of the All-Ukrainian Central Executive Committee for more thorough study of cases on expulsion abroad of a number of people and the final correction of the list (TsDAGO of Ukraine. Fund 1. Inventory 20. File 1018, p. 74). When the commission once again reviewed the lists, it turned out that «many of the arrested were victims of private reckonings» (TsDAGO of Ukraine. Fund 1. Inventory 1. File 992, p. 129).

However, none of the dwellers of Kamianets-Podilskyi, like the vast majority of the candidates on the Ukrainian list, was sent abroad. The party functionaries in the Ukrainian SSR, after being properly publicized and arrested in mid-August, became clear that in the event of the expulsion of active social activists, they would thus objectively strengthen the intellectual forces of Ukrainian emigration. That's why, some adjustments were made in the preliminary plan. Ukrainians were mostly deported in the remote provinces of the Russian Federation, or they were forced to move independently to other cities of Ukraine.

K. Koperzhnskyi moved to Kyiv, where he worked under the guidance of academician V. Peretz.

He was issued a scientific trip from Kamianets-Podilskyi Institute of People's Education (State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–302. Inventory 1. File 222, p. 39 zv.). In November 1922, by the decision of the Bureau of the Institute, it was extended until July of the following year, but without proper maintenance (State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–302. Inventory 1. File 222, p. 114 zv.).

Y. Oksiuk, in spite of the numerous appeals of the believers to the local executive committee, to leave the bishop in the county, because his church activity «did not violate the state orders regarding the revolution» (State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–336. Inventory 1. File 112, p. 47), was forced to move to Poltava region. In 1923, the community of the Lubensk church chose Oksiuk as their spiritual guide (Zavalniuk, O., 2006).

As for M. Baier, he managed not only to stay in the city, but even to maintain his position. The local authorities personally pleaded for the rector of the Agricultural Institute. On September 11, 1922, the Small Plenum of the district executive committee, having considered the issue on the request of M. Baier about leaving him in Kamianets-Podilskyi, made a positive decision: «Taking into account the previous activity of M. Baier as the rector of the Agricultural Institute, initiator of the opening of the working faculty, the organizer of pest control, active participant in our Soviet press on the questions of agriculture, his participation in public work, loyalty to the Soviet power in the past, and his benefit as a public figure and a worker of science, and also because he was entered by the district congress on the red board for his useful work, it is considered useful and possible to leave him stay in Kamianets-Podilskyi for the further work, about which to raise the petition in the centre» (State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–336. Inventory 1. File 10, p. 99–99 verso).

Conclusions. Thus, the fate of the Kamianets-Podilskyi intellectuals under the conditions of the consolidation of the Soviet model of statehood was quite similar. The scientific-educational elite, which did not accept the requirements of the entire ideologization of the spiritual sphere, as well as the changes in conceptual- world-view beliefs, was doomed to directly feel the effect of the repressive machine. The communist system of education was focused on meeting the needs of the state, implementing the Bolshevik model of socialism, but much less on improving social relations. As a result, political purges and permanent terror, including deportation, have become an inalienable and key method of «sovietisation» of the intelligentsia in scientific-educational institutions.

Бібліографічні посилання

Адамський, В. Р., 2007. Українська наукова еліта як об'єкт політичних репресій на початку 1920-х років. Педагогічний дискурс, № 2, с. 10–20.

Адамський, В. Р., 2009. Інститут політичного комісара в структурі Кам'янець-Подільського державного українського університету. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, т. 13, с. 41–55.

Біднов, В., 1997. Перші два академічні роки українського державного університету в Кам'янці-Подільському (Уривок із спогадів). *Кур'єр Кривбасу*, № 69–70, с. 64–74.

Білецький, Л. Т., 2013. *Мої спомини (1917 – 1926 рр.)*. Кам'янець-Подільський: Медобори–2006.

Бубнов, А., 1923. Идеология буржуазной реставрации в первоначальный период нэпа. *На идеологическом фронте борьбы с контрреволюцией*. Москва: Красная новь, с. 11–34.

Вінюкова, В., 1997. Становлення Української Автокефальної Православної Церкви на Поділлі (1917–1930 рр.). В: Баженов, Л. В., Борисевич, С. О., Винокур, І. С. та ін., ред-ри, 1997. *Кам'янецьчина в контексті історії Поділля*. Кам'янець-Подільський: Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, т. 1, с. 125–126.

Геринович, В., 1927. До історії Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. *Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти*, № 2, с. 1–24.

Главацкий, М. Е., ред., 1995. Кандидаты на высылку. Списки «антисоветской интеллигенции». В: Главацкий, М. Е., ред., 1995. *Хрестоматия по истории России 1917–1940*. Москва: Аспект Пресс, с. 241–249.

Державний архів Хмельницької області. Ф. Р–12, оп. 1, спр. 12.

Державний архів Хмельницької області. Ф. Р–302, оп. 1, спр. 3.

Державний архів Хмельницької області. Ф. Р–302, оп. 1, спр. 10.

Державний архів Хмельницької області. Ф. Р–302, оп. 1, спр. 16.

Державний архів Хмельницької області. Ф. Р–302, оп. 1, спр. 22.

Державний архів Хмельницької області. Ф. Р–302, оп. 1, спр. 222.

Державний архів Хмельницької області. Ф. Р–336, оп. 1, спр. 10.

Державний архів Хмельницької області. Ф. Р–336, оп. 1, спр. 84.

Державний архів Хмельницької області. Ф. Р–336, оп. 1, спр. 112.

Державний архів Хмельницької області. Ф. Р–336, оп. 3, спр. 1.

Державний архів Хмельницької області. Ф. Р–582, оп. 1, спр. 10.

Державний архів Хмельницької області. Ф. Р–582, оп. 1, спр. 114.

Державний архів Хмельницької області. Ф. Р–582, оп. 1, спр. 21.

Державний архів Хмельницької області. Ф. Р–582, оп. 1, спр. 37а.

Державний архів Хмельницької області. Ф. Р–582, оп. 1, спр. 40.

Державний архів Хмельницької області. Ф. Р–582, оп. 1, спр. 41.

Державний архів Хмельницької області. Ф. Р–582, оп. 1, спр. 44.

Державний архів Хмельницької області. Ф. Р–1128, оп. 1, спр. 8.

Выписка из постановления Политбюро ЦК РКП(б) по докладной записке ГПУ «Об антисоветских группировках среди интеллигенции» от 8 июня 1922 г. В: Макарова, В. Г. и Христофорова, В. С., ред-ры, 2005. *Высылка вместо расстрела. Депортация интеллигенции в документах ВЧК-ГПУ. 1921 – 1923*. Москва: Русский путь, с. 81–82.

Завальнюк, О. М., 2008. Кам'янець-Подільський державний український університет і церковне відродження Поділля (1919–1920 рр.). В: Зінько, Ю. А., відп. ред., 2008. *Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне*. матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції: До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору. Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, с. 119–126.

Завальнюк, О., 1992. Кам'янець-Подільське Кирило-Мефодіївське братство і боротьба за самостійну українську православну Церкву в 1919–1920 роках. В: Чернець, В. Г. та ін., ред., 1992. *Культура України і слов'янський світ*. Науково-практична конференція. Тези доповідей та повідомлень. Київ, ч. 1, с. 22–26.

Завальнюк, О., 2006. *Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918–1921 рр.)*. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА.

Зиновьев, Г., 1922. Возрождение буржуазной идеологии и задачи партии. В: *Всероссийская конференция РКП (большевиков). 4–7 августа 1922 г.* Москва, с. 24–58.

Ленин, В. И., 1922. Дополнения к проекту вводного закона к уголовному кодексу РСФСР и письма Д. И. Курскому. В: Ленин, В. И., 1970. *Полное собрание сочинений*. 5-е издание. Москва: Политиздат, т. 45, с. 189–191.

Ленин, В. И., 1922. О значении воинствующего материализма. В: Ленин, В. И., 1970. *Полное собрание сочинений*. 5-е издание. Москва: Политиздат, т. 45, с. 23–33.

Нестеренко, В. А., 2008. До питання про українізацію православної Церкви на Поділлі у 1920-ті роки. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, т. 11, с. 335–347.

Олесіюк, Т., 2004. Кам'янець – золотий вінець (Спомини з 1918 – 1919 років). В: Олесіюк, Т., 2004.

Соборна Україна. Наукові розвідки і спомини. Київ: Українська Видавнича Спілка, с. 538.

Покровский, М., Н., 1924. Чем был Ленин для нашей высшей школы. В: Виноградова, Л. Б. и Полковникова, Е. Ф., сост., 1990. *Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине*. В 10 т. Москва: Политиздат, т. 6, с. 230–233.

Пристайко, В., Пшенніков, О. та Шаповал, Ю., 1997. Шлях на Соловки (Виповнилось 60 років розстрілів соловецьких в'язнів). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, № 1-2, с. 45–79.

Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви, 1919. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 19 січня 1919 р. В: В: Євсєєв, О. І., ред., 1959. *Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1959 рр.* Збірник документів. В 2-х т. Київ: Державне видавництво політичної літератури, т. 1, сс. 28–30.

Про передачу всіх шкільних закладів у відання відділу освіти, 1919. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 25 січня 1919 р. В: Євсєєв, О. І., ред., 1959. *Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917–1959 рр.* Збірник документів. В 2-х т. Київ: Державне видавництво політичної літератури, т. 1, с. 30.

Роговий, В. та Сергійчук, В., 2005. Початки творення української еліти у таборах інтернованих у Польщі (до 85-річчя заснування Української студентської громади у Варшаві і Спільки українських студентських громад у Другій Речі Посполитій). *Українознавство* – 2006. Київ: Українська Видавнича Спілка, с. 149–161.

Село (Видання Подільської губерніальної народної управи). (1918–1919). № 46–47. с. 3–4; № 7. с. 4–5; № 10. с. 24; № 16. с. 2–3.

Сергійчук, В., 2010. «Акт першорядної життєвої необхідності» (до 90-річчя заснування українських

студентських громад у Польщі). *Соборна пам'ять України*. Календар-альманах – 2010. Київ: ПП Сергійчук М. І., с. 45–52

Сергійчук, В., і Роговий, В., 2007. Роль Івана Огієнка в організації допомоги українському студентству в еміграції. *Науковий збірник, присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка*. Київ: Київська православна богословська академія УПЦ КП, с. 185–193.

Срібняк, І., 1997. *Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921 – 1924 рр.)*. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги.

Тимошик, М., 2000. *«Лишусь навіки з чужиною...»*. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. Київ: Наша культура і наука; Вінніпег: Український православний Собор Св. Покрови.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 2582, оп. 2, спр. 6.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 2582, оп. 2, спр. 21.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 2582, оп. 2, спр. 22.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 2582, оп. 2, спр. 46.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 2582, оп. 2, спр. 63.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 2582, оп. 2, спр. 84.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 2582, оп. 2, спр. 87.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 2582, оп. 2, спр. 173.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 3646, оп. 1, спр. 2.

Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, оп. 20, спр. 1018.

Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, оп. 1, спр. 992.

References

Adamskyi, V. R., 2007. Ukrayins'ka naukova elita yak ob'yekt politychnykh represiy na pochatku 1920-kh rokiv [Ukrainian Scientific Elite as an Object of Political Repression in the Early 1920-s]. *Pedahohichnyy dyskurs [Pedagogical discourse]*, no. 2, pp. 10–20 (in Ukrainian).

Adamskyi, V. R., 2009. Instytut politychnoho komisara v strukturi Kam"yanets'-Podil's'koho derzhavnoho ukrayins'koho universytetu [Institute of Political Commissar in the Structure of Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University]. *Osvita, nauka i kul'tura na Podilli [Education, science and culture on Podillya]*. Kamianets-Podilskyi: Oiiium, vol. 13, pp. 41–55 (in Ukrainian).

Bidnov, V., 1997. Pershi dva akademichni roky ukrayins'koho derzhavnoho universytetu v Kam"yantsi-Podil's'komu (Uryvok iz spohadiv) [The First Two Academic Years of the Ukrainian State University in

Kamianets-Podilskyi (Excerpt from memories)]. *Kurier Kryvbasu*, no. 69–70, pp. 64–74 (in Ukrainian).

Biletskyi, L. T., 2013. *Moyi spomyny (1917 – 1926 rr.) [My Recollections (1917–1926)]*. Kam"yanets'-Podil's'kyy: Medobory–2006 (in Ukrainian).

Bubnov, A., 1923. Ideologiya burzhnaznoy restavratsii v pervonachal'nyy period nepa [Ideology of Bourgeois Restoration in the Initial Period of the NEP]. In: *Na ideologicheskoy fronte bor'by s kontrrevolyutsiey*. Moscow: Krasnaya nov', pp. 11–34 (in Russian).

Central State Archives of Public Organizations of Ukraine (TsDAGO of Ukraine). Fund 1. Inventory 1. File 992.

Central State Archives of Public Organizations of Ukraine (TsDAGO of Ukraine). Fund 1. Inventory 20. File 1018.

Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (TsDAVO of Ukraine). Fund 2582. Inventory 2. File 6.

Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (TsDAVO of Ukraine). Fund 2582. Inventory 2. File 21.

Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (TsDAVO of Ukraine). Fund 2582. Inventory 2. File 22.

Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (TsDAVO of Ukraine). Fund 2582. Inventory 2. File 46.

Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (TsDAVO of Ukraine). Fund 2582. Inventory 2. File 63.

Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (TsDAVO of Ukraine). Fund 2582. Inventory 2. File 84.

Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (TsDAVO of Ukraine). Fund 2582. Inventory 2. File 87.

Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (TsDAVO of Ukraine). Fund 2582. Inventory 2. File 173.

Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (TsDAVO of Ukraine). Fund 3646. Inventory 1. File 2.

Glavatskiy, M. E., ed., 1995. Kandidaty na vysylku. Spiski «antisovetskoy intelligentsii» [Candidates for Expulsion. Lists of the «Anti-Soviet Intelligentsia»]. In: Glavatskiy, M. E., ed., 1995. *Khrestomatiya po istorii Rossii 1917–1940* [A reader on the history of Russia 1917–1940]. Moscow: Aspekt Press, pp. 241–249 (in Russian).

Herynovych, V., 1927. Do istoriyi Kam"yanets'-Podil's'koho instytutu narodnoyi osvity [To the history of the Kamyanets-Podilskyi Institute of Public Education]. *Zapysky Kam"yanets'-Podil's'koho instytutu narodnoyi osvity* [The Notes of the Kamyanets-Podilskyi Institute of Public Education], no. 2, pp. 1–24 (in Ukrainian).

Khmelnysky: State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–1128. Inventory 1. File 8.

Khmelnysky: State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–12. Inventory 1. File 12.

Khmelnysky: State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–302. Inventory 1. File 10.

Khmelnysky: State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–302. Inventory 1. File 16.

Khmelnysky: State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–302. Inventory 1. File 222.

Khmelnysky: State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–302. Inventory 1. File 22.

Khmelnysky: State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–302. Inventory 1. File 3.

Khmelnysky: State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–336. Inventory 1. File 10.

Khmelnysky: State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–336. Inventory 1. File 112.

Khmelnysky: State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–336. Inventory 1. File 84.

Khmelnysky: State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–336. Inventory 3. File 1.

Khmelnysky: State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–582. Inventory 1. File 41.

Khmelnysky: State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–582. Inventory 1. File 10.

Khmelnysky: State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–582. Inventory 1. File 114.

Khmelnysky: State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–582. Inventory 1. File 37a.

Khmelnysky: State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–582. Inventory 1. File 40.

Khmelnysky: State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–582. Inventory 1. File 44.

Khmelnysky: State Archives of Khmelnytskyi Oblast. Fund R–582. Inventory 1. File 21.

Lenin, V. I., 1922a. Dopolneniya k proektu vvodnogo zakona k ugodnomu kodeksu RSFSR i pis'ma D. I. Kurskomu [Supplement to the Draft Introductory Law with the Criminal Code of the Russian SFSR and Letters to D. I. Kurskyi]. In: Lenin, V. I., 1970. *Polnoe sobranie sochineniy* [Full composition of writings]. The 5th edition. Moscow: Politizdat, vol. 45, pp. 189–191 (in Russian).

Lenin, V. I., 1922b. O znachenii voinstvuyushchego materializma [About the Importance of Warlike Materialism], In: Lenin, V. I., 1970. *Polnoe sobranie sochineniy* [Full composition of writings]. The 5th edition. Moscow: Politizdat, vol. 45, pp. 23–33 (in Russian).

Nesterenko, V. A., 2008. Do pytannya pro ukrajinizatsiyu pravoslavnoyi Tserkvy na Podilli u 1920-ti roky [To the Question of Ukrainization of the Orthodox Church in Podillia Region in the 1920-s]. *Osvita, nauka i kul'tura na Podilli* [Education, science and culture on Podillia]. Kamianets-Podilskyi: Oiium, vol. 11, pp. 335–347 (in Ukrainian).

Olesiyuk, T., 2004. Kam"yanets' – zolotyy vinets' (Spomyny z 1918 – 1919 rokiv) [Kamianets – Golden Crown (Recollections from 1918–1919)]. In: Olesiyuk, T., 2004. *Soborna Ukrayina. Naukovi rozvidky i spomyny* [Holistic Ukraine. Scientific intelligence and memories]. Kyiv: Ukrayins'ka Vydavnycha Spilka, p. 538 (in Ukrainian).

Pokrovskiy, M., N., 1924. Chem byl Lenin dlya nashey vysshey shkoly [What Lenin was for Our High School]. In: Vinogradova, L. B., and Polkovnikova, E. F., comp., 1990. *Vospominaniya o Vladimire Il'iche Lenine* [Memories about Vladimir Ilyich Lenin]. In 10 vols. Moscow: Politizdat, vol. 6, pp. 230–233 (in Russian).

Pro peredachu vsikh shkil'nykh zakladiv u vidannya viddilu osvity, 1919. [On the Transfer of All School Establishments to the Department of Education, 1919]. The Decree of the Provisional Workers' and Peasants' Government of Ukraine dated January 25, 1919. In: Yevsyeyev, O. I., ed., 1959. *Kul'turne budivnytstvo v Ukrayins'kiy RSR. Vazhlyvishi rishennya Komunistychnoy partiyy i Radyans'koho uryadu*. [Important decisions of the Communist Party and the Soviet Government] 1917–1959. Collection of documents. In 2 vols. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo politychnoy literatury, vol. 1, p. 30 (in Ukrainian).

Pro vidokremlennya tserkvy vid derzhavy ta shkoly vid tserkvy, 1919 [About the Separation of Church from State and School from Church, 1919]. The Decree of the Provisional Workers' and Peasants' Government of

Ukraine dated January 19, 1919. In: Yevsyeyev, O. I., ed., 1959. *Kul'turne budivnytstvo v Ukrayins'kiy RSR. Vazhlyvishi rishennya Komunistychnoy partiyi i Radyans'koho uryadu*. [Important decisions of the Communist Party and the Soviet Government] 1917–1959. Collection of documents. In 2 vols. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo politychnoy literatury, vol. 1, pp. 28–30 (in Ukrainian).

Prystayko, V., Pshennikov, O., and Shapoval, Yu., 1997. Shlyakh na Solovky (Vypovnylos' 60 rokiv rozstriliv solovets'kykh v'yazniv) [The way to Solovki (60 years of executions of the Solovky prisoners)]. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB [From the archives of VUCHK-GPU-NKVD-KGB]*, no. 1–2, pp. 45–79 (in Ukrainian).

Rohovyy, V., and Serhiychuk, V., 2005. Pochatky tvorennia ukrayins'koyi elity u taborakh internovanykh u Pol'shchi (do 85-richchya zasnuvannya Ukrayins'koyi student-s'koyi hromady u Varshavi i Spilky ukrayins'kykh student-s'kykh hromad u Druhiy Rechi Pospolytyi) [The Beginnings of the Creation of the Ukrainian Elite in the Interns' Camps in Poland (to the 85th Anniversary of the Foundation of the Ukrainian Student Community in Warsaw and the Union of Ukrainian Student Communities in the Second Polish-Lithuanian Commonwealth)]. *Ukrainoznavstvo–2006*. Kyiv: Ukrainska Vydavnycha Spilka, pp. 149–161 (in Ukrainian).

Selo, 1918, no. 46–47, pp. 3–4; 1919, no. 7, pp. 4–5; no. 10, p. 24; no. 16, pp. 2–3.

Serhiychuk, V., 2010. «Akt pershoryadnoyi zhyttyevoyi neobkhidnosti» (do 90-richchya zasnuvannya ukrayins'kykh student-s'kykh hromad u Pol'shchi) [«The Act of Immediate Vital Necessity» (to the 90th Anniversary of the Founding of Ukrainian Student Communities in Poland)]. *Soborna pam'yat' Ukrayiny*. Kyiv: PP Serhiichuk M. I., pp. 45–52 (in Ukrainian).

Serhiychuk, V., and Rohovyy, V., 2007. Rol' Ivana Ohienka v orhanizatsiyi dopomohy ukrayins'komu student-stvu v emihratsiyi [The Role of Ivan Ohienko in Organizing Assistance to Ukrainian Students in Emigration]. *Naukovyy zbirnyk, prysvyachenyy 125-richchyu z dnya narodzhennya mytropolyta Ilariona Ohienka [Scientific collection dedicated to the 125th anniversary of the birth of Metropolitan Hilarion Ogienko]*. Kyiv: Kyivska pravoslavna bohoslovska akademiia UPTs KP, pp. 185–193 (in Ukrainian).

Sribnyak, I., 1997. *Obezzbroyna, ale neskorena: Internovana Armiya UNR u taborakh Pol'shchi y Rumuniyi (1921 – 1924 rr.) [Disarmed, but Unsubdued: Interned Army of the UPR in the Camps of Poland and Romania (1921–1924)]*. Kyiv: Vydavnytstvo im. Oleny Telihy (in Ukrainian).

Tymoshyk, M., 2000. «Lyshus' naviky z chuzhynoyu...». *Mytropolyt Ilarion (Ivan Ohienko) i ukrayins'ke vidrodzhennya [«I'll Stay Forever with Foreign Land...». Metropolitan Ilarion (Ivan Ohienko) and Ukrainian Renaissance]*. Kyiv: Nasha kultura i nauka;

Vinnipeg: Ukrainskyi pravoslavnyi Sobor Sv. Pokrovy (in Ukrainian).

Vinyukova, V., 1997. Stanovlennya Ukrayins'koyi Avtokefal'noyi Pravoslavnoyi Tserkvy na Podilli (1917–1930 rr.) [Formation of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in Podillia Region (1917–1930)]. In: Bazhenov, L. V., Borysevych, S. O., Vynokur, I. S., et al., eds., 1997. *Kam"yanechchyna v konteksti istoriyi Podillya. Kam"yanets'-Podil's'kyy: The Center for the Study of Podillya History of the Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine*, vol. 1, pp. 125–126 (in Ukrainian).

Vypiska iz postanovleniya Politbyuro TsK RKP(b) po dokladnoy zapiske GPU «Ob antisovetskikh gruppirovkakh sredi intelligentsii» ot 8 iyunya 1922 g. [Extract from the Resolution of the Politbureau of the Central Committee of the RCP (B.) On the Memorandum of the GPU «On Anti-Soviet Groupings among the Intelligentsia» of June 8, 1922]. In: Makarova, V. G., and Khristoforova, V. S., eds, 2005. *Vysylka vmesto rassstrelya. Deportatsiya intelligentsii v dokumentakh VChK-GPU [Expulsion instead of execution. The deportation of the intelligentsia in the documents of the Cheka-GPU]*. 1921 – 1923. Moscow: Russkiy put', pp. 81–82 (in Russian).

Zavalniuk, O., 1992. Kam"yanets'-Podil's'ke Kyrylo-Mefodiyivs'ke brat'stvo i borot'ba za samostiynu ukrayins'ku pravoslavnu Tserkvu v 1919–1920 rokakh [Kamianets-Podilskyi Cyril-Methodius Brotherhood and the Struggle for Independent Ukrainian Orthodox Church in 1919–1920]. In: Chernets, V. H., et al., red., 1992. *Kul'tura Ukrayiny i slov'yans'kyy svit [Culture of Ukraine and the Slavic World]*. Scientific and Practical Conference. Abstracts and reports. Kyiv, part 1, pp. 22–26.

Zavalniuk, O. M., 2008. Kam"yanets'-Podil's'kyy derzhavnyy ukrayins'kyy universytet i tserkovne vidrodzhennya Podillya (1919–1920 rr.) [Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University and the Church Revival of Podillia Region (1919–1920)]. *Zin'ko, Yu. A., ed. in chief, 2008. Relihiyne zhyttya Podillya: mynule i suchasne [Podillya's religious life: past and present]*. Proceedings of the All-Ukrainian Scientific-Theoretical Conference: To the 1020th Anniversary of the Baptism of Russia and the 250th Anniversary of the Vinnytsia Cathedral of the Transfiguration Cathedral. Vinnytsia: Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, pp. 119–126 (in Ukrainian).

Zavalniuk, O., 2006. *Istoriya Kam"yanets'-Podil's'koho derzhavnoho ukrayins'koho universytetu v imenakh (1918–1921 rr.) [History of the Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University in Names (1918–1921)]*. Kamianets-Podilskyi: Abetka–NOVA (in Ukrainian).

Zinov'ev, G., 1922. Vozrozhdenie burzhuaiznoy ideologii i zadachi partii [Revival of Bourgeois Ideology and the Tasks of the Party]. In: *Vserossiyskaya konferentsiya RKP (bol'shevikov) [All-Russian Conference of the RCP (Bolsheviks)]*. August 4–7, 1922. Moscow, pp. 24–58 (in Russian).

УДК 378 (09) (477)

**Дніпропетровський Інститут
соціального виховання:
виникнення, трансформації,
наслідки**

В. С. Савчук

Доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000-0002-6324-7567

Researcher ID: C-2266-2018

varfolomey44@gmail.com

*Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010*

Н. М. Кушлакова

Доктор історичних наук, доцент

ORCID: 0000-0001-8493-1846

kushlakova@ukr.net

*Західнодонбаський інститут
ПрАТ «ВНЗ Міжрегіональна Академія
управління персоналом»,
вул. Дніпровська, 400/1, м. Павлоград,
Дніпропетровська область, Україна, 51412*

О. Л. Рябченко

Доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000-0002-1249-2482

Researcher ID: G-2256-2018

lerche555@ukr.net

*Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди,
вул. Алчевських, 29, м. Харків, Україна, 61002*

Анотація. *Мета статті* – висвітлити процес виникнення та діяльності Дніпропетровського інституту соціального виховання, надати розгорнуту картину перетворень, які відбувалися в ньому, з'ясувати долю цього інституту і його вплив на відновлення діяльності Дніпропетровського державного університету. *Методи дослідження:* аналітико-синтетичний, історико-хронологічний, порівняльно-історичний, логічний. *Основні результати та наукова новизна:* вперше детально розглянуто основні складові та наслідки

діяльності Дніпропетровського інституту соціального виховання за короткий час його існування. Проаналізовано динаміку змін кадрового та студентського складу інституту, з'ясовано чинники, які впливали на ці зміни. *Практичне значення:* у процесі дослідження створено системну фактологічну базу для порівняльного аналізу діяльності та подальшого розвитку й перетворень Інститутів соціального виховання України та аналізу статистичних даних їх кадрового і студентського складу. *Оригінальність* дослідження ґрунтується на широкому колі використаних джерел та їх аналітико-синтетичному опрацюванні. *Тип статті:* теоретична, дослідницька. *Основні результати.* Розглянуто проблемні питання, пов'язані з заснуванням і діяльністю Дніпропетровського інституту соціального виховання. З'ясовано склад кафедр інституту протягом періоду, що вивчався, показано їх кількісну та предметну динаміку. Системно вивчено вступні кампанії до Дніпропетровського (Новомосковського) Інституту соціального виховання. Досліджено динаміку кількісних змін студентського складу першокурсників у 1930–1933 рр. та студентського контингенту в цілому. Наведено та проаналізовано статистичні дані щодо розподілу студентів-першокурсників за статтю, соціальним станом, національністю, членством у партії та ЛКСМ. Вивчено динаміку трансформаційних перетворень, викликаних переміщенням Дніпропетровського інституту соціальної освіти до Новомосковська. Розглянуто вплив трансформаційних перетворень, що відбувалися, на кадровий та студентський склад Дніпропетровського інституту соціального виховання. Визначено контингент студентів денного та вечірнього відділень робітфаку при ДІСВ та базу його поповнення. Наведено дані про професорський склад Дніпропетровського інституту соціального виховання на час його переведення до Новомосковська та проаналізовано чинники, що вплинули на рішення переважної більшості професорів залишитися у Дніпропетровську. Зроблено висновок щодо доцільності зміни дислокації інституту та її впливу на його подальший розвиток.

Ключові слова: заснування; кадровий склад; динаміка студентського складу, першокурсники; соціальна характеристика; робітфак; Новомосковськ; чинники змін.

Надійшла до редколегії 28.03.2019

Прорецензована 22.05.2019

Рекомендована до друку 29.07.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 125–138

doi 10.15421/26190110

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 378 (09) (477)

**Днепропетровский Институт
социального воспитания:
учреждение, трансформации,
последствия**

В. С. Савчук

Доктор исторических наук, профессор

ORCID: 0000-0002-6324-7567

Researcher ID: C-2266-2018

varfolomey44@gmail.com

*Днепропетровский национальный университет
имени Олеса Гончара,
проспект Гагарина, 72, г. Днепро,
Украина, 49010*

Н. М. Кушлакова

Доктор исторических наук, доцент

ORCID: 0000-0001-8493-1846

kushlakova@ukr.net

*Западодонбасский институт
ПрАТ «ВНЗ Межрегиональная Академия
управления персоналом»,
ул. Днепровская 400/1, г. Павлоград,
Днепропетровская обл., Украина, 51412*

О. Л. Рябченко

Доктор исторических наук, профессор

ORCID: 0000-0002-1249-2482

Researcher ID: G-2256-2018

lerche555@ukr.net

*Харьковский национальный педагогический
университет имени Г. С. Сковороды,
ул. Алчевских, 29, г. Харьков, Украина, 61002*

Аннотация. Цель статьи – осветить процесс возникновения и деятельности Днепропетровского института социального воспитания, предоставить развернутую картину преобразований, которые происходили в нем, выявить судьбу этого института и его влияние на возобновление деятельности Днепропетровского государственного университета. Методы исследования: аналитико-синтетический, историко-хронологический, сравнительно-исторический, логический. Основные результаты и научная новизна: впервые детально рассмотрены

основные составляющие и последствия деятельности Днепропетровского института социального воспитания за короткое время его существования. Проанализирована динамика изменений кадрового и студенческого состава института, выяснены факторы, которые влияли на эти изменения. *Практическое значение:* в процессе исследования создана системная фактологическая база для сравнительного анализа деятельности и дальнейшего развития и преобразований Институтов социального воспитания Украины и анализа статистических данных их кадрового и студенческого состава. *Оригинальность исследования* основывается на широком круге использованных источников и их аналитико-синтетической обработке. *Тип статьи:* теоретическая, исследовательская. *Основные результаты.* Рассмотрены проблемные вопросы, связанные с учреждением и деятельностью Днепропетровского института социального воспитания. Выяснено состав кафедр института в течение периода, который изучался, показано их количественную и предметную динамику. Системно изучены вступительные кампании в Днепропетровский (Новомосковский) Институт социального воспитания. Исследована динамика количественных изменений студенческого состава первокурсников в 1930–1933 гг. и студенческого контингента в целом. Приведены и проанализированы статистические данные относительно распределения студентов-первокурсников по полу, социальному положению, национальности, членству в партии и ЛКСМ. Изучено динамику трансформационных преобразований, вызванных перемещением Днепропетровского института социального образования в Новомосковск. Рассмотрено влияние трансформационных преобразований на кадровый и студенческий состав Днепропетровского института социального воспитания. Определен контингент студентов дневного и вечернего отделения рабфака при ДИСВ и базу его пополнения. Приведены данные о профессорском составе Днепропетровского института социального воспитания на время его перевода в Новомосковск и проанализированы факторы, повлиявшие на решение подавляющего большинства профессоров остаться в Днепропетровске. Сделан вывод о целесообразности изменения дислокации института и ее влияния на его дальнейшее развитие.

Ключевые слова: учреждение; кадровый состав; динамика студенческого состава; первокурсники; социальная характеристика; рабфак; Новомосковск; факторы изменений.

Поступила в редколлегию 28.03.2019

Прорецензирована 22.05.2019

Рекомендована в печать 29.07.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 125–138

doi 10.15421/26190110

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK508.9.D64

**Dnipropetrovsk Institute
of Social Education:
the emergence, transformation,
consequences**

V. S. Savchuk

Doctor in History, Professor
ORCID: 0000-0002-6324-7567
Researcher ID: C-2266-2018
varfolomey44@gmail.com

*Oles Honchar Dnipro National University
72 Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

N. N. Kushlakova

Doctor of Historical Sciences, Docent
ORCID: 0000-0001-8493-1846
kushlakova@ukr.net

*West Donbas Institute of the Interregional Academy
of Personnel Management,
400/1 Dneprovskaya Street, Pavlograd, Dnipropetrovsk oblast, Ukraine, 51412*

O. L. Ryabchenko

Doctor of Historical Sciences, Professor
ORCID: 0000-0002-1249-2482
ResearcherID: G-2256-2018
lerche555@ukr.net

*G.S. Skovoroda Kharkiv National
Pedagogical University,
29 Alchevskikh Street, Kharkiv, Ukraine, 61002*

Abstract. *The aim of the article is to illuminate the process of the emergence and activities of the Dnipropetrovsk Institute of Social Education, to provide a detailed picture of the transformations occurred in it, to find out the fate of this institution and its influence on the resumption of the activities of the Dnipropetrovsk State University. Research methods: analytic-synthetic, historical-chronological, comparative-historical, logical. The main results and scientific novelty: for the first time the main components and consequences of the activity of the Dnipropetrovsk*

Institute of Social Education for a short time of its existence have been considered in detail. The dynamics of changes in staff and students of the Institute has been analyzed, the factors influenced these changes have been clarified. *Practical value:* systematic factual base for comparative analysis of activity and further development and transformations of the Institutes of Social Education of Ukraine and analysis of statistics of their staff and student body have been created in the process of the research. *Originality* of research is based on a wide range of sources used and their and their analytic-synthetic processing. *Article type:* theoretical research. *Main results.* We consider the problematic issues related to the education and activities of Dnipropetrovsk Institute of Social Education. The composition of the institute departments in the study period is clarified, its quantitative and subject dynamics are shown. The introductory campaigns to Dnipropetrovsk (Novomoskovsk) Institute of Social Education have been systematically studied. The dynamics of quantitative changes in the composition of freshmen in the years 1930-1933 is investigated, and the student contingents as a whole. The statistical data on the distribution of first-year students by gender, social status, nationality, party membership and LCYU are given and analyzed. The dynamics of transformational reforms caused by the relocation of the Dnipropetrovsk Institute of Social Education to Novomoskovsk was studied. The influence of transformational reforms on the personnel and student staff of Dnipropetrovsk Institute of Social Education is considered. The contingents of students of the day-time and evening department of the Working Faculty by the DISE and the base of their replenishment are determined. The data on the professorial staff of the Dnipropetrovsk Institute of Social Education at the time of its transformation to Novomoskovsk are given and the factors that influenced the decision of the overwhelming majority of professors to remain in Dnipropetrovsk are analyzed. The conclusion is made about the expediency of changing the institute location and its influence on the further institute development.

Keywords: Establishment of the Institute; Staff; Dynamics of Student Composition; First-year Students; Social Characteristics; Faculty of Work; Novomoskovsk; Factors of Change.

Received 28.03.2019

Reviewed 22.05.2019

Accepted 29.07.2019

Історіографія. Історія педагогічної освіти в радянській Україні тісно пов'язана з університетською історією. Інститути народної освіти, створені на базі колишніх університетів, у 1920-ті рр. мали педагогічну спрямованість своєї діяльності. Їх функціонування у 1920-х рр. досліджувалося в Україні досить детально у студіях значної низки дослідників вищої освіти в цілому та педагогічної зокрема. Ці дослідження мали різножанровий характер: дисертації (Комарніцький, О. Б., 2018; Левченко, В. В., 2009; Липинський, В. В., 2001; Рябченко, О. Л., 1997); наукові монографії та статті з історії педагогічної освіти в Україні, в яких досліджувалася діяльність й окремих Інститутів народної освіти (Венцева, Н. О., 2013; Год, Б. В. та Єрмак, О. П., 2010; Завальнюк, О. М. та Комарніцький, О. Б., 2012; Комарніцький, О. Б., 2017; Левченко, В. В., 2010; Липинський, В. В., 2000; Липинський, В. В. та Аксакова Н. О., 2011; Ляпіна, О. В., 2008; Ляпіна, О. В., 2009; Майборода, В. К., 1987; Мельник, Е. М. та Філінюк, А. Г., 1998; Журецький, Я. І., Павлік, С. І. та Старовойт, Л. В., укл., 2003; Посулько, О. М., 2013; Рябченко, О. Л., 2000; Суровий, А. Ф., 2007; Ясніцький, Г. І., 1965; Ящук, І. П., 2009; Ящук, І. П., 2015); дослідження питань розвитку структурних підрозділів у цих інститутах у 1920-х рр. (Башкір, О. І., 2015).

Значно менше увага дослідників зосереджувалася на періоді з 1930 по 1933 рр., який передував поновленню університетської системи в Україні. Найчастіше цей період висвітлювався побіжно й не так детально, як 1920-ті рр. На підтвердження, зокрема, зазначимо, що вагоме монографічне дослідження (Рябченко, О. Л. та Куделко, С. М., 2004) містить усього дві сторінки про період реорганізації Харківського інституту народної освіти (1930–1933 рр.). В той же час період цей був насичений досить значними подіями в системі педагогічної освіти, які в підсумку стали підґрунтям повернення в Україну університетської системи. При цьому, як свідчить навіть пілотне дослідження, на цьому шляху були як здобутки, так і втрати.

Недостатньою, на наш погляд, є історіографія досліджень діяльності інститутів, що виникли у процесі трансформації інститутів народної освіти на початку 1930-х рр. Здебільшого досліджувалися Інститути соціального виховання (Лиман, І. І. та Константінова, В. М., упоряд., 2009; Боровик, А., 2015; Гринько, А. І., 2010а; Гринько, А. І., 2010б; Комарніцький, О. Б., 2007; Комарніцький, О. Б., 2018; Суровий, А. Ф. та Петляк, Ф. А., 1998). Але послідовне, системне дослідження багатовекторних аспектів діяльності цих закладів вищої освіти ще відсутнє. Виняток становить дисертаційне дослідження О. Б. Комарніцького, спрямоване на комплексне вивчення життєдіяльності (в

умовах формування та функціонування тоталітарної системи) студентської молоді педагогічних навчальних закладів у 1920-х – 1930-х рр. (Комарніцький, О. Б., 2018), в систему яких входили й Інститути соціального виховання. Однак воно не закриває проблему вивчення багатоаспектного функціонування Інститутів соціального виховання у 1930–1933 рр.

Постановка проблеми. Зазначене стосується і досліджень з історії Дніпропетровського інституту соціального виховання (ДІСВ). Фактично, в дослідженнях з історії вищої освіти України можна знайти лише окремі факти про діяльність ДІСВ. Більше інформації міститься в «Історії Дніпропетровського університету імені Олеся Гончара» (Савчук, В. С., 2008) та «Історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара» (Савчук, В. С., 2018), поданої відповідно до концепції цих видань. Тим не менш, залишаються невисвітленими багато питань функціонування Дніпропетровського інституту соціального виховання, його структури, кадрового складу, життєдіяльності студентства, потребує уточнення доля ДІСВ тощо. Отже, історіографія проблеми явно недостатня, що викликає необхідність подальшого її приращення. На це й націлене наше дослідження.

Мета статті – висвітлити процес виникнення та діяльності Дніпропетровського інституту соціального виховання; надати розгорнуту картину перетворень, які відбувалися в ньому; з'ясувати долю цього інституту і його вплив на відновлення діяльності Дніпропетровського державного університету. В контексті зазначеної мети одним із завдань було також з'ясування взаємовідносин міста та інституту і як вони позначилися на діяльності останнього, а також створення фактологічної бази для подальшого дослідження діяльності, кадрового складу і студентства інститутів соціальної освіти в Україні.

Джерела. Дослідження спирається на виявлений, сформований та опрацьований значний комплекс історіографічних праць за предметом дослідження та першоджерел із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади управління України та Державного архіву Дніпропетровської області. Значну кількість історичних джерел використано вперше, зокрема протоколи, листування, списки учбових закладів мережі Наркомпросу тощо.

Виклад основного матеріалу

1. Виникнення Дніпропетровського інституту соціального виховання. Сформована у 1920-х рр. система вищої освіти викликала сильні суперечності з потребами народного господарства, перешкоджала культурному розвитку

республіки. Наприкінці 1920-х рр. були зроблені відповідні кроки до реформи вищої освіти, що відбувалася у певній послідовності. У країні формувалася єдина система вищої освіти. Спочатку у 1928 р. липневий пленум ЦК ВКП (б) запропонував розпочати з 1928/29 навчального року уніфікацію системи технічної освіти в СРСР. У вересні 1929 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Об установлении единой системы индустриально-технического образования» (Про встановлення єдиної системи..., 1929). На цій підставі вводилася єдина загальноосвітня середня школа-десятирічка, яка повинна була стати базою для вищої освіти. Низка технікумів, залежно від стану матеріальної бази та викладацького складу, або перетворювалася в інститути, або зливалася з ними, або ставала середніми спеціальними навчальними закладами.

Зростала й кількість спроб повернути систему університетської освіти в різних галузях знання. Повернення до університетської системи освіти йшло через низку перетворень та реформаційних процесів, до яких відноситься й реформа системи педагогічної освіти. В контексті становлення нової системи вищої освіти пропонувалися різні шляхи реорганізації й інститутів народної освіти, які мали педагогічну спрямованість.

На засіданні Ради народних комісарів УСРР від 11 серпня 1930 р. було констатовано, що «педагогічні учбові заклади мають бути таких 3-х типів: 1) Вищі Педагогічні Школи – педагогічні інститути. 2) Середні Педагогічні Школи – педагогічні технікуми. 3) дво- та одnorічні – педагогічні курси» (Протокол № 25/677..., 1930, арк. 152).

Постанова РНК УСРР від 11 серпня 1931 р. «Про реорганізацію мережі і системи педагогічної освіти» закріпила засади встановленої системи педагогічної освіти. Щодо структури Інститутів соціального виховання, то в цій постанові під пунктом А зазначалося: «Інститут соціального виховання – в складі: 1) шкільного факультету, що дає кадри для старшого концентру трудшколи, ШКМ і ФЗС і складається з трьох відділів: суспільствознавчого з п/відділом: соціально-економічним і мови та літератури; б) техно-математичним; і в) агробіологічним; 2) факультету педолого-педагогічного для підготовки педагогічних робітників установ дефективного дитинства, в справі охорони неповнолітніх, викладачів педагогічних дисциплін для педагогічних технікумів, організаторів дошкільних установ; в) факультету позашкільного виховання для підготовки робітників комуністичного дитячого руху організаторів дитячих клубів, кінотеатрів, бібліотек» (Про реорганізацію..., 1930).

На тому ж засіданні (11 серпня 1930 р.) Раднаком УСРР розглянув і конкретні питання

реорганізації мережі і системи педагогічної освіти. У протоколі засідання, зокрема, зафіксовано таке рішення: «...Виходячи з засад встановленої системи педагогічної освіти затвердити на 1930-31 рік, використавши наявну базу, таку мережу учбових педагогічних закладів:.....

Інститути:

16. Дніпропетровський Фізико-хіміко-математичний Інститут, з відділами: фізики, хімії, математики.

17. Дніпропетровський Педагогічний інститут Профосвіти з факультетами соціальних наук, біологічних і виробничого навчання.

18. Дніпропетровський Інститут Соціального виховання з факультетами: шкільним і дошкільним...» (Протокол № 25/677..., 1930, арк. 152 зв.).

Відповідно до прийнятого рішення й подальших настанов Наркомосу у вересні 1930 р. почали діяти всі зазначені вище три інститути. Директором ДІСВ з 1 вересня 1930 р. було призначено директора ДІНО Василя Михайловича Фідровського. Матеріальні база ДІНО була розподілена між цими інститутами. Інституту соціального виховання в якості основного корпусу був призначений корпус колишньої гімназії Нестелей (Московська, 5). Будинок на Московській, 5 став основним корпусом новоствореного інституту.

При цьому ДІСВ втратив деякі напрями підготовки педагогічних кадрів. Так, дошкільне відділення перевели у Новомосковський педагогічний технікум. Російське відділення молодшого концентру ліквідували, замість нього створили педагогічний технікум. Деякий час планувалося створити ще й художньо-педагогічний факультет (Савчук, В. С., 2018, с. 67).

Трансформаційний період був досить тривалим. Фактично, протягом 1930–1932 р. відбувалися постійні зміни структури новостворених інститутів, переміщення їх територіально, закриття одних і відкриття інших відділів.

Наприкінці жовтня 1930 р. в Інституті соціального виховання функціонували такі кафедри: педагогіки, дидактики, політехнізації, політекономії, діалектичного матеріалізму, загальної історії, історії України, мовознавства, літератури, математики, фізики, хімії, зоології, ботаніки, агрономії, педології, анатомії і фізіології, геології і географії, воєнних дисциплін. Усього 19 кафедр (Савчук, В. С., 2008, с. 67).

Згідно з обстеженням 7 липня 1932 р., кількість кафедр була вже меншою. Навчальна і наукова робота була зосереджена на таких кафедрах: кафедра діалектичного матеріалізму, кафедра політекономії, кафедра математики, кафедра історії, кафедра педагогіки, кафедра педології, кафедра фізики, кафедра хімії, кафедра зоології, кафедра

мови та літератури, кафедра ботаніки, кафедра фізкультури, кафедра військових знань (усього 13 кафедр) (Листування з Дніпропетровським Інститутом..., арк. 2).

Поступово кількість кафедр скорочувалася. Але трансформації торкнулися не лише кафедр, але й кадрового та студентського складу інституту.

2. Трансформаційні перетворення та їхній вплив на кадровий і студентський склад.

Восени 1931 р. ДІСВ мав історико-економічний, техніко-математичний, агро-біологічний та дошкільний факультети. Кількісний склад студентів у ДІСВ у 1931 р. коливався (за різними джерелами) в межах 500–700 студентів.

Кількісний склад студентів за даними на 1 січня 1931 р. (1930/31 н. р.) в Інституті соціального виховання був таким (табл. 1) (Савчук, В. С., 2008, с. 68):

Таблиця 1

Кількісний склад студентів Дніпропетровського інституту соціального виховання станом на 1 січня 1931 р.

Інститут	Кількість викладачів	Кількість студентів				Загалом	У тому числі жінок
		I	II	III	IV		
ДІСВ	79	229	186	155	–	563	358

На серпень 1931 р. у статті, присвяченій перебудові навчальних планів (*Перебудові навчальних планів*, с. 4) наводяться такі дані: усього у ДІСВ навчається 607 студентів, з них 196 робітників, 133 – селяни, інші – службовці. У жовтні 1931 р. (1931/32 н. р.) у ДІСВ нараховувалося 697 студентів (Список учбових закладів..., арк. 28). Щодо першокурсників, то в довідці, наданій у Дніпропетровський міський комітет КП(б)У, повідомляється, що для Інституту соціального виховання на 1931/32 н. р. було «визначено прийом 210 осіб. З них 180 на денний, 30 на вечірній / підстава Бюлетень НКО № 46/. Прийнято на денний 172,

вечірній 40» (Відомість про річний прийом..., 1931, арк. 1–3). Усього ж було прийнято 212 осіб. Ці відомості на 11 листопада 1931 р. підписані безпосередньо директором ДІСВ В. М. Фідровським. Вони трохи відрізняються від даних наведених дещо раніше (2 листопада 1931 р.). За ними студентів-першокурсників було 232 особи. З них – 50 зараховано з робітфаку, 149 – по заявках на денне відділення й 33 на вечірній дошкільний відділ. Достатньо цікавим є розподіл студентів-першокурсників за статтю, соціальним станом, національністю, членством в партії та ЛКСМ за даними від 11 листопада 1931 р. (табл. 2).

Таблиця 2

Соціальні характеристики студентів-першокурсників ДІСВ (набір 1931/32 н. р.)

Назва курсу	Чол	Жін	КП(б)У	ЛКСМ	Роб	Чор.р	Сел	Вчит	Служ	Куст	Укр	Рос	Євр	Інші	Разом набір
Соц. екон. I гр	16	9	7	11	8	8	4	4	1		19	5		1	25
Соц. екон. II гр	15	8	5	16	7	13			3		17		5	1	23
Техмат	18	13	1	10	15	12	2	1	1		20	6	5		31
Агро-біол	14	12	-	9	6	10	2	6	2		23	3			26
Педол.пед	1	26	-	14	7	7	2	8	2	1	17	3	6	1	27
Літвід	28	12	2	18	10	25	2	1	2		35	1	2	2	40
Разом прийом на денний Інституту	92	80	15	78	53	75	12	20	11	1	131	18	18	5	172
Вечірній Інститут		40													40

З таблиці випливає, що жінки йшли переважно на педолого-педагогічне відділення (96 %). Крім того, переважна більшість студентів-

першокурсників денного відділення (76 %) були українцями. Більше половини першокурсників денного відділення були членами партії та ЛКСМ

(54 %), а службовців за соціальним станом було усього 6,4 %.

При ДІСВ діяли робітничий факультет і низка підготовчих курсів. ДІСВ мав досить сильний професорсько-викладацький склад. Здавалося, в цього вищого навчального закладу були непогані перспективи розвитку. Але в березні 1932 р. навчання у Дніпропетровському інституті соціального виховання було припинене у зв'язку з несподіваним рішенням місцевої влади перевести ДІСВ до Павлограда. Виконувач обов'язків директора ДІСВ М. В. Павлов намагався боротися проти такого рішення. 10 березня 1932 р. у «Доповідній записці» до Обласного партійного комітету він повідомляв, що «10/III мене викликано до заступника голови облоргкому т. Петрова-Велкова, який запропонував протягом 5 днів перевести Інститут Соцвиху в Павлоград і звільнити приміщення...» (Листування з Дніпропетровським та Новомосковським..., арк. 52). М. В. Павлов доводив, що після переведення до Павлограда інститут втратить базу поповнення студентами, змушений бути закрити вечірнє відділення, оскільки студентами його є робітники і службовці, що проживають у Дніпропетровську. Намагався він довести, що мало хто з професорів кине свої домівки у Дніпропетровську і переїде до Павлограда. Отже, ДІСВ втратить свої найкращі викладацькі кадри. Наслідком буде втрата аспірантури і т. п. І завершив «Доповідну записку» висновком, що «переведення ІСВ та ще серед учбового року неминуче призведе до розвалу Інституту. Крім того, в разі переводу недостатня кількість кваліфікованих викладачів не зможе обслужити В.І.П.К.П., що охоплює 700 чоловік» (Листування з Дніпропетровським та Новомосковським..., арк. 52 зв.).

Тим не менш, 11 березня 1932 р. завідувач міського комунального відділу Калінін повідомив керівництво ДІСВ, що «за постановою Директивних органів та Дніпропетровського Облоргкомітету і міської ради Інститут переводиться з м. Дніпропетровського до м. Павлоград» (Листування з Дніпропетровським та Новомосковським..., арк. 55) і запропонував не пізніше 17 березня 1932 р. звільнити чотири основні приміщення, які займав ДІСВ.

М. В. Павлов негайно, не покладаючись уже на місцеву владу, звернувся до Наркомосу. Постанова про переведення була прийнята місцевою владою без погодження з Наркомосом і викликала негативну реакцію останнього. Заступник наркома

освіти Карпенко у своєму листі від 14 березня 1932 р. до Раднаркому УСРР, виклавши суть проблеми та негативні результати такого рішення, зазначив наприкінці листа: «Отже, НКО категорично протестує проти переведення Дніпропетровського ІСВ до м. Павлограда й просить Раду Народних Комісарів скасувати постанову про виселення Дніпропетровського Інституту Соцвиху, залишивши цей Інститут в м. Дніпропетровському» (Листування з Дніпропетровським та Новомосковським..., арк. 47).

Але все було марно. Змінилося тільки місце переведення інституту. Він був переведений не до Павлограда, а до Новомосковська. Інститут соціального виховання розпочав заняття у квітні 1932 р. ще під назвою Дніпропетровського інституту соціального виховання. Інститут був остаточно переведений до Новомосковська у повному складі і мав такі факультети: техніко-математичний, історико-економічний, агробіологічний. Саме тоді місто відібрало у ДІСВ низку приміщень, які були у його підпорядкуванні. Зокрема, чудовий будинок колишньої гімназії Нестелей по Московській, 5, який так і не повернули університету при його створенні, а, крім нього, й низку приміщень за іншими адресами. При ІСВ був також Дніпропетровський вечірній педолого-педагогічний відділ. У 1933 р. його ліквідували і перевели на заочну форму навчання.

ДІСВ напрацював під час дислокації у Дніпропетровську непогану базу майбутнього студентства. На 1 липня 1932 р. контингент студентів денного та вечірнього відділень робітфаку при ДІСВ розподілявся таким чином (табл. 3).

З таблиці випливає, що досить вагомим постачальником студентів на робітфак був завод імені К. Лібкнехта. Тобто, наявність промислових підприємств у Дніпропетровську сприяла наповненню робітничого факультету. Після переведення ДІСВ до Новомосковська, як і передбачав М. В. Павлов, набір студентів-вечірників різко скоротився. У своєму листі від 15 жовтня 1932 р. вже інший директор ДІСВ П. І. Шляхов повідомляв до сектору планування та сектору кадрів НКО УСРР, що «Новомосковськ ... не має достатньої бази через відсутність заводів або великих виробничих підприємств для укомплектування вечірніх груп без відриву від виробництва, тому прохаю змінити норми набору...» (Листування з Дніпропетровським та Новомосковським..., арк. 24).

Контингент студентів денного та вечірнього відділень робітфаку при ДІСВ*

Денні курси р/ф-ту при ДІСВ		Вечірні курси ДІСВ Петриківського р/ф-ту П'ятихатського р-ну		Вечірні курси р/ф-ту ДІСВ при заводі Карла Ліbkнехта (Ниж- ньодніпровськ)		Випускні курси безпосередньо при ДІСВ		Випускні курси при заводі Карла Ліbkнехта
Курси		Курси		Курси		Курси		Курси
II	III	II	III	II	III	III	IV	IV
35	22	23	20	24	18	21	36	18
Усього		Усього		Усього		Усього		Усього
57		43		42		57		18
РАЗОМ								
217								

У липні 1932 р. М. В. Павлов, перебуваючи ще директором ДІСВ, переведеного до Новомосковська, вже планувався на заміну. Оргінструкторський сектор у липневому листі до Культпропу ЦК КП(б)у серед інших кандидатур на заміщення вакантних посад директорів інститутів зазначав, що М. В. Павлов «рекомендується на Директора Кам'янець-Подільського ІСВ» (До Культпропу..., арк. 237) замість його тодішнього директора П. С. Палька, який «рекомендується на Директора Дніпропетровського Інституту профосу». А на посаду директора Новомосковського інституту соціального виховання одночасно із зазначеними змінами був рекомендований директор Новомосковського педтехнікуму П. І. Шляхов (Шляхов Павло Іларіонович...). З цих рекомендацій не була виконана тільки рекомендація по М. В. Павлову. Новий директор Інституту соціального виховання П. І. Шляхов відчайдушно боровся за налагодження його діяльності, але все відбувалося так, як і передбачав його попередник.

За планом ДІСВ (НІСВ) мав набрати на новий 1932/1933 н. р. 300 студентів на перший курс інституту й 150 студентів на робітфак. Причому з 300 студентів планувалося набрати 240 – на денну форму навчання та 60 – на вечірню. На робітфак відповідно з відривом від виробництва – 30. Без відриву – 120. При виконанні плану набору в ІСВ було б 910 студентів. На серпень 1932 р. випускників інституту було 134. За спеціальностями план набору студентів на 1932/33 навчальний рік розподілявся таким чином: історико-економічний відділ – 60/30, літературний факультет – 60, агробіологічний – 30, техно-математичний – 30,

педолого-педагогічний – 60/30. На робітфак планувалося набрати 30 осіб із відривом від виробництва і 120 – без відриву. У разі виконання плану інститут мав би (разом з робітфаком) 910 студентів (Листування з Дніпропетровським та Новомосковським..., арк. 37–38). Це достатньо вагомий склад, який потребував наявності відповідного кадрового забезпечення. А от із цим було погано.

Зокрема, напередодні нового навчального 1932/33 р., доповідаючи 23 серпня 1932 р. сектору кадрів НКО про стан підготовки ІСВ до нового навчального року, П. І. Шляхов зазначав, що найвузжчим місцем є комплектування викладачів, оскільки «кінець минулого навчального року більшість викладачів доїжджала з Дніпропетровського дочитувати свої лекції. До цього часу переїхало усього 3 викладачі. Решта 41 ще не переїхала. Переїзд цей упирається почасти в брак квартир, почасти небажання викладавців кидати Дніпропетровське» (Листування з Дніпропетровським та Новомосковським..., арк. 38). З 12 професорів ДІСВ (досить солідна на той час кількість) переважна більшість до Новомосковська не поїхала й або залишилася у Дніпропетровську, або взагалі виїхала з міста.

Для того, щоб зрозуміти позицію професорів щодо переїзду до Новомосковська, необхідно мати на увазі те, що більшість із них працювала одночасно й в інших інститутах Дніпропетровська. Причому досить часто ДІСВ не був їхнім основним місцем роботи, як це впливає з наведеної нижче таблиці працевлаштування професорів (табл. 4).

* Таблицю складено за архівними матеріалами ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1793, арк. 41.

**Професорський склад Дніпропетровського Інституту соціального виховання
перед його переїздом до Новомосковська***

№ п/п	Прізвище	Що викладає	Членство в партії	Де працює, крім ДІСВ
1.	Баскін	Економічна географія	Член КП(б)У	Керівник кафедри у гірничому інституті, керівник кафедри у ДФХМІ
2.	Добудяк	Всесвітня історія	КП(б)У	Проф. Комуністичного вишу
3.	Саковський	Політехнізація	Кандидат КП(б)У	Керівник кафедри політехнізації у ДФХМІ
4.	Фідровський	Діамат, ленінізм,	КП(б)У	Директор педагогічно-дослідної станції
5.	Завадовський	Мовознавство	Позапартійний	Керівник кафедри Інституту профосвіти
6.	Задериголо	Педагогіка	Кандидат КП(б)У	Інститут кадрів «Сталь»
7.	Корчинський	Математика	Позапартійний	Зав. факультету ДФХМІ, керівник кафедри ДФХМІ
8.	Стаховський	Зоологія	Позапартійний	
9.	Левінсон	Педологія	Позапартійний	Зав. сектору Інституту кадрів «Сталь»
10.	Клочко	Основи виробництва	Позапартійний	Керівник кафедри Інституту профосвіти, професор Транспортного інституту
11.	Брук	Педагогіка	Позапартійний	Керівник кафедри Інституту профосвіти
12.	Заремба	Анатомія	Позапартійний	Керівник кафедри медичного інституту

Побіжний аналіз наведеної таблиці свідчить, що причин не переїздити до Новомосковська, враховуючи ще й відсутність там житла, у професорів було достатньо. Коли у 1933 р. поновлювався Дніпропетровський університет, то колишній Дніпропетровський, а на той час Новомосковський інститут соціального виховання, офіційно до його складу не включався. Але у становленні університету важливу роль відіграло те, що майже всі професори, які викладали в ДІСВ і навіть були там штатними працівниками, залишилися у Дніпропетровську і працювали надалі у Дніпропетровському державному університеті.

З 1933 р. Дніпропетровський інститут соціального виховання у титульних списках став іменуватися як Новомосковський інститут соціального виховання. Як такий його затвердили 1 лютого 1933 р. (Листування з Дніпропетровським Інститутом...). Але у 1934 р. така назва в офіційних документах вже не зустрічається. Замість неї з'являється назва «Новомосковський педагогічний інститут». Не з'ясовано поки що, чи вдалося виконати план набору студентів у 300 осіб на 1932/33 навчальний рік. Але за архівними джерелами вже на 1933/34 н. р. план набору у

Новомосковський педагогічний інститут був зменшений удвічі і складав 150 осіб (Звіт про хід осіннього набору /1933/). Можна припустити, що таке різке зниження плану набору було зумовлене й втратою абітурієнтської бази у зв'язку з переміщенням Дніпропетровського інституту соціального виховання до Новомосковська. Отже, на наш погляд, ДІСВ більше втратив, ніж виграв від переїзду до Новомосковська.

Результати. Вперше детально розглянуто основні складові та наслідки діяльності Дніпропетровського інституту соціального виховання за короткий час його існування (1930–1933 рр.). Проаналізовано динаміку зміни кадрового та студентського складу інституту, з'ясовано чинники, які впливали на ці зміни. Визначено, що навіть після переїзду до Новомосковська інститут, втративши підґрунтя для поповнення свого контингенту (особливо вечірньої форми навчання), спромігся в перший рік після корінних трансформаційних змін не здати свої позиції при формуванні студентського контингенту. В той же час інститут втратив можливості для формування вагомого кадрового складу та розвитку ряду напрямів своєї

* Таблицю складено за архівними матеріалами ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1793, арк. 53-54.

діяльності, які були притаманними йому при дислокації у Дніпропетровську.

Трансформація ДІНО, викликана змінами в освітній політиці держави, мала своїм наслідком перетворення ДІНО на три вищі навчальні заклади, один з яких (ДІСВ) фактично втратив свій республіканський статус у зв'язку з переведенням до Новомосковська – міста обласного підпорядкування. Непродумана політика місцевої влади знівелювала значимість цього інституту, перевела його з розряду інститутів

республіканського значення в розряд інститутів обласного значення.

Результати дослідження створюють системну фактологічну базу для порівняльного аналізу діяльності та подальшого розвитку й перетворень Інститутів соціального виховання України та аналізу статистичних даних їх кадрового і студентського складу (Лиман, І. І. та Константінова, В. М., упоряд., 2009; Боровик, А., 2015; Гринько, А. І., 2010а; Гринько, А. І., 2010б; Комарніцький, О. Б., 2007; Комарніцький, О. Б., 2018; Суровий, А. Ф. та Петляк, Ф. А., 1998).

Бібліографічні посилання

Башкір, О. І., 2015. Становлення кафедри педагогіки на Харківщині у 20-ті роки ХХ сторіччя. *Педагогіка та психологія*. Збірник наукових праць. Харків, вип. 50, с. 148–156.

Боровик, А., 2015. Чернігівський інститут соціального виховання за директора М. А. Балицького (1929–1931 рр.). *Сіверянський літопис*. Чернігів, вип. 1(121), с. 195–202.

Венцева, Н. О., 2013. Особливості реформування вищої педагогічної освіти України в 1930–1940 рр. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми, вип. 6, с. 21–30.

Відомість про річний прийом 1931 р. до Дніпропетровського Інституту Соцвиху. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 739. Дніпро: Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО).

Глейзер, М., 1931. *Закони та розпорядження в справі народної освіти*. Систематизований збірник з передмовою заступника народного комісара освіти О. Полоцького. Харків: Радянська школа.

Год, Б. В. та Єрмак, О. П., 2010. Заклади вищої педагогічної освіти в Полтаві у 1918 – 1933 роках. *Історична пам'ять*. Полтава, № 2, с. 104–118.

Гринько, А. І., 2010а. Діяльність Кам'янець-Подільського та Вінницького інститутів соціального виховання у 1932–1933 рр. *Збірник наукових праць молодих вчених Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський, вип. 2, с. 14–17.

Гринько, А. І., 2010б. Становище Кам'янець-Подільського та Вінницького інститутів соціального виховання у 1932–1933 рр. (за документами Центрального державного архіву вищих органів влади, управління України). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, вип. 16, с. 196–205.

До Культпропу ЦК КП/б/У. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1114. Київ: Центральний державний архів вищих органів влади управління України (далі – ЦДАВО України), арк. 237.

Журецький, Я. І., Павлік, С. І. та Старовойт, Л. В., укл., 2003. *Миколаївський державний університет*. Історичний нарис (1913–2003 рр.). Київ: Златографт-дизайн.

Завальнюк, О. М. та Комарніцький, О. Б., 2012. *Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918–2012 рр.)*. Історичний нарис. Кам'янець-Подільський: Аксіома.

Звіт про хід осіннього набору (1933) до Новомосковського педінституту на 3/IX-33 року. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 438. Дніпро: ДАДО.

Комарніцький, О. Б., 2007. Студентство Кам'янець-Подільського інституту соціального виховання (педінституту) у першій половині 30-х рр. ХХ ст.: соціальний та національний склад, партійність, настрої, участь у політичних кампаніях. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, вип. 10, с. 322–333.

Комарніцький, О. Б., 2017. *Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920–1930-х рр.* Монографія. Кам'янець-Подільський:

Комарніцький, О. Б., 2018. *Студентство педагогічних навчальних закладів радянської України в умовах формування тоталітарної системи (20–30-ті рр. ХХ ст.)*. Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 – історія України. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І. Огієнка.

Левченко, В. В., 2009. *Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.)*. Автореф. дис. ... канд іст. наук: 07.00.01 – Історія України. Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. Одеса, 16 с.

Левченко, В. В., 2010. *Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невеликого експерименту*. Монографія. Одеса: ТЕС.

Лиман, І. І. та Константінова, В. М., упоряд., 2009. Бердянський інститут соціального виховання. Педагогічний інститут. Учителський інститут (1932–1953 роки). В: *Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету*. Київ: Освіта України, т. 4.

Липинський, В. В. та Аксакова Н. О., 2011. Становлення мережі та структури педагогічної освіти в УСРР у 1920-ті рр. *Наука. Релігія. Суспільство*. Донецьк, вип. 3, с. 23–30.

Липинський, В. В., 2000. *Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки*. Монографія.

Донецьк: РВА Донецький державний технічний університет.

Липинський, В. В., 2001. *Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки*. Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 – історія України. Харків: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна.

Листування з Дніпропетровським Інститутом Соцвиху про укомплектування викладацькими кадрами інституту, прийом студентів до інституту, забезпечення хворих путівками. Ф. 166. Оп.11. Спр. 333. Київ: ЦДАВО України, арк. 2.

Листування з Дніпропетровським та Новомосковським інститутами соціального виховання про призначення, переміщення по службі викладачів, організацію та проведення практики студентів, роботу робітфаків, асигнування коштів на утримання інститутів, список студентів III курсу Дніпропетровського інституту соціального виховання на серпень 1932 р. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1793. Київ: ЦДАВО України.

Ляпіна, О. В., 2008. Інститути народної освіти (1920-ті – початок 1930-х рр.): порівняльний аспект. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Збірник наукових праць. Дніпропетровськ, вип. 6, с. 263–271.

Ляпіна, О. В., 2009. Становлення інститутів народної освіти в УСРР (перша половина 1920-х рр.). *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць. Київ, вип. 18, с. 56–65.

Майборода, В. К., 1987. Про становлення та розвиток вищої педагогічної освіти (1917–1928 рр.). *Український історичний журнал*. Київ, вип. 5, с. 96–102.

Мельник, Е. М. та Філінюк, А. Г., 1998. Кам'янець-Подільський інститут народної освіти: розвиток, досягнення та втрати (1921–1930 рр.) *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.* Кам'янець-Подільський, вип. 1, с. 28–40.

Перебудові навчальних планів не віддано уваги, 1931. *Зоря*, 4 серпня 1931 р., с. 4.

Посунько, О. М., 2013. Дніпропетровський ІНО у 1920-х роках (за матеріалами втрачених фондів ДАДО). *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Збірник наукових праць. Дніпропетровськ, вип. 11, с. 249–260.

Про встановлення єдиної системи індустріально-технічної освіти (постанова ЦВК і РНК СРСР 11-IX-1929 р. Збірка законів СРСР. 1929. № 60). В: Глейзер, М., упоряд., 1931. *Закони та розпорядження в справі народної освіти. Систематизований збірник з передмовою заступника народного комісара освіти О. Полюцького*. Харків, с. 89–93.

Про реорганізацію мережі і системи педагогічної освіти. Постанова РНК УСРР з 11/8 1930 р. В: *Закони*

та розпорядження в справі народної освіти, 1931. Харків: Радянська школа, с. 111–113.

Протокол № 25/677 засідання Ради Народних Комісарів УСРР з 11 серпня 1930 року. Ф. 337. Оп. 1. Спр. 8536. Київ: ЦДАВО України, арк. 152 зв.

Рябченко, О. Л. та Куделко, С. М., 2004. Харківський університет в епоху реорганізації (1920–1933). В: Бакіров, В. С., відп. ред., 2004. *Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років*. Харків: Фоліо, с. 301–364.

Рябченко, О. Л., 1997. *Харківський інститут народної освіти ім. О. О. Потебні (1921–1930 рр.)*. Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет.

Рябченко, О. Л., 2000. *Харківський інститут народної освіти ім. О. О. Потебні (1921–1930 рр.)*. Харків: ХНАМГ.

Савчук, В. С., 2008. Дніпропетровський ІНО і реформа вищої школи на початку 1930-х рр. В: Поляков, М. В., гол. ред., 2008. *Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара*. Дніпропетровськ: Видавництво ДНУ, с. 65–70.

Савчук, В. С., 2018. Освітні реорганізації і трансформації часів Інституту народної освіти та його наступників (1920 – 1933 рр.). В: Поляков, М. В., гол. ред., 2018. *Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара*. Дніпро: Ліра, с. 65–70.

Список учбових закладів мережі Наркомпрос УСРР. Ф.166. Оп.10. Спр. 851. Київ: ЦДАВО України, арк. 28.

Суровий, А. Ф. та Петляк, Ф. А., 1998. З історії Кам'янець-Подільського інституту соціального виховання. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Кам'янець-Подільський, вип. 1, с. 40–50.

Суровий, А. Ф., 2007. Вінницький інститут народної освіти (1920-ті рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Кам'янець-Подільський, вип. 10, с. 300–306.

Шляхов Павло Ілларіонович. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 2724. Київ: ЦДАВО України.

Ясніцький, Г. І., 1965. *Розвиток народної освіти на Україні (1921–1932 рр.)*. Київ: Видавництво Київського університету.

Яшук, І. П., 2009. Особливості формування системи вищої педагогічної освіти в Україні (20-30-ті рр. XX століття). *Педагогічний дискурс*. Збірник наукових праць. Хмельницький: Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, вип. 6, с. 203–211.

Яшук, І. П., 2015. Формування системи вищої педагогічної освіти в Україні в 20-х г – на початку 30-х років XX століття. *Наукові праці МАУП. Педагогічні науки*. Київ, вип. 44, с. 9–14.

References

Bashkir, O. I., 2015. Stanovlennya kafedry pedahohiky na Kharkivshchyni u 20-ti roky XX storichchya [Establishment of the Department of Pedagogy in Kharkiv region in the 1920s]. *Pedahohika ta*

psykholohiya [Pedagogy and Psychology], issue 50, pp. 148–156 (in Ukrainian).

Borovyk, A., 2015. Chernihivs'kyi instytut sotsial'noho vykhovannya za dyrektora M. A. Balyts'koho (1929–

1931 rr.) [Chernihiv Institute of Social Education under the director M.A. Balytskyi (1929–1931)]. *Siveryans'kyi litopys* [Siveriansky Chronicle]. Chernihiv, issue 1(121), pp. 195–202 (in Ukrainian).

Do Kul'tropu TsK KP/b/U. [To Kultprop Central Committee KP/b/U]. Fund 166. Inventory 10. File 1114. Kyiv: Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady upravlinnya Ukrayiny (hereafter – TsDAVO Ukrayiny) [Central State Archive of Higher Authorities of Ukraine], p. 237.

Hleyzer, M., 1931. *Zakony ta rozporядzhennya v spravi narodnoyi osvity*. Systematyzovanyy zbirnyk z peredmovoyu zastupnyka narodnoho komisara osvity O. Polots'koho [Laws and regulations in the field of public education. Systematized collection with a preface by the Deputy People's Commissioner of Education O. Polotsky]. Kharkiv: Radyans'ka shkola (in Ukrainian).

Hod, B. V. and Yermak, O. P., 2010. Zaklady vyshchoyi pedahohichnoyi osvity v Poltavi u 1918 – 1933 rokakh [Establishments of higher pedagogical education in Poltava in 1918–1933]. *Istorychna pam'yat'* [Historical memory]. Poltava, issue 2, pp. 104–118 (in Ukrainian).

Hryn'ko, A. I., 2010a. Diyal'nist' Kam'yanets'-Podil's'koho ta Vinnyts'koho instytutiv sotsial'noho vykhovannya u 1932–1933 rr. [Activities of Kamianets-Podilskyi and Vinnytsia institutes of social education in 1932–1933]. *Zbirnyk naukovykh prats' molodykh vchenykh Kam'yanets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohienka* [Collection of scientific works by the young scientists of Kamyanets-Podilskyi National University named after Ivan Ohienko]. Kam'yanets'-Podil's'kyi, issue. 2, pp. 14–17 (in Ukrainian).

Hryn'ko, A. I., 2010b. Stanovyshche Kam'yanets'-Podil's'koho ta Vinnyts'koho instytutiv sotsial'noho vykhovannya u 1932–1933 rr. (za dokumentamy Tsentral'noho derzhavnoho arkhivu vyshchykh orhaniv vlady, upravlinnya Ukrayiny) [The situation of the Kamianets-Podilskyi and Vinnytsia institutes of social education in 1932–1933]. (za dokumentamy Tsentral'noho derzhavnoho arkhivu vyshchykh orhaniv vlady, upravlinnia Ukrainy). *Osvita, nauka i kul'tura na Podilli* [Education, science and culture in Podillya]. Kam'yanets'-Podil's'kyi, vol. 16, pp. 196–205 (in Ukrainian).

Komarnits'kyi, O. B., 2007. *Studentstvo Kam'yanets'-Podil's'koho instytutu sotsial'noho vykhovannya (pedinstytutu) u pershyi polovyni 30-kh rr. XX st.: sotsial'nyy ta natsional'nyy sklad, partiynist', nastroyi, uchast' u politychnykh kampaniyakh* [Students of the Kamianets-Podilskyi Institute of Social Education (Pedagogical Institute) in the first half of the 1930s: social and national composition, party membership, moods, participation in political campaigns]. *Osvita, nauka i kul'tura na Podilli* [Education, science and culture in Podillya]. Kam'yanets'-Podil's'kyi, issue 10, pp. 322–333 (in Ukrainian).

Komarnits'kyi, O. B., 2017. Ctudenty-pedahohy u modernizatsiyi vyshchoyi osvity radyans'koyi Ukrayiny u 1920–1930-kh rr. [Student-teachers in the modernization of higher education in Soviet Ukraine in the 1920-s and 1930-s]. Kam'yanets'-Podil's'kyi: Ruta (in Ukrainian).

Komarnits'kyi, O. B., 2018. *Student-stvo pedahohichnykh navchal'nykh zakladiv radyans'koyi Ukrayiny v*

umovakh formuvannya totalitarnoyi systemy (20–30-ti rr. XX st.) [Students of pedagogical educational establishments of Soviet Ukraine under the conditions of the totalitarian system formation (20–30's of XX century)]. D.Sc. Thesis. Kam'yanets'-Podil's'kyi: Kam'yanets'-Podil's'kyi nats. un-t im. I. Ohienka (in Ukrainian).

Levchenko, V. V., 2009. *Istoriya Odes'koho instytutu narodnoyi osvity (1920–1930 rr.)* [History of the Odessa Institute of Public Education (1920–1930)]. Abstract of PhD dissertation. Odesa: Odes'kyi natsional'nyy universytet im. I. I. Mechnykova (in Ukrainian).

Levchenko, V. V., 2010. *Istoriya Odes'koho instytutu narodnoyi osvity (1920–1930 rr.): pozytyvnyy dosvid nevdaloho eksperymentu* [History of the Odessa Institute of Public Education (1920–1930): a positive experience of the failed experiment]. Odesa: TES (in Ukrainian).

Lyapina, O. V., 2008. Instytuty narodnoyi osvity (1920-ti – pochatok 1930-kh rr.): porivnyal'nyy aspekt [Institutes of Public Education (1920-s - early 1930-s): comparative aspect]. *Naddnpirianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati* [Naddnpirianska Ukraina: historical processes, events, personalities]. Dnipropetrovsk, issue 6, pp. 263–271 (in Ukrainian).

Lyapina, O. V., 2009. Stanovlennya instytutiv narodnoyi osvity v URSR (persha polovyna 1920-kh rr.) [Establishment of institutes of public education in the USSR (first half of the 1920-s)]. *Hileya: naukovyy visnyk* [Gileia: Scientific Bulletin]. Kyiv, issue 18, pp. 56–65 (in Ukrainian).

Lyman, I. I. ta Konstantinova, V. M., uporyad., 2009. Berdyans'kyi instytut sotsial'noho vykhovannya. Pedahohichnyy instytut. Uchytel's'kyi instytut (1932–1953 roky) [Berdyansk Institute of Social Education. Pedagogical Institute. Teachers' Institute (1932–1953)]. In: *Materialy z istoriyi Berdyansk'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu* [Materials on the History of Berdyansk State Pedagogical University]. Kyiv: Osvita Ukrainy, vol. 4 (in Ukrainian).

Lypyn's'kyi, V. V. and Aksakova N. O., 2011. Stanovlennya merezhi ta struktury pedahohichnoyi osvity v USRR u 1920-ti rr. [Formation of a network and structure of pedagogical education in the USSR in the 1920s]. *Nauka. Relihiya. Suspil'stvo* [Science. Religion. Society]. Donetsk, issue 3, pp. 23–30 (in Ukrainian).

Lypyn's'kyi, V. V., 2000. Stanovlennya i rozvytok novoyi systemy osvity v USRR u 20-i roky [Formation and development of a new system of education in the USSR in the 20s]. Donetsk: RVA Donetsk'kyi derzhavnyy tekhnichnyy universytet (in Ukrainian).

Lypyn's'kyi, V. V., 2001. Stanovlennya i rozvytok novoyi systemy osvity v USRR u 20-ti roky [Formation and development of a new system of education in the USSR in the 20s]. Abstract of D.Sc. dissertation. Kharkiv: Kharkiv's'kyi natsional'nyy universytet im. V. N. Karazina (in Ukrainian).

Lystuvannya z Dnipropetrovsk'ym Instytutom Sotsykhу pro ukomplektuvannya vykladats'kymy kadramy instytutu, pryom studentiv do instytutu, zabezpechennya khvorykh putivkamy [Correspondence with the Dnipropetrovsk Institute of Social Education on composition of the institute's teaching staff, students' admission to the

institute, provision of permits to the sick people]. Fund 166. Inventory File 333. Kyiv: TsDAVO Ukrayiny, p. 2.

Lystuvannya z Dnipropetrovs'kym ta Novomoskovs'kym instytutamy sotsial'noho vykhovannya pro pryznachennya, peremishchennya po sluzhbi vykladachiv, orhanizatsiyu ta provedennya praktyky studentiv, robotu robitfakiv, asyhnuvannya koshtiv na utrymannya instytutiv, spysok studentiv III kursu Dnipropetrovs'koho instytutu sotsial'noho vykhovannya na serpen' 1932 r. [Correspondence with the Dnipropetrovsk and Novomoskovsk Institutes of Social Education about appointment, displacement of teachers, organization and carrying out of practice of students, activity of work-shops, allocation of means for maintenance of institutes, the list of students of the third course of Dnipropetrovsk Institute of Social Education in August 1932.]. Fund 166. Inventory 9. File 1793. Kyiv: TsDAVO Ukrayiny.

Mayboroda, V. K., 1987. Pro stanovlennya ta rozvytok vyshchoyi pedahohichnoyi osvity (1917–1928 rr.) [About the formation and development of higher pedagogical education (1917–1928)]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. Kyiv, issue 5, pp. 96–102 (in Ukrainian).

Mel'nyk, E. M. and Filinyuk, A. H., 1998. Kam"yanets'-Podil's'kyi instytut narodnoyi osvity: rozvytok, dosyahnennya ta utraty (1921–1930 rr.) [Kamianets-Podilskyi Institute of Public Education: development, achievements and losses (1921–1930)]. *Osvita, nauka i kul'tura na Podilli* [Education, science and culture in Podillya]. Kam"yanets'-Podil's'kyi, issue 1, pp. 28–40 (in Ukrainian).

Osoblyvosti formuvannya systemy vyshchoyi pedahohichnoyi osvity v Ukrayini (20–30-ti rr. XX stolittya) [Features of formation of the system of higher pedagogical education in Ukraine (20–30's of XX century)]. *Pedahohichnyy dyskurs* [Pedagogical Discourse]. Khmel'nyts'kyi: Khmel'nyts'ka humanitarno-pedahohichna akademiya, issue 6, pp. 203–211 (in Ukrainian).

Perebudovi navchal'nykh planiv ne viddano uvahy [The restructuring of the curriculum is not given attention], 1931. *Zoria*, August 4, 1931, p. 4 (in Ukrainian).

Posunko, O. M., 2013. Dnipropetrovs'kyi INO u 1920-kh rokakh (za materialamy vtrachenikh fondiv DADO) [Dnipropetrovsk IPE (Institute of Public Education) in the 1920s (based on materials from lost DADO funds)]. *Naddniprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati* [Naddniprianska Ukraina: historical processes, events, personalities]. Dnipropetrovsk, issue 11, pp. 249–260 (in Ukrainian).

Pro reorhanizatsiyu merezhi i systemy pedahohichnoyi osvity. Postanova RNK USRR z 11/8 1930 r. [About the reorganization of the network and system of pedagogical education. Resolution of the CPC of the USSR from 11/8 1930]. In: *Zakony ta rozporядzhennya v spravi narodnoyi osvity* [Laws and regulations in public education]. Radyans'ka shkola, pp. 111–113 (in Ukrainian).

Pro vstanovlennya yedynoyi systemy industrial'no-tekhnichnoyi osvity (postanova TsVK i RNK SRSR 11-IX-1929 r. Zbirka zakoniv SRSR. 1929. no. 60) [About the

establishment of a unified system of industrial and technical education (resolution of the CEC and CPC of the USSR 11-IX-1929)]. In: Hleyzer, M., uporyad., 1931. *Zakony ta rozporядzhennya v spravi narodnoyi osvity. Systematyzovanyy zbirnyk z peredmovoyu zastupnyka narodnoho komisara osvity O. Polots'koho* [Laws and regulations in public education. Systematized collection with a preface by the Deputy People's Commissioner of Education O. Polotsky]. Kharkiv, pp. 89–93 (in Ukrainian).

Protokol no. 25/677 zasidannya Rady Narodnykh Komisariv USRR z 11 serpnia 1930 roku [Minute № 25/677 of the meeting of the Council of People's Commissars of the USSR from 11 August 1930.]. Fund 337. Inventory 1. File 8536. Kyiv: TsDAVO Ukrayiny, p. 152, verso.

Ryabchenko, O. L. and Kudelko, S. M., 2004. Kharkivs'kyi universytet v epokhu reorhanizatsiyi (1920–1933) [Kharkiv University in the age of reorganization (1920–1933)]. In: Bakirov, V. S., chief ed., 2004. *Kharkivs'kyi natsional'nyy universytet im. V. N. Karazina za 200 rokiv* [V.N. Karazin Kharkiv National University for 200 years]. Kharkiv: Folio, pp. 301–364 (in Ukrainian).

Ryabchenko, O. L., 1997. *Kharkivs'kyi instytut narodnoyi osvity im. O. O. Potebni (1921–1930 rr.)* [O.O. Potebnya Kharkiv Institute of Public (1921–1930)]. Abstract of PhD dissertation. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovsk State University (in Ukrainian).

Ryabchenko, O. L., 2000. *Kharkivs'kyi instytut narodnoyi osvity im. O. O. Potebni (1921–1930 rr.)* [O.O. Potebnya Kharkiv Institute of Public (1921–1930)]. Kharkiv: KhNAMH (in Ukrainian).

Savchuk, V. S., 2008. Dnipropetrovs'kyi INO i reforma vyshchoyi shkoly na pochatku 1930-kh rr. [Dnipropetrovsk IPE and higher education reform in the early 1930s.]. In: Polyakov, M. V., chief ed., 2008. *Istoriya Dnipropetrovs'koho natsional'noho universytetu imeni Olesya Honchara* [History of Oles Honchar Dnipropetrovsk National University]. Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo DNU, pp. 65–70 (in Ukrainian).

Savchuk, V. S., 2018. Osvitni reorhanizatsiyi i transformatsiyi chasiv Instytutu narodnoyi osvity ta yoho nastupnykiv (1920 – 1933 rr.) [Educational reorganization and transformations in the times of the Institute of Public Education and its successors (1920–1933)]. In: Polyakov, M. V., chief ed., 2018. *Istoriya Dniprovs'koho natsional'noho universytetu imeni Olesya Honchara* [History of the Oles Honchar Dnipro National University]. Dnipro: Lira, pp. 65–70 (in Ukrainian).

Shlyakhov Pavlo Illarionovych. Fund 166. Inventory 12. File 2724. Kyiv: TsDAVO Ukrayiny.

Spysok uchbovykh zakladiv merezhi Narkompros USRR [List of educational establishments of People's Commissars of Education Network of the USSR]. Fund 166. Inventory 10. File 851. Kyiv: TsDAVO Ukrayiny.

Surovyy, A. F. and Petlyak, F. A., 1998. Z istoriyi Kam"yanets'-Podil's'koho instytutu sotsial'noho vykhovannya [From the history of Kamianets-Podilskyi Institute of Social Education]. *Osvita, nauka i kul'tura na Podilli* [Education, science and culture in Podillya].

Kam'yanets'-Podil's'kyi, issue 1, pp. 40–50 (in Ukrainian).

Surovyy, A. F., 2007. Vinnyts'kyi instytut narodnoyi osvity (1920-ti rr.) [Vinnytsia Institute of Public Education (1920s)]. *Osvita, nauka i kul'tura na Podilli* [Education, science and culture in Podillya]. Kam'yanets'-Podil's'kyi, issue 10, p. 300–306 (in Ukrainian).

Vidomist' pro richnyy pryom 1931 r. do Dnipropetrovs'koho Instytutu Sotsvykhu [Information of the annual admission in 1931 to the Dnepropetrovsk Institute of Social Education]. Fund 18. Inventory 1. File 739. Dnipro: Derzhavnyy arkhiv Dnipropetrovs'koyi oblasti [State Archive of Dnipropetrovsk Oblast].

Vyentseva, N. O., 2013. Osoblyvosti reformuvannya vyshchoyi pedahohichnoyi osvity Ukrayiny v 1930–1940 rr. [Features of reformation of higher pedagogical education of Ukraine in 1930–1940.]. *Pedahohichni nauky: teoriya, istoriya, innovatsiyi tekhnolohiyi* [Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies]. Sumy, issue 6, pp. 21–30 (in Ukrainian).

Yashchuk, I. P., 2015. Formuvannya systemy vyshchoyi pedahohichnoyi osvity v Ukrayini v 20-kh – na pochatku 30-kh rokiv XX stolittya [Formation of the system of higher pedagogical education in Ukraine in the

20's – in the early 30's of XX century]. *Naukovi pratsi MAUP. Pedahohichni nauky* [Scientific works of IAPM. Pedagogical Sciences]. Kyiv, issue 44, pp. 9–14 (in Ukrainian).

Yasnits'kyi, H. I., 1965. *Rozvytok narodnoyi osvity na Ukrayini (1921–1932 rr.)* [Development of public education in Ukraine (1921–1932)]. Kyiv: Kyiv University Publishing House (in Ukrainian).

Zaval'nyuk, O. M. and Komarnits'kyi, O. B., 2012. *Kam'yanets'-Podil's'kyi natsional'nyy universytet imeni Ivana Ohiyenka (1918–2012 rr.)*. *Istorychnyy narys* [Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University (1918–2012): historical sketch]. Kam'yanets'-Podil's'kyi: Aksioma (in Ukrainian).

Zhurets'kyi, Ya. I., Pavlik, S. I. ta Starovoyt, L. V., comp., 2003. *Mykolayivs'kyi derzhavnyy universytet. Istorychnyy narys (1913–2003 rr.)* [Mykolaiv State University: historical sketch (1913–2003)]. Kyiv: Zlatohraft-dyzayn (in Ukrainian).

Zvit pro khid osinn'oho naboru (1933) do Novomoskovs'koho pedinstytutu na 3/IX-33 roku [Report on the progress of the autumn recruitment / 1933 / to the Novomoskovsk Pedagogical Institute for 3/IX, 1933]. Fund 19. Inventory 1. File 438. Kyiv: TsDAVO Ukrayiny.

УДК 614.885(477.83/.86)"1943/1944"

**Діяльність підпільного
Українського Червоного Хреста
в лавах УПА на території Галичини
в 1943–1944 рр.**

О. В. Олійник

аспірант

ORCID: 0000-0001-5612-7236

oleg93hist@meta.ua

*Прикарпатський національний
університет ім. В. Стефаника,
вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ,
Україна, 76018*

Анотація. *Мета* статті – дослідити процес створення та функціонування підпільного Українського Червоного Хреста (далі – УЧХ) в період 1943–1944 рр. у Галичині. *Методологічною основою* дослідження є загальнонаукові принципи об'єктивності, всебічності та історизму. В роботі використовується логічні, проблемно-хронологічні та порівняльні методи. *Основні результати та висновки.* Діяльності Українського Червоного Хреста в період 1943–1944 рр. на території Галичини були характерні свої регіональні особливості, які полегшували або створювали більш сприятливі

умови для функціонування цієї організації. Вагому роль відігравало місцеве населення у підтримці роботи цієї структури – надання ліків, продуктів харчування та грошей. Діяльність УЧХ в цей період стала важливим етапом червонохресного руху на території Галичини в першій половині XX ст. Підпільний Червоний Хрест розглянуто як організацію, що стала спадкоємицею гуманітарних спільнот подібного типу, які функціонували на означеній території у попередні роки, зокрема відділу УЧХ у Львові, створеного в червні 1941 року. Важливим фактором, що сприяв роботі організації, була активність лікарського середовища, що проявлялась у сприянні діяльності цієї структури з боку відомих медиків та випускників медичних вищих навчальних закладів. Близько 39 % студентів медично-природничих фахових курсів (МПФК) у Львові в 1943–1944 рр. співпрацювали в осередках УЧХ. Вагома кількість представників різних національностей свідчить про значущу роль організації і поза межами українського національного середовища. *Тип статті:* емпірична.

Ключові слова: Українська Повстанська Армія; шпиталь; медичні курси.

Надійшла до редколегії 19.05.2019

Прорецензована 23.06.2019

Рекомендована до друку 29.07.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 139–147

doi 10.15421/26190111

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 614.885(477.83/.86)"1943/1944"

Деятельность подпольного Украинского Красного Креста в рядах УПА на территории Галичины в 1943–1944 гг.

О. В. Олейник

аспирант

ORCID: 0000-0001-5612-7236

oleg93hist@meta.ua

*Прикарпатский национальный университет им. В. Стефаника,
ул. Шевченко, 57, г. Ивано-Франковск,
Украина, 76018*

Аннотация. *Цель статьи* – исследование процесса создания и функционирования подпольного Украинского Красного Креста (далее – УКК) в период 1943–1944 гг. в Галичине. *Методологической основой* исследования являются общенаучные принципы объективности, всесторонности и историзма. В работе используется логические, проблемно-хронологический и сравнительный методы. *Основные результаты и выводы.* Для деятельности Украинского Красного Креста в период 1943–1944 гг. на территории Галичины были свойственны региональные особенности, которые

создавали благоприятные условия для функционирования данной организации. Весомую роль сыграло местное население в поддержке работы этой структуры – предоставление лекарств, продуктов питания и денег. Деятельность УКК в данный период стала важным этапом краснокрестного движения на территории Галичины в первой половине XX в. Подпольный Красный Крест рассмотрен как организация, которая стала наследницей гуманитарных сообществ подобного типа, функционировавших на указанной территории в предыдущие годы, в частности отдела УКК во Львове, созданного в июне 1941 года. Важным фактором, способствовавшим работе организации была активность врачебного сообщества, проявлявшаяся в содействии деятельности данной структуры со стороны известных медиков и выпускников медицинских высших учебных заведений. Около 39 % студентов медико-естественных профессиональных курсов (МЕФК) во Львове в 1943–1944 гг. сотрудничали в ячейках УКК. Наличие достаточно большого количества представителей других национальностей свидетельствует о значимой роли организации и вне украинской национальной среды. *Тип статьи:* эмпирическая.

Ключевые слова: Украинская Повстанческая Армия; госпиталь; медицинские курсы.

Поступила в редколлегию 19.05.2019

Прорецензирована 23.06.2019

Рекомендована в печать 29.07.2019

LCC D629.U6

Activities of the underground Ukrainian Red Cross in the UIA ranks on the territory of Galicia in 1943-1944

O. V. Oliynyk

postgraduate student

ORCID: 0000-0001-5612-7236

oleg93hist@meta.ua

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
57 Shevchenko Street, Ivano-Frankivsk,
Ukraine, 76018*

Abstract. *The purpose* of the article is to study the process of creation and functioning of the underground Ukrainian Red Cross, its interaction with the local population during the period 1943-1944 in Galicia under the conditions of the Nazi occupation. *The methodological basis* of the research is the general scientific principles of objectivity, comprehensiveness and historicism. The work uses logical, problem-chronological and comparative methods. *Scientific novelty.* The article attempts to analyze the structure, territorial division and management structure, and the main directions of activity of this organization within the limits of Galicia, as one separate region. *Practical meaning.* The study of the activities of this organization is an important element for understanding the principles of the work of the underground Ukrainian Red Cross as a component of the red cross movement on the territory of Galicia in the first half of the twentieth century. *Main results and conclusion.* The article deals with the activities of the Ukrainian Red Cross in the ranks of the Ukrainian Insurgent Army on the territory of Galicia during the period of the Nazi occupation. The aggregate of factors that influenced the underground activity of the Ukrainian Red Cross was highlighted. In particular, the regional features that caused certain differences in the work of the Red Cross on this territory in comparison with other areas of

UIA activity were investigated. The structure, territorial division and management structure of this organization are described within the limits of one separate region – Galicia. The main directions of the work of the Underground Red Cross are considered. The peculiarities of provision of medical care, the organization of hospitals and the problem of the training of medical personnel in the conditions of the underground are analyzed. The main ways of material and technical support of the Ukrainian Red Cross are highlighted. The role of the local population and the medical community of Galicia in providing the Red Cross with medications, medicinal plants and the necessary inventory is revealed. The author of the study concludes that for the activities of the Ukrainian Red Cross during the period 1943-1944 on the territory of Galicia were characterized by their regional features that facilitated or created more favorable conditions for the functioning of this organization. It should be noted separately that the role of the local population in supporting the work of this structure – the provision of medicines, food and money. In general, the author evaluates the activity of UHF in this period as an important stage of the red-circular movement in the territory of Galicia in the first half of the twentieth century. The Underground Red Cross is regarded as an organization that has become the successor of humanitarian communities of the same type that functioned in the specified territory in previous years, in particular the URC department in Lviv, established in June 1941. One of the important factors contributing to the work of this organization was the activity of the medical environment, which manifested itself in promoting the activities of this structure by well-known doctors and graduates of medical higher education institutions. Among them, in particular – Iryna Babonyak – "Nina", Ivan Shvak – Shul, Bogdan Yanogo – Kruk – "Meleodia". *Type of article:* empirical.

Keywords: Ukrainian Insurgent Army; Hospital; Medical Courses.

Received 19.05.2019

Reviewed 23.06.2019

Accepted 29.07.2019

Постановка проблеми. Одним із важливих етапів розвитку червонохресного руху на території Галичини в першій половині XX ст. є діяльність підпільного Червоного Хреста в лавах УПА. Саме в умовах нацистської окупації та активного ведення партизанської боротьби постає потреба в медичній та гуманітарній роботі з повстанцями і мирним населенням. В цьому контексті окремої уваги заслуговує робота Українського Червоного Хреста (далі – УЧХ) в 1943–1944 рр. на теренах Галичини, де умови для його діяльності дещо відрізнялись від інших регіонів.

Історіографія. Цій проблематиці присвячений цілий ряд праць українських науковців. Проте, слід відзначити, що всі вони висвітлюють роботу Українського Червоного Хреста не на землях цього регіону, а на всій території діяльності загонів УПА. Серед них варто виділити статті М. А. Срібної «Підпільний Український Червоний Хрест у загонах Української Повстанської Армії в роки Другої світової війни» (Срібна, М. А., 2011), Л. В. Ковалю «Медична служба Української Повстанської Армії» (Коваль, Л. В., 2006) та Г. Стародубець «Організація медико-санітарної служби у повстанському запіллі (другої половини 1943–1944 рр.)» (Стародубець, Г., 2005). Багато уваги цьому питанню надає Л. Онишко у своїх роботах, присвячених діяльності очільниць УЧХ – К. Зарицької і Г. Дидик: «Катерина Зарицька (з нагоди 90-річчя з дня народження)» (Онишко, Л., 2005), «Галина Дидик – учасниця визвольних змагань 1940-х років» (Онишко, Л., 2009). Структура, керівний склад та засади діяльності Українського Червоного Хреста також фрагментарно зачіпаються у працях присвячених участі жінок у національно-визвольному русі. Зокрема, це статті Т. Антонової «Жінка та її «мирні», «напівмирні» й «воєнні» ролі в боротьбі ОУН і УПА» (Антонова Т., 2007), О. Пустомітенко «Жінки у підпіллі ОУН(Б) у роки німецько-радянської війни та у повоєнний час» (Пустомітенко, О., 2014), О. Петрович «Жінки в лавах підпільних структур: процес входження, напрями та форми діяльності, ставлення чоловічої більшості» (Петрович, О., 2014).

Метою статті є висвітлення функціонування червонохресного руху в зазначений період, дослідження його структури, принципів роботи та особливостей взаємодії з місцевим населенням і іншими структурними одиницями українського національно-визвольного руху.

Результати дослідження. Під тиском репресій з боку німецької окупаційної влади відділ УЧХ у Львові (створений у червні 1941 року, за ініціативою українських лікарів) припиняє своє існування. Після цього український червонохрес-

ний рух продовжує свою діяльність в підпіллі. Першою головою підпільного Червоного Хреста стала Катерина Зарицька (Ріпецький, М., 1992, с. 9). На початку листопада 1943 р. К. Зарицьку ввели до складу Галицького крайового проводу ОУН і призначили референтом УЧХ. Організуючи УЧХ, вона створила структуру та чітку систему розподілу обов'язків (Онишко, Л., 2005). Найвищою структурною ланкою Українського Червоного Хреста виступав крайовий провід, якому підпорядковувалися обласні, кожному з обласних – окружний, окружному – повітові проводи, яким, у свою чергу, підпорядковувалися районні. Так, Львівському крайовому проводу підпорядковувались Львівський, Станіславський, Дрогобицький і Тернопільський проводи. При кожному з обласних проводів діяла референтура УЧХ, яку очолював обласний референт УЧХ. Керувала Львівською референтурою УЧХ Ірина Козак («Лада»), Тернопільською – Галина Дидик («Анна»), Дрогобицькою – «Модеста» (Стародубець, Г., 2005, с. 200), Станіславською з початку 1944 р. – Юлія Ганущак («Галичанка»), замінивши на цій посаді Артемізію Галицьку («Мотрю»), яка відбула на Буковину (Гавришко, М., 2015), а Перемиською – Віра Лемеха («Рогніда») (Онишко, Л., 2007, с. 144).

На кожному зі вказаних структурних рівнів УЧХ мав чотири окремі відділи: організаційний, відділ медичної служби, фармацевтичний, харитативний. Кожен відділ підпорядковувався відповідному референту на своєму рівні. Районний – повітовому, повітовий – окружному, окружний – обласному, а обласний референт звітував про проведену роботу в терені крайовому провіднику УЧХ (Онишко, Л., 2008, с. 229).

Робота підпільного Червоного Хреста регламентувалась «Правильником УЧХ», підписаним комендантом (найімовірніше, Катериною Зарицькою) (Онишко, Л. В., 2006, с. 14). Зокрема, обласному референту, щоб контролювати роботу підопічних, доводилося долати сотні кілометрів. До його обов'язків входило також щомісячне звітування. На засіданнях обласних референтів УЧХ, які проводила Катерина Зарицька, кожен доповідав про ситуацію в терені, про труднощі, які доводиться долати, а також про те, на що потрібно звернути особливу увагу. Така практика дозволяла швидко й оперативно реагувати на зміни в краї. З іншого боку, це було продиктовано необхідністю контролювати роботу референтів, адже постійно відчувався брак надійних людей (Онишко, Л., 2009, с. 229).

Найголовніше завдання УЧХ полягало в організації санітарних пунктів у селах, віддалених від головних доріг, військових та поліцейних

об'єктів. У таких селах влаштовували підпільну лікарню в придатному для цього приміщенні. З метою конспірації лікарня час від часу змінювала своє місцезнаходження. При окружних проходах працювали референти, які займалися організацією таких «шпиталиків». До куреня УПА скеровували навчених санітарок, які надавали допомогу пораненим. На території кожного району діяли 2-3 «шпиталики», які обслуговував спеціально підібраний медичний персонал. До кожного санітарного пункту прикріплювалася санітарка, здебільшого фахова, і дві помічниці – місцеві жительки. Практикувалося облаштування лікарень у лісах. Так, на території Тростянецького лісу (Тернопільщина) в спеціально обладнаних бункерах функціонувало п'ять санітарних пунктів (Онишко, Л., 2004).

Враховуючи загрозу викриття і відповідно проблеми з транспортуванням великої кількості поранених, наявність значної кількості лікарів, що опікувалися станом охорони здоров'я місцевого населення та відмінність політики окупаційної адміністрації у Дистрикті «Галичина», командування УПА, керівники Санітарної служби та УЧХ, скорегували діяльність медично-санітарної системи УПА на території Галичини. Замість розбудовувати широку мережу УЧХ, з більшими польовими шпиталами включно, як це початково практикувалось на Волині, влаштовувались «шпитальки» та санітарні пункти менших розмірів (Ріпецький, М., ред., 1992, с. 12).

Такі доволі невеликі лікарні, до прикладу, були організовані на горі Хрещатій (Лемківщина) та в селах Більчому Золотому і Монастирку на Тернопільщині (Ганіткевич, Я., 2004, с. 145).

Типовий шпиталь УЧХ (санітарну криївку) будували в землі, на 6–15 ліжок, з кухнею і канцелярією. Своїм зовнішнім виглядом околиця не мала давати жодних ознак ворогові, що десь близько знаходиться шпиталь. В околицях криївки не мало бути трісок з дощок, рештків глини, витоптаного місця тощо.

Крім того, чоловіча мережа зобов'язувалася збудувати для санпункту три спеціальні криївки: 1) окрему для хворих, яка складалася з двох: великої й малої, що сполучалися між собою тунелем; 2) запасну на випадок демаскування; 3) малу криївку для тяжкохворих, яка мала бути теплою, добре провітрюваною, з окремими потаємними входом та виходом (Срібна, М. А., 2011).

Далеко не завжди існувала можливість доправити пораненого на стаціонарне лікування до «шпиталика» (чи то через його власний критичний стан, чи то через загрозу арешту). В такому випадку хворого вояка доводилося утримувати та лікувати у приватній садибі (безпосередньо в

оселі, на стриху, у господарській споруді чи у спеціально обладнаній міні-криївці). Догляд за пораненим ускладнювався тим, що медсестра й лікар, маючи навідувати його, наражали таким чином не лише його, але й господарів оселі на ризик репресій влади в разі викриття (Кісь, О., 2009, с. 101–125). В санітарних вказівках містився ряд порад, як правильно організовувати медичну допомогу в підпільних умовах. Так, наприклад, хати для підпільних потреб треба було вибирати серед тих родин, де немає малих дітей і в яких всі члени сім'ї живуть у згоді між собою, мовчазні, не скупі. Хата повинна була бути на краю села, або, якщо в середині, то так, щоб підхід був прихований, а сусіди не цікаві. Не добре було підбирати хату, де є гарна дівчина чи вдова. Називати села чи прізвища іншого не можна було, бо господарі тоді могли подумати, що ви і про них розкажете іншим людям (Срібна, М. А., 2011). Щоб убезпечити шпиталь від викриття, при «поступленні» та «виписці» хворому зав'язували очі, аби, потрапивши в полон, він не міг виказати місце розташування шпиталю (В'ятрович, В., Забілий, Р., Дерев'яний, І. та Содаль, П., 2011, с. 109).

В Галичині, як і на всіх теренах діяльності УПА, досить актуальною була проблема забезпечення шпиталів УЧХ фаховим медичним персоналом. Для підготовки працівників санітарних служб проводився вишкіл. Умовами для зарахування на курси були відповідний рівень освіти (принаймні 6 класів) і відданість справі. На території Галичині, зокрема, були організовані медичні курси: для студентів медицини (с. Сільце Бережанського р-ну Тернопільщини), медичних сестер (с. Кульчиці на Самбірщині, в Чорному Лісі, с. Труханів на Сколівщині, с. Лужки Долинського р-ну на Івано-Франківщині), санітарів (с. Волосянка, с. Славсько Сколівського р-ну, с. Космач) (Коваль, Л. В., 2006). Медичні курси проводили також на Миколаївщині (с. Довголуки, с. Рудники), біля Болехова (с. Луковиці), на Стрийщині курси медсестер проводив Тадей Андрій Плюгавка (Онишко, Л., 2007, с. 142). Зокрема, він навчав надавати першу й невідкладну допомогу при пораненнях та нещасних випадках учасниць курсів організованих в квітні 1944 р. в селі Кам'янка біля Сколе. Їх відвідувало 20 дівчат із навколишніх сіл. Організацією курсів та ідеологічним вишколом займалася «Мотря», провідниця жіночої мережі ОУН (Ріпецький, М., 2001, с. 83). Другі курси проводились в Славську в горах. Їх проходило понад 20 дівчат курсанток – в основному дівчата з гірських сіл. Треті курси медсестер проводилися в липні 1944 р. в с. Грабівці (Кравець, А., 2010, с. 80).

У квітні 1944 р. також було започатковано курси для санітарок у містечку Добромилі. Марія Боднарєнко-Ріпецька, яка їх проходила, зазначає: «Наш медично-санітарний курс відбувався напівлегально під фірмою Українського Допомогового Комітету. Справжньою організаторкою курсу була жіноча мережа ОУН. Плянувала вишколи Наталка Козакевич («Сіра») та Марійка Яріш». Викладачами були лікарі Добромільської лікарни Кушнір і Мовчан (Ріпецький, М., 1992, с. 285–286).

На Тернопільщині впродовж 1944 р. стараннями обласної референтури УЧХ під керівництвом Галини Дидик були організовані медичні курси, на яких готували медичних сестер і санітарів для підпільної сітки ОУН та підрозділів УПА (Волянчук, С., 2012, с. 59). Зокрема, у березні 1944 р. Г. Дидик організувала курси медсестер у с. Романівка поблизу Тернополя. За рекомендацією керівника місцевого окружного проводу ОУН «Богдана» та референтки УЧХ того району вчительки Дубар («Лискавка») курси проходило 15-17 слухачів (Онишко, Л., 2007, с. 142). Основи санітарної служби, поруч з іншими предметами, також викладали у старшинських школах, де працювали висококваліфіковані лікарі. Зокрема, у школі «Олені» викладачами санітарної служби були лікарі Максимович і «Кум» (Коваль, Л. В., 2006).

За словами референта УЧХ Львова та Львівщини Анни Стецько, яка в основному працювала у вишкільному відділі, «на медично-санітарних курсах вчилася 15-16 дівчат, переважно свідомих, готових з посвятою нести допомогу хворим та пораненим воякам УПА. В програму курсів входили теоретичні й практичні заняття. Ми подавали коротко елементарні дані про анатомію людини, особисту гігієну, мікроби, асептику й антисептику. Дещо докладніше навчали про рани, травми, перев'язки, а також про мобілізацію кінцівок, транспортування поранених, зупинення кровотечі. Коли учасниці курсів були вже більш-менш підготовлені, увечері додатково проводилися ще й загально-освітні вишколи. В таких містечках, як Яворів і Городок, дівчата отримали в переважній більшості повну або неповну середню освіту, і тому для таких курсанток я готувала складнішу програму вишколу» (Ріпецький, М., 2001, с. 74).

Серед повстанських лікарів було дуже багато євреїв, урятованих повстанцями від німецьких репресій, зокрема, Антін Кольман («Вугляр») – хірург зі Львова та Семуель Науман – власник приватної лікарні у м. Стрий (В'ятрович, В., Забілий, Р., Дерев'яний, І. та Содаль, П., 2011, с. 109). Викладачами на курсах медсестер,

організованих Г. Дидик в с. Романівка, також були чоловік і жінка єврейської національності (Онишко, Л., 2007, с. 142).

Проведення таких курсів давало певний позитивний результат. На території Львівської області станом на 10 лютого 1944 р. в тій одній з районів налічувалося 35, а в іншому – 24 досвідчені санітарки (Онишко, Л., 2007, с. 142). З УЧХ також часто співпрацювали студенти медичних вищих навчальних закладів (Ірина Бабуняк – «Ніна», Іван Швак – Шуль, Богдан Яньо – Крук – «Мельодія», Ілля Оберишин, Ярослав Мартинєць, Богдан Коваль, Петро Городник, Любомир Полюга) (Коваль, Л. В., 2006). За встановленими біографічними даними, з 217 студентів медично-природничих фахових курсів (МПФК) у Львові значна частина студентів (близько 39 %), зокрема 15 студентів-фармацевтів, у 1943–1944 рр., співпрацювали з осередками УЧХ (Федушак, А. Л., 2012). Серед них і Лев Василик, який у червні 1944 р. перебуваючи в с. Тур'я Велика, здійснював розподіл медикаментів між шпиталями у с. Угринів і с. Гринівка, а в липні 1944 р. працював фармацевтом у шпиталю в с. Грабівка (Протокол допиту..., 1944). Проте брак медпрацівників відчувався постійно. Впроваджені підпільним керівництвом заходи лише частково змогли задовольнити потреби УПА у кваліфікованих медичних кадрах.

Санітарну працю при відділах УПА виконували спершу лікарі. Згодом, внаслідок втрат, число їх зменшилось, і тоді місце лікарів зайняли санітари. Тільки при курені був курінний лікар. Найнижчою санітарною ланкою при відділі УПА був чотовий санітар. В обсяг праці чотового санітара входила перша допомога пораненим з його чоти і опіка над ними до часу переведення їх на збірний пункт цього відділу після бою (Срібна, М. А., 2011). Окрім ран, це були інфекційні хвороби, короста та обмороження. При виникненні інфекційних захворювань негайно робився лікарський або санітарський огляд і хворих ізолювали до шпиталів.

Ліки, як і продукти харчування, добувалися з допомогою місцевого населення та підпільної мережі ОУН. Широко застосовувалися народні методи лікування (Голяченко, О. та Ганіткевич, Я., 2004, с. 208). Щоб доцільно використати лікарські рослини, санітар одержував конспект Б. Мельодії «Зела та їх пристосування», що надавав вицерпну інформацію про способи збирання, зберігання та використання лікарських рослин (Коваль, Л. В., 2006). Кваліфіковані фармацевти готували теренових санітарів, для яких викладали предмет «Лікувальні зела». Слухачі докладно вивчали методи збирання цілющих трав, їх сушіння,

магазинування і вживання. Кінцеві іспити приймали лікарі та фармацевти за підручниками доктора Ю. Липи «Зела та їх застосування» і «Ліки під ногами». Роботу фармацевтів контролювали обласні аптекарі. Збирання лікарських трав починалося ранньою весною і тривало до осені. Засушене зілля фасували в окремі торбинки і відсиляли на пункти призначення, де переробляли на ліки (Онишко, Л., 2007, с. 140).

В цілому джерела забезпечення УЧХ в Галичині були досить різноманітні. Це було майно радянського Червоного Хреста та медичних установ м. Львова, медичні інструменти та ліки, закуплені через підпільну мережу ОУН; медичне майно, яке зберегло населення після пересування фронтів (Коваль, Л. В., 2006). Досить значними були і добровільні пожертви на користь УЧХ. Як відзначив у своїх спогадах курінний лікар УПА Богдан Мельодія-Крук: «Тільки в самому Львові весною 1944 р. закуплено різними способами, за активної допомоги українських студентів медицини та лікарів, ліки на півтора мільйона польських злотих. Крім того, боївки ОУН виконували «налети» на ворожі санітарні пункти та конфісковували ліки і приладдя, деколи відділи УПА здобували на ворогові значну кількість ліків. Теж треба відмітити численні жертви ідейних українців – лікарів і аптекарів, які добровільно віддавали ліки та перев'язочний матеріал «на фонд УЧХ-УПА»» (Мельодія-Крук, Б., 1957, с. 77).

Член ОУН Микола Батіг описує сміливу акцію, здійснену у Львові 1943 р. Із львівської аптеки № 18, на тодішній вулиці Казимирівській (нині Городецька) у білий день на очах усіх, а також й німецьких патрулів, вивезено медприладдя та медикаменти до села Підмонастир на Бібреччині і передано в розпорядження військових підрозділів УПА (Коваль, Л. В., 2006).

До спектра завдань УЧХ, крім надання медичної допомоги, входила пропагандистська та агітаційна робота серед персоналу, а також населення, що було залучене до діяльності УЧХ. Важливим аспектом діяльності УЧХ було визначено допомогу сім'ям загиблих повстанців (Петрович, О. Ю., 2014)]. Крім того, Червоний Хрест опікувався біженцями, що проходили через територію Галичини. Референт УЧХ Львова та Львівщини Анна Стецько зазначає: «У 1943–44-их роках до Львова почали приходити втікачі зі Східної України, які з наближенням фронту виїжджали через Львів на захід, втікаючи від більшовиків. Була то наша інтелектуальна еліта: науковці, письменники, мистці. Людям старшого покоління важко було адаптуватися в новому середовищі».

Ними заопікувався Допомоговий Комітет і наше підпілля – Харитативна служба УЧХ. ... Моїм завданням було діставати їм харчі та допомагати залагоджувати різні справи. Гроші на харчі виділяла Харитативна служба УЧХ. Опікувалася я ними кілька тижнів, аж до їхнього виїзду зі Львова» (Ріпецький, М., 2001, с. 77–78).

Висновки. Отже, діяльність Українського Червоного Хреста в Галичині впродовж 1943–1944 рр. була важливим елементом функціонування українського руху опору на цій території, в зв'язку з чим червонохресні установи користувалися значною підтримкою місцевого населення. Незважаючи на складні умови роботи в підпіллі, впродовж нацистської окупації Українському Червоному Хресту в Галичині загалом вдавалось вирішувати проблеми у забезпеченні медикаментами, інвентарем та фаховим персоналом. Саме завдяки цьому він зміг організувати надання медичної допомоги повстанцям і місцевому населенню.

Бібліографічні посилання

Антонова, Т., 2007. Жінка та її «мирні», «напівмирні» й «воєнні» ролі в боротьбі ОУН і УПА. В: В'ятрович, В., відп. ред., 2007. *Український визвольний рух*. Львів, зб. 9, с. 138–147.

В'ятрович, В., Забілий, Р., Дерев'яний, І. та Содаль, П., 2011. *Українська Повстанська Армія. Історія нескорених*. 3-тє вид. Львів: Центр досліджень визвольного руху.

Воляннюк, С., упоряд., 2012. *Воєнна округа УПА «Лисоня». 1943–1952. Документи і матеріали*. В: Сохань, П. та Потічний, П. Й., ред-ри, 2012. *Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія*. Київ; Торонто, т. 20.

Гавришко, М., 2015. Лицарка Бронзового Хреста заслуги УПА: до 100-річчя з дня народження Юлії Ганущак. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, спец. вип. 2, с. 314–321.

Ганіткевич, Я. В., 2004. *Історія української медицини в датах та іменах*. Львів: НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського.

Голяченко, О. та Ганіткевич, Я., 2004. *Історія медицини*. Тернопіль: Лілея, 2004. 248 с.

Кісь, О., 2009. Жіночий досвід участі у національно-визвольних змаганнях на західноукраїнських землях у 1940-50-х рр. *Схід-Захід*. Історико-культурологічний збірник. Харків, вип. 13-14, с. 101–125.

Коваль, Л. В., 2006. Медична служба Української Повстанської Армії. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, № 572, с. 69–74.

Кравець, А., 2010. Медики у визвольних змаганнях українського народу (від Українського Червоного Хреста до Служби Здоров'я УПА). Львів: Галицька видавнича спілка.

Мельодія-Крук, Б., 1957. Праця УЧХ в Українській Повстанській Армії. В: *УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942–1950 рр.* Збірка документів. Б.м Видання Закордонних частин організації українських націоналістів, ч. 1.

Онишко, Л. В., 2006. *Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі (30-і – 40-і рр. XX ст.)*. Авторефер. дис.... канд. іст. наук. Львів.

Онишко, Л., 2004. Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ століття. *Український визвольний рух*. Львів, зб. 3, с. 30–38.

Онишко, Л., 2005. Катерина Зарицька (з нагоди 90-річчя з дня народження). *Визвольний шлях*. Суспільно-політичний, науковий та літературний місячник, кн. 3 (684), с. 98–108.

Онишко, Л., 2007. «Нам сонце всміхалось крізь ржавії грати». В: Потічний, П. Й., ред., 2007. *Катерина Зарицька в українському національному русі*. Львів; Торонто: Літопис УПА.

Онишко, Л., 2009. Галина Дидик – учасниця визвольних змагань 1940-х років. В: Галенко О. І., упоряд., 2009. *Спадщина Омеляна Прицака і сучасні гуманітарні науки*. Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 28-30 травня 2008 р. Київ: Аратта, с. 221–233. Доступно: <<http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/7538>>.

Петрович, О. Ю., 2014. Жінки в лавах підпільних структур: процес входження, напрями та форми діяльності, ставлення чоловічої більшості. *Гілея : науковий вісник*, вип. 90, с. 79–84. Доступно: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21CO M=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FIL

E_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/gileya_2014_90_20.pdf>.

Протокол допиту Василика Лева Дмитровича від 5 жовтня 1944 р. Спр. П-8455. Т. 1. Івано-Франківськ: Архів Управління Служби Безпеки України в Івано-Франківській області, арк. 3.

Пустомітенко, О., 2014. Жінки у підпіллі ОУН(Б) у роки німецько-радянської війни та у повоєнний час. *Acta studiosa historica*, № 4, с. 77–83. Доступно: <<http://er.ucu.edu.ua/handle/1/504>>.

Ріпецький, М., ред., 1992. Медична опіка в УПА. В: Штендера, Є., відп. ред., 1992. *Літопис Української Повстанської Армії*. Торонто; Львів: Літопис УПА, т. 23.

Ріпецький, М., ред., 2001. Медична опіка в УПА. Книга 2. Спогади і документи. В: Потічний, П. Й., відп. ред., 2001. *Літопис Української Повстанської Армії*. Торонто; Львів: Літопис УПА, т. 32.

Срібна, М. А., 2011. Підпільний Український Червоний Хрест у загонах Української Повстанської Армії в роки Другої світової війни. *Історія і біографістика*. Електронне наукове фахове видання – міжвідомчий тематичний збірник, № 4. Доступно: <http://inb.dnsgb.com.ua/2011-4/11_sribna.pdf>.

Стародубець, Г., 2005. Організація медико-санітарної служби у повстанському запіллі (друга половина 1943-1944 рр.). *Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький, вип. 17, с. 199–204. Доступно: <<http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/6227>>.

Федушак, А. Л., 2012. Вища медична освіта у Львові: 1939-1944 роки. *Клінічна фармація, фармакотерапія та медична стандартизація*, № 3, с. 57–66. Доступно: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Kff_2012_3_9>.

References

Antonova, T., 2007. Zhinka ta yiyi «myrni», «napivmyrni» y «voyenni» roli v borot'bi OUN i UPA [The woman and her “peaceful”, “semi-peaceful” and “military” roles in the struggle between the OUN and the UIA]. In: V'yatrovych, V., ed., 2007. *Ukrayins'ky vyvzol'nyy rukh [Ukrainian Liberation Movement]*. Lviv, no. 9, pp. 138–147 (in Ukrainian).

Fedushchak, A. L., 2012. Vyshcha medychna osvita u L'vovi: 1939-1944 roky [Higher medical education in Lviv during 1939-1944 years]. *Klinichna farmatsiya, farmakoterapiya ta medychna standartyzatsiya [Clinical Pharmacy, Pharmacotherapy & Medical Standardization]*, no. 3, pp. 57–66 (in Ukrainian). Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Kff_2012_3_9>.

Hanitkevych, Ya. V., 2004. *Istoriya ukrayins'koyi medytsyny v datakh ta imenakh [The history of Ukrainian medicine in dates and names]*. Lviv: NAN Ukrayiny, Instytut ukrayins'koyi arkhoehrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevs'koho (in Ukrainian).

Havryshko, M., 2015. Lytsarka Bronzovoho Khresta zasluhy UPA: do 100-richchya z dnya narodzhennya Yuliyi Hanushchak [Women who was decorated with the UPA Bronze Cross of Merit (In honor of 100th anniversary of Julia Hanushchak birth)]. *Drohobys'ky*

krayeznavchyy zbirnyk. Drohobych, special issue 2, pp. 314–321 (in Ukrainian).

Holyachenko, O. and Hanitkevych, Ya., 2004. *Istoriya medytsyny [History of medicine]*. Ternopil: Lileia (in Ukrainian).

Kis', O., 2009. Zhinochyy dosvid uchasti u natsional'no-vyzvol'nykh zmahannyakh na zakhidnoukrayins'kykh zemlyakh u 1940-50-kh rr. [Women's experience of participating in national liberation competitions in the West Ukrainian lands in the 1940s-50s.]. *Skhid-Zakhid. Istoryko-kul'turolohichnyy zbirnyk [East West. Historical and cultural collection]*. Kharkiv, issue 13-14, pp. 101–125 (in Ukrainian).

Koval', L. V., 2006. Medychna sluzhba Ukrayins'koyi Povstans'koyi Armiyi [Medical service of the Ukrainian Insurgent Army]. *Visnyk Natsional'noho universytetu «L'vivs'ka politekhnika»*. Lviv, no. 572, pp. 69–74 (in Ukrainian). Available at: <<http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/30848/1/12.pdf>>.

Kravets', A., 2010. *Medyky u vyvzol'nykh zmahannyakh ukrayins'koho narodu : (vid Ukrayins'koho Chervonoho Khresta do Sluzhby Zdorov'ya UPA) [Doctors in the liberation struggles of the Ukrainian people: (from the Ukrainian Red Cross to the UIA Health*

Service)]. Lviv: Halytska vydavnycha spilka (in Ukrainian).

Mel'odiya-Kruk, B., 1957. Pratsya UChKh v Ukrayins'kyi Povstans'kyi Armii [The work of the URC in the Ukrainian Insurgent Army]. In: *UPA v svitli dokumentiv z borot'by za Ukrayins'ku Samostiynu Sobornu Derzhavu 1942–1950 rr.* UPA in the light of the documents on the fight for the Ukrainian Independent Council of State of 1942–1950. Collection of documents. N.p.: Publication of Foreign Parts of the Organization of Ukrainian Nationalists, part 1 (in Ukrainian).

Onyshko, L. V., 2006. *Kateryna Zaryts'ka v ukrayins'komu natsional'no-vyzvol'nomu rusi (30-i – 40-i rr. XX st.)* [Kateryna Zarytska in the Ukrainian National Liberation Movement, 1930s – 1940s]. Abstract of PhD dissertation. Lviv (in Ukrainian).

Onyshko, L., 2004. Rol' zhinky v ukrayins'komu natsional'no-vyzvol'nomu rusi seredyny XX stolittya [The role of a woman in the Ukrainian national liberation movement in the middle of the twentieth century]. *Ukrayins'kyi vyvol'nyy rukh* [Ukrainian Liberation Movement]. Lviv, no. 3, pp. 30–38 (in Ukrainian).

Onyshko, L., 2005. Kateryna Zaryts'ka (z nahody 90-richchya z dnya narodzhennya) [Kateryna Zarytskaya (on the occasion of the 90th anniversary of her birthday)]. *Vyzvol'nyy shlyakh* [Liberation path]. Socio-political, scientific and literary monthly, vol. 3 (684), pp. 98–108 (in Ukrainian).

Onyshko, L., 2007. «Nam sontse vsmikhalos' kriz' rzhaviyi graty» [“The sun was smiling at us through rusty bars...”]. In: Potichnyj, P. J., ed., 2007. *Kateryna Zaryts'ka v ukrayins'komu natsional'nomu rusi* [Kateryna Zaryts'ka in the ukrainian national-liberation movement]. Lviv; Toronto: Litopys UPA (in Ukrainian).

Onyshko, L., 2009. Halyna Dydyk – uchashnytsya vyvol'nykh zmahan' 1940-kh rokiv [Galina Didik is a member of the liberation struggle of the 1940s]. In: Halenko O. I., comp., 2009. *Spadshchyna Omelyana Pritsaka i suchasni humanitarni nauky* [Omelyan Pritsak's legacy and modern humanities]. Proceedings of the International Scientific Conference, Kyiv, May 28–30, 2008. Kyiv: Aratta, pp. 221–233 (in Ukrainian). Available at: <<http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/7538>>.

Petrovych, O. Yu., 2014. Zhinky v lavakh pidpil'nykh struktur: protses vkhodzhennya, napryamy ta formy diyal'nosti, stavlennya cholovichoyi bil'shosti [Women in the ranks of underground structures: the process of entry, directions and forms of activity, the male majority]. *Hileya: naukovy visnyk* [Hileya: scientific bulletin], issue 90, pp. 79–84 (in Ukrainian). Available at: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DB

N=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/gileya_2014_90_20.pdf>.

Protokol dopytu Vasylyka Leva Dmytrovycha vid 5 zhovtnia 1944 r. [The interrogation protocol of Vasily Lev Dmitrievich of October 5, 1944]. File P-8455. Vol. 1. Ivano-Frankivsk: Archive of the Security Service of Ukraine in Ivano-Frankivsk Oblast, p. 3.

Pustomitenko, O., 2014. Zhinky u pidpili OUN(B) u roky nimets'ko-radyans'koyi viyny ta u povoyennyi chas [Women in the underground of the OUN (B) in the years of the German-Soviet war and in post-war time]. *Acta studiosa historica*, no. 4, pp. 77–83 (in Ukrainian). Available at: <<http://er.ucu.edu.ua/handle/1/504>>.

Ripetskyi, M., ed., 1992. Medychna opika v UPA [UPA Medical Service]. In: Shtendera, Ye., ed., 1992. *Litopys Ukrayins'koyi Povstans'koyi Armii* [Litopys UPA]. Toronto; Lviv: Litopys UPA, vol. 23 (in Ukrainian).

Ripetskyi, M., ed., 2001. Medychna opika v UPA [UPA Medical Services]. In: Potichnyj, P. J., ed., 2001. *Litopys Ukrayins'koyi Povstans'koyi Armii* [Litopys UPA]. Toronto; Lviv: Litopys UPA, vol. 32 (in Ukrainian).

Sribna, M. A., 2011. Pidpil'nyy Ukrayins'kyi Chervonyy Khrest u zahonakh Ukrayins'koyi Povstans'koyi Armii v roky Druhoyi svitovoyi viyny [Underground Ukrainian Red Cross in the units of the Ukrainian Insurgent Army during the Second World War]. *Istoriya i bihrafistyka* [History and biography study]. Electronic Scientific Professional Edition is an interagency thematic collection, no. 4 (in Ukrainian). Available at: <http://inb.dnsbg.com.ua/2011-4/11_sribna.pdf>.

Starodubets', H., 2005. Orhanizatsiya medyko-sanitarnoyi sluzhby u povstans'komu zapilli (druha polovyna 1943–1944 rr.) [Organization of medical and sanitary service in insurgent burying (second half of 1943–1944)]. *Naukovi zapysky z ukrayins'koyi istoriyi* [Scientific notes on Ukrainian history]. Pereiaslav-Khmelnitskyi, issue 17, pp. 199–204 (in Ukrainian). Available at: <<http://eprints.zu.edu.ua/id/eprint/6227>>.

V'yatrovych, V., Zabilyy, R., Derev'yanyy, I. and Sodal', P., 2011. *Ukrayins'ka Povstans'ka Armia. Istoriya neskorenykh* [Ukrainian Insurgent Army. The history of the unconquered]. 3d edition. Lviv: Tsentr doslidzhen' vyvol'noho rukhu (in Ukrainian).

Volyanyuk, S., comp., 2012. Voyenna okruha UPA «Lysonya» [The UPA's Military okruha “Lysonia”]. 1943–1952. Documents and Materials. In: Sokhan', P. and Potichnyj, P. J., eds., 2012. *Litopys Ukrayins'koyi Povstans'koyi Armii. Nova seriya* [Litopys UPA. New Series]. Kyiv; Toronto, vol. 20 (in Ukrainian).

**SCRIPTORES HISTORIAE
SCIENTIA FONTIBUS
SPECIALIS DISCIPLINIS HISTORICAL**

**HISTORIOGRAPHY
SOURCES STUDY
SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES**

**ІСТОРІОГРАФІЯ
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО
СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ**

**ИСТОРИОГРАФИЯ
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ
СПЕЦИАЛЬНЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ДИСЦИПЛИНЫ**

УДК 94:347.9](477.63)«1775/1802»

**Інформаційні можливості
судово-слідчої документації
кінця XVIII – початку XIX ст. для
дослідження історії повсякдення
Південної України**

О. М. Посунько

кандидат історичних наук, доцент

ORCID: 0000-0002-7250-9696

Researcher ID: B-9934-2018

olgaposunko70@gmail.com

*Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,*

проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, 49010, Україна

Анотація. Історія повсякдення – популярний напрям сучасних українських історичних досліджень, що мають переважно інтегрований характер і спрямовані на вивчення повсякденності, побуту, стереотипів, казусів, особистого життя. Тема статті охоплює проміжок часу, обумовлений впровадженням на території Південної України нової судової системи згідно з «Учреждениями для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. Розглянуто судові інстанції Катеринославського намісництва (1783–1796), згодом – Новоросійської губернії (1796–1802). *Мета статті* – визначення характеристик різних типів судово-слідчої документації, які мають найбільший інформаційний потенціал у вивченні проблем повсякдення людей кінця XVIII – початку XIX ст. *Джерельну базу* склали матеріали судових установ краю, починаючи від

повітового рівня (земські суди, магістрати, розправи) до губернського (верхній земський суд, верхня розправа, губернський магістрат, совісний суд, палата суду і розправи). *Основні результати.* Подано характеристики таких видів судової документації: журнали; майнові реєстри; прошення (чолобитні); допити; екстракти справ; особисті листи, які використовувалися як докази у суді. Вказано на особливе значення для роботи з судовими матеріалами методів герменевтики, оскільки за умови дефіциту інших джерел важливі чітко сформульовані питання і уважне прочитання доступних документів для формування уявлень про епоху. Зроблено *висновки* про можливості вивчення, уточнення окремих сюжетів з історії повсякдення практично всіх верств населення (меншою мірою – селян-кріпаків). Кримінальні справи мають ширшу соціальну палітру. Життя дворян характеризують у першу чергу документи цивільного судочинства (розподіли спадку, межові спори за землею). Вони демонструють побутову сторону процесу роздачі і розмежування землі, які переживала Південна Україна у вказаний період. Документи судових інстанцій регіону підтверджують факт високої мобільності населення в межах Південної України; вказують на розвиток модерних процесів (у тому числі і їх негативних проявів у вигляді наростаючої злочинності); дозволяють побачити неприглядні сторони повсякденного життя людини вказаної доби. *Тип статті:* аналітична.

Ключові слова: Катеринославське намісництво; соціальна історія; родинне насильство.

Надійшла до редколегії 15.05.2019

Прорецензована 29.06.2019

Рекомендована до друку 29.07.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 149–163

doi 10.15421/26190112

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:347.9](477.63)«1775/1802»

Информационные возможности судебно-следственной документации конца XVIII – начала XIX в. для исследования истории повседневности Южной Украины

О. Н. Посулько

кандидат исторических наук, доцент

ORCID: 0000-0002-7250-9696

ResearcherID B-9934-2018

olgaposunko70@gmail.com

*Днепропетровский национальный университет
имени Олеся Гончара,
проспект Гагарина, 72, г. Днепро,
Украина, 49010*

Аннотация. История повседневности – популярное направление современных украинских исторических работ. В то же время следует отметить интегрированный характер таких исследований, направленных на изучение повседневности, быта, стереотипов, казусов, личной жизни. Тема статьи охватывает небольшой промежуток времени, который обусловлен введением на территории Южной Украины новой судебной системы согласно «Положениям о губерниях» 1775 г. Рассмотрены судебные инстанции Екатеринославского наместничества (1783–1796), позже Новороссийской губернии (1796–1802). *Цель статьи* – определение характеристик разного рода судебно-следственной документации, которая имеет наибольший информационный потенциал в изучении проблем повседневности людей конца XVIII - начала XIX в. *Источниковую базу* составили материалы судебных

учреждений края, начиная от уездного уровня (земские суды, магистраты, расправы) до губернского (верхний земский суд, верхняя расправа, губернский магистрат, совестный суд, палата суда и расправы). *Основные результаты.* Даны характеристики таким видам судебной документации: журналы; имущественные реестры; прошения (челобитные); допросы; экстракты дел; личные письма, которые использовались как доказательства в суде. Отмечено особое значение для работы с судебными материалами методов герменевтики, поскольку при дефиците прочих источников важны четко сформулированные вопросы и внимательное прочтение доступных документов для формирования представлений об эпохе. Сделаны *выводы* о возможностях изучения, уточнения отдельных сюжетов по истории повседневности практически всех слоев населения (в меньшей степени крепостных крестьян). Отмечено, что криминальные дела имеют более широкую социальную палитру. Жизнь дворян характеризуют в первую очередь документы гражданского судопроизводства (разделы наследства, межвые споры за землю). Они демонстрируют бытовую сторону процесса раздачи и размежевания земли, которые переживала Южная Украина в данный период. Документы судебных инстанций региона подтверждают факт высокой мобильности населения в пределах Южной Украины; указывают на развитие современных процессов (в том числе и их негативных проявлений в виде растущей преступности); позволяют увидеть неприглядные стороны повседневной жизни человека указанного времени. *Тип статьи:* аналитическая.

Ключевые слова: Екатеринославское наместничество; социальная история; семейное насилие.

Поступила в редколлегию 15.05.2019

Прорецензирована 29.06.2019

Рекомендована в печать 29.07.2019

LCC DK508.773

**Information Characteristics
for Judicative Documentation
of the end the 18th – beginning
of the 19th centuries
for the Investigation of the History
of Everyday Life
in the Southern Ukraine**

O. M. Posunko

PhD in History, Associate Professor

ORCID: 0000-0002-7250-9696

Researcher ID: B-9934-2018

olgaposunko70@gmail.com

*Oles Honchar Dnipro National University
72 Gagarin avenue, Dnipro, 49010, Ukraine*

Abstract. Social history (the history of everyday life) is a popular trend in modern Ukrainian historical studies. At the same time, it should be noted the studies aimed at the research of everyday life, life, stereotypes, incidents, personal life have an integrated nature. The proposed topic covers a short period of time, which was due to the introduction in the territory of Southern Ukraine of a new judicial system in accordance with the Provisions on Provinces of 1775. Thus, the judicial instances of Yekaterinoslav governorship (1783–1796), later of the Novorossiysk province (1796–1802) are under review. The region is vast, heterogeneous in various indicators. The *purpose* of the article is to determine the characteristics of different types of forensic documentation, which have the greatest information potential in studying the problems of everyday life of people of the late XVIII – early XIX centuries. The *source base* are the materials of judicial institutions of the region, ranging from the county level (district courts, magistrates, reprisals) to provincial ones (high district court, high reprisal, provincial magistrate, conscientious court, court chamber and reprisals). The task is to characterize the different types of sources used to disclose the topic; to highlight the scenes that are most clearly

presented in these documents. *The main results.* Characteristics of the following types of court documentation are given: journals (meetings, minutes, decisions); property registries; petitions; interrogations; extracts of cases. As an exception, personal letters are mentioned that were used as evidence at courts. The methods of hermeneutics are of great importance, since due to the lack of other sources, clearly formulated questions and a careful reading of the available documents for the formation of ideas about the era are crucially important. It has been noted that the functioning of the judicial system itself provides facts for the study of the stated topic. According to the approaches of the German sociologist N. Elias in the history of everyday life such category as "working day" is considered. It was at a specified time that the bureaucratic apparatus of the region was emerging with a new bureaucracy and its work schedule, which set a certain rhythm of the life of county and provincial cities. *The conclusion* is made about the possibility of studying, clarifying individual plots on the history of everyday life of almost all segments of the population (to a lesser extent, peasants). It is noted that criminal cases have a wider social variety. The life of the nobility is characterized primarily by documents of civil proceedings (inheritance division, disputes over land). They demonstrate the household side in the process of distribution and delimitation of land, which Southern Ukraine was experiencing during this period. There are two traditions at the cultural and legal levels: one appeals to the norms of the Lithuanian Statute of 1588 (in counties that have moved away from the territory of the former Hetmanate), the other to Russian imperial legislation. The documents of the judicial instances of the region confirm the fact of quite a high mobility of the population within southern Ukraine; point at the development of modern processes (including their negative manifestations in the form of rising crime); allow us to see the ugly side of the daily life of an individual at that time. *Article type:* analytical.

Keywords: Yekaterinoslav vicegerency; Social history; Family violence.

Received 15.05.2019

Reviewed 29.06.2019

Accepted 29.07.2019

Постановка проблеми. Історія повсякдення вельми популярний напрямок сучасних історичних досліджень. Осмислення самого поняття «повсякденність» викликає інтерес як у істориків, так і у соціологів, філософів та інших фахівців. Не беручись до переказу наявних підходів та теорій, хочу все ж наголосити, що справедливим є твердження відомої української дослідниці означених проблем Ольги Колястрок, що «історія повсякдення має виражений інтегрований характер. Її цікавить все: і вплив тих чи інших подій на повсякденне життя людей, і побут, і ментальності, і стереотипи, і казуси, і приватне життя тощо» (Колястрок О., 2007, с. 181).

Проте, якщо оглянути результати української **історіографії**, яка займається прикладними дослідженнями у цьому напрямку, то впадає в око переважання тем стосовно ХХ ст. Навіть на прикладі вже виданих Інститутом історії НАНУ 10 томів серії «3 історії повсякденного життя в Україні» яскраво простежується ця диспропорція. З 10 книг лише 2 присвячені ранньомодерній Україні (Горобець В., 2012; Горобець В., 2013). Тож, не зважаючи на пожвавлення загального інтересу, період останньої чверті ХVIII – початку ХІХ ст. безумовно заслуговує на увагу.

Запропоновані хронологічні межі пояснюються наступним. Як відомо, ґрунтовна реформа судової системи в Російській імперії була проведена в часи Катерини ІІ, згідно з «Положеннями про губернії» 1775 р. (Козирев В., 1999, с. 4–90). Проте ця система спочатку не поширювалася на територію України. Історія судових органів за новим зразком на території Південної України пов'язана з адміністративними змінами 1783 р., а саме – утворенням Катеринославського намісництва згідно з іменним указом від 30 березня 1783 р. (Полное собрание законов Российской империи, 1830 (далі – ПСЗРИ), т. 21, № 15696). Організація цієї одиниці з її установами зайняла понад рік, і 4 липня 1784 р. було видано Сенатський указ, який ґрунтувався на доповіді князя Г. Потьомкіна про дійсне відкриття намісництва і його «*присутственных мест*» (ПСЗРИ, т. 21, № 16028). На місцевому рівні також відклалася інформація про початок роботи судових установ намісницького та повітового рівня влітку 1784 року. (Екатеринославского наместничества верхний земский суд, арк. 1).

По смерті Катерини ІІ (1796 р.), у часи Павла І система зазнала деяких непринципових змін. Як тільки до влади прийшов новий імператор Олександр І, указом від 9 вересня 1801 р. розпочалося відродження варіанту Катерининських часів (ПСЗРИ, т. 24, № 2004). І все ж впроваджували і певні новації. Зокрема, судова система

підпорядковувалася новоствореному міністерству юстиції (Ефремова, Н. Н., 1993, с. 159), згодом упровадили й інші нововведення, які дещо модернізували структуру, запропоновану в часи Катерини ІІ. Таким чином, можливо виокремити саме запропонований часовий проміжок для дослідження.

Не вдаючись до розгорнутої характеристики органів судочинства з 1784 р., відзначу ті особливості, які впливають на вибір **джерельних комплексів** для вивчення. У «Положенні» 1775 р. втілювалася спроба впровадження принципу відділення судової влади від адміністративної. «Спроба», оскільки насправді реально цього повною мірою не сталося, адже губернатор мав виняткові повноваження стосовно судів: контроль за справами, право призупинити судові рішення, яке він вважав несправедливим, нівелювали самостійність судів. В намісницьке правління приходили екстракти судових рішень на резолюцію, до правителя зверталися учасники процесів, тому документи цієї установи обійти неможливо. Інші органи управління повітового і губернського рівня також були задіяні в системі судочинства, тож слід звертати увагу і на їхні матеріали. У результаті катастрофічних втрат архівних джерел означеного періоду у катаклізмах ХХ ст. доводиться оперувати всіма можливими варіантами. Часто справи, що збереглися – розпорошені, без завершальних документів; тоді дещо довідатися про їхній хід та закінчення можуть дозволити документи інших адміністративних установ.

Важливим чинником є і регіональний аспект. Хоча вітчизняними істориками за останню чверть століття зроблено чимало, аби Південноукраїнський регіон уповні був включений у загальноукраїнський дискурс, все ж і нині залишається чимало лакун у формуванні цілісного уявлення про нього. Недостатньо дослідженою залишається історія повсякдення краю. Південна Україна у вказаний період перебувала у справжньому «цейтноті» історичних подій, які змусили зрушити з місця проживання значні маси людності, змінювали життєвий уклад регіону, формували його «обличчя» як поліетнічного, поліконфесійного, складного у соціальному вимірі. Всі названі чинники і зумовлюють **актуальність** запропонованої теми.

Виходячи з вищесказаного, **метою** цієї статті є надання стислих характеристик різним типам судово-слідчої документації, які мають найбільший інформаційний потенціал у вивченні проблем повсякдення людей вказаного часу. Наголошу, що для зазначеного періоду і теми судово-слідчої документація має неабияке значення (Ільясова А. В., 2011, с. 35), оскільки в окреслений період ще не так розповсюдилися письмові

джерела особистого походження та інші матеріали (наприклад, фото), які дозволяють більш детально характеризувати повсякденне життя людини, і, що найважливіше, її почуття і переживання.

Коли мова йде про документи судової практики, більш звичним є використання їх для вивчення соціальних девіацій, екстраординарних явищ, які порушували звичну буденність. Але судові матеріали мають великий потенціал і для характеристики побутової сторони життя суспільства: звичної, рутинної та одноманітної. Звертаючись до судово-слідчої документації вказаного періоду (та, власне, не лише цього часу) (Старченко, Н. П., 2009, с. 166), треба розуміти, що надзвичайно рідко вдається прослідкувати справу від початку і до кінця; іноді складно розібратися, на чийому боці правда, бо представники кожного могли звертатися в інші суди, вищі інстанції, перекручувати реальні обставини конфлікту. Тому зрозуміло, що цілісної розповіді про «життя і помисли» людини тієї доби фактично не може бути. Можлива лише мозаїчна картина.

Крім загальноприйнятих методів роботи з джерелами стосовно вказаних документальних комплексів, надзвичайно доречно використання методів герменевтики. В першу чергу це виявляється в уважному прочитанні джерела і, головне, формулюванні питань до нього. Якісне уважне прочитання формується в результаті практики роботи з однотипними текстами. Лише «начитавшись удосталь» таких документів, історик починає відрізняти слова, фрази, формулювання, відмінні від усталених; «відчуває» рівень грамотності автора документа (мова не лише про граматику, а й про логіку та послідовність викладення, аргументацію). Як влучно зауважив К. Гінзбург (один з основоположників мікроісторії, дослідник соціальної історії), у такій роботі має значення «чуття, гостре око, інтуїція» дослідника (Гінзбург, К., 2004, с. 226).

Майже всі документи так чи інакше потенційно несуть інформацію про повсякдення різних верств населення, що потрапляли в поле діяльності судових установ. Та все ж окремі з них заслуговують на більш пильне вивчення.

Одними з поширених і достатньо всеохопних є *журнали* засідань, протоколів та рішень різних установ. Їх форма і кількість передбачалася «Розписом справ Катеринославського намісництва» 1784 р. (Панкєєв, О., 2018, с. 95, 101). Деякі точно відповідають запропонованій «Розписом» формі, деякі частково, проте, незважаючи на відмінності й часто дрібні залишки діловодства окремої установи, їх досить легко ідентифікувати. В них присутнє датування (засідання чи отриман-

ня документів від вищої установи і т.ін.), фіксація учасників засідання чи тієї особи, яка здійснила запис; вказівка на подальшу дію (яке рішення прийнято, куди відіслані наступні розпорядження).

На відміну від інших документів, у журналах (книгах обліку ділових паперів) записи про справи досить короткі, та все ж об'ємність цього виду документації, точна фіксація всіх питань, якими займалися певні установи, фактично щоденність ведення «включає» читача у життєвий ритм того часу, який вони представляють. Крім змістовної частини, відображено певний графік і ритм роботи чиновників, міст та містечок взагалі. Відомий німецький соціолог історії Норберт Еліас, який запропонував розглянути повсякденність у вигляді співставлення з не-повсякденністю, виділяв поняття «робочого дня» (повсякденності простої людини) на противагу його відсутності в панівних верст населення (Кром, М. М., 2003, с. 11) Але, на мою думку, чиновництво, яке активно формувалося і через певний час стало досить суттєвим прошарком, своїм робочим днем також «задавало темп» міській щоденності.

Наприклад, чиновники повітових установ прибували на роботу о 7-й чи 8-й годині («по полуночи в 7мъ часу»), звільнялися о 13-14 годині (довше могли залишитися канцеляристи, а всі інші у якихось виняткових випадках) (Белые журналы..., арк. 1). Засідали, зазвичай, щодня (за умови наявності справ), окрім суботи і неділі, релігійних свят. Але ось записи Катеринославського совісного суду подають дещо інакшу картину. На 8 годину ранку прибували міські і сільські депутати, на 9 – дворянський засідатель Б. Нечаєв і на 10-ту вже з'являвся суддя совісного суду І. І. Лорер (Дело о несовершеннолетней..., арк. 33). При тому, що без судді навряд чи якісь справи вирішувалися, але такою виявилася субординація у розумінні людей кінця XVIII ст.

Також журнали є опосередкованими свідченнями про густоту населення певного повіту, зайнятість конкретної установи. Якщо совісний суд мав достатньо специфічну юрисдикцію (Козирев В., 1999, с. 76–78), то у його засідателів часто випадали дні, коли не відбувалося засідань через відсутність справ. Так само, але з інших причин, частими є записи такого типу в документах Єленського та Ольгопільського повітового суду новоствореного Вознесенського намісництва. Недостатня заселеність зумовила і створення однієї установи на два повіти, та все ж частими, особливо влітку, є записи про «невступление никаких дел» (Журнал заседаний..., арк. 12, 15, 20, 395).

Фіксація справ у журналах не нумерувалася по порядку. З нової сторінки розпочинався установлені форми запис про засідання нового поточного числа. Ті журнали, які збереглися у повному обсязі, зазвичай, достатньо об'ємні. Наприклад: журнали рішень Бахмутського повітового суду за 1787 р. на 433 аркушах, журнал засідань Бахмутського повітового суду 1799 р. має 635 (Журнал Бахмутского уездного суда, 1787; Журнал Бахмутского уездного суда, 1799); журнал рішень Донецького повітового суду за 1786 р. на 549 аркушів (Журнал решений..., 1786); так званий «Білий журнал» Донецького повітового суду за 1795 р. – 542 (Белые журналы...). У журналах судів фіксувалися інформація про отримані інструкції, запити; реально розглянуті справи; відправку документів та запитів до інших установ. Наприклад, згідно з протоколами Донецького повітового суду з 9 по 20 січня 1795 р., щоденно розглядалося від одного до п'яти пунктів черги денної (Белые журналы..., арк. 9–28). А на початку роботи в поточному році 8 січня – прийнято було 16 вхідних документів за одне засідання (Белые журналы..., арк. 1а–8).

Наступний вид справочинства судів – *«прошення»* (чолобитні) на ім'я вищих чиновників краю, а часто – і на ім'я імператора. З чого б не розпочався судовий процес, дуже часто одна чи інша сторона, а то й обидві зразу використовували практику звернення до осіб, наділених винятковими повноваженнями. У контексті обраної мною теми ці документи мають значний потенціал, адже саме в них представляється особисте бачення проблеми однієї зі сторін конфлікту, вони мають особистісні подробиці, емоційне забарвлення. Імперська влада неодноразово намагалася призупинити потік таких звернень (Сенатськими указами чи від імені імператора), та намарно. Для них так само існували певні усталені форми (наприклад, звернення, перерахування по пунктах своїх претензій). Одним із найбільш відомих указів стосовно «прошень», чолобитних став Сенатський від 19 лютого 1786 р. про заміну звернень *«бьет челом...раб и раба»* на *«всеподданейший или верный подданный»*; *«бьет челом»* на *«приносит жалобу»* (ПСЗРИ, т. 22, № 16329, с. 534).

Реєстри майна. Ці документи можемо віднести до статистичних матеріалів. Вони наявні у справах і цивільних, і кримінальних. Дають уявлення про рівень життя конкретної людини, родини; дозволяють усвідомити цінність (у тому числі й нематеріальну) окремих предметів.

Це могли бути реєстри майна, яке надавалося у спадок, у придане; яке брали в опіку, описували за борги (у цьому випадку воно обов'язково ще й

оцінювалося); також зустрічаються часто реєстри краденого майна. Такі документи називалися *«регистр»*, *«опись искупленнымъ вещамъ»*, *«ведомость сколько чего... состояло по описи»*, *«раздельная ведомость»*, *«опись имений»* (Рапорт об учреждении ..., арк. 2; По прошению помещика ..., арк. 5; Дело по обвинению Ломовой..., арк. 46).

Допити («допросы») злочинців чи свідків. Вони найбільш «близькі» до повсякдення учасників кримінальних процесів. Якщо справа вже розглядали у декількох інстанціях, то і протоколів допитів могло бути декілька. При кожній передачі документів у вищу інстанцію додавали опис-перелік усіх паперів. Там зазвичай вказували, що *«допросъ взятой»* у такому-то місці, дата допиту й обсяг у аркушах. У підсумковому екстракті використовувалося формулювання, *«а на переспрос»* і далі переповідалися слова допитуваного.

Зазвичай усі протоколи допитів у одній справі однакові за змістом (іноді лише з певними уточненнями), але траплялися випадки, коли у вищій судовій інстанції звинувачений відмовлявся від попередніх слів. Так сталося у справі служниці з міста Слов'янська Агафії Єфимової, яка ніби то отруїла свою господиню, вдову шталмейстера, Марію Максимову. Серед іншої інформації стало відомо про постійні побиття служниці Максимовою. Коли ж Єфимова опинилася вже у Катеринославському верхньому земському суді, то *«при переспросе в сем департаменте противу первых ее показаний учинила записательство»* (Дело о крепостной..., арк. 44). Попередню свою згоду зі звинуваченням пояснювала тим, що на місці в будинку своєї пані вона була жорстко допитана, господиня *«секла немилосердно розгами»*, то, мовляв, що ж їй залишалося? (Дело о крепостной..., арк. 11). Певні ознаки «присутності» особи допитуваного у таких документах я відзначаю далі.

Екстракти справ, які завершували собою судовий процес у певній інстанції за умови, що справа передавалася далі на ревізію. Вони доповнюють попередні документи, адже вказують на правові норми, якими керувалися й учасники процесу, і суд (це важливо при наявності різних правових традицій в Південноукраїнському регіоні); об'єктивно демонструють ставлення чиновників суду до конкретних людей і проблем.

Приватні листи, які є радше винятком у судово-слідчій документації. Їхні копії могли надаватися як докази у справі. Зайве пояснювати, яке значення мають такі джерела для дослідження повсякденності, адже слугують яскравим доповненням до загальної картини життя людей вказаної доби.

Зрозуміло, що це не всі види джерел із комплексу судово-слідчої документації. І ті, що не названі, також можуть дати чимало інформації за умови «правильно поставленого» питання дослідника до них. Які ж теми, проблеми найбільш вірогідно охарактеризувати за допомогою описаних документів?

Одним із усталених поглядів на розуміння повсякдення є твердження, що підходи до його вивчення сформовані стосовно «простої, маленької» людини (Колястук, О. А., 2007, с. 179, 180). Взагалі повсякденність часто пояснюють через приклади дихотомії: виняткове явище (буденність, рутинна; приватне, родинне) на протизагаду офіційному (професійному). Так і інтерес до життя «народних мас» виник на протизагаду усталеному інтересу до історії правителів, заможних верств населення. Проте в цьому випадку сміливо можна сказати, що *всі верстви* населення (а отже, і їхня буденність) Південної України у означений період недостатньо вивчені. Та ж дворянська еліта перебувала лише у стадії формування, її життя не завжди можливо ототожнювати з життям шляхти Правобережжя чи заможної козацько-старшинської верстви Лівобережної України.

Також зазначу, що для характеристики життя різних соціальних прошарків суспільства потенційні інформаційні можливості документів судових установ різні. Представники панівної верстви (поміщики, дворяни, заможні купці, високопоставлені чиновники) не так часто потрапляли у кримінальні справи, частіше фігурували як потерпілі (від розбоїв і крадіжок, посягання на життя). І річ не в моральних якостях цих осіб, а в тому, що вони становили невеликий відсоток населення; тому що відсутніми чи недостатньо гнітючими є соціально-економічні чинники їхнього життя, аби штовхати їх до участі у криміналі. Проте правопорушення поміщиків відносно підлеглих селян часто не мали навіть шансів потрапити на розгляд суду, оскільки справа порушувалася лише з письмової скарги постраждалого, вказівки вищих органів.

Серед поширених злочинів «знатних» осіб – зловживання чиновників, безкінечні межові суперечки і поземельні конфлікти (часто з організацією збройних нападів), невиконання економічних зобов'язань і т. п. І ціла купа справ цивільної юрисдикції: заповіти, оформлення купівлі-продажу, поділ майна.

Кримінальні справи свідчать, що злочинці найчастіше походили з бідних селян, міщан; це особи без певних занять, часто військові чинної армії чи відставні (переважно солдати). Специфіка таких справ полягає в тому, що вони іноді

дають більше персональної інформації про учасників процесу (в першу чергу – про злочинців), ніж справи іншого ґатунку. У кримінальних розглядах обов'язково присутні короткі відомості про злочинців. Вони мали типову форму: вік, місце походження, відомості про батьків, віросповідання (з уточненням про останнє причастя), сімейне становище, головні події життя, які і призвели до участі у злочині. Коли мова йшла про пошук втікачів з-під варті чи коли передавали засуджених від міста до міста, то з супроводжувальними документами передавався й опис зовнішності. Портретні характеристики достатньо примітивні й однотипні. Наприклад: «*Чередниченко росту двух аришин четырех вершков волоса на голове темнорусые лицомъ ряб черноват глаза серые усы и борода толко что начали мало прорастать лет от роду 22*»; «*Клевец росту двух аришин четырех вершков, волоса на голове темнорусые вистриженные а на бороде и усах светлорусые лицом мало смугловат сухощав глаза серые говорит по малороссийскому пространно лет от роду 30*» (Дело о разбойниках..., арк. 2, 2 зв.)

Саме в цих документах присутній «голос» допитуваного, хоч і опрацьований канцеляристом. Можна з досить високою долею вірогідності (абсолютної впевненості не може бути) виділити в тексті написане канцеляристом від себе (чи під диктовку когось з чиновників) і записане зі слів підсудного. Для прикладу візьмемо допит 1787 р. з Полтавського повітового суду жителя с. Диканьки, яке за тодішнім адміністративно-територіальним поділом підлягало вищим установам Катеринославського намісництва, Мотрони Токаренко. Неповнолітня дівчина шляхом штучно викликаних пологів позбавилася небажаної дитини. Коли, наприклад, у тексті йде мова про залицяння парубка, від якого потім вона і завагітніла, то наголошується на її початковому небажанні позашлюбних відносин. Це описано такими словами: «*сначала она Матрона гнушалась, и имела к таковому поступку крайнее омерзение*» (Дело по обвинению жителей..., арк. 56). Тут зрозуміло, що ці слова не з її вуст записані. А коли далі описуються всі фізіологічні подробиці її стану вагітності, процедури, проведеної сусідкою-знахаркою з фактичними рецептами відвару трав, потім – поради, як припинити виділення молока («*мазать титки часником*»), то зрозуміло, що йде точний переказ подій зі слів підсудної (Дело по обвинению жителей..., арк. 58). Ще більш важливо, коли залишаються точні формулювання, окремі слова, які вказують, що записані з вуст допитуваного.

Фактично відсутні у судово-слідчій документації саме цього короткого періоду кріпаки,

оскільки вони перебували у юрисдикції вотчинного суду (тобто свого пана). Та все ж є і в цьому випадку певні зауваги. В судових установах, які діяли у сфері цивільного судочинства, виконували певні нотаріальні функції. Зокрема, у спеціальних «Книгах» реєстрували купчі про купівлю-продаж чи надання волі кріпакам, здійснювали короткі описи їх зовнішності і причини, з яких надавалася відпускна. При опрацювання великих масивів такого типу джерел також можливо назбирати певну інформацію про щодення цієї категорії населення.

Якщо говорити про збірний портрет дворянина Південної України, то проаналізовані документи характеризують його в першу чергу як поміщика. У численних господарчих спорах чимало документів, які описують майно, майнові претензії. У них завжди дуже прискіплива увага до обліку землі різних категорій, господарчих будівель, інвентарю; детальні характеристики худоби. Якщо ж мова йшла про посаг, реєстри спаду, то окремою групою прописувалися дорогоцінності, посуд (зі вказівкою матеріалу, з якого він виготовлений), тканини і верхній одяг. При чому завжди вівся облік навіть металевого лому. В одній зі справ, яка походила з території Гетьманщини (де, як відомо у вказаний період продовжувалося використання у цивільному праві норм Литовського Статуту і Магдебурзького права) (ПСЗРИ, т. 20, № 14609), є настанови представникам Хорольського суду і дворянської опіки з приводу того, як проводити опис. Формулювання їх вельми схожі з 1 артикулом 5 розділу Статуту 1588 р. (Ківалов, С., Музиченко, П. та Паньков, А., 2004, с. 196). Пояснювалося, що слід у присутності двох сторонніх свідків описати майно, вказавши чітко все «*в золоте серебре цене меди дорогих камнях жемчуг в столовых приборах в платье холсте и прочем*» (Дело о назначении..., арк. 8).

Наприклад, у реєстрі посагу Варвари Максимович, який вона додавала до позову на спадок за покійним батьком бунчуковим товаришем Федором Левенцем, серед іншого: срібний і з позолотою посуд, дорогоцінності «*жемчуг 9 с половиною низок весом одиннадцать золотников..., перстень алмазной..., ланцюжок золотой..., перстенок с яхонтом и алмазиками, 2 кольца золотые, серги алмазные*» (Дело о прошении..., арк. 55–56). Дослідники дворянського побуту вказаної доби підтверджують, що в українські регіони все більше проникали нові ознаки заможності та приналежності до дворянської корпорації. Серед таких – використання дорогих тканин, коштовностей, дорогий посуд (Буряк, Л., 2003, с. 199). Згадки про наявність коштовностей дуже часті, є навіть апеляція до тенденцій моди. Так, у своєму

листі до чоловіка Марфа Лалош згадувала, що заговорила купцю Карпову, аби той у Москві придбав для неї «*на голову модное что теперь*» і браслет «*если у моде*» (По прошению помещика..., арк. 18.)

Повний виняток із традиційного набору цінностей «середньостатистичного» дворянина Півдня України демонструє опис майна померлого капітана Максимова, яке передавали опікунам його дітей. Про нього не вдалося відшукати точної інформації. Відомо лише, що був капітаном артилерії і напередодні смерті (1793 р.) проживав з родиною чи в Кременчуці, чи в його околицях. Опис (286 найменувань) цікавий, оскільки являє собою перелік речей, що вказували серед іншого і на професійні заняття власника, його захоплення, рівень освіченості. Предметами, що позначали інтереси господаря, є креслярські інструменти офіцера-артилериста («*лофциркуль*», «*ресфедер*», циркулі і олівці) (Рапорт об учреждении..., арк. 7.). Також «*планы на земли и строения и чертежи на разные машины пятьдесят восемь*» (підкреслено мною – Авт.)! (Рапорт об учреждении..., арк. 8 зв.). Ще одна незвична складова списку – «*скрипича хорошей работы старая*», «*смичок сандальной с винтом слоновой кости*» (Рапорт об учреждении..., арк. 7).

У різних категоріях описаного майна «присутні» діти. Серед вказаного одягу – певна кількість дитячого. При тому, що син Максимова, хлопчик 11 років, перебував на навчанні, тому більше речей 14-річної доньки: «*солоп* (вид верхнього одягу, схожий на плащ з прорізами для рук – Авт.) *белычего меха*», шляпа хутряна, «*сюртучок детский*», «*детская постель с периною*», «*юпка детская*» (Рапорт об учреждении..., арк. 7–8 зв.).

Але найбільш вражаюче говорить про господаря і його родину список з 47 книг. Це непоганий показник для приватної бібліотеки кінця XVIII ст. в офіцера середнього рангу (Аурова, Н. Н., 2010, с. 243). Судовими чиновниками вони зафіксовані досить некоректно: або перші слова назви, або вказаний лише автор чи загальне визначення «*Грамматика русская...*, *французская*» без авторства, але більшість назв вдалося уточнити і встановити. У відсотковому відношенні книги можна розділити наступним чином. Найбільша група – 34 % – книги для вивчення іноземних мов або власне іноземними мовами; по 15 % – дитяча література і книги професійного спрямування з артилерійської справи; інші ж 36 % – умовно «популярне читиво» у тодішніх освічених колах: французькі романи, історико-географічні описи, релігійно-езотерична література (Посунько, О., 2017, сс. 135–138).

Саме дворянство представлене й у приватному листуванні. У цьому випадку надзвичайно примітна справа першого предводителя катеринославського дворянства Костянтина Миколайовича Лалоша, який судився за спадок своєї покійної дружини Марфи Іванівни (у дівоцтві Піковець) з її сином від першого шлюбу Олександром Остроградським. Лалош хотів повернути гроші, витрачені ним свого часу на особисті потреби дружини. Як докази він надавав реєстр витрат, а також три оригінали і чотири копії листів Марфи Іванівни (вище вже наводила приклад) до нього і сина, якими підтверджував свої претензії.

Як відзначала відомий дослідник епістолярних пам'яток Південноукраїнського регіону С. В. Абросимова, приватне листування як важлива форма комунікації «обслуговує» усе повсякденне життя людини за межами її офіційних стосунків» (Абросимова, С. В., 1999, с. 116). Незважаючи на те, що у цьому разі листування вели між чоловік і дружина, його характер можна визначити як побутово-діловий. «Особистими» й інтимними залишалися лише звернення: «*Душечко, сердечко Константинъ Николаевичъ*», «*друг мой, мамонко*»; згадка про сина, коли мати просила «*поцеловать нашего любезного сыночка Николашечку*» (По прошенію помещика..., арк. 17, 17 зв., 39). В іншому – це описи ділових поїздок, митарств по судових інстанціях, господарчі розпорядження. У листах присутнє звернення до адресата, дата, місце написання, підпис.

В останній чверті XVIII ст. слідом за діловим листуванням у приватному також затверджується використання нової літературної російської мови (Передрієнко, В. А., 1987, с. 11). Та все ж листи М. І. Лалош чітко демонструють її походження з родини лівобережної козацької старшини. Українська приналежність прослідковується у використанні окремих слів, словозміні, фонетиці. Наприклад, замість «*пробыла*» – «*пробула*», «*как бы то ни было*»; «*чуть що жив*»; «*могли помочь*»; «*серденько, мамонко*». Дослідники епістолярію цього періоду вказують на певну близькість його до розмовної лексики, що виявлялося в першу чергу у вживанні фразеологізмів (Денисюк, В. В., 2017, с. 118). В одному з листів, де Марфа Іванівна скаржилася на недоброзичливців, з якими мала судову тяжбу, писала про них: «*не перестают меня щипать*» (По прошенію помещика..., арк. 39 зв.). В іншому просила вказати, де перебували Лалош з сином (у якому з помість) – «*туда и полечу*» (По прошенію помещика..., арк. 17 зв.). А є ще випадок прямого посилення на приказку. Зокрема, жінка, описуючи свої непрості стосунки з дітьми від першого шлюбу, вказує, що сподівається на приказку

«*куча детей не разгонит мужа*» (По прошенію помещика..., арк. 16).

Варта подиву господарча активність цієї жінки. Наприклад, лише в одному з листів описана її поїздка до Києва: разом заїхала до заміжньої дочки; тиждень пробула у матері графа Безбородька (отримала рекомендаційний лист для старшого сина); знайшла вчителя молодшому сину; побувала в різних установах для вирішення своїх судових справ; взнала про можливість взяти під заставу помістя позику в банку (По прошенію помещика..., арк. 39–40).

Та і реєстр, складений чоловіком після її смерті, де він вказує свої витрати на її особисті потреби, мимоволі демонструє жінку, у якої добре налагоджено господарство, яка регулярно бувала на ярмарках у Харкові, Ромнах, «виписувала» іноземних майстрів для помістя і т. п. Така «повсякденність» жінок-дворянок не рідкість.

Абсолютно у всіх фондах судових установ, які займалися цивільним судочинством (повітові суди, верхній земський суд, палата цивільного суду), навіть у тих, що збереглися фрагментарно, є величезна кількість документів про поземельні спори. Деякі земельні тяганини тривали по 20 років і в декількох інстанціях одночасно. Захист власності мав принципове значення. В оцінці людей важливим фактором було їхнє майнове становище. У документах часто наявні характеристики: особа «*в крайне убогом и беднейшем состоянии*»; «*с безвестного места безпоместный человек*» (По прошенію губернского регистратора..., арк. 1а; По прошенію помещика..., арк. 35 зв.). Їх завжди вживали у негативному контексті: «*во уязвление и поношение чести*», як зазначав один із ображених таким висловом (Дело с жалобой..., арк. 52 зв.).

Враховуючи значну тривалість багатьох судових процесів, апелювання у надзвичайно віддалені від скажників установи, мимоволі доводиться розмірковувати про те, чим були для людей тієї доби категорії «час» і «простір», у яких, як у системі координат, існувало повсякдення. Час у свідомості людини відображається у декількох варіантах: подієва складова (які події залишилися у пам'яті, до яких апелювали); вікове вираження (усвідомлення свого віку, ставлення до різних вікових груп); поточний облік часу (знання календаря, добового часу тощо). Судово-слідча документація дає уявлення про всі вираження цієї категорії. Якщо мова йшла про досить давні часи, то подію намагалися «прив'язати» до певних історичних подій: «*в тотъ самой год как генерал Хорват начал заселять выводными людьми Заднепровские места*»; «*еще за существование Сечи Запорожской*»; «*в битность еще*

хана Шагінгурия» (По доношению..., арк. 11 зв.; Дело о подсудимомъ..., арк. 13 зв.; Решение и предложение..., арк. 1 зв.). Так само простолюд давав приблизні вказівки на поточний час без зазначення дат. Часто підсудний/свідок відверто говорив, що не знає точного датування *«по простоте»*. В кращому випадку апелювали до календаря релігійних свят: *«во время великого поста»*, *«на мясопустной неделе»* *«в Пилипов пост»* і т.п.

У багатьох випадках люди (знов таки нижчі верстви населення) не знали напевно свій вік. Система формальних доказів у суді вимагала підтвердження віку церквою (довідки з духовного управління). Так-от, розбіжність у віці, який називала людина, і завіреним документально іноді становила 2-3 роки. Мова йде про дорослих людей, яким не було сенсу давати неточну інформацію про свій вік (наприклад, щоб отримати преференції неповнолітніх).

Ставлення до простору виражалося в осмисленні його як відстані, придатної до подолання. Навіть з точки зору сучасної людини (з її транспортними можливостями) деякі відстані, що долали жителі Південної України, вражають. Насамперед слід відзначити досить високу мобільність населення. Ця інформація простежується як у формулярах чиновників, так і в біографічних довідках злочинців. У цьому полягала специфіка регіону. Військові кампанії, пересування і квартирування значної частини військ стали причиною того, що значна кількість солдатів, які були уродженцями різних регіонів імперії, залишалися після відставки тут. З пересуванням армії часто пов'язували і переміщення жінок – офіційних чи неофіційних дружин/подруг військових. Наприклад, у судовій справі за підозрою у крадіжці у полі зору Катеринославського совісного суду перебувала Катерина Ломова – дружина полтавського квартального поручника Єфима Ломова. Вона була уродженкою м. Ясс і у віці 13 років втекла від батьків з офіцером Малоросійського гренадерського полку. До речі, у своїх показах теж зазначила, що *«в каком именно году не знает»* (Дело по обвинению Ломовой..., арк. 18). Від одного військового до іншого з часом потрапила у Полтаву. Та й за солдатами дружини їхали у далекі краї і з далеких російських губерній опинялися в українських землях, у Криму.

Колонізаційні заходи уряду провокували рух населення, яке шукало також кращої долі. Якщо в останній чверті XVIII ст. до цього ставилися досить поблажливо, то після указу про закріпачення селян Південної України влада вела постійну боротьбу з *«праздношатающимися»*. Зазвичай це покладалося на нижні земські суди, документи яких переповнені записами про затриманих *«без*

письменного вида», *«за бродяжничество»*. Наприклад в описі справ Новомосковського нижнього земського суду за 1800 р. з перших 100 справ – 49 були з приводу осіб без документів (Новомосковский земский суд, арк. 1–9).

Дворяни долали значні відстані для вирішення своїх поточних життєвих проблем. Починаючи з того, що маєтки і земельні наділи родини іноді знаходилися у досить віддалених один від одного частинах намісництва і закінчуючи тим, що аж до Петербургу їхали самі власники чи їхні представники для *«хождения»* по інстанціях, закріплюючи ті ж земельні володіння у власність. У листах, розповідях, зверненнях до суду ці речі описуються досить буденно. Зрозуміло, що поїздка до північної столиці імперії не була рядовою подією, але для дворянської родини не була й дивиною.

Крім конкретних характеристик побуту, ставлення до тих чи інших речей, варто відзначити і певні суспільні/соціальні явища, які були присутніми у житті всіх верств населення. Таким усталеним явищем є насилля (що досить логічно при розгляді судової практики). Воно присутнє в різних формах: з боку держави (йдеться не про законний державний примус, а про зловживання з боку державних органів), між станами, внутрішньосімейне, з боку кримінального елементу. Про перший вид можемо дізнатися зі скарг, рідше – слідчих справ над чиновниками, які зловживали своїми повноваженнями. Це могли бути побиття при допиті, які призвели до смерті; примус до певних дій чи свідчень (навіть згвалтування арештанток). Другий варіант теж не дивина. *«Звичніше»* бачити справи про побиття, знущання панства над своїми слугами, кріпаками. Але є справи, коли агресія оберталася навпаки. Частими були спроби отруєння господарів (про що згадувалося вище), у XIX ст. поширене явище – підпали майна, будівель. Серед опрацьованих матеріалів однією з найбільш примітних є справа Катеринославського совісного суду 1788 р. про вбивство поміщика Алексопольського повіту Григорія Лісаневича, і якому брали участь неповнолітні. Серед подробиць розповіді є й така. Коли вже селяни-змовники задушили поміщика уві сні, то після цього один з учасників злочину ще й дав йому, мертвому, ляпаса *«за то де что он и ево бил»* (По сообщению..., арк. 3). Тобто відбувся символічний акт *«урівняння»* у правах. Але перед законом і судом не було соціальної рівності, що назагал також сприймалося звично і буденно.

Сімейне насилля цієї доби – окрема тема дослідження (Маслійчук, В., 2007), і зрозуміло, що якраз судово-слідча документація в першу чергу має використовуватися у таких дослідницьких

проектах. Відзначу, що і ці речі не такі вже очевидні, адже насилля виявляло себе не лише у виключних випадках, коли люди потрапляли в поле зору суду. Виявлено ще і приховану чи побіжну інформацію, яка демонструє спокійне сприйняття суспільством таких фактів, байдужість до складної долі дітей-сиріт, «байстрюків». Документи демонструють, що неповнолітні сироти змалку при наявності навіть когось із близьких родичів змушені були заробляти собі на утримання (найчастіше йшли в найми); що життя малолітньої дитини небагато вартувало у повсякденних клопотах людей того часу. Як норма також сприймалося жорстоке ставлення чоловіків до дружин (крім кричущих випадків).

Часто зі зміною життєвих ролей змінювався вектор примусу. Наприклад, якщо до певного віку батьки мали майже абсолютну владу над дітьми, то згодом усе могло обернутися навпаки. Особливо це проявлялося стосовно матерів-вдів, які за умови досягнення дітьми повноліття втрачали майнові права на «родові» маєтності. Також агресії батьки могли очікувати з боку синів, які не бажали додаткових спадкових виділів сестрам. Так, в одному з позовів сестра стверджувала, що брат навмисно завдав шкоди матері, аби та у хворобі не розписала заповіт (По челобитью..., арк. 2). В іншому випадку сестри згадували слова покійного батька, який, живучи біля сина говорив

про можливість запису майна дочкам: «записувать опасаюсь, ...чтобы Павло какъ грубиянъ и продерзкой за то не прибил его до смерти» (Спорное дело..., арк. 11). Наскільки вірогідні ці звинувачення, говорити складно, але судова практика (і місцева, і загальноімперська апеляційна) доводить, що випадки такі все ж не поодинокі.

Саме для дослідження родинної повсякденності й певної статистики такого порядку описані джерела мають чималий потенціал. Родина відігравала роль виробничої одиниці, зміцнювала соціальний статус, допомагала просто вижити. Тому спостерігаємо абсолютне переважання матримоніальної поведінки серед населення. Це виражалось і в досить ранніх шлюбах; у схильності вступати у нові шлюби часто без дотримання якихось часових меж жалоби.

Висновки. Таким чином, судово-слідча документація є важливим та інформативним джерелом для вивчення повсякдення різних категорій населення Південної України в окреслений час. Голоси тих людей, які не залишили по собі традиційних письмових джерел особового походження, «пробиваються» крізь судові свідчення, допити, претензії, позови. Через них реалізується їхнє бачення справедливості, світовідчуття, сприйняття життя у всіх його проявах.

Бібліографічні посилання

Абросимова, С. В., 1999. Приватне листування катеринославського дворянства XIX століття (До питання джерелознавчого дослідження епістолярних пам'яток). *Південна Україна. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*, вип. 4 (5), с. 115–124.

Аурова, Н. Н., 2010. *От кадета до генерала. Повседневная жизнь русского офицера в конце XVIII – первой половине XIX века*. Москва: Новый хронограф.

Белые журналы 1795 года Донецкого уездного суда. Ф. 1831. Оп. 1. Спр. 21. Київ: Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДАК України).

Буряк, Л., 2003. Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України у XVIII ст. крізь призму матеріального світу. *Соціум. Альманах соціальної історії*, вип. 2, с. 197–206.

Гинзбург, К., 2004. Приметы. Уликовая парадигма и ее корни. В: Гинзбург, К., 2004. *Мифы – эмблемы – приметы. Морфология и история*. Сборник статей. Москва: Новое издательство.

Горобець, В., відп. ред., 2012. Практики, казуси та девіації повсякдення. В: Смолій, В. І., гол. ред., 2012. *Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах*. Київ: Інститут історії України НАН України, т. 1.

Горобець, В., відп. ред., 2013. Світ речей і повсякденних уявлень. *Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах*, К.: Інститут історії України НАН України, т. 2.

Дело о крепостной крестьянке г. Славянска Ефимовой, обвиняемой в попытке отравить свою помещицу, 1794–1795. Ф. 1853. Оп. 1. Спр. 175. Київ: ЦДАК України.

Дело о назначении опекунами над малолетними детьми умершего майора Василия Старицкого... в Хорольском, Полтавском и Градижском уездах, 1795–1797. Ф. 375. Оп. 2. Спр. 48. Дніпро: ДАДО.

Дело о несовершеннолетней девке Н. Войковне, присланной из Полтавского нижнего земского суда, родившей вне брака ребенка и неизвестно где детого, 1793. Ф. 467. Оп. 1. Спр. 16. Дніпро: Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО).

Дело о подсудимомъ порутчике Ильми Агы сужденномъ за смертное убийство, 1797. Ф. 859. Оп. 1. Спр. 12. Дніпро: ДАДО.

Дело о прошении секунд-майорши Варвары Федоровны Максимович о выделении ей недополученной части наследства, оставленного покойным отцом, бунчуковым товарищем Федором Федоровичем Левенцом, 1790–1792. Ф. 375. Оп. 2. Спр. 29. Дніпро: ДАДО.

Дело о разбойниках помещичьих подданных Игнатии Череднченке, Якове Срибняке и Алексее Клевце, сужденных за разные грабительства и смертные убийства, 1799. Ф. 859. Оп. 1. Спр. 39. Дніпро: ДАДО.

Дело по обвинению жителей села Диканька Полтавского уезда девицы Матрены Токаренковой, ее матери Евдокии, бабки Настасьи Кальнички в умерщвлении незаконно прижитого младенца, 1787. Ф. 375. Оп. 2. Спр. 20. Дніпро: ДАДО.

Дело по обвинению Ломовой Екатерины в мошенничестве, 1790 г. Ф. 467. Оп. 1. Спр. 30. Дніпро: ДАДО.

Дело с жалобой вдовы Руденковой Ульяны Петровны на своих пасынков Луку и Федора, завладевших имением, принадлежавшим ее мужу, 1791–1792. Ф. 375. Оп. 2. Спр. 35. Дніпро: ДАДО.

Денисюк, В. В., 2017. Приватний епістолярій XVIII ст.: комунікативно-прагматичний статус фразеологізмів. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*, вип. 44, с. 116–120.

Екатеринославского наместничества верхний земский суд. Описание дел, 1784–1797. Ф. 1684. Оп.2. Спр. 889. Дніпро: ДАДО.

Ефремова, Н. Н., 1993. *Судоустройство России в XVIII – первой половине XIX в. (историко-правовое исследование)*. Москва: Наука.

Журнал Бахмутского уездного суда, 1787. Ф. 1821. Оп. 1. Спр. 13. Київ: ЦДІАК України.

Журнал Бахмутского уездного суда, 1799. Ф. 1821. Оп. 1. Спр. 73. Київ: ЦДІАК України.

Журнал заседаний Еленского и Ольгопольского уездного суда, 1796. Ф. 473. Оп. 1. Спр. 2. Миколаїв: Державний архів Миколаївської області.

Журнал решений Донецкого уездного суда, 1786. Ф. 1831. Оп. 1. Спр. 6. Київ: ЦДІАК України.

Ильясова, А. В., 2011. Реалии и перспективы истории повседневности в российской историографии. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, т. 982, вип. 44, с. 30–38.

Ківалов, С., Музиченко, П. та Паньков, А., ред., 2004. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. У 2 кн. У: Ківалов, С., ред., 2004. *Статуту Великого князівства Литовського*. У 3 т. Одеса: Юридична література, т. 3, кн. 2.

Козирев, В. К., упоряд., 1999. Положення про губернії. 7 грудня 1775 р. В: Бойко, А., наук. ред., 1999. *Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття)*. Запоріжжя: б.в., с. 4–90.

Коляструк, О. А., 2007. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці. *Український історичний журнал*, № 1, с. 174–184.

Кром, М. М., 2003. Повседневность как предмет исторического исследования (вместо предисловия). *История Повседневности*. Сборник научных работ. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета, вып. 3., с. 7–14. Доступно: <[https://docplayer.ru/28386927-M-m-krom-povsednevnost-kak-predmet-](https://docplayer.ru/28386927-M-m-krom-povsednevnost-kak-predmet-istoricheskogo-issledovaniya-vместo-predisloviya.html)

[istoricheskogo-issledovaniya-vместo-predisloviya.html](https://docplayer.ru/28386927-M-m-krom-povsednevnost-kak-predmet-istoricheskogo-issledovaniya-vместo-predisloviya.html)> (Дата доступа 20.01.2019).

Маслійчук, В., 2007. До історії родинної конфліктності. Насильство у родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*, вип. 7, с. 243–264.

Новомосковский земский суд, 1800–1810. Описание дел. Ф. 1684. Оп.2. Спр. 507. Дніпро: ДАДО.

Панкеев, О., упоряд., 2018. *Розпис справ Катеринославського намісництва: Діловодство та канцелярське чиновництво*. Київ: К. І. С.

Передрієнко, В. А., 1987. Передмова. В: Передрієнко, В. А., 1987. *Приватні листи XVIII ст.* Київ: Наукова думка, с. 5–15.

По доношению кременчугского мещанина З. Ревенка о захвате сенокосного луга, принадлежавшего ему по наследству дядей его регистратором М. Ревенком, 1785. Ф. 467. Оп. 1. Спр. 3. Дніпро: ДАДО.

По прошению губернского регистратора Медя жены Анны о понуждении ее мужа к отдаче взятых им у нее вещей в рассуждении, что он не желает с нею иметь жительства, 1795. Ф. 209. Оп. 1. Спр. 1239. Київ: ЦДІАК України.

По прошению помещика майора Лалаша о взыскании и... об определении части имения другому малолетнему ее сыну Николаю, прижитому уже с ним Лалашем, 1791–1792 гг. Ф. 467. Оп. 1. Спр. 13. Дніпро: ДАДО.

По сообщении верхнего земского суда, при коем припроважены в Совестный суд к суждению крепостные М. Жуков, С. Фролов за знание и необъявление об убийстве помещика их Лисаневича, 1788. Ф. 467. Оп. 1. Спр. 10. Дніпро: ДАДО.

По челобитью жительницы с. Кобеляки Сементовской в отобрании от ее брата поручика ее наследственной земли, 1785. Ф. 467. Оп. 1. Спр. 4. Дніпро: ДАДО.

Полное собрание законов Российской империи, 1830. Собрание первое. Санкт-Петербург, тт. 20, 21, 22, 26 (далі – ПСЗРИ).

Посунько, О., 2017. Судова документація як джерело до історії приватних книжкових зібрань Південної України останньої чверті XVIII ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, № 53, с. 133–142. Доступно: <<https://periodicals.karazin.ua/history/article/view/1209>> [Дата звернення: 22.01.2019].

Рапорт об учреждении дворянской опеки над несовершеннолетними детьми умершего капитана Степана Максимова; описание имущества, принадлежавшего ему имения, 1795. Ф. 375. Оп. 2. Спр. 46. Дніпро: ДАДО.

Решение и предложение по делу о крестьянах помещика Станковича из слободы Голой Грушевки – с. Шупале в Самарском и др., требовавших уменьшение повинностей, 1800. Ф. 859. Оп. 1. Спр. 49. Дніпро: ДАДО.

Спорное дело между братом Маньком и его сестрами по вопросу раздела недвижимого имущества, 1796. Ф. 467. Оп. 1. Спр. 23. Дніпро: ДАДО.

Старченко, Н. П., 2009. Дещо про спокусу джерел та пастки інтерпретацій (на прикладі справ про

шляхетські наїзди на Волині наприкінці XVI ст. *Український історичний журнал*, № 6, с. 16–182.

References

- Abrosymova, S. V., 1999. Pryvatne lystuvannya katernoslavs'koho dvoryanstva XIX stolittya: (Do pytannya dzhereloznavchoho doslidzhennya epistolyarnykh pam'yatok) [Private correspondence of the Katernoslav nobility in the 19th century (On the question of source study of epistolary)]. *Pivdenna Ukrayina. Zapysky naukovo-doslidnoyi laboratoriyi istoriyi Pivdennoyi Ukrayiny ZDU* [Notes from the ZSU History Research Laboratory of Southern Ukraine], issue 4(5), pp. 115–124 (in Ukrainian).
- Aurova, N. N., 2010. Ot kadeta do generala. Povsednevnyaya zhizn' russkogo ofitsera v kontse XVIII – pevoy poloviny XIX veka [From a cadet to the general. Everyday life of the Russian officer at the end of 18 century – in the first half 19 centuries]. Moscow: Novyy khronograf (in Russian).
- Belye zhurnaly 1795 goda Donetskogo uezdnogo suda [White magazines of the Donetsk district court]. Fund 1831. Inventory 1. File 21. Kyiv: Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv (TsDIAK of Ukraine).
- Buryak, L., 2003. Povsyakdenne zhyttia kozats'koyi elity Livoberezhnoyi Ukrayiny u KhVIII st. kriz' pryzmu material'noho svitu [Everyday life of the Cossack elite of the Left-Bank Ukraine in the XVIII century from the perspective of the material world]. *Sotsium. Al'manakh sotsial'noyi istoriyi* [SOCIUM. Almanac of Social History], issue 2, pp. 197–206 (in Ukrainian).
- Ginzburg, C., 2004. Primety. Ulikovaya paradigma i ee korni [Signs. Ulician paradigm and its roots]. In: Ginzburg, C., 2004. *Mify – emblemy – primety. Morfologiya i istoriya* [Miti emblemi spie. Morfologia e storia]. Moscow: Novoe izdatel'stvo (in Russian).
- Horobets, V., senior ed., 2012. Praktyky, kazusy ta devyatsiy povsyakdennya [Practices, Incidents, and Deviations in Everyday Life]. In: Smolii, V. I., ed. in chief, 2012. *Povsyakdennya rann'omodernoyi Ukrayiny* [Everyday Life of Early Modern Ukraine]. Historical Studies in 2 volumes. Kyiv: Institute of Ukrainian History National Academy of Sciences of Ukraine, vol. 1 (in Ukrainian).
- Horobets, V., senior ed., 2013. Svit rechey i povsyakdennykh uyavlen' [The world of objects and everyday ideas]. In: Smolii, V. I., ed. in chief, 2012. *Povsyakdennya rann'omodernoyi Ukrayiny* [Everyday Life of Early Modern Ukraine]. Historical Studies in 2 volumes. Kyiv: Institute of Ukrainian History National Academy of Sciences of Ukraine, vol. 2 (in Ukrainian).
- Delo o krepstnoy krest'yanke g. Slavyanska Efimovoy, obvinyayemoy v popytke otravit' svoju pomeschitsu [The case of a serf peasant Efimova from the town of Slavyansk, accused of trying to poison his landowner], 1794–1795. Fund 1853. Inventory 1. File 175. Kyiv: TsDIAK of Ukraine.
- Delo o naznachenii opekunami nad maloletnimi det'mi umershego mayora Vasiliya Staritskogo... v Khorol'skom, Poltavskom i Gradizhskom uezdakh [The case on the appointment of guardians for children of V. Starickiy... in Khorol, Poltava and Gradizhsk counties], 1795–1797. Fund 375. Inventory. 2. File 48 Dnipro: State Archives of Dnipropetrovsk Oblast (DADO).
- Delo o nesovershennoletney devke N. Voykovne, prislannoy iz Poltavskogo nizhnego zemskogo suda, rodivshey vne braka rebenka i neizvestno gde detogo [The case of a minor girl N. Voikovna sent from the Poltava Lower Zemsky Court, having given birth to a child out of wedlock and no one knows where the child is], 1793. Fund 467. Op. Inventory 1. File 16. Dnipro: DADO.
- Delo o podsudimom porutchike Il'mi Agy suzhdenom za smertnoe ubivstvo [The trial of I. Aga, the suspect in the murder], 1797. Fund 859. Inventory 1. File 12. Dnipro: DADO.
- Delo o proshenii sekund-mayorshi Varvary Fedorovny Maksimovich o vydelenii ey nedopoluchennoy chasti nasledstva, ostavlennoy pokoynym ottsom, bunchuvovym tovarishchem Fedorom Fedorovychem Leventsom [The case of the petition of seconds-major Varvara Fedorovna Maksimovich about the allocation to her of the lost part of the inheritance left by the late father, Bunchuk comrade Fedor Fedorovich Levenets], 1790–1792. Fund 375. Inventory 2. File 29. Dnipro: DADO.
- Delo o razboynikakh pomeschich'ikh poddannyykh Ignatii Cherednchenke, Yakove Sribnyake i Aleksee Klevtse, suzhdennykh za raznye grabitel'stva i smertnye ubiystva [The case of the robbers of the landlord subjects Ignatius Cherednchenko, Jacob Sribnyak and Alexei Klevets, convicted of various robberies and death killings], 1799. Fund 859. Inventory 1. File 39. Dnipro: DADO.
- Delo po obvineniyu zhitel'ey sela Dikan'ka Poltavskogo uezda devitsy Matreny Tokarenkovoy, ee materi Evdokii, babki Nastas'i Kal'nichki v umershchvlenii nezakonno prizhitogo mladentsa [The trial of women from village Dikan'ka for the killing of an illegitimate child], 1787. F. 375. Op. 2. Spr. 20. Dnipro: DADO.
- Delo po obvineniyu Lomovoy Ekateriny v moshennichestve [The case on charges of Catherine Lomova in fraud], 1790 g. Fund 467. Inventory 1. File 30. Dnipro: DADO.
- Delo s zhaloboy vdovy Rudenkovoy Ul'yany Petrovny na svoikh pasynkov Luku i Fedora, zavladevshikh imeniem, prinadlezhavshim ee muzhu [The case with the complaint of widow Rudenkova Ulyana Petrovna against her stepsons Luka and Fedor, who took possession of the estate belonging to her husband], 1791–1792. Fund 375. Inventory 2. File 35. Dnipro: DADO.
- Denyshuk, V. V., 2017. Pryvatnyy epistolyariy XVIII st.: komunikatyvno-prahmatychnyy status frazeologizmiv [Private epistolary of the 18th century: communicative-pragmatic status of idioms]. *Naukovi pratsi Kam'yanets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohiyenka. Filolohichni nauky*

[*Scientific papers of Kamianets–Podilsky Ivan Ohienko National University: Philological Sciences*], issue 44, pp. 116–120 (in Ukrainian).

Ekaterinoslavskogo namestnichestva verkhniy zemskiy sud. Opis' del [*Ekaterinoslav Verkhniy Zemsky court. Registry of cases*] 1784 – 1797. Fund 1684. Inventory 2. File 889. Dnipro: DADO.

Efremova, N. N., 1993. *Sudoustroystvo Rossii v XVIII – pervoy polovine XIX v. (istoriko-pravovoe issledovanie)* [*The judicial system of Russia is in the 18th – in the first half of the 19th centuries (historical and legal research)*]. Moscow: Nauka (in Russian).

Zhurnal Bakhmutskogo uezdnogo suda [Journal of the Bakhmut Uyezd Court], 1787. Fund 1821. Inventory 1. File 13. Kyiv: TsDIAK of Ukraine.

Zhurnal Bakhmutskogo uezdnogo suda [Journal of the Bakhmut Uyezd Court], 1799. Fund 1821. Inventory 1. File 73. Kyiv: TsDIAK of Ukraine.

Zhurnal zasedaniy Elenskogo i Ol'gopol'skogo uezdnogo suda [The session log of the Elensk and Ol'gopol' court], 1796. Fund. 473. Inventory 1. File 2. Mykolaiv: The State Archives of Mykolaiv Oblast.

Zhurnal resheniy Donetskogo uezdnogo suda [The Journal of decisions of Donetsk Uyezd Court] 1786 g. Kyiv: Central State Historical Archive of Ukraine. Fund 1831. Inventory 1. File 6, 549 p.

Ilyasova A. V., 2011. Realii i perspektivy istorii povsednevnosti v rossiyskoy istoriografii [The Reality and Perspectives of the History of Everydaylife in Russian Historiography]. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya «Istoriya»* [Kharkov University bulletin. History], vol. 982, issue 44, pp. 30–40 (in Russian).

Kivalov, S., Muzychenko, P. and Pan'kov, A., eds., 2004. Statut Velykoho knyazivstva Lytovs'koho 1588 roku [The Statute of the Grand Duchy of Lithuania 1588]. In 2 books. In: Kivalov, S., ed., 2004. *Statuty Velykoho knyazivstva Lytovs'koho* [The Statutes of the Grand Duchy of Lithuania]. In 3 vols. Odesa: Yurydychna literatura, vol. 3, book 2.

Kozyryev, V. K., comp., 1999. Polozhennya pro huberniyi. 7 hrudnya 1775 r. [Provinces Regulations. December 7, 1775]. In: Boyko, A., schoolar ed., 1999. *Materialy do istoriyi administratyvnoho ustroyu Pivdennoyi Ukrayiny (druha polovyna XVIII – persha polovyna XIX stolittya)* [Materials to history of administrative mode of South Ukraine (the second half of the 18th and the first half of the 19th centuries)]. Zaporizhzhya, pp. 4–90 (in Ukrainian).

Kolyastruk, O. A., 2007. Predmet istoriyi povsyakdennosti: istoriohrafichnyy ohlyad yoho stanovlennya u zarubizhniy ta vitchyznyaniy istorychniy nautsi [The subject of everyday life history: Historiographical review of its formation in foreign and domestic historical science]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], no. 1, pp. 174–184 (in Ukrainian).

Krom, M. M., 2003. Povsednevnost' kak predmet istoricheskogo issledovaniya (vmesto predisloviya) [Everyday Life as article of historical research as article of historical research (instead of preface)] *Istoriya*

Povsednevnosti [History of Everyday Life]. Collection of scientific papers. St. Petersburg: European University Press, issue 3, pp. 7–14 (in Russian). Available at: <<https://docplayer.ru/28386927-M-m-krom-povsednevnost-kak-predmet-istoricheskogo-issledovaniya-vmesto-predisloviya.html>> [Accessed: 20.01.2019].

Maslychuk, V., 2007. Do istoriyi rodynnoyi konfliktnosti. Nasyt'stvo u rodyni na Livoberezhniy ta Slobids'kiy Ukrayini u druiy polovyni XVIII st. [To the history of family conflict. Domestic violence in the Left Bank and Sloboda Ukraine in the second half of the XVIII century]. *Sotsium. Al'manakh sotsial'noyi istoriyi* [SOCIUM. Almanac of Social History], issue 7, pp. 243 – 264 (in Ukrainian).

Novomoskovskiy zemskiy sud, 1800–1810. Opis' del [Novomoskovsk Zemsky Court. Registry of cases]. Fund. 1684. Inventory 2. File 507. Dnipro: DADO.

Pankyeyev, O., comp., 2018. *Rozpys sprav Katerynoslavs'koho namisnytstva: Dilovodstvo ta kantelyars'ke chynovnytstvo* [The Conduct of Official Business in the Katerynoslav Vicegerency: Office Procedure and Chancery Hierarchy] Kyiv: K. I. S. (in Ukrainian).

Peredriyenko, V. A., 1987. Peredmovi [The foreword]. In: Peredriyenko, V. A., 1987. *Pryvatni lysty XVIII st.* [Private letters of the 18th century]. Kyiv: Naukova dumka, pp. 5–15 (in Ukrainian).

Po donosheniyu kremenchugskogo meshchanina Z. Revenka o zakhvate senokosnogo luga, prynadlezhavshogo emu po nasledstvu dyadey ego registratorom M. Revenkom [According to the report of the Kremenchug tradesman Z. Revenko about the capture of the hay meadow, which belonged to him by inheritance by his uncle, his registrar M. Revenk], 1785. Fund 467. Inventory 1. File 3. Dnipro: DADO.

Po prosheniyu gubernskogo registratora Medya zheny Anny o ponuzhdenii ee muzha k ot-dache vzyatykh im u nee veshchey v rassuzhdenii, chto on ne zhelaet s neyu imet' zhitel'stva [The property conflict of the registrar Med' and his wife Anna], 1795. Fund 209. Inventory 1. File 1239. Kyiv: TsDIAK Ukrainy.

Po prosheniyu pomeshchika mayora Lalasha o vzyaskanii i... ob opredelenii chasti imeniya drugomu maloletnemu ee synu Nikolayu, prizhitomu uzhe s nim Lalashem [The inheritance case of K. Lalash and his son Nikolay], 1791–1792. Fund. 467. Inventory 1. File 13. Dnipro: DADO.

Po soobshcheniyu verkhnego zemskogo suda, pri koem priprovodzhdeny v Sovestnyy sud k suzhdeniyu krepostnye M. Zhukov, S. Frolov za znanie i neob'yavlenie ob ubystve pomeshchika ikh Lisanevicha [The trial of underage participants killing the landowner], 1788. Fund 467. Inventory 1. File 10. Dnipro: DADO.

Po chelobit'yu zhitel'nitsy s. Kobelyaki Sementovskoy v otobranii ot ee brata poruchika ee nasledstvennoy zemli [The inheritance case of Sementovskaya], 1785. Fund 467. Inventory 1. File 4. Dnipro: DADO.

Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii [The complete collection of the laws of the Russian Empire],

1830. The 1st collection. St. Petersburg, vols. 20, 21, 22, 26.

Posun'ko O., 2017. Sudova dokumentatsiia yak dzherelo do istorii pryvatnykh knyzhkovykh zibran Pivdennoi Ukrainy ostannoï chverti XVIII st. [Judicial documentation as sources as for History of Private Book Collections in South Ukraine the last quarter of 18th century]. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya «Istoriya»* [Kharkov University bulletin. History], vol. 53, pp. 133–142 (in Ukrainian). Available at: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIS_2017_53_15> [Accessed: 22.01.2019].

Raport ob uchrezhdenii dvoryanskoy opeki nad nesovershennoletnimi det'mi umershego kapitana Stepana Maksimova; opis' imushchestva, prynadlezhvashego emu imeniya [Establishment of guardianship above the children of captain Maksimov], 1795. Fund 375. Inventory 2. File 46. Dnipro: DADO.

Reshenie i predlozhenie po delu o krest'yanakh pomeshchika Stankovicha iz slobody Goloy Grushevki – S. Shupale v Samarskom i dr., trebovavshikh umen'shenie povinnostey [Court decision about peasants that refused to carry out duties], 1800. Fund 859. Inventory 1. File 49. Dnipro: DADO.

Spornoe delo mezhdru bratom Man'kom i ego sestrami po voprosu razdela nedvizhimogo imushchestva [Decision in the court of conflict for earth between a brother and sisters of Manko], 1796. Fund. 467. Inventory 1. File 23. Dnipro: DADO.

Starchenko, N. P., 2009. Deshcho pro spokusu dzherel ta pastky interpretatsiy (na prykladi sprav pro shlyakhet's'ki nayizdy na Volyni naprykintsi XVI st. [Something about the temptation of sources and pitfalls of interpretation (for example, the cases of noble attacks in Volyn at the end of the sixteenth century)]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* [Ukrainian History Journal], no. 6, pp. 165–182 (in Ukrainian).

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии
ISSN 2664-9950 (Print)
2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 164–174
doi 10.15421/26190113
<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94:930](477)"18/19"

Історіографічна традиція у висвітленні розвитку буржуазії в Наддніпрянській Україні другої половини XIX – початку XX ст.

А. Г. Перетокін

Кандидат історичних наук, доцент
ORCID: 0000-0001-8881-1024
Researcher ID: C-9108-2019
peretok@ukr.net

*Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010*

Анотація. *Мета статті* – визначити етапи дослідження історіографії проблеми становлення буржуазії в Наддніпрянщині другої половини XIX – початку XX ст. *Методи дослідження:* загально-історичні методи (історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний) та спеціально-історичні (періодизації, хронологічний, проблемно-хронологічний). Використовується класифікаційний, історико-біографічний методи та метод мережевого аналізу. *Основні результати:* В статті виділено і висвітлено три історіографічні періоди дослідження проблеми становлення буржуазії в Наддніпрянщині другої половини XIX – початку XX ст.: дореволюційний, радянський і сучасний. *Стислі висновки:* на першому етапі дослідження мали прагматичний характер, вони не були комплексними

історичними працями. Автори робіт зосередили свою увагу на процесі монополізації промисловості та на ролі іноземного капіталу у розвитку регіону. Вони були фахівцями, добре обізнаними в своїй справі, тому в їх працях ми можемо знайти цінні відомості про економічне становище, статистичні дані, висвітлення роботи з'їздів південних гірничопромисловців. Протягом другого етапу українські та російські вчені багаторічно плідно працювали, досліджуючи проблеми економічного та промислового розвитку Наддніпрянщини. Роботи вчених почали носити не вузько прагматичний характер, а стали більш науково аргументованими і більш фундаментальними. Проте ці роботи були заідеологізовані марксистсько-ленінською методологією. На третьому етапі дослідження проблеми в незалежній Україні покращились можливості для проведення комплексних та систематичних студій. *Практичне значення:* рекомендовано для використання при викладанні історії України другої половини XIX – початку XX ст. *Оригінальність:* використано узагальнення досвіду дослідження історіографії проблеми розвитку буржуазії. *Наукова новизна:* вперше запропоновано використання методу мережевого аналізу, який дозволяє визначити роль і місце окремих представників буржуазії Наддніпрянщини в українському інтелектуальному співтоваристві. *Тип статті:* оглядово-описова.

Ключові слова: політика царського уряду; іноземний капітал; благодійність; мережевий аналіз.

*Надійшла до редколегії 28.05.2019
Прорецензована 23.06.2019
Рекомендована до друку 29.07.2019*

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 164–174

doi 10.15421/26190113

<http://www.uha.dp.ua>

165

УДК 94:930](477)"18/19"

Историографическая традиция в освещении развития буржуазии в Надднепрянской Украине второй половины XIX – начала XX в.

А. Г. Перетокін

Кандидат исторических наук, доцент

ORCID: 0000-0001-8881-1024

Researcher ID: C-9108-2019

peretok@ukr.net

*Днепропетровский национальный университет
имени Олеся Гончара,
проспект Гагарина, 72, г. Днепро,
Украина, 49010*

Аннотация. Цель статьи – определить этапы исследования историографии проблемы становления буржуазии в Приднепровье второй половины XIX – начала XX в. Методы исследования: общеоисторические методы (историко-сравнительный, историко-типологический, историко-системный) и специально-исторические (периодизации, хронологический, проблемно-хронологический). Используется классификационный, историко-биографический методы и метод сетевого анализа. Основные результаты. Выделены и рассмотрены три историографические периоды исследования проблемы становления буржуазии в Приднепровье второй половины XIX – начала XX в.: дореволюционный, советский и современный. Краткие выводы: на первом этапе исследования имели прагматический характер, они не были комплексными

историческими трудами. Авторы работ сосредоточили свое внимание на процессе монополизации промышленности и роли иностранного капитала в развитии региона. Они были специалистами, хорошо осведомленными в своем деле, поэтому в их работах мы можем найти ценные сведения об экономическом положении, статистические данные, освещение работы съездов южных горнопромышленников. На втором этапе украинские и российские ученые исследовали проблемы экономического и промышленного развития Приднепровья. Работы ученых начали носить не узко прагматический характер, а стали более научно аргументированными и фундаментальными. Однако эти работы были заидеологизированы марксистско-ленинской методологией. На третьем этапе исследования проблемы в независимой Украине улучшились возможности для проведения комплексных и систематических исследований. Практическое значение: рекомендовано для использования при преподавании истории Украины второй половины XIX – начала XX в. Оригинальность: использовано обобщение опыта исследования историографии проблемы развития буржуазии. Научная новизна: впервые предложено использование метода сетевого анализа, который позволяет определить роль и место отдельных представителей буржуазии Приднепровья в украинском интеллектуальном сообществе. Тип статьи: обзорно-описательная.

Ключевые слова: политика царского правительства; иностранный капитал; благотворительность; сетевой анализ.

Поступила в редколлегию 28.05.2019

Прорецензирована 23.06.2019

Рекомендована в печать 29.07.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 164–174

doi 10.15421/26190113

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK508.771

Historiographic tradition in covering the development of the bourgeoisie in the Dnipro Ukraine of the second half of the 19th – early 20th century

A. G. Peretokin

PhD in History, Associate Professor

ORCID: 0000-0001-8881-1024

Researcher ID: C-9108-2019

peretok@ukr.net

*Oles Honchar Dnipro National University,
 72 Gagarin avenue, 72, Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. *The purpose of the article is to define the stages of the study of historiography of the problem of the bourgeoisie formation in the Dnieper region of Ukraine of the second half of the nineteenth and early twentieth century. Research methods:* general historical methods (historical-comparative, historical-typological, historical-systematic) and special-historical (periodization, chronological, problem-chronological). Classification, historical-biographical methods and network analysis method are used. *Main results:* The article highlights three periods of historiography of the study of the problem of the bourgeoisie formation in the Dnieper region of Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth century: pre-revolutionary, Soviet and modern. *Concise conclusions:* at the first stage of the research the studies were pragmatic, they were not

complex historical works. The authors focused on the process of monopolization of industry and the role of foreign capital in the development of the region. They were specialists well-informed in their business, therefore, in their works, we can find valuable information about the economic situation, statistical data, coverage of the work of the congresses of the southern mining industry. During the second period, Ukrainian and Russian scientists worked a lot and fruitfully, exploring the problems of economic and industrial development of the Dnieper region of Ukraine. The works of the scientists became not narrowly pragmatic and more scientifically substantiated and more fundamental. However, these works were ideologized by the Marxist-Leninist methodology. During the third stage of the study of the problem in independent Ukraine, opportunities for conducting complex and systematic studies have improved. *Practical significance:* The research is recommended for use in teaching history of Ukraine of the second half of the nineteenth and early twentieth century. *Originality:* the generalization of the experience of historiography research of the problem of the bourgeoisie development is used. *Scientific novelty:* for the first time the method of network analysis is proposed. It allows to determine the role and place of the individual representatives of the bourgeoisie of the Dnieper region in the Ukrainian intellectual community. *Article type:* overview description.

Keywords: Policy; Tsarist government; Foreign capital; Charity; Network analysis.

Received 28.05.2019

Reviewed 23.06.2019

Accepted 29.07.2019

Постановка проблеми. Історія буржуазії Наддніпрянської України і внутрішньої політики царського уряду імперії привертала увагу дослідників. Промисловість України як одна з галузей її народного господарства завжди відчувала на собі вплив низки чинників, які визначають стратегію і тактику економічного розвитку. До таких чинників належать природні (географічне розташування, комунікаційні можливості, сировинні ресурси), соціально-економічні (населення, його прикмети, кількість і якість праці, яку може забезпечити населення, наявність капіталу), і нарешті – політичні і державно-економічні параметри (Кубійович, В. М. та Кузеля, З. Ф., 1995, с. 1082–1083). Природні умови для розвитку промисловості в Україні в порівнянні з сусідніми країнами завжди були дуже сприятливими. Корисні копалини, кліматичні умови, родюча земля забезпечують Україні всі ті сировинні ресурси, що потрібні їй дають можливість для інтенсивного розвитку різних галузей економіки. Близькість до моря та рівнинний характер земної поверхні забезпечують і полегшують інтенсивні зовнішні зв'язки, що сприяють розвиткові господарства в цілому.

Мета статті – визначити етапи дослідження історіографії проблеми становлення буржуазії в Наддніпрянщині другої половини XIX – початку XX ст. В статті використовуються загально-історичні **методи** (історико-порівняльний, історикотипологічний, історико-системний) та спеціально-історичні (періодизації, хронологічний, проблемно-хронологічний), а також класифікаційний, історико-біографічний методи та метод мережевого аналізу.

Виклад основного матеріалу. Наукове дослідження проблеми буржуазії і внутрішньої політики царизму в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) поділяється на три історіографічні періоди: дореволюційний (XIX – початок XX ст.), радянський (20–80-ті рр. XX ст.) і сучасний (з початку 90-х рр. XX ст.).

На першому етапі дослідження проблеми, який охоплює кінець XIX ст. – початок XX ст., приділяється увага вивченню процесу монополізації промисловості та участі іноземного капіталу в розвитку промисловості регіону. Перші серйозні дослідження цього періоду з'явилися у 80–90-ті рр. XIX ст., коли спостерігався бурхливий розвиток промисловості Наддніпрянської України і відповідно, зростав інтерес до його майбутньої долі.

Після грошової реформи 1895 р., яку здійснив царський уряд Російської імперії, посилюється надходження іноземних капіталів в країну. Відповідно збільшувалась кількість іноземних акціонерних компаній, тобто на території імперії

з'являлося все більше закордонних підприємств, буржуазія ставала багатонаціональною. Дослідники Є. І. Рагозін та Б. Ф. Брандт вивчали вплив іноземного капіталу на розвиток промисловості в регіоні (Рагозін, Е. И., 1895; Брандт, Б. Ф., 1899).

Є. І. Рагозін – відомий економіст і публіцист – з 70-х рр. XIX ст. був членом комітету «Товариства для сприяння російській торгівлі та промисловості». Від 1893 р. Є. І. Рагозін був секретарем «Постійної дорадчої контори залізозаводчиків». Він був організатором збору статистичних даних про виробництво чавуну, заліза і сталі. Ці дані використовувалися державними органами (Арсеєв, К. К. і Петрушевський, О. О., 1899, с. 64). В праці «*Железо и уголь на юге России*» автор зазначав, що ситуація в Російській імперії повністю відрізняється від стану справ в країнах Західної Європи. Він характеризував буржуазію як таку, що мала «сонную предприимчивость». На його думку, в імперії було недостатньо капіталів та застаріле законодавство, що ускладнювало розвиток підприємництва. Автор вважав, що розвитку промисловості в країні заважало бездоріжжя, слабо розвинена залізнична мережа та водний транспорт. Всі ці фактори ускладнювали розвиток вугільної та металургійної промисловості на Півдні Росії. Є. І. Рагозін підкреслював, що сприяння та допомога уряду необхідні задля подолання перешкод, що постають в країні, а також заохочення підприємців. Він закликав не очікувати швидких змін і результатів, посиляючись на досвід Західної Європи, яка не одразу досягла високого рівня розвитку промисловості. Необхідні були роки праці і боротьби за прогрес держави і населення (Рагозін, Е. И., 1895, с. 123–124, 126).

Є. І. Рагозін також акцентував увагу на важливості надходження іноземних капіталів, які вкладались у розвиток вугільної промисловості і сприяли становленню інших галузей промисловості. За його словами, якщо іноземні капітали вигідно використовуються в країні, то вони сприяють збагаченню народу, підвищенню його добробуту. Крім цього, він зазначав, що багато великих і важливих для країни підприємств не могли б бути побудованими або цей процес був би надто довгим без участі іноземних підприємців у проектуванні та будівництві цих підприємств. Є. І. Рагозін стверджував, що іноземні капітали дуже важливі для країни та дискутував з цього приводу з представниками впливових кіл суспільства, серед яких панувала думка, що Російській імперії не потрібні іноземні капітали та іноземні підприємці. Як актуальні сьогодні слова Є. І. Рагозіна про те, що сила і могутність держави залежить від міжнародного спілкування та її участі у міжнародному ринку. Є. І. Рагозін зазначав, що

ворожнеча та впевненість у своїй так званій «*национальной исключительности*» можуть лише заважати спілкуванню із Заходом та надходженню іноземних капіталів. Крім капіталів іноземні підприємці несли із собою технічні знання, мистецтво організовувати виробництво, віковий досвід, який досягається «*дорогой ценой непоправимых ошибок и тяжких жертв*» (Рагозин, Е. И., 1895, с. 133–135).

У 1898 р. була опублікована перша частина книги Б. Ф. Брандта «*Иностранные капиталы. Их влияние на экономическое развитие страны*». Відомий дослідник, економіст і публіцист Б. Ф. Брандт одержав освіту на юридичному факультеті Університету Св. Володимира у Києві. Від 1897 р. він був на службі в Міністерстві фінансів Російської імперії (Арсеньев, К. К. и Шевяков, В. Т., 1905, с. 309).

У мемуарах С. Ю. Вітте згадував, що в Комітеті міністрів царського уряду була опозиція, яка була проти надходження іноземного капіталу до Російської імперії. Представники цієї опозиції вплинули на думку царя Миколи II. Міністерство фінансів відчувало необхідність дослідити проблему впливу іноземного капіталу на економічний стан країни та змінити ставлення царського уряду до цього питання (Витте, С. Ю., 1991).

Б. Ф. Брандт був одним з перших, хто висвітлював проблему надходження та впливу іноземних капіталів на розвиток промисловості в країні. Його дослідження базувалося на широкому науковому матеріалі, на статистичних даних, на прикладах знайомства із закордонними та вітчизняними підприємствами. Б. Ф. Брандт гаряче підтримував надходження іноземного капіталу до країни, доводив його позитивний вплив на розвиток промисловості. Він підкреслював, що іноземні підприємці будуть поширювати передовий досвід, а іноземні підприємства можна розглядати як школу досвіду для вітчизняних техніків та робітників. Б. Ф. Брандт наводить приклад, що саме на Півдні Російської імперії царський уряд до 70-х рр. XIX ст. не міг організувати успішне металургійне виробництво. Нестача коштів, застаріле обладнання заважали цьому процесу. Ситуація змінилася, коли підданий Великобританії Джон Юз заснував у Лондоні «Новоросійське товариство» з капіталом 300 тис. фунтів стерлінгів і через декілька років на Півдні Росії був побудований перший чавуноплавильний, залізобробний та рельсопрокатний завод. Б. Ф. Брандт доводив своїм опонентам, що не слід боятися іноземних капіталів, тому що дивіденди, які отримують іноземні підприємці, створюються саме іноземним капіталом, який щорічно збільшує національний прибуток країни (Брандт, Б. Ф., 1899).

Є. І. Рагозін та Б. Ф. Брандт позитивно оцінювали роль впливу закордонного капіталу на промисловий розвиток регіону, підкреслювали її вирішальне значення, що, на думку відомого українського історика В. В. Крутікова, можна охарактеризувати як перебільшення ролі іноземного капіталу у розвитку важкої індустрії України (Крутіков, В. В., 1992, с. 4). Але, на нашу думку, без великих обсягів інвестиційних вкладень іноземних капіталістів було б справді неможливо розвивати гірничу та металургійну промисловість в Наддніпрянській Україні.

Гірничопромисловці, яких безпосередньо турбували всі проблеми, що виникали у зв'язку з розвитком промисловості регіону, створили свою організацію в 1874 р. – З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії. Вони сподівалися, що ця організація допоможе їм вирішувати всі нагальні питання, а також допоможе промисловцям і підприємцям впливати на політику уряду Російської імперії щодо гірничої і металургійної галузей. У 1888 р. була опублікована праця В. А. Добролюбова, в якій автор підкреслював, що саме підприємці та промисловці, найбільші акціонерні товариства впливали на діяльність з'їздів південних гірничопромисловців (Добролюбов, В. А., 1888). На початку XX ст. з'явилися дослідження харківського історика П. І. Фомина та петербурзького економіста А. О. Гушки (псевдонім О. А. Когана), в яких вони проаналізували та охарактеризували діяльність з'їздів південних гірничопромисловців (Фомин, П. И., 1915.; Фомин, П. И., 1922.; Гушка, А. О., 1912). Головний аспект, який цікавив авторів, – взаємовідносини з'їздів та уряду – державного апарату імперії. П. І. Фомин та А. О. Гушка дають високу оцінку впливу Ради з'їздів на торговельну та промислову політику уряду Російської імперії.

На першому етапі дослідження мали прагматичний характер, вони не були комплексними історичними працями. Вчені зосередили свою увагу на конкретному колі питань. У своїх роботах вони висвітлювали процес монополізації промисловості, вплив іноземного капіталу на її розвиток у регіоні, діяльність з'їзду південних гірничопромисловців, його взаємовідносини з урядом. Автори, які були сучасниками подій, дещо ідеалізували період, що висвітлювали в працях. Вони вважали, що розвиток промисловості забезпечить процвітання регіону, містам, їх турбувала подальша доля природно багатого регіону України, вони складали прогнози на майбутнє, які головним чином були оптимістичними. Автори робіт були фахівцями, добре обізнаними в своїй справі, тому в їхніх працях ми можемо знайти цінні відомості про економічне становище, технічний

рівень виробництва, статистичні дані, висвітлення роботи з'їздів південних гірничопромисловців та робітничого питання, оптимістичні прогнози щодо перспективи розвитку промисловості Наддніпрянщини. Галузеву пресу вони використовували як орган, де висловлювали свої думки щодо розвитку промисловості регіону, вирішували нагальні економічні, технічні та соціальні питання свого часу.

Другий етап вивчення проблеми розпочався з 20-х рр. і закінчився наприкінці 80-х рр. з завершенням соціалістичної епохи в Радянському Союзі. Взагалі цей період вивчення історії промислового розвитку Наддніпрянської України характеризувався марксистсько-ленінською методологією, але в 20-ті та на початку 30-х рр. ХХ ст. друкували свої дослідження історики дореволюційного (М. Є. Слабченко, О. П. Оглоблин, В. І. Селинов), методологічний підхід яких не відрізнявся від (Слабченко, М. Є., 1925–1927; Оглоблин, О. П., 1931; Селинов, В. І., 1929). В публікаціях М. Є. Слабченка та М. І. Яворського, які по-новому підійшли до проблеми дослідження, знаходимо багато цікавих думок про колоніальний характер української економіки в Російській імперії, про боротьбу капіталів за український ринок, про роль українських багатих покладів корисних копалин у світовій економіці (Слабченко, М. Є., 1925–1927; Яворський, М. І., 1924–1925). У 30–40-ві рр. в Радянському Союзі впроваджується система карально-репресивних заходів і жорсткої ідеологічної цензури. У статтях цього періоду Наддніпрянський регіон змальовується як взірць успішного соціалістичного будівництва.

У 1949 р. у Німеччині вийшла «Енциклопедія українознавства» за редакцією В. Кубійовича і З. Кузеля (Кубійович, В. М. та Кузеля, З. Ф., 1995). На сторінках цієї фундаментальної праці розглядаються й проблеми промислового розвитку України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Наприкінці 50-х рр. в США К. Кононенко опублікував монографію, присвячену економічним відносинам між Україною та Росією у період від 1654 р. до 1917 р., тобто охопив і той період, що цікавить нас (Кононенко, К., 1956). В той же час у Парижі виходить друком робота Б. І. Винара про економічний колоніалізм в Україні (Винар, Б. І., 1958). У цих працях підкреслюється, що Російська імперія інтенсивно використовувала багаті природні ресурси Наддніпрянського регіону, перенасичувала регіон підприємствами важкої промисловості, але приділяла недостатньо уваги соціально-економічним умовам.

У цей період з'являється низка праць, присвячених проблемі формування буржуазії, зародженню фінансового капіталу в Росії, зокрема в

Наддніпрянській Україні, взаємовідносинам буржуазії та царизму (М. Я. Гефтер, В. І. Бовикін, А. Ф. Гіндін, Л. Є. Шепелев, В. Я. Лаверичев) (Гефтер, М. Я., 1953; Бовикін, В. І., 1967; Гіндин, І. Ф., 1970; Шепелев, Л. Е., 1973; Лаверичев, В. Я., 1974), ролі з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії та їхнього впливу на розвиток монополістичного капіталізму (Є. Л. Бондаренко, В. Н. Рубін), які були опубліковані в 60–80-ті рр. ХХ ст. (Бондаренко, Е. Л., 1961; Рубін, В. Н., 1966).

Український історик В. В. Крутіков багато уваги присвятив вивченню проблем формування гірничопромислової буржуазії, питанню економічної політики царизму, ролі з'їздів південних гірничопромисловців, становищу робітників гірничої промисловості Наддніпрянщини. Він почав публікувати свої перші роботи в кінці 60-х рр. і продовжував працювати в незалежній Україні (Крутіков, В. В., 1978; Крутіков, В. В., 1980; Крутіков, В. В., 1992).

Можна дійти висновку, що протягом другого етапу українські та російські вчені багато й плідно працювали. Головним чином вони досліджували проблеми економічного та промислового розвитку Російської імперії, зокрема Наддніпрянської України, а також соціальне становище робітників промисловості регіону, їхню класову боротьбу. Також вони розглядали проблеми формування буржуазії, її взаємовідносини з царським урядом, процеси монополізації капіталу, вплив іноземних капіталовкладень на розвиток промисловості регіону, роль з'їздів південних гірничопромисловців, та інші питання. Дослідники розширювали джерельну базу, використовували різноманітні архівні документи, дані статистичних обстежень. Роботи вчених почали носити не вузько прагматичний або романтичний характер, як це було на першому етапі, а стали більш науково аргументованими і більш фундаментальними. Проте ці роботи були заідеологізовані марксистсько-ленінською методологією.

Третій етап почався з незалежності України. У 90-і рр. продовжував свою плідну працю відомий український історик В. В. Крутіков, випускав монографії, публікував статті та захистив докторську дисертацію. В колі його інтересів була проблема формування гірничопромислової буржуазії України, становлення першої представницької організації – з'їздів південних гірничопромисловців, вплив підприємств регіону на соціально-економічну політику уряду (Крутіков, В. В., 1992).

Сучасні дослідники зосередили свою увагу на проблемі підприємництва, взаємовідносин

підприємців та влади (Т. І. Лазанська, О. В. Морозов, С. Г. Закірова, М. О. Гринчак, О. Б. Шляхов) (Лазанська, Т. І., 1999; Морозов, О. В., 2002; Закірова, С. Г., 2006; Гринчак, М. О., 2008; Шляхов, О. Б., 2016), національного складу буржуазії (І. В. Довжук, О. О. Постернак) (Довжук, І. В., 2002; Постернак, О. О., 2011), ролі з'їздів південних гірничопромисловців, на ролі технічної інтелігенції (І. О. Шандра) (Шандра, І. О., 2007).

В 90-ті рр. XX ст. російські дослідники О. М. Боханов та М. М. Барішніков досліджували проблему формування крупної буржуазії в Російській імперії. М. М. Барішніков опублікував двотомне видання про історію ділового світу (Боханов, А. Н., 1992; Барішніков, М. Н., 1994).

Діяльність іноземних компаній в Україні, зокрема в Наддніпрянщині, розглянуті в працях О. М. Слісаренко, О. В. Щербініної, В. І. Лазебник (Слісаренко, О. М., 1994; Щербініна, О. В., 2000; Щербініна, О. В., 2003; Лазебник, В. І., 2012-2013).

Робітниче питання не втратило своєї актуальності, але набуло нового піднесення, спрямованого на повернення до історичної правди, як зазначив відомий український історик О. П. Реєнт (Реєнт, О. П., 2000, с. 13). В останні роки в Україні та Росії з'явилися роботи, в яких автори досліджують взаємовідносини підприємців та робітників, розглядають роль благодійності підприємців у Наддніпрянській Україні (С. М. Нестерцова, О. М. Донік) (Нестерцова, С. М., 2003; Донік, О. М., 2005). Це нові напрямки наукових студій із цього питання.

Проблеми індустріалізації та модернізації України цікавлять закордонних істориків. З'явилися роботи Д. П. Маккея, в якій він вивчав політику царського уряду відносно інвестицій іноземних підприємців у російську промисловість, Т. Фрідгута – про іноземні капіталовкладення в індустріалізацію імперії, взаємовідносини Джона

Юза та Новоросійського товариства (Маккей, Дж., 1992; Фрідгут, Т., 1992). Підприємцю Джону Юзу присвятила своє дослідження завідувачка Гламорганського архіву в Уельсі С. Едвардс (Edwards, S., 1992). Р. Пайпс вивчав проблему іноземних капіталовкладень у промисловість України, він підкреслював дуже важливе значення цих капіталовкладень (Pipes, R., 1974). Американський історик японського походження Куромія Гіроакі опублікував роботу «Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1900-ті рр.», в якій він відзначає, що швидкий розвиток промисловості в цьому регіоні значною мірою був забезпечений іноземним капіталом (Kurogiya Hiroaki, 1998).

Висновки. Історіографічний аналіз досліджень з історії формування буржуазії та політики царського уряду на території Наддніпрянської України наприкінці XIX та на початку XX ст. свідчить, що дослідники України та зарубіжжя внесли вагомий внесок у вивчення цієї проблеми. В статті виділено і висвітлено три історіографічні періоди дослідження проблеми становлення буржуазії в Наддніпрянщині другої половини XIX – початку XX ст.: дореволюційний, радянський і сучасний. Протягом усіх етапів дослідження історії регіону кожен дослідник додавав свою частку знань до загальної скарбниці. На третьому етапі дослідження проблеми в незалежній Україні покращилися можливості для проведення комплексних та систематичних студій. В своєму дослідженні автор статті використовує узагальнення досвіду вивчення історіографії проблеми розвитку буржуазії та намагається здійснити комплексний аналіз процесу формування буржуазії в Наддніпрянському регіоні. Для досягнення мети дослідження автор використовує мережевий аналіз, який дає змогу всебічно висвітлити діяльність підприємців та визначити їх роль в українському інтелектуальному співтоваристві.

Бібліографічні посилання

- Арсеньев, К. К. и Петрушевский, О. О., 1899. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. В 86 т. Санкт-Петербург, т. 26.
- Арсеньев, К. К. и Шевяков, В. Т., 1905. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. В 86 т. Санкт-Петербург, т. 1 доп.
- Барышников, М. Н., 1994. *История делового мира России*. Москва: Аспект-Пресс.
- Бовыкин, В. И., 1967. *Зарождение финансового капитала в России*. Москва: Издательство Московского университета.
- Бондаренко, Е. Л., 1961. Съезды горнопромышленников юга России. *Вестник Московского*

университета. Серия: Экономика, философия. Москва: Издательство Московского университета, № 1, с. 52–59.

- Боханов, А. Н., 1992. *Крупная буржуазия России (конец XIX – 1914)*. Москва: Наука.
- Брандт, Б. Ф., 1899. *Иностранные капиталы в России. Металлургическая и каменноугольная промышленность. Иностранные капиталы и их влияние на экономическое развитие страны*. Санкт-Петербург, ч. 2.
- Винар, Б. І., 1958. *Економічний колоніалізм в Україні*. Париж.

- Витте, С. Ю., 1991. *Избранные воспоминания, 1849–1911*. Москва: Мысль.
- Гефтер, М. Я., 1953. Царизм и монополистический капитал в металлургии Юга России до первой мировой войны. *Исторические записки*. Москва, т. 43, с. 70–130.
- Гиндин, И. Ф., 1970. Социально-экономические итоги развития российского капитализма и предпосылки революции в нашей стране. В: *Свержение самодержавия*. Сборник статей. Москва: Наука, с. 39–88.
- Гринчак, М. О., 2008. *Промислова буржуазія півдня України та еволюція її соціально-економічних вимог у II половині XIX – на початку XX сторіччя*. Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Дніпропетровськ.
- Гушка, А. О., 1912. *Представительные организации торгово-промышленного класса в России*. Доклад, прочитанный на общем собрании Р.Т.О. в заседаниях 11 и 18 ноября 1911 г. Санкт-Петербург.
- Добролюбов, В. А., 1888. *О положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна и об отношении к ней ее руководителей и руководителей*. В 2-х ч. Санкт-Петербург, ч. 1.
- Довжук, І. В., 2002. До питання про національний склад промисловців і промислових робітників Наддніпрянської України наприкінці XIX ст. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. Збірник наукових праць. Чернівці: Рута, вип. 123–124, с. 137–144.
- Донік, О. М., 2005. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. Київ, № 4, с. 159–177.
- Закірова, С. Г., 2006. *Внесок підприємницьких верств Донбасу у соціально-економічний розвиток регіону (1861–1914 рр.)*. Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Луганськ.
- Крутиков, В. В., 1980. *Источники по социально-экономической истории Украины периода капитализма (1861–1900)*. Днепропетровск: Издательство ДГУ.
- Крутиков, В. В., 1992. *Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період*. Дніпропетровськ: Видавництво ДДУ.
- Крутиков, В. В., 1978. Гірничопромислова буржуазія України і митна політика царизму в останній чверті XIX ст. *Український історичний журнал*. Київ, № 5, с. 81–89.
- Кубійович, В. М. та Кузеля З. Ф., 1995. *Енциклопедія українознавства*. Загальна частина. Репринтне відтворення видання 1949 р. У 3-х т. Київ: Віпол, т. 3, с. 801–1230.
- Лаверычев, В. Я., 1974. *Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861–1900 гг.* Москва: Мысль.
- Лазанська, Т. І., 1999. *Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торговельно-промислової статистики XIX ст.)*. Київ: Інститут історії України НАН України.
- Лазебник, В. І., 2012–2013. Бельгійський підприємницький капітал у промисловості та транспорті Катеринославської губернії. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. Дніпропетровськ, вип. 11, с. 228–244.
- Маккей, Дж., 1992. Развитие экономики и региональное предпринимательство в последний период Российской империи. В: Дякин, В. С., отв. ред., 1992. *Реформы или революция? Россия 1861–1917 гг.* Материалы международного colloquium историков. Санкт-Петербург: Наука, с. 210–235.
- Морозов, О. В., 2002. *Вплив нової митної політики на соціально-економічний розвиток українських губерній у складі Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.* Автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Запоріжжя.
- Нестерцова, С. М., 2003. Благодійність у Донбасі та її роль у суспільно-культурному житті на межі XIX – XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, с. 297–303.
- Оглоблин, О. П., 1931. *Нариси з історії капіталізму на Україні*. Київ: [б. в.], вип. 1.
- Постернак, О. О., 2011. Національний склад буржуазії Півдня Росії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Гілея: науковий вісник*. Київ, вип. 45(3), с. 12–19.
- Рагозин, Е. И., 1895. *Железо и уголь на Юге России*. Санкт-Петербург.
- Реент, О. П., 2000. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX століття: стан і перспективи наукової розробки. *Український історичний журнал*. Київ, № 2, с. 3–26.
- Рубин, В. Н., 1966. Рабочий вопрос на съездах горнопромышленников Юга России. В: *Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина*. Москва: Издательство МГПИ им. В. И. Ленина, т. 249.
- Селинов, В. И., 1929. Историко-экономический очерк каменноугольной и железно-рудной промышленности Степной Украины. *Вісник ОКК при УАН. Секція соціально-історична*. Одеса: Вид. Одес. коміс. краєзнавства при УАН, ч. 4–5, с. 75–113.
- Слабченко, М. Є., 1925–1927. *Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.* В 2 т. Одеса: ДВУ.
- Слісаренко, О. М., 1994. *Діяльність американських компаній на Україні. Кінець XIX – початок XX століть*. Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.03. Дніпропетровськ.
- Фомин, П. И., 1915. История горной и горнозаводской промышленности Юга России со времени возникновения до восьмидесятих годов прошлого века. В: Фомин, П. И., 1915. *Горная и горнозаводская промышленность Юга России*. Харьков, т. 1.
- Фомин, П. И., 1922. История горной и горнозаводской промышленности Юга России от 80-х годов прошлого века до войны 1914 г. В: Фомин, П. И., 1922. *Горная и горнозаводская промышленность Юга России*. Харьков, т. 2.
- Фридгут, Т., 1992. Иностранные капиталовложения в индустриализацию России: Джон Юз и Новороссийское общество. В: *Новые страницы в истории Донбасса: Донецк: Донбасс*, кн. 1, с. 65–76.

- Шандра, І. О., 2007. *З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії в системі державних та громадських установ (1874–1918 рр.)*. Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Луганськ.
- Шепелев, Л. Е., 1973. *Акционерные компании в России*. Ленинград: Наука.
- Шляхов, О. Б., 2016. *Україна в умовах модернізації та загострення соціального конфлікту (кінець XIX – початок XX ст.)*. Дніпропетровськ: Ліра.
- Щербініна, О. В., 2000. *Іноземний капітал*. Донецьк: Донбас.
- Щербініна, О. В., 2003. Регіональна представницька організація – з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, вип. 6, с. 85–91.

- Яворський, М. І., 1924–1925. Україна в епоху капіталізму. Харків: Державне видавництво України, вип. 1–3.
- Edwards, S., 1992. *Hughesovka. A Welsh Enterprise in Imperial Russia*. Glamorgan: Glamorgan Record Office.
- Kononenko, K., 1956. *Ukraine and Russia: A history of the economic relations between Ukraine and Russia (1654–1917)*. Wisconsin.
- Kuromiya Hiroaki, 1998. *Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s – 1990s*. UK: Cambridge University Press.
- Pipes, R., 1974. *Russia under the Old Regime*. New York: Charles Scribner's Sons.

References

- Arsen'ev, K. K. and Petrushevskiy, O. O., 1899. *Entsiklopedicheskiy slovar' Brokgauza i Efrona* [Encyclopedic dictionary of Brockhaus and Efron]. In 86 vols. St. Petersburg, vol. 26 (in Russian).
- Arsen'ev, K. K. i Shevyakov, V. T., 1905. *Entsiklopedicheskiy slovar' Brokgauza i Efrona* [Encyclopedic dictionary of Brockhaus and Efron]. In 86 vols. St. Petersburg, vol. 1 add (in Russian).
- Baryshnikov, M. N., 1994. *Istoriya delovogo mira Rossii* [The history of the business world of Russia]. Moscow: Aspekt-Press (in Russian).
- Bokhanov, A. N., 1992. *Krupnaya burzhuziya Rossii (konets XIX – 1914)* [The big bourgeoisie of Russia (end of XIX – 1914)]. Moscow: Nauka (in Russian).
- Bondarenko, Ye. L., 1961. *S"yezdy gornopromyshlennikov yuga Rossii* [Congresses of miners of the South of Russia]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya: Ekonomika, filosofiya*. Moscow: Moscow University Press, no. 1, pp. 52–59 (in Russian).
- Bovykin, V. I., 1967. *Zarozhdeniye finansovogo kapitala v Rossii* [The origin of financial capital in Russia]. Moscow: Moscow University Press (in Russian).
- Brandt, B. F., 1899. *Inostrannyye kapitaly v Rossii. Metallurgicheskaya i kamennougol'naya promyshlennost'*. *Inostrannyye kapitaly i ikh vliyaniye na ekonomicheskoye razvitiye strany* [Foreign Capitals in Russia. Metallurgical and coalmining industry. Foreign capitals and their influence on the economic development of the country]. St. Petersburg, part 2 (in Russian).
- Dobrolyubov, V. A., 1888. *O polozhenii kamennougol'noy promyshlennosti Donetskogo basseyna i ob otnoshenii k ney yeye rukovoditeley i rukovodimyykh*. [About the position of the coal-mining industry of the Donets Basin and the attitude of its leaders and workers to it]. In 2 parts. St. Petersburg, part 1 (in Russian).
- Donik, O. M., 2005. *Blahodiynist' v Ukrayini (XIX – pochatok XX st.)* [Charity in Ukraine (XIX – early XX centuries)]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. Kyiv, no. 4, pp. 159–177 (in Ukrainian).
- Dovzhuk, I. V., 2002. *Do pytannya pro natsional'nyy sklad promyslovtsiv i promyslovykh robitnykiv Naddniprians'koyi Ukrayiny naprykintsi XIX st.* [On the

- question of the national composition of industrialists and industrial workers of the Dnieper Ukraine at the end of the nineteenth century]. In: *Naukovyy visnyk Chernivets'koho universytetu. Istoriya. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny* [Scientific journal of Chernivtsi University. History. Political science. International relations]. Collection of scientific works. Chernivtsi: Ruta, issue 123-124, pp. 137–144 (in Ukrainian).
- Edwards, S., 1992. *Hughesovka: A Welsh Enterprise in Imperial Russia*. Glamorgan Record Office. Bridgend.
- Fomin, P. I., 1915. *Istoriya gornoy i gornozavodskoy promyshlennosti Yuga Rossii so vremeni voz-niknoveniya do vos'midesyatykh godov proshlogo veka* [The history of the mining and metallurgical industry in southern Russia from the time it was founded until the eighties of the last century]. In: Fomin, P. I., 1915. *Gornaya i gornozavodskaya promyshlennost' Yuga Rossii* [Mining and metallurgical industry of the Southern Russia]. Khar'kov, vol. 1 (in Russian).
- Fomin, P. I., 1922. *Istoriya gornoy i gornozavodskoy promyshlennosti Yuga Rossii ot 80-kh godov proshlogo veka do voyny 1914 g.* [The history of mining and metallurgical industry in the South of Russia from the 80s of the last century until the 1914 war]. In: Fomin, P. I., 1922. *Gornaya i gornozavodskaya promyshlennost' Yuga Rossii* [Mining and metallurgical industry of the Southern Russia]. Khar'kov, vol. 2 (in Russian).
- Fridgut, T., 1992. *Inostrannyye kapitalovlozheniya v industrializatsiyu Rossii: Dzhon Yuz i Novo-rossiyskoe obshchestvo* [Foreign Investment in the Industrialization of Russia: John Hughes and Novorossiysk Society]. In: *Novye stranitsy v istorii Donbassa* [New pages in the history of Donbass]. Donetsk: Donbass, book. 1, pp. 65–76 (in Russian).
- Gefter, M. Ya., 1953. *Tsarizm i monopolisticheskiy kapital v metallurgii Yuga Rossii do pervoy mirovoy voyny* [Tsarism and monopoly capital in the metallurgy of southern Russia before the First World War]. *Istoriicheskiye zapiski* [Historical notes]. Moscow, vol. 43, pp. 70–130 (in Russian).
- Gindin, I. F., 1970. *Sotsial'no-ekonomicheskiye itogi razvitiya rossiyskogo kapitalizma i predposylki revolyutsii v nashey strane* [Socio-economic results of the

development of Russian capitalism and the prerequisites of the revolution in our country]. In: *Sverzheniye samodержaviya* [The overthrow of autocracy]. Collection of articles. Moscow: Nauka, pp. 39–88 (in Russian).

Gushka, A. O., 1912. *Predstavitel'nyye organizatsii torgovo-promyshlennogo klassa v Rossii. Doklad, pročitanny na obshchem sobranii R.T.O. v zasedaniyakh 11 i 18 noyabrya 1911 g.* [Representative organizations of the commercial and industrial class in Russia. A report read at the general meeting of the RTS in the meetings of November 11 and 18, 1911]. St. Petersburg (in Russian).

Hrynychak, M. O., 2008. *Promyslova burzhuaziya pivdny Ukrainy ta evolyutsiya yiyi sotsial'no-ekonomichnykh vymoh u II polovyni XIX – na pochatku XX storichchya* [Industrial bourgeoisie of the south of Ukraine and the evolution of its socioeconomic requirements in the second half of the 19th and early 20th century]. Abstract of PhD dissertation. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Kononenko, K., 1956. *Ukraine and Russia: A history of the economic relations between Ukraine and Russia (1654–1917)*. Wisconsin.

Krutikov, V. V., 1978. *Hirnychopromyslova burzhuaziya Ukrainy i mytna polityka tsaryzmu v ostaniiy chverti XIX st.* [The mining bourgeoisie of Ukraine and the customs policy of tsarism in the last quarter of the nineteenth century]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. Kyiv, no. 5, pp. 81–89 (in Ukrainian).

Krutikov, V. V., 1980. *Istochniki po sotsial'no-ekonomicheskoy istorii Ukrainy perioda kapitalizma (1861–1900)* [Sources on the socio-economic history of Ukraine during the period of capitalism (1861–1900)]. Dnepropetrovsk: DSU Publishing House (in Russian).

Krutikov, V. V., 1992. *Burzhuaziya Ukrainy ta ekonomichna polityka tsaryzmu v poreformenyy period* [The bourgeoisie of Ukraine and the economic policy of tsarism in the post-reform period]. Dnipropetrovsk: DSU Publishing House (in Ukrainian).

Kubiyovych, V. M. ta Kuzelya Z. F., 1995. *Entsyklopediya ukrayinoznavstva. Zahal'na chastyna* [Encyclopedia of Ukrainian Studies]. Munich; New York, 1949. The general part]. Reprinted reproduction of the 1949 edition in 3 vol. Kyiv: Vipol, vol. 3, pp. 801–1230 (in Ukrainian).

Kuromiya Hiroaki, 1998. *Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s – 1990s*. UK: Cambridge University Press.

Laverychev, V. Ya., 1974. *Krupnaya burzhuazyya v poreformennoy Rossyy. 1861 – 1900 gg.* [Major bourgeoisie in post-reform Russia. 1861–1900]. Moscow: Mysl' (in Russian).

Lazans'ka, T. I., 1999. *Istoriya pidpryyemnytstva v Ukraini (na materialakh torhovel'no-promyslovoyi statystyky XIX st.)* [The history of entrepreneurship in Ukraine (based on the materials of trade and industrial statistics of the 19th century)]. Kyiv: Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine (in Ukrainian).

Lazebnyk, V. I., 2012–2013. *Bel'hiys'kyi pidpryyemnyts'kyi kapital u promyslovosti ta transporti Katerynoslavs'koyi huberniyi* [Belgian entrepreneurial capital in the industry and transport of Ekaterinoslav

province]. *Prydniprovyia: istoryko-kraeyznavchi doslidzhennya* [Prydniprovyia: historical local lore investigations]. Dnipropetrovsk, issue 11, pp. 228–244 (in Ukrainian).

Makkey, Dzh., 1992. *Razvitie ekonomiki i regional'noe predprinimatel'stvo v posledniy period Rossiyskoy imperii* [Economic development and regional entrepreneurship in the last period of the Russian Empire]. In: Dyakin, V. S., ed., 1992. *Reformy ili revolyutsiya? Rossiya 1861–1917 gg.* [Reform or revolution? Russia in 1861–1917]. Materials of the International Colloquium of Historians. St. Petersburg: Nauka, pp. 210–235.

Morozov, O. V., 2002. *Vplyv novoyi mytnoyi polityky na sotsial'no-ekonomichnyy rozvytok ukrayins'kykh huberniy u skladi Rosiys'koyi imperiyi naprykintsi XIX – na pochatku XX st.* [Influence of the new customs policy on the socio-economic development of the Ukrainian provinces within the Russian Empire at the end of the 19th and early 20th century]. Abstract of PhD dissertation. Zaporizhzhya (in Ukrainian).

Nestertsova, S. M., 2003. *Blahodiynist' u Donbasi ta yiyi rol' u suspil'no-kul'turnomu zhytti na mezhi XIX – XX st.* [Charity in the Donbass and its role in social and cultural life at the turn of the 19th and 20th century]. *Problemy istoriyi Ukrainy XIX – pochatku XX st.* [Problems of the History of Ukraine of the XIX – early XX century]. Kyiv, pp. 297–303 (in Ukrainian).

Ohloblin, O. P., 1931. *Narysy z istoriyi kapitalizmu na Ukraini* [Essays on the history of capitalism in Ukraine]. Kyiv, issue 1 (in Ukrainian).

Pipes, R., 1974. *Russia under the Old Regime*. New York: Charles Scribner's Sons.

Posternak, O. O., 2011. *Natsional'nyy sklad burzhuaziyi Pivdny Rosiyi naprykintsi XIX – na pochatku XX st.* [National composition of the bourgeoisie of the South of Russia in the late 19th and early 20th century]. *Hileya: naukovyy visnyk* [Gilea: Scientific Journal]. Kyiv, issue 45(3), pp. 12–19 (in Ukrainian).

Ragozin, Ye. I., 1895. *Zhelezo i ugol' na Yuge Rossii* [Iron and coal in southern Russia]. St. Petersburg (in Russian).

Reyent, O. P., 2000. *Deyaki problemy istoriyi Ukrainy XIX – pochatku XX stolittya: stan i perspektyvy naukovoyi rozrobky* [Some problems of the history of Ukraine in the 19th and early 20th century: the state and prospects of scientific development]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. Kyiv, no. 2, pp. 3–26 (in Ukrainian).

Rubin, V. N., 1966. *Rabochiy vopros na s'yezdakh gornopromyshlennikov Yuga Rossii* [A working question at congresses of miners of the South of Russia]. *Uchenyye zapiski MGPI im. V. I. Lenina* [Scientific notes MSPI named after V. I. Lenin]. Moscow, vol. 249 (in Russian).

Selinov, V. I., 1929. *Istorko-ekonomicheskyy ocherk kamennougol'noy i zhelezno-rudnoy promyshlennosti Stepnoy Ukrainy* [Historical and economic sketch of the coal and iron-ore industry of the Steppe of Ukraine]. *Visnyk OKK pry UAN. Sektsiya sotsial'no-istorychna* [OKC Bulletin at the UNO. Social and historical section] Odesa : Vydavnytstvo Odes'koyi komisiyi kraeyznavstva pry UAN, part 4-5, pp. 75–113 (in Russian).

Shandra, I. O., 2007. *Z"yizdy hirnychopromyslovtziv Pivdnya Rosiyi v systemi derzhavnykh ta hromads'kykh ustanov (1874–1918 rr.)* [Congresses of Mining Industry Businessmen of the South of Russia in the system of state and public institutions (1874–1918)]. Abstract of PhD dissertation. Luhansk (in Ukrainian).

Shcherbinina, O. V., 2000. *Inozemnyy kapital* [Foreign capital]. Donetsk: Donbas (in Ukrainian).

Shcherbinina, O. V., 2003. Rehional'na predstavnyts'ka orhanizatsiya – z"yizd hirnychopromyslovtziv Pivdnya Rosiyi [Regional representative organization – Congress of Mining Industry Businessmen of the South of Russia]. *Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st.* [Problems of the History of Ukraine of the XIX – early XX century]. Kyiv, issue 6, pp. 85–91 (in Ukrainian).

Shepelev, L. E., 1973. *Aktsyonernye kompanyy v Rossyy* [Joint-stock companies in Russia]. Leningrad: Nauka (in Russian).

Shlyakhov, O. B., 2016. *Ukrayina v umovakh modernizatsiyi ta zahostrennya sotsial'noho konfliktu (kinets' XIX – pochatok XX st.)* [Ukraine in the conditions of modernization and exacerbation of social conflict (the end of the 19th and early 20th century)]. Dnipropetrovsk: Lira (in Ukrainian).

Slabchenko, M. Ye., 1925–1927. *Materialy do ekonomichno-sotsial'noyi istoriyi Ukrayiny XIX st.* [Materials to the economic and social history of Ukraine in the nineteenth century]. In 2 vols. Odesa: DVU (in Ukrainian).

Slisarenko, O. M., 1994. *Diyal'nist' amerykans'kykh kompaniy na Ukrayini. Kinets' XIX – pochatok XX stolit'* [The activities of American companies in Ukraine. The end of the 19th and early 20th century]. PhD dissertation. Dnipropetrovsk (in Ukrainian).

Vitte, S. Yu., 1991. *Izbrannyye vospominaniya* [Selected Memories], 1849–1911. Moscow: Mysl' (in Russian).

Vynar, B. I., 1958. *Ekonomichnyy kolonializm v Ukrayini* [Economic colonialism in Ukraine]. Paris (in Ukrainian).

Yavors'kyy, M. I., 1924–1925. *Ukrayina v epokhu kapitalizmu* [Ukraine in the era of capitalism]. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrayiny, issue 1–3 (in Ukrainian).

Zakirova, S. H., 2006. *Vnesok pidpryyemnyts'kykh verstv Donbasu u sotsial'no-ekonomichnyy rozvytok rehionu (1861 – 1914 rr.)* [Contribution of the Donbas business circles to the socio-economic development of the region (1861 – 1914)]. Abstract of PhD dissertation. Luhansk (in Ukrainian).

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 175–183

doi 10.15421/26190114

<http://www.uha.dp.ua>

175

УДК 94(4)“18”: 327.82

Наративні джерела щодо дипломатичної гри Європейських країн навколо подій Польського повстання 1863 року

Ю. С. Земський

доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000-0001-8085-0977

yury_zemsky@ukr.net

В. В. Дячок

кандидат історичних наук, доцент

ORCID: 0000-0001-8398-2326

vdiatchok@ukr.net

*Хмельницький національний університет,
вул. Інститутська, 11, м. Хмельницький,
Україна, 29016*

Анотація. *Мета статті* – розкрити зміст різниці поміж офіційною, публічно-декларованою позицією та реальними (національними) інтересами західноєвропейських країн щодо їхнього ставлення до Січневого польського повстання 1863 р.. *Методи дослідження:* аналізу та синтезу, компаративний, дедукції, узагальнення. *Основні результати:* залучення інформації з наративних джерел щодо подій 1863 р. яскраво розкриває особливості ведення зовнішньої політики й

переконає, що в прийнятті кінцевих рішень уряди країн більше керувалися все ж власними національними інтересами (а не волевиявленням громадськості). Тому Польське повстання стало нагодою позмагатися за перерозподіл впливів поміж провідними країнами Європи й інтереси поляків виявилися лише інструментом у досягненні зовсім інших цілей. *Стислі висновки:* підтримка урядами західноєвропейських країн Польського повстання була обумовлена вимогами громадськості, проте справжньою метою кожної з країн, що долучилися дипломатично до вирішення цієї проблеми було бажання посилити власні політичні позиції в міжнародних відносинах на континенті. *Практичне значення:* стаття сприятиме глибшому розумінню складних проблем при оцінюванні суті позиціонування західноєвропейських країн у міжнародній політиці середини XIX ст. *Оригінальність:* співставлено інформацію з публічно-оприлюднених та дипломатично-прихованих джерел. *Наукова новизна:* доповнено знання про суттєву розбіжність поміж дипломатичними заявами та справжніми намірами зовнішньополітичних зусиль західноєвропейських країн у міжнародних відносинах середини XIX ст. *Тип статті:* оглядово-аналітична.

Ключові слова: зовнішня політика; публічні вимоги; приховані наміри.

Надійшла до редколегії 19.05.2019

Прорецензована 17.06.2019

Рекомендована до друку 29.07.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 175–183

doi 10.15421/26190114

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 94(4)“18”: 327.82

Нарративные источники о дипломатической игре Европейских стран касательно событий Польского восстания 1863 года

Ю. С. Земский

доктор исторических наук, профессор

ORCID: 0000-0001-8085-0977

yury_zemsky@ukr.net

В. В. Дячок

кандидат исторических наук, доцент

ORCID: 0000-0001-8398-2326

vdiatchok@ukr.net

*Хмельницкий национальный университет,
ул. Институтская, 11, г. Хмельницкий,
Украина, 29016*

Аннотация. *Цель статьи* – раскрыть различия между официальной, публично декларируемой, позицией и реальными (национальными) интересами западноевропейских стран в отношении Январского польского восстания 1863 года. *Методы исследования:* анализ и синтез, компаративный, дедукции, обобщения. *Основные результаты:* привлечение информации с нарративных источников о событиях 1863 ярко раскрывает особенности ведения внешней политики и убеждает,

что в принятии конечных решений правительства стран больше руководствовались все же собственными национальными интересами (а не волеизъявлением общественности). Польское восстание стало поводом побороться за перераспределение влияния между ведущими странами Европы и интересы поляков оказались лишь инструментом в достижении совсем других целей. *Краткие выводы.* Поддержка правительствами западноевропейских стран Польского восстания была обусловлена требованиями общественности, однако истинной целью каждой из стран, которые присоединились дипломатично к решению этой проблемы, было желание усилить свои политические позиции в международных отношениях на континенте. *Практическое значение:* статья будет способствовать более глубокому пониманию сложных проблем при оценке сути позиционирования западноевропейских стран в международной политике середины XIX в. *Оригинальность:* сопоставлены информацию по публично-обнародованных и дипломатически скрытых источников. *Научная новизна:* дополнены знания о существенном различии между дипломатическими заявлениями и настоящими намерениями внешнеполитических усилий западноевропейских стран в международных отношениях середины XIX в. *Тип статьи:* обзорно-аналитическая.

Ключевые слова: внешняя политика; публичные требования; скрытые намерения.

Поступила в редколлегию 19.05.2019

Прорецензирована 17.06.2019

Рекомендована в печать 29.07.2019

LCC DK4368.D1065.P75

Narrative sources on the diplomatic game of European countries around the events of the Polish uprising of 1863

Yu. S. Zemskyi

D. Sc. in History, Professor
ORCID: 0000-0001-8085-0977
yury_zemskyi@ukr.net

V. V. Diachok

PhD in History, Associate Professor
ORCID: 0000-0001-8398-2326
vdiachok@ukr.net

Khmelnytskyi National University
11 Institutska street, Khmelnytsky, Ukraine,
29016

Abstract. *The purpose of the article* – to disclose the meaning of the difference between the official, publicly declared position and the real (national) interests of Western European countries regarding their attitude to January 1863 Polish Uprising. *Research methods:* are analysis and synthesis, comparative, deduction, generalization. *Main results:* are despite the official statements by Western European governments to support the Poles' demands during the uprising of 1863 (in satisfaction of the Russian empire of their national rights), no real efforts were made. This state of affairs is clarified, with a meticulous analysis of true intentions of foreign policy of European countries. In the context of the implementation of policy in the nineteenth century, European governments could no longer ignore public opinion. After all, in the nineteenth century

there was the epoch of affirmation in Europe of the ideals of the French Revolution and the formation of the institutions of civil society (free press, trade unions, public organizations, political parties, etc.). Involving information from narrative sources on events of 1863 clearly reveals the peculiarities of foreign policy and convinces that, in making final decisions, governments of the countries were guided by their own national interests (and not by the mind of public).

Therefore, the Polish uprising became an opportunity to compete for the redistribution of influences among the leading countries of Europe and the interests of the Poles turned out to be only an instrument for achieving completely different goals. *Concise conclusions:* are the support of Western European governments in the Polish uprising were driven by public demands, but the real goal of each of the countries involved diplomatically to address this problem was to strengthen their own political stance in international affairs on the continent. *Practical significance:* this article will contribute to a better understanding of complex issues when assessing the position of Western European countries in the international politics of the mid-nineteenth century. *Originality:* compares information from publicly-published and diplomatically-concealed sources. *Scientific novelty:* the knowledge about the significant difference between the diplomatic statements and the real intentions of the foreign policy efforts of the Western European countries in the international relations of the middle of the nineteenth century were supplemented. *Article type:* analytic.

Keywords: Foreign policy; Public demands; Hidden intentions.

Received 19.05.2019

Reviewed 17.06.2019

Accepted 29.07.2019

Постановка проблеми. Дипломатична діяльність країн є завжди вкрай особливою та важливою сферою досліджень істориків, оскільки її вивчення дозволяє найбільш об'єктивно з'ясувати справжні наміри й інтереси акторів міжнародних відносин. Водночас ця царина є втаємниченою і вкрай рідко залишає по собі репрезентативний обсяг інформації. А тому джерела наративного характеру (записки, мемуари, приватне листування безпосередніх учасників дипломатичних переговорів) можуть бути найбільш інформативними й розкривати багато таємниць, котрі не прослідковуються за офіційними документами. Так складається й у проблемі дослідження Польського повстання 1863 р., адже одним із суттєвих чинників, що спонукав поляків до активних дій проти російської влади, була підтримка їхніх вимог урядами ряду західних країн. Проте, в підсумку, ця підтримка нічим, окрім заяв, не була забезпечена. Наративи залишені безпосередніми й опосередкованими учасниками вказаних подій, суттєво проливають світло на причини відомих наслідків повстання.

Історіографія. Польське повстання 1863–1864 рр. є доволі вивченою проблемою як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії. Стали вже класичними в цій царині праці А. Корнілова (1915), А. Сидорова (1903), К. Берманського (1905), Х. Глебоцького (2006), Т. Лепковського (2003), П. Лосовського та З. Млинарського (1959), В. Новака (2005), Я. Топорчика (1907) та ін. Проте дослідженню саме дипломатичної складової цих подій було присвячено лише монографії А. Дебидура (1947) та В. Ревуненкова (1957). Хоча саме такий кут погляду дозволяє суттєво ємкіше розуміти драматизм зростання напруги як серед самих учасників повстання (котрі не могли чинити інакше, як сталося), так і при Російському дворі (де до весни 1863 р. розробляли як неминучість сценарії виходу Царства Польського з-під влади імперії).

Мета дослідження. На підставі інформації з наративів, залишених учасниками та сучасниками подій, – порівняти зміст декларованих та справжніх інтересів Європейських країн, що реалізувалися в умовах загострення польсько-російських відносин і вибуху Польського повстання 1863 року.

Джерела. Окрім історіографічних джерел, головна увага присвячена таким наративам, як листування італійського посла при російському дворі – маркіза Д. Пеполі (К., Н., В., 1884); спогади Віленського генерал-губернатора – графа М. Муравйова (Муравьев, А. Н., 1882) та міністра внутрішніх справ – графа П. Валуєва (Берманский, К. Л., 1905); листування та публіцистичні праці активних громадських діячів того періоду – І. Аксакова

(1886), М. Каткова (1887), О. Герцена (И-р, 1863), Л. Вольського (1967) та ін.

Виклад основного матеріалу. Польське повстання 1863 р. вибухнуло в умовах доволі конфліктних відносин, що склалися поміж провідними Європейськими країнами впродовж другої половини 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. Адже після Паризького миру 1856 р. (за результатами Кримської війни) суттєво укріпилися позиції Франції, з якою зблизилися на той час Російська імперія, прагнучи таким чином повернути собі колишню міжнародну впливовість. Тоді ж таки Франція підтримувала процес об'єднання Італії (чим робила її своєю «боржницею»), й Росія мовчки у це не втручалася, хоча нова держава творилася за принципом такого нелюбого царатом «революційного національного об'єднання» італійців. Цим мовчанням Росія перекреслювала навіть свою традиційну політику «охорони недоторканості правлячих дворів».

Процес зближення Франції з Росією дратував Австрійську імперію, адже вона втрачала свій вплив на теренах, де створювалася Італія. Дратувалася також не меншою мірою Великобританія: вона болісно переживала посилення Франції через набуття останньою нових союзників. Водночас Пруссія, маючи проект об'єднання усіх німецьких земель під власним патронатом, зацікавлено виступила з підтримкою створення Італійської держави. Отто Бісмарк настільки високо цінував прецедент об'єднання Італії, що перефразував на цей рахунок відомий Вольтерівський вислів: «Якби Італії навіть не існувало, її належало б вигадати» (Дебидур, А., 1947, с. 229), а сам особисто кілька місяців, перед вступом на посаду глави прусського уряду, перебував з травня по серпень 1862 р. посланником у Парижі, аби вивчати сильні та слабкі сторони політики Наполеона III.

За погодженим порозумінням між Францією та Росією у 1861 р. відбулося об'єднання Молдови та Валахії. У 1862 р. Франція укріпила свій авторитет у сербів та греків, підтримавши їхнє протистояння з Османською імперією. Отож, як тількино з'явилися найменші порухи польського революційно-національного піднесення – Англія з усіх сил взялася заохочувати ці настрої поляків, знаючи, що для французького суспільства (попри інтереси Франції-держави) підтримати такий рух є справою честі, а от для Петербургу – це є «бунт проти законних устоїв». Так і сталося – «дружба й порозуміння» між Францією та Росією не пройшли випробовування Польським повстанням.

Так само живо прагнула розбити порозуміння Франції з Росією і Пруссія. Очоливши уряд та зовнішню політику Пруссії О. Бісмарк відразу загострив відносини з Австрією, прагнучи перебрати під свій вплив ряд німецьких держав, як Меклен-

бург, Ганновер, Гессен, що перебували у складі Німецького союзу під впливом Відня. Проте для здійснення такого наміру йому необхідно було забезпечити нейтралітет з боку Франції та Росії (на випадок війни Пруссії з Австрією). Польське повстання було вигідне й Пруссії, адже Франція його не могла не підтримати й це псувало її відносини з Петербургом. Водночас Пруссія вважала за необхідне, аби Росія неодмінно приборкала це повстання, без жодних поступок полякам. В іншому випадку задоволення вимог повстанців створило б умови для ще більшого зближення Росії з Францією. Аби уникнути останнього, з початком подій у Польщі О. Бісмарк домігся від короля Вільгельма направити наприкінці січня 1863 р. до Петербурга посланця (генерала фон Альвенслебена), із пропозицією допомоги в приборканні поляків. Й хоч російські дипломати, на чолі з канцлером О. Горчаковим бачили в такій пропозиції образу для Росії (оскільки видавалося, ніби вона самотужки не в силах справитися), вдячність за таку моральну підтримку імператора Олександра II втілювалася у підписання 8 лютого 1863 р. російсько-пруської конвенції про взаємну підтримку в боротьбі з повстанцями (Ревуненков, В. Г., 1957, с. 133–136). Мети прусів – вбити клин між Францією та Росією – було досягнуто.

В контексті таких складних міждержавних відносин вкрай цікаві подробиці дипломатії розкриваються за листуванням посланника Італії в Петербурзі (з лютого 1863 р.), маркіза Джоаккіно Пеполі. Щойно створене Італійське королівство (у квітні 1861 р.) продовжувало тоді виборювати приєднання Венеції (що перебувала у складі Австрійської імперії) та Папської області. Тож місія Д. Пеполі передбачала забезпечити визнання Італії Російською імперією, а водночас долучити свою країну до великої європейської політики, власне – викликати інтерес до нової держави й ввести її у переплетіння міжнародних відносин задля набуття певного авторитету й впливовості.

Подібно до Франції Італія також не могла ігнорувати національні претензії поляків, а саме їхні закиди Російській імперії щодо обмеження польських національних прав, адже від імені захисту інтересів своїх націй проголошувалася тоді уся політика обох цих держав. Французька нація (з часу революції наприкінці XVIII ст.) була творцем та репрезентантом інтересів Франції як держави, й ігнорувати цього (принаймні публічно) не могли навіть її імператори. Так само на хвилі захоплення ідеєю національної єдності відбувалося й об'єднання Італії. Тож уже на першій зустрічі з О. Горчаковим (у березні 1863 р.), Д. Пеполі просив передати імператору Олександру II, що Польське повстання “кидає неприємну тінь на його правління,

і є сумною протилежністю тій, насправді величній події – звільненню 22 млн. рабів (йдеться про селянську реформу в Росії 1861 р.), а також реформаторським перетворенням російського законодавства” (К., Н., В., 1884, с. 517). Водночас Д. Пеполі зауважував, що такі його слова обумовлені «щирим та живим співчуттям до інтересів Росії», а також тим, що на подібних «національних основах базується відродження самої Італії» (К., Н., В., 1884, с. 517). На це, О. Горчаков відповів, що його величність, попри «старання сторонніми впливами знищити великодушні настрої в його серці», продовжить реформи, однак, здійснюючи їх, імперія не допустить втручання в її внутрішні справи (К., Н., В., 1884, с. 517).

Таким чином, спротив поляків утискам своїх національних прав (а саме в таких акцентах трактувалися події Січневого польського повстання 1863 р. у європейській пресі), не міг не опинитися в центрі уваги європейської міжнародної політики, проте, підтримуючи поляків, кожна із країн прагнула вирішувати свої інтереси, які насправді зовсім не узгоджувалися із публічно оголошеними позиціями. Зокрема, різні задачі, що їх прагнули вирішити Англія, Франція та Австрія (підтримуючи нібито поляків) проявилися неможливістю віднайти одностайну позицію під час подачі ними (17 квітня 1863 р.) дипломатичних нот російському уряду. Найбільш радикально звучала англійська депеша, де нагадувалося, що царат володіє Польщею на підставі постанов Віденського трактату (1815 р.), за яким поляки повинні були б мати національний сейм та національну адміністрацію. Аргумент О. Горчакова, буцім Польське повстання 1830–1831 рр. зняло усі зобов'язання з Росії, був категорично відкинутий британцями (Ревуненков, В. Г., 1957, с. 229).

Французи натомість не могли згадувати Віденського трактату, оскільки він був їхньою національною ганьбою, тож їхні аргументи спрямовувалися на факт насильницького приєднання Польщі Росією. Відтак французька нота наголошувала, що події повстання не стали наслідком якоїсь тимчасової кризи, що з часом може минути – це стан незмінний, за умов, що склалися. Інакше кажучи, французька нота натякала, що лише відновлення Польщі як держави може забезпечити її внутрішній мир. Проте нічого більше, окрім заклику, в цій заяві також не прозвучало.

Водночас австрійцям відновлення Польщі загрожувало втратою Галичини, чого їм зовсім не хотілося, а тому їхня нота була ще менш претензійною. В ній говорилося, що періодичні спалахи невдоволень поляків у Царстві Польському недобре впливають на настрої людей у Галичині й це

спричиняє серйозні ускладнення для австрійського уряду.

Неузгодженість поміж цими заявами давала підстави засумніватися в їхній щирості та рішучості. Таке розуміння склалося зокрема й у Д. Пеполі. Тими ж квітневими днями він доповідав дипломатичною поштою, що зі слів О. Горчакова, а також з розмов поміж іншими послами зрозумів, що й уряд російський, і дипломати впевнені, що «польське питання вичерпається лише протоколами» (К., Н., В., 1884, с. 519).

Хоч О. Горчаков як досвідчений дипломат розумів вдаваність усіх небезпек, що нібито впливали з заяв Англії, Франції та Австрії на захист Польщі, однак при російському дворі стався тоді справжній переполюх. Загрозу війни з західними країнами активно розбурхувала російська публіцистика, її обговорювали в аристократичних салонах і серед найближчого оточення царя. Призначений у той час віленським генерал-губернатором Михайло Муравйов згадував, що перед самим від'їздом до Вільно він прибув, аби відрекомендуватися імператриці. Вона подякувала йому за згоду обійняти посаду в такий скрутний час, висловила жаль щодо труднощів, які склалися в Росії, особливо через тиск західних держав, а, крім того, промовила, що добре було б, «якби нам вдалося утримати за собою хоча б Литву», бо про збереження за Росією Царства Польського при дворі тоді вже не вели й мови (Муравьев, А. Н., 1882, с. 398).

Так само міністр внутрішніх справ Петро Валуєв (напередодні демаршу європейських країн із дипломатичними нотами) у «Записці» царю від 13 квітня з острахом констатував: «Випробувано все для покращення справ у Польщі: зміна осіб..., широкі реформи, нарешті сила зброї – і все випробуване безуспішне», а, розмірковуючи про можливі подальші кроки російського уряду, він говорив про війну як цілком вірогідний і водночас гідний вихід із ситуації, що склалася: «Нас очікують спочатку дипломатичні пояснення, а потім війна або поступки... Якщо ми поступимося тепер, з огляду на військове втручання іноземців, нам важко буде з гідністю відповісти на питання, чому ми не поступилися раніше... Якщо ж ми не поступимося – перед нами війна» (Берманський, К. Л., 1905, с. 225-226). Водночас П. Валуєв тоді доводив, що Росії належить якнайшвидше створити представницький орган, бо вищі верстви російського суспільства висловлювали занепокоєння, що хід подій змусить надати Польщі такі привілеї, яких не мають корінні російські губернії. Тож П. Валуєв пропонував здійснити нововведення, які б дали «перевагу» Росії перед Польщею: «Даруйте люб'язновірній Вам і Вам вірнопідданий

Росії політичну першість перед крामольною Польщею. Ви тоді ще тісніше з'єднаєте навколо себе всіх ваших вірних підданих... Тоді західне питання буде вирішене назавжди і польська справа назавжди програна» (Берманський, К. Л., 1905, с. 227). П. Валуєв пропонував запросити до складу Державної ради з правом дорадчого голосу певне число представників від дворян, від вищого духовенства, а також від міських жителів, аби вони брали участь в обговореннях законодавства та бюджету. Це була б пародія на конституцію, але такий крок відповідав би домаганням західних держав» (Берманський, К. Л., 1905, с. 228).

Подібні ідеї пропагував також найпопулярніший тогочасний публіцист Михайло Катков. Він теж розумів, що режим самодержавства треба модернізувати, надавши політиці рис «пронародності», власне, уподібнити дії російської влади до методів правління Франції, Англії, Італії. Тобто зробити так, аби влада говорила «від імені народу», а дії влади видавалися б не просто волею монарха, а саме його волею зі згоди та в «інтересах народу». Катков писав, що потрібно створити спільну для всієї Росії, включно з Польщею, конституцію: «Найвірнішим способом поглумитися і водночас обеззброїти наших ворогів було б остаточне приєднання Польщі до Росії на нових умовах, які б охолодили задерикуватість гальського півня і змусили б замовкнути рикання британського лева...» (с. 226-227).

Як бачимо, попри розуміння в дипломатичних колах вдаваності усіх заяв та погроз на адресу Росії, загроза війни сприймалася там, навесні 1863 р., цілком певною, й російська громадськість все більше набиралася агресивності щодо «зухвалості» вимог поляків. Тим часом поляки щиро вірили й сподівалися, що ось-ось має розв'язатися війна західних країн із Росією на їхню підтримку й це підбадьорювало їх до активних дій. Сучасник подій 1863 р. Людвік Вольський пригадував: «Додаткової сили набирала той рух через позицію, яку зайняла європейська дипломатія щодо повстання. На берегах Сени жив братній нам народ, симпатичного для нас характеру, причетний також до всеісторичної, цивілізаційної місії, народ, котрий давав притулок нашим вигнанцям і кров котрого змішувалася з нашою кров'ю по всіх бойовиськах світу» (с. 21).

Найбільше збурювала громадську думку європейських народів, звісно преса. Зокрема, «Daily News» та «Times» характеризували польське повстання як виступ проти тиранії за законні людські права (Ревуненков, В. Г., 1957, с. 149). У відповідь російська публіцистика у той же час розпалювала категоричну нетерпимість до будь-яких вимог на користь поляків. Найзапеклішим «борцем» проти

«ворожого світу», що оточував «зусібіч» Російську імперію. М. Катков. Залякуючи загрозою розчленування Росії, він пропагував думку, що врятувати вітчизну може лише найжорстокіше придушення Польського повстання, адже саме Польща й виступала у його теорії персоніфікованим втіленням, самим осередком ворожості Заходу щодо Росії. Тож він писав у лютнево-березневому 1863 р. числі «Русского вестника»: «Або Польща, або Росія – угоди бути не може... або Росія, або Польща – середини немає..., або поляк повинен відмовитися від усякої можливості польської держави, або росіянин має примиритися з думкою про припинення політичного існування Росії» (с. 85).

З метою всенародної консолідації підданих імперії, М. Катков разом із М. Погодіним, І. Аксаким і С. Соловйовим взяли тоді організувати написання адрес (звернень) на ім'я царя від нібито різних громад та об'єднань Росії. Вже в березні-квітні 1863 р. з'явилися адреси від петербурзького дворянства та петербурзької міської громади, московського дворянства та московської міської думи, від старообрядців, від Московського університету тощо.

Бачачи, як російська громадськість все більше й більше занурюється у стан сліпої нетерпимості, а водночас розуміючи, що протиріччя інтересів Західних країн у Польському питанні не приведе їх до погоджених рішучих дій щодо Росії, Олександр Герцен глузливо писав у травневому листку «Колокола»: «Та де є та небезпека й біда, з якої сторони йдуть ті дванадцять язиків? Де їхні полки, флоти, гармати, царі, вожді?» (И-р, 1863). Проте умовність загрози від західних країн не перешкодила патріотам імперії підвищувати градус обурення серед російської громадськості, що додавало сили царському двору демонструвати свою непоступливість. Адже серед росіян тепер відкрито та з ентузіазмом заговорили про готовність вступити навіть у війну, але не поступатися принизливим вимогам «ворогів Росії». Західник Костянтин Кавелін у гніві та роздратуванні писав баронесі Едіті Раден: «В мене печінка повертається в бок від оскаженіння та гніву. Тут не може бути двох думок і почуттів! Тут я був би готовий хоч ким – солдатом, барабанщиком, фурлейтом, полковим чи ротним писарем – словом, чим хоче, брати участь в спільній справі...» (Корсаков, Д. А., 1899, с. 19).

У той же час, громадська думка західноєвропейських народів змусила уряди Англії, Франції та Австрійської імперії виступити повторно з ультимативними дипломатичними вимогами до Росії в червні 1863 р. Тоді сформувалося ще ширше коло такої підтримки. Вслід за Францією та Англією, –

писав польський дослідник К. Войнар, – свою прихильність полякам поквапилися висловити також шведи, данці, іспанці, італійці, португальці й навіть турки, однак далі заяв, справи «захисту поляків» не пішли (с. 34-35). Водночас ці ультиматуми лише посилили проімперські та антипольські, а отже, й антиєвропейські настрої в російському суспільстві. Слов'янофіл Іван Аксаков писав у червні 1863 р.: «Поляки уже зробили й продовжують робити ним велику послугу... Патріотизмом, як пожежею охоплена уся наша громадськість; усі напружилися; усі у разі війни готові принести на вівтар вітчизни життя і всі надбання...» (с. 100).

Цікаві подробиці дипломатичної гри (поміж виголошеними та реальними інтересами) відкриваються з листів того ж таки Д. Пеполі. Він писав (за обставин червневого дипломатичного демаршу), що Франція бажає відродити католицьку Польщу з монархічним устроєм, бо це неодмінно посилить її позиції. Але це не є в інтересах Італії, адже католицька Польща буде відданою римському папі й перешкоджатиме приєднанню Рима. Польща «посилить католицький чинник, – писав Д. Пеполі, – котрий є нашим найбільш злим ворогом» (К., Н., В., 1884, с. 547). А крім того, він висловив упевненість, що звільнення Польщі неприйнятне для Австрії, адже «якщо вона сприятиме визволенню Польщі, то за яким правом зможе залишати у своєму підпорядкуванні Угорщину, Богемію, Венецію?» (К., Н., В., 1884, с. 547).

Результати. Дипломатична підтримка європейських країн значною мірою провокувала поляків до рішучих дій, адже вони сподівалися й очікували, що слідом за заявами їм нададуть справжню допомогу в боротьбі проти ненависної Російської імперії. Водночас цей же чинник дозволив російській офіційній-проімперській публіцистиці створювати серед росіян відчуття справжнього страху перед загрозою розв'язання нової війни, а відтак ще більше помножувати їхній проімперський патріотизм. Серед російської громадськості пробудилися імперські націоналістичні настрої. Поняття імперії ототожнювалося з поняттям вітчизни, а тому російська громадськість згуртувалася навколо самодержця як репрезентанта вітчизни. Тобто царат виступив за таких обставин консолідуючим ядром новоявленої російської «нації», дарма що переконання цієї «нації» були імперськи-загарбницькими, важливо, що Петербург – подібно до національних Європейських держав – міг тепер формально покликатися на виконання волі своєї «національної громадськості».

Висновки. В ході Польського повстання вочевидь відкрилося протистояння поміж самими західними країнами, першочергово між Англією та Францією за першість на континенті. До того ж,

відновлення Польщі перешкоджало Австрії та Італії задовольнити власні політичні стратегії. (Перший – зберігати *status quo*, другий – приєднати Папську область). Відтак російській дипломатії стало зрозуміло, що ніякого коаліційного виступу проти Росії в захисті інтересів поляків насправді не буде, бо польські події кожна з європейських країн

прагнула використати у власних інтересах. Тому Росії належало лише перечікати період загостреної активності європейської преси, методично тим часом продовжуючи приборкувати повстанців. Йі насправді вже до осені 1863 р. усім стало зрозуміло, що Російська імперія вистояла.

Бібліографічні посилання

- Аксаков, И. С., 1863. Не война, а общественная сила России может решать о польском вопросе. В: Аксаков, И. С., 1886. *Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860–1886. Статьи из «Дня», «Москвы», «Москвича» и «Руси»*. В 3-х т. Москва, т. 3.
- Берманский, К. Л., 1905. «Конституционные» проекты царствования Александра II. *Вестник права*, книга 9.
- И-р, 1863. Чего они так испугались? *Колокол*, лист 163, 15 мая.
- Муравьев, А. Н., 1882. Граф Михаил Николаевич Муравьев. Записки его об управлении Северо-Западным краем и об усмирении в нем мятежа. 1863–1866. *Русская старина*, ноябрь.
- Дебидур, А., 1947. От Венского до Берлинского конгресса (1814–1878). В: Дебидур, А., 1947. *Дипломатическая история Европы*. В 2 т. Москва: Государственное издательство иностранной литературы, т. 2.
- Корсаков, Д. А., 1899. Из жизни К. Д. Кавелина во Франции и Германии в 1862–1864 гг. (По его переписке в это время). *Русская мысль*, книга 11.
- К., Н., В., 1884. К истории Польского восстания 1863 г. (Депеши итальянского посла при русском дворе, маркиза Пеполи). *Исторический вестник*, т. 17 (июль, август, сентябрь).
- Катков, М. Н., 1887. *1863 год. Собрание статей по Польскому вопросу, помещавшихся в Московских ведомостях, Русском вестнике и Современной летописи*. Москва.
- Корнилов, А. А., 1915. *Русская политика в Польше со времен разделов до начала XX века*. Петроград: Огни.

- Ревуненков, В. Г., 1957. *Польское восстание 1863 г. и Европейская дипломатия*. Ленинград: Издательство Ленинградского университета.
- Сидоров, А. А., 1903. *Польское восстание 1863 года. Исторический очерк*. Санкт-Петербург.
- Głębocki, H., 2006. Irredenta polska a «kresy» imperium. Powstanie Styczniowe (1863–1864) a ewolucja polityki imperium Rosyjskiego wobec jego zachodnich «okrain». W: Nowak, Andrzej. *Rosja i Europa wschodnia: imperiologia stosowana*. Kraków.
- Łepkowski, T., 2003. *Polska – narodziny nowoczesnego narodu. 1764-1870* [posłowiem opatrzył Jerzy Jedlicki]. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego towarzystwa przyjaciół nauk.
- Nowak, W., 2005. Terror wobec ludności cywilnej Królestwa Polskiego i Ziem Zabranych stosowany przez oddziały i żandarmerię powstańczą w latach 1863-1864. W: Caban Wiesław, Śliwowska Wiktoria, red. *Powstanie Styczniowe 1863–1864. Walka i uczestnicy. Represji i wygnanie. Historiografia i tradycja*. Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.
- Toporczyk, J., 1907. *Powstanie 1863–1864 r.* Warszawa.
- Łossowski, P., Młynarski, Z., 1959. *Rosjanie, Białorusini i Ukraińcy w powstaniu Styczniowym*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Wojnar, K., 1901. *Powstanie narodowe w r. 1863 i 1864 z rzutem oka na całość dziejów porozbiorowych i sprawę włościańską*. Kraków.
- Wolski, L., 1967. *Powstanie polskie z roku 1863, z komentarzem mackiawela*. Lwów.

References

- Aksakov, I. S., 1863. Ne vojna, a obshchestvennaya sila Rossii mozhnet reshat' o pol'skom voprose [Not war, but Russia's social power can decide on the Polish question]. In: Aksakov, I. S., 1886. *Pol'skiy vopros i zapadno-russkoe delo. Evreyskiy vopros. 1860–1886. Stat'i iz «Dnya», «Moskvu», «Moskvicha» i «Rusi»* [The Polish Question and the Western Russian Affair. Jewish question. 1860-1886. Articles from the Day, the Moscow, the Moskvich and the Rus]. In 3 vols. Moscow, vol. 3.
- Berman'skiy, K. L., 1905. «Konstitutsionnye» proekty tsarstvovaniya Aleksandra II ["Constitutional" projects of the reign of Alexander II]. *Vestnik prava* [Herald of Law], vol. 9.
- I-r, 1863. Chego oni tak ispugalis'? [Why are they so scared?]. *Kolokol*, no. 163, May 15.

- Murav'ev, A. N., 1882. Graf Mikhail Nikolaevich Murav'ev. Zapiski ego ob upravlenii Severo-Zapadnym kraem i ob usmirenii v nem myatezha. 1863–1866 [Count Mikhail Nikolaevich Muravyov. His notes on the administration of the Northwest Territory and on the suppression of rebellion in it. 1863-1866]. *Russkaya starina*, November.
- Debidour, A., 1947. Ot Venskogo do Berlinskogo kongressa (1814–1878) [From Vienna to the Berlin Congress (1814–1878)]. In: Debidour, A., 1947. *Diplomaticheskaya istoriya Evropy* [The Diplomatic History of Europe]. In 2 vols. Moscow: State Publishing House of Foreign Literature, vol. 2.
- Korsakov, D. A., 1899. Iz zhizni K. D. Kavelina vo Frantsii i Germanii v 1862–1864 gg. (Po ego perepiske v

eto vremya) [From the life of K. D. Cavelin in France and Germany in 1862–1864 (According to his correspondence at this time).]. *Russkaya mysl'*, vol. 11.

K., N., V., 1884. K istorii Pol'skogo vosstaniya 1863 g. (Depeshi ital'yanskogo posla pri russkom dvore, markiza Pepoli) [To the history of the Polish uprising of 1863 (The dispatches of the Italian ambassador to the Russian court, Marquis Pepoli)]. *Istoricheskiy vestnik* [Historical Bulletin], vol. 17 (July, August, September).

Katkov, M. N., 1887. 1863 god. *Sobranie statey po Pol'skomu voprosu, pomeshchavshikh v Moskovskikh vedomostyakh, Russkom vestnike i Sovremennoy letopisi* [Collection of articles on the Polish question, placed in the Moscow Gazette, the Russian Bulletin and the Modern Chronicle]. Moscow.

Kornilov, A. A., 1915. *Russkaya politika v Pol'she so vremen razdelov do nachala XX veka* [Russian politics in Poland from the time of the partitions to the beginning of the 20th century]. Petrograd: Ogni.

Revunenkov, V. G., 1957. *Pol'skoe vosstanie 1863 g. i Evropeyskaya diplomatiya* [The Polish uprising of 1863 and European diplomacy]. Leningrad: University of Leningrad Publishing House.

Sidorov, A. A., 1903. *Pol's'koe vosstanie 1863 goda. Istoricheskiy ocherk* [The Polish uprising of 1863. Historical essay]. St. Petersburg.

Głębocki, H., 2006. Irredenta polska a «kresy» imperium. Powstanie Styczniowe (1863–1864) a ewolucja polityki imperium Rosyjskiego wobec jego zachodnich «okrain». W: Nowak, Andrzej. *Rosja i Europa wschodnia: imperiologia stosowana*. Kraków.

Łepkowski, T., 2003. *Polska – narodziny nowoczesnego narodu. 1764-1870* [posłowiem opatrzył Jerzy Jedlicki]. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego towarzystwa przyjaciół nauk.

Nowak, W., 2005. Terror wobec ludności cywilnej Królestwa Polskiego i Ziem Zabrzanych stosowany przez oddziały i żandarmerię powstańczą w latach 1863–1864. W: Caban Wiesław, Śliwowska Wiktoria, red. *Powstanie Styczniowe 1863–1864. Walka i uczestnicy. Represji i wygnanie. Historiografia i tradycja*. Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.

Toporczyk, J., 1907. *Powstanie 1863–1864 r.* Warszawa.

Łossowski, P., Młynarski, Z., 1959. *Rosjanie, Białorusini i Ukraińcy w powstaniu Styczniowym*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Wojnar, K., 1901. *Powstanie narodowe w r. 1863 i 1864 z rzutem oka na całość dziejów porzbirowych i sprawę włościańską*. Kraków.

Wolski, L., 1967. *Powstanie polskie z roku 1863, z komentarzem mackiawela*. Lwow.

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 184–193

doi 10.15421/26190115

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 930.1: 061:94(477).152

Праця Марка Антоновича в Українській вільній академії наук (США)

С. С. Годжал

Магістр історії

ORCID: 0000-0002-2940-6325

Researcher ID: G-4583-2019

svitlana.hodzhal@oa.edu.ua

Національний університет

«Острозька академія»,

вулиця Семінарська, 2, м. Острог,

Рівненська область, Україна, 35800

Анотація. *Мета статті* — охарактеризувати діяльність Марка Антоновича в Українській вільній академії наук (США) як Президента УВАН та визначити його внесок у розбудову академії. *Методи дослідження:* історико-типологічний, історико-генетичний, історико-системний. *Основні результати:* Важливим внеском у розвиток та збереження української історичної науки можна вважати працю дослідників у наукових установах діаспори у XX ст. Проаналізовано наукову та організаційну роботу Марка Дмитровича Антоновича як активного члена Української вільної академії наук (УВАН). Марко Дмитрович долучився до роботи в науковій інституції ще на початках її заснування. Дослідник брав активну участь у наукових конференціях і плідно співпрацював у групі передісторії та ранньої історії з допоміжними науками, де виконував обов'язки секретаря. Після обрання його Президентом УВАН у США повністю присвятив себе роботі організації. Вчений перебував на цій посаді протягом 1992–1997 рр. Як Президент УВАН М. Антонович брав участь в організації наукових конференцій, виступав на них із доповідями. Крім того, займався редагуванням та підготовкою до друку наукових видань. У цей період під егідою УВАН за редакцією або зі вступним словом М. Антоновича світ побачило дев'ять

публікацій. З його ініціативи було розпочато реорганізацію та модернізацію архіву і бібліотеки. Планувалася інвентаризація бібліотечних та архівних фондів, прийняття на роботу фахового бібліотекаря та придбання комп'ютера задля ведення електронного каталогу (в тому числі і створення електронної пошти). Крім того, було запропоновано налагодити контакт з університетами США та Канади для співпраці щодо мікрофільмування і консервації деяких найцінніших книжкових та архівних фондів. Саме за президентства Марка Дмитровича було підписано договір про співпрацю між Українською Вільною Академією Наук у США та Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України терміном на десять років (1997–2007), продовжувалась активна співпраця інституції із УВАН в Канаді, Українським історичним товариством, Історико-філологічною секцією НТШ і НТШ у Львові, Києво-Могилянською академією, Українським науковим інститутом Гарвардського університету, Інститутом Гаррімана та іншими науковими установами в Америці, Європі й Канаді. УВАН займала важливе місце в організації наукового життя в діаспорі. Марко Антонович, будучи дійсним членом, а згодом і Президентом Академії, сприяв розвитку історичної науки. Завдяки його наполегливій праці було видано збірки архівних матеріалів та праці відомих науковців. Його починання з реорганізації архіву та бібліотеки мали також позитивне значення для організації наукової діяльності УВАН, а отже, для всієї історичної науки. *Практичне значення:* рекомендовано для використання при вивченні діяльності української діаспори, роботи наукових установ закордоном. *Оригінальність:* використано узагальнення про діяльність УВАН у США в період 1992–1997 рр. *Наукова новизна:* вперше використано документи із архіву УІТ (Україна) та архіву УВАН (США). *Тип статті:* аналітична.

Ключові слова: науково-організаційна робота; конференції; бібліотека.

Надійшла до редколегії: 18.04.2019

Прорецензована 27.05.2019

Рекомендована до друку 29.07.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 184–193

doi 10.15421/26190115

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 930.1: 061:94(477).152

Работа Марка Антоновича в Украинской свободной академии наук (США)

С. С. Годжал

Магистр истории

ORCID: 0000-0002-2940-6325

ResearcherID: G-4583-2019

svitlana.hodzhai@ua.edu.ua

Национальный университет
«Острожская академия»,
улица Семинарская, 2, г. Острог,
Ривненская область, Украина, 35800

Аннотация. Цель статьи – охарактеризовать деятельность Марка Антоновича в украинской свободной академии наук (США) как Президента УВАН и определить его вклад в развитие академии. Методы исследования: историко-типологический, историко-генетический, историко-системный. Основные результаты: Важным вкладом в развитие и сохранение украинской исторической науки можно считать труд исследователей в научных учреждениях диаспоры в XX в. В статье проанализирована научная и организационная работа Марка Дмитриевича Антоновича как активного члена Украинской свободной академии наук. Марко Дмитриевич присоединился к работе в научной институции еще в начале ее основания. Исследователь принимал активное участие в научных конференциях и плодотворно сотрудничал в первой группе предистории и ранней истории с вспомогательными науками, где Марко Антонович исполнял обязанности секретаря. После избрания его Президентом УВАН в США полностью посвящает себя работе организации. Ученый находился на этом посту в течение 1992–1997 гг. Как Президент УВАН М. Антонович участвовал в организации научных конференций, выступал на них с докладами. Кроме того, занимался редактированием и подготовкой к печати научных изданий. В этот период под эгидой УВАН под редакцией или со вступительным словом М. Антоновича мир увидел девять

изданий. По его инициативе было начато реорганизацию и модернизацию архива и библиотеки. Планировалось инвентаризация библиотечных и архивных фондов, принятие на работу профессионального библиотекаря и приобретение компьютера для ввода электронного каталога (в том числе и создание электронной почты). Кроме того, было предложено наладить контакт с университетами США и Канады для сотрудничества по микрофильмированию и консервации некоторых ценных книжных и архивных фондов. Именно при президентстве Марка Дмитриевича был подписан договор о сотрудничестве между Украинской Свободной Академией Наук в США и Институтом литературы им. Т. Г. Шевченко НАН Украины сроком на десять лет (1997–2007), продолжалась активное сотрудничество института с УВАН в Канаде, Историко-филологическим секцией НОШ Шевченка во Львове, Киево-Могилянской академией, Украинским научным институтом Гарвардского университета, Институтом Гарримана и другими научными учреждениями в Америке, Европе и Канаде. УВАН занимала важное место в организации научной жизни в диаспоре. Марко Антонович, будучи действительным членом, а затем и Президентом Академии, способствовал развитию исторической науки. Благодаря его упорному труду было выдано сборник архивных материалов и труды известных ученых. Его начинания по реорганизации архива и библиотеки имели также положительное значение для организации научной деятельности УВАН, а следовательно, для всей исторической науки. Практическое значение: рекомендовано для использования при изучении деятельности украинской диаспоры, работы научных учреждений за рубежом. Оригинальность: использовано обобщения о деятельности УВАН в США в период 1992–1997 гг. Научная новизна: впервые использованы документы из архива УИТ (Украина) и архива УВАН (США). Тип статьи: аналитическая.

Ключевые слова: научно-организационная работа; конференции; библиотека.

Поступила в редколлегию 18.04.2019

Прорецензирована 27.05.2019

Рекомендована в печать 29.07.2019

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology
Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 184–193

doi 10.15421/26190115

<http://www.uha.dp.ua>

LCC E184.U5

**The work of Mark Antonovych
 in the Ukrainian Free
 Academy of Sciences (USA)**

S. S. Hodzhal

Master of History

ORCID: 0000-0002-2940-6325

Researcher ID: G-4583-2019

svitlana.hodzhal@oa.edu.ua

*National University of Ostroh Academy,
 2 Seminarska street, Ostroh, Rivnenska oblast,
 Ukraine, 35800*

Abstract. *The purpose of the article* is to characterize Mark Antonovich's activities at the Ukrainian Free Academy of Sciences (USA) as President of the UAN and to determine his contribution to the development of the Academy. *Methods of research:* historical-typological, historical-genetic, historical-system. *Main results:* An important contribution to the development and preservation of Ukrainian historical science can be considered the work of researchers in the scientific institutions of the diaspora in the twentieth century. The article analyzes the scientific and organizational work of Marko Dmytrovych Antonovych as an active member of the Ukrainian Free Academy of Sciences (UVAN). Marko Dmytrovych joined the scientific institution at the beginning of its foundation. The researcher took an active part in scientific conferences and fruitfully co-operated in the first group of History and Early History with auxiliary sciences, where Marko Antonovych served as secretary. After being elected President by the UVAN in the United States, he devoted himself entirely to the work of the organization. The scientist was in this position during 1992–1997. As the President of UVAN, M. Antonovych participated in the organization of scientific conferences speaking up with the reports. In addition, he was engaged in editing and preparing for the publication of scientific publications. During this period, under the auspices of UIA under the editorship or with the

introductory word of M. Antonovych nine editions were published. On his initiative, the reorganization and modernization of the archive and library began. It was planned to inventory library and archival funds, the recruitment of a professional librarian and the purchase of a computer for the introduction of an electronic catalog (including the creation of e-mail). In addition, it was suggested to contact US and Canadian universities to collaborate on microfilming and preservation of some of the most valuable book and archive funds. It was during the presidency of Marko Dmytrovych that an agreement was signed on cooperation between the Ukrainian Free Academy of Sciences in the USA and the T. H. Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine for ten years (1997–2007), the active cooperation of the Institute with UVAN in Canada, the Historical and Philological Section of NTSh and NTSh in Lviv, the Kyiv-Mohyla Academy, the Ukrainian Research Institute of Harvard University, the Harriman Institute and other academic institutions in America, Europe and Canada. UVAN occupied an important place in the organization of scientific life in the diaspora. Marko Antonovych, being a full member, and later also the President of the Academy, greatly contributed to the development of historical science. Thanks to his hard work, collections of archival materials and works by renowned scholars were published. His efforts to reorganize the archives and libraries also had a positive impact on the organization of the scientific activity of the UVAN, and, consequently, on the whole historical science. *Practical significance:* recommended for use in studying the activities of the Ukrainian diaspora, the work of scientific institutions abroad. *Originality:* A generalization of UAV activities in the United States was used during the period 1992–1997. *Scientific novelty:* documents from the UIT archive (Ukraine) and the UVAN archive (USA) were used for the first time. *Article type:* analytical.

Keywords: Scientific-organizational work; Conferences; Library.

Received 18.04.2019

Reviewed 27.05.2019

Accepted 29.07.2019

Постановка проблеми. Значна кількість представників української інтелігенції у післявоєнний період емігрувала з України до країн Європи та Америки. Вихідці з України створили в країнах Заходу близько 600 політичних, громадських та суспільно-політичних організацій. Всі вони відрізнялися методами та засобами діяльності (Краснодемська, І., 2003, с. 403). Метою частини з них було визволення українського народу, здобуття Україною незалежності, консолідація наукових сил та організація наукового життя в еміграційному середовищі (Наукова рада Світового Конгресу Вільних Українців (СКВУ), Наукове товариство Шевченка (НТШ) в різних країнах, Український Вільний університет (УВУ)). Чільне місце як організаційний осередок українських науковців в еміграції посідала Українська Вільна Академія Наук (УВАН) у США. Діяльності вищезазначених установ варто приділити увагу, оскільки саме тут українці групувались і фактично представляли українську науку в той період, коли на Батьківщині наукове життя було строго у визначених межах.

Історіографія. Питання організації та діяльності наукових установ у діаспорі неодноразово піднімалися дослідниками, як на еміграції, так і в Україні. Діяльність УВАН як науково-організаційної установи в діаспорі неодноразово привертала увагу вчених. Її висвітлено у наукових статтях, написаних як діячами Академії, так і іншими дослідниками. Подібні публікації зустрічаємо у збірниках наукових конференцій, інформаційному виданні «Новини з академії», чотирьох випусках «Вістей УВАН», наукових збірниках УВАН, зокрема тих, що стосувались ювілеїв установи (Антонович, М., ред., 1993). До історії Академії звертались як вчені українського закордоння (М. Антонович (Антонович, М., 1999), Б. Винар (Винар, Б., 2000), О. Домбровський (Домбровський, О., 2000), О. Баран (Баран, О., 2000), О. Архімович (Архімович, О., 1967; Архімович, О., 2000) та ін.), так і дослідники з України (Г. Клинова-Дацюк (Клинова-Дацюк, Г., 2015а; Клинова-Дацюк, Г. Д., 2015б), І. Краснодемська (Краснодемська, І., 2003) та ін.). «Літопис УВАН» як джерело до вивчення історії інституції досліджували А. Атаманенко та М. Хімка (Атаманенко, А. та Хімка М., 2005). Про початки діяльності УВАН в США та про першого її Президента М. Ветухіва є стаття киянки І. Валявко (Лист Голови..., 1997).

Останнім часом все більше з'являється досліджень, що присвячені окремим вченим діаспори, але серед них небагато тих, що стосуються роботи цих дослідників в УВАН у США. Зокрема, про діяльність в УВАН О. Домбровського писала Г. Клинова (Клинова, Г., 2006). Недослідженою залишається й діяльність в УВАН Марка Дмитровича

Антоновича, який був не лише дійсним членом Академії, а й її президентом у 1992–1997 рр. Стислу інформацію про внесок у роботу УВАН містили привітання з нагоди 80-ліття М. Д. Антоновича (Булат, Т., 1996, с. 2) та отримання ним у Львові премії за розвиток науки, історії та літературознавства (Булат, Т., 1993, с. 3), розміщені на сторінках інформаційного видання «Новини з Академії». Враховуючи цю обставину та роль вченого в розвитку інституції, метою статті є проаналізувати роботу Марка Дмитровича в УВАН (США) як активного члена та Президента.

Джерела. В дослідженні використано комплекс архівних та опублікованих джерел, представлених епістолярною спадщиною та різні документи щодо діяльності М. Антоновича в УВАН, які зберігаються в архіві Л. Винара (архів УІТ) та у фонді архіву-музею ім. Д. Антоновича УВАН в США (Антонович Марко Дмитрович (1916–2005), історик, публіцист, громадський діяч, президент УВАН. Фонд 283). Серед опублікованих джерел важливе місце займають звіти адміністрації УВАН в період 1992–1997 рр.

Виклад основного матеріалу. Українська Вільна Академія Наук, що вважалась спадкоємицею традицій знищеної в 1936 р. Всеукраїнської Академії Наук, почала діяльність під президентурою Д. Дорошенка (1946–1951) 5 грудня 1945 року, коли на нараді кількох членів різних українських наукових установ створено першу групу УВАН – перед- та ранньої історії з допоміжними науками (Чикаленко, Л., 1946, арк. 1). В. Маруняк зазначає серед членів УВАН в 1946 по 1951 рр. Марка Антоновича (Маруняк, В., 1985, с. 180). Отже, Марко Дмитрович долучився до роботи в УВАН у Європі ще на початках її заснування. Дослідник брав активну участь у наукових конференціях і плідно співпрацював у першій групі передісторії та ранньої історії з допоміжними науками, яку очолював Петро Курінний, а Марка Дмитровича 27 січня 1946 р. (Чикаленко, Л., 1946) обрали секретарем секції (Антонович, М., 1999, с. 11). В березні 1946 р. постала Орієнталістична група УВАН. Керівником її став В. Шаян, а його заступником – В. Державин. Після виїзду В. Шаяна в Англію В. Державин очолив її, а М. Антонович став секретарем (Антонович, М., 1999, с. 26). У той час Марко Дмитрович викладав німецьку мову в Лейпцизькій українській гімназії, адже, одружившись у 1945 р. з Мирославою Фроляк, він мав утримувати сім'ю.

На початковому етапі діяльності УВАН у Європі структурно складалася з наступних фахових наукових груп: Група перед- та ранньої історії з допоміжними науками (створена в грудні 1945 р.), мовознавча група (створена в січні 1946 р.) та група історії та теорії літератури (1946 р.), що об'єдну-

вали близько 150 науковців, які влаштовували тематичні конференції, а для всіх груп щороку – Шевченківську конференцію (Антонович, М., 1999, с. 10, 15). За статутом УВАН поділялася на наступні відділи: історично-філософсько-філологічний, правничо-економічний, природничий та медичний, фізико-хімічно-математичний та технічний. У свою чергу, відділи ділились на 18 наукових груп (Антонович, М., 1993, с. 169).

В період 1948–1949 рр. частина науковців переїхали до Канади. Серед них – президент Академії Дмитро Дорошенко (переїхав 1947 р.), генеральний секретар Ярослав Рудницький і віце-президент Леонід Білецький (прибули до Вінніпегу 1949 р.). Загальні збори Академії уповноважили вищевказаних трьох членів екзекутиви, щоб перенесли і організували УВАН на Американському континенті (Баран, О., 2000, с. 45–46), що відповідно було зроблено.

В листопаді 1949 р. до Нью-Йорку приїхав професор Михайло Ветухів. З його приїздом з'явилися перспективи організації Академії в США. З його ініціативи 17 листопада 1949 р. була скликана нарада українських науковців, на якій було ухвалено вжити заходів до організації УВАН у США (Архімович, О., 2000, с. 90). Саме в цій установі Марко Дмитрович активно проводив наукову та організаційну діяльність.

Діяльність Академії полягала в організації наукового життя українських емігрантів у діаспорі, організації наукових конференцій, виданні наукової літератури, ознайомлення світу із інтелектуальними здобутками українських вчених. Видавнича діяльність Академії є однією із найважливіших діянок праці. З 1946 р. УВАН у Європі видавала інформаційний «Бюлетень», а з 1947 р. – «Літопис УВАН». В загальному було видано 13 чисел «Літопису», в якому подавалась інформація про створення наукових груп, організацію та проведення конференцій, інформація про діяльність УВАН (Атаманенко, А. та Хімка М., 2005, с. 188–194). Крім того, було видано монографії «Історичні пляни Києва» (авторства П. Курінного та О. Повстенка) (1947), «Автограф Шевченка 1857 р.» (за редакцією В. Міяковського) (1949) – під егідою УВАН у Європі, різні серійні видання – «Славистика», «Ономастика» – під егідою УВАН у Канаді тощо (Антонович, М., 1999, с. 16). Серед періодичних видань УВАН у США було видано 22 примірники україномовного періодичного видання «Бюлетень УВАН у США», 24 числа щорічних журналів «Новини УВАН у США» Краснодемська, І., 2003, с. 403–404) та в період 1951–1997 рр. понад 168 різних видань.

З переїздом до Канади Марко Дмитрович не полишав наукової діяльності, хоча відразу після

переїзду працював і на фабриці, і кондитером. Від 1956 р. почав працювати в українській секції Канадської радіомовної корпорації (пізніше «Радіо-Канада»). У 1964 р. долучився до роботи над журналом «Український історик» та з 1965 р. брав активну участь у роботі Українського історичного товариства. Окрім того, був дійсним членом УВАН у Канаді, хоча й не дуже активним. Результатом співпраці є вихід однієї статті в ювілейному збірнику УВАН у Канаді (Герус, О. В., Баран, О. та Розумний, Я., 1976, с. 75–94).

У 1972 р. відомий український вчений, історик, організатор науки в діаспорі Любомир Винар разом із професором Олександром Оглоблином підписали лист-рекомендацію для доктора Марка Антоновича на академіка (дійсного члена) Української Вільної Академії Наук у США. Останній підтримав цю пропозицію і попросив зібрати його бібліографічні матеріали та автобіографію. Рекомендація містила відомості про основні наукові здобутки та біографію Марка Дмитровича (Рекомендація М. Антоновича..., 1972). В 1972 р. М. Антоновича обрали дійсним членом УВАН (Неврлий, М., 2005, с. 139).

У період 1992–1997 рр. Марко Антонович був президентом УВАН у США, обов'язки якого були перервані на один рік (від березня 1995 по березень 1996 р. діючим президентом був проф. Василь Омельченко) (Омельченко, В., 1999, с. 40–41). Основними напрямками роботи Марка Дмитровича як Президента УВАН були організація наукового життя, адміністративна робота в УВАН, зокрема й налагодження діяльності бібліотеки та її реорганізація, видавнича діяльність. Під час президентства М. Антоновича в Академії з його ініціативи було розпочато реорганізацію та модернізацію архіву і бібліотеки. Дійсний член УВАН, відомий історик економіки Богдан Винар подав у «Вістях УВАН» (за 1997 р.) план модернізації архіву і бібліотеки, який передбачав інвентаризацію бібліотечних та архівних фондів, прийняття на роботу фахового бібліотекаря та придбання комп'ютера задля ведення електронного каталогу (в тому числі і створення електронної пошти). Крім того, Б. Винар запропонував налагодити контакт з університетами США та Канади для співпраці щодо мікрофільмування й консервації деяких найцінніших книжкових та архівних фондів (Винар, Б., 2000, с. 300–302) (архівні документи істориків Володимира Міяковського, Євгена та Лева Чикаленків, Наталії Полонської-Василенко та ін.). Електронна пошта була створена, але мікрофільмування та консервацію деяких книжкових та архівних фондів так і не було зроблено. Відомо, що певний час частина архівних матеріалів була здепонована в архіві Колумбійського університету, але це було здійснено ще у 1958 рр. і серед

здепонованих матеріалів не було згаданих вище архівних фондів (Дражевська, Л., 1960, с. 13).

Крім того, саме під час президентства Марка Дмитровича було підписано договір про співпрацю між Українською Вільною Академією Наук у США та Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України терміном на десять років (1997–2007) (Протокол про співпрацю..., арк. 2). Основними діяльностями співпраці між науковими інституціями були наукова, видавнича робота, створення енциклопедичних словників та спеціалізованих словників із різних галузей (Антонович, М., 1993, с. 3). В межах цієї співпраці головний хранитель відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ Г. Бурлака разом з керівником Історичної секції УВАН й одночасно президентом Українського історичного товариства Л. Винарем започаткували видання нової книжкової серії «Епістолярні джерела грушевськознавства». Перший том цього видання побачив світ у грудні 1997 р. (Наукові досяги членів УВАН, 1997, с. 6). Крім того, продовжувалась активна співпраця інституції з УВАН у Канаді, Історично-філологічною секцією НТШ і НТШ у Львові, Києво-Могилянською академією, Українським науковим інститутом Гарвардського університету, Інститутом Гаррімана та іншими науковими установами в Америці, Європі та Канаді (Винар, Л., 1996, с. 4). Разом із Чеською Академією Наук та НАН України УВАН видає у 1997 р. «Розповіді з Закарпаття» та збірник текстів лемківською говіркою із Східної Словаччини.

Як Президент УВАН М. Антонович займався редагуванням та підготовкою до друку видань Академії. За поданою ним інформацією, в цей період було видано книги «Мова, національність, денаціоналізація» О. Потебні, «Матеріали до історії літератури і громадської думки (1857–1933)», «*A History of Ukrainian Literature (From the 11th to the end of the 19th Century)*» Д. Чижевського, «Федір Кіндратович Вовк з додатком Г. і В. Вовк. Матеріали до життєпису і спогади та Г. Вовк. Бібліографія праць Хведора Вовка» О. Франко та ін. (Антонович, М., 1997, с. 1). До друку було віддано також четвертий том Наукового збірника УВАН, який побачив світ у 1999 р. М. Антонович був редактором першого тому нової серії видань УВАН «Джерела до новітньої історії України», підготував до друку «Щоденник» Є. Чикаленка, за його редакцією з'явилися твори В. Міяковського «Недруковане і забуте: громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя. Новітня українська література» та ін.

Праця над збірником «125 років Київської Української Академічної традиції» почалась ще у 1989 р., коли М. Антонович звертався до Управи УВАН з проханням переглянути зібрані матеріали й у разі позитивного рішення передати їх до друку

(Лист М. Антоновича..., 1989, арк. 1). Збірник був виданий у 1999 р. під загальною редакцією та зі вступною статтею Марка Дмитровича. У вступному слові він коротко, але ґрунтовно схарактеризував історію творення академічної традиції в Україні та за її межами, надав ознайомчу інформацію стосовно видання, вказав на виконання основних завдань, які ставились перед доповідачами, чий науковий праці були включені до збірника (Антонович, М., ред., 1993, с. 9–31).

Як Президент УВАН дослідник брав участь в організації наукових конференцій, виступав на них зі вступними словами та доповідями. Зокрема, 15 грудня 1992 р. УВАН у США відбулася Пленарна Конференція для вшанування пам'яті Михайла Драгоманова, на якій М. Антонович виступив із доповіддю «Михайло Драгоманов в оцінці 1920–30-х років в Україні та на еміграції». Науковець у своїй доповіді вказав труднощі, з якими зіткнулося драгоманознавство у 1920–30-х роках в Україні, коли праці М. Драгоманова були вилучені з наукового обігу або подані у викривленому вигляді (Відзначення 150-ліття Михайла Драгомановича, 1992, с. 2).

М. Антонович 22–27 серпня 1993 р. як президент УВАН взяв участь у Другому міжнародному конгресі українців, що відбувся у Львові, де виголосив доповідь про засади праці вчених-українознавців за кордоном. Тут же йому було вручено премію за розвиток науки, історії та літературознавства (Булат, Т., 1993, с. 3). 25 вересня 1994 р. спільними зусиллями УВАН у США та УІТ при співпраці з Академічним комітетом відбулася наукова конференція «Олександр Петрович Оглоблин – життя, діяльність, наукова спадщина», на якій Марко Дмитрович мав вступне слово і виступив із доповіддю «Досліди О. П. Оглоблина про людей Старої України» (Академічний сезон 1994–1995 рр., 1995, с. 10).

Оскільки М. Антонович був заступником редактора журналу Українського історичного товариства (УІТ) «Український історик», а Л. Винар очолював Історичну комісію УВАН та УІТ, то співпраця цих двох інституцій була плідною. Тому не дивно, що саме під егідою УВАН 4 червня 1995 р. відбулася ювілейна Наукова конференція відзначення 30-ліття УІТ, на якій М. Антонович виголосив доповідь «Державні первні України від Хмельниччини до початку XIX ст.» (Домбровський, О., 2000, с. 42).

Відзначення 50-ліття від заснування Української Вільної Академії Наук в Європі та 45-ліття діяльності в Америці відбулося 8 жовтня 1995 р. в Нью-Йорку. В першій частині свята було виголошення доповідей стосовно історії УВАН. Зокрема, Марко Дмитрович виголосив доповідь на тему «Початки УВАН в Німеччині». Доповідь вченого була насичена фактами, які спирались на документальні

джерела і відзначалась переконливим викладом подій, учасником яких він був (Булат, Т., 1995, с. 6).

У «Вістях УВАН у США» за 1997 р. опубліковані звіти про роботу керівників всіх структурних підрозділів УВАН за роботу протягом 1992–1997 рр.: Першого Віце-президента – В. Омельченка (Омельченко, В., 2000, с. 271–273), Другого Віце-президента – Л. Винара (Винар, Л., 2000, с. 273–278), Генерального секретаря – Тамари Булат (Булат, Т., 2000, с. 278–280), Наукового секретаря – Анни Процик (Процик, А., 2000, с. 280–282) та ін. Проте звіт М. Антоновича як керівника цієї установи відсутній. Це можна пояснити тим, що в цей час науковець переніс складну операцію (Життєпис...) і фізично не міг надати звіт. Враховуючи, що звітувалась секретар УВАН О. Радиш, яка працювала під безпосереднім керівництвом президента, він у листі до неї писав, «...що з уваги на близьку співпрацю президента і секретарки їх працю в УВАН можна розглядати разом» (Праця секретарки і президента УВАН). В такому випадку, оскільки звіт секретаря УВАН був поданий, можливо, М. Антонович не бачив доцільності у власному окремому звіті.

У 1997 р. Номінаційна комісія УВАН знову зверталась до дослідника з пропозицією посісти пост Президента УВАН (Лист Голови..., 1997), проте з невідомих причин вчений відмовився (скоріш за все, через незадовільний стан здоров'я). Перспективи розвитку УВАН Марко Антонович бачив так: «Або Україна лишиться така як є, тоді УВАН потрібно перевести в Україну. Або ж Україну заллють росіяне, така можливість також, на жаль, існує. І тоді ми дістанемо новий приплив еміграції і будемо працювати далі» (Гирич, І., 1993, с. 24–27).

Цікаві спогади про Марка Антоновича залишив О. Домбровський: «В 1993 році Академію очолив Марко Антонович. Цікава особистість як в психологічному, так і в науковому аспекті – жива синтеза двох ментальностей – придніпрянець і пражак, вихований в еміграційних умовах на ґрунті золотої Праги. То була тоді молода людина майже з юнацьким обличчям, з манерами празького джентельмена. Ми досить часто зустрічалися в Бібліотеці (наскільки собі пригадую — Клементіnum).

... Як президент Академії, він дав ініціативу реорганізації Архіву й Бібліотеки. Час його каденції (1993–1996 рр.) синхронізувався з початком відродження української державності. Живучи в Канаді,

він приїздив час від часу до Академії в Нью-Йорку і як президент урядовав, а по суті сидів в бібліотеці і працював над своїми темами. Одне, що належить наголосити, він був гонорова людина. Телефонуючи з Нью-Йорку до своєї родини в Канаді, він не користувався телефоном Академії, щоб не обтяжувати фінансово Установу, лише телефонував з телефонічної будки на вулиці... Таким був Марко Антонович і таким залишився в моїй пам'яті» (Домбровський, О., 2009, с. 233–234).

Результати. В статті викладено інформацію про діяльність Марка Антоновича в УВАН як активного члена, а згодом – Президента (1992–1997 рр.). Окреслено основні напрямки його науково-організаційної та видавничої роботи. Результати дослідження можна використовувати як матеріал до вивчення історії наукових установ за кордоном.

Обговорення. Представлений матеріал розкриває основні напрямки праці М. Антоновича як Президента УВАН (США) та роботу установи за його президенства.

Висновки. Отже, УВАН займала важливе місце в організації наукового життя в діаспорі. Марко Антонович, будучи дійсним членом, а згодом і Президентом Академії, вніс свою лепту у розвиток інституції, науки, в т. ч. історичної. Завдяки його наполегливій праці було видано архівні матеріали та праці відомих науковців. Його починання в реорганізації архіву та бібліотеки мали також позитивне значення для організації наукової діяльності в УВАН. У той час прослідковується плідна співпраця з різними науковими установами та інституціями: Українським Історичним Товариством, Українським науковим інститутом Гарвардського університету, Науковим Товариством ім. Т. Г. Шевченка, Інститутом Гаррімана, Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка в Києві, яка полягала у спільному проведенні наукових конференцій, виданні праць, обміну науковою літературою. Таким чином, описувана нами вище установа реалізовувала свої основні завдання стосовно організації наукового життя, ознайомлення світової спільноти з основними проблемами українознавства, розвитку української науки в діаспорі, а М. Антонович зробив вагомий внесок у розвиток та функціонування УВАН.

Подяки. Висловлюємо подяку пані Тамарі Скрипці (хранитель Фондів Музею-Архіву УВАН в США) за надані архівні матеріали.

Бібліографічні посилання

Академічний сезон 1994–1995 рр., 1995. *Новини з Академії*. Нью-Йорк, ч. 19.

Антонович, М., 1993. Шлях до співпраці між АН України та УВАН. *Новини з Академії*. Нью-Йорк, ч. 17, с. 3.

Антонович, М., 1997. На роздоріжжях наукової діяльності. *Новини з академії*. Нью-Йорк, ч. 21, с. 1.

Антонович, М., 1999. 50-річчя Української Вільної Академії Наук. В: Антонович, М., 1999. *Науковий збірник (1945–1950–1995)*. Нью-Йорк, т. 4, с. 9–32.

Антонович, М., ред., 1993. 125 років Київської Української Академічної традиції (1861–1986). *Збірник наукових праць*. Нью-Йорк.

Архімович, О., 1967. Українська Вільна Академія Наук в її історичному розвитку. В: *Ювілейне видання, присвячене двадцятиліттю діяльності 1945–1965*. Нью-Йорк: УВАН. с. 89–139.

Архімович, О., 2000. Матеріали до історії Української Вільної Академії Наук у США. *Вісті УВАН у США*. Нью-Йорк, ч. 2.

Атаманенко, А. та Хімка М., 2005. «Літопис Української Вільної Академії Наук» (1946–1948). В: НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, НДЦ періодики. *Українська періодика: історія і сучасність*. Доп. та повідомл. дев'ятої Всеукраїнської наук.-теорет. конф. Львів, 28–29 жовтня 2005 р. Львів, с. 188–194.

Баран, О., 2000. Золотий ювілей Української Вільної Академії Наук в Канаді. *Вісті УВАН у США*. Нью-Йорк, ч. 2, с. 45–52.

Булат, Т., 1993. На 2-му конгресі МАУ. *Новини з Академії*. Нью-Йорк, ч. 17, с. 3.

Булат, Т., 1995. Відзначення ювілею УВАН. *Новини з Академії*. Нью-Йорк, ч. 19, с. 6.

Булат, Т., 1996. Др. Маркові Антоновичу – 80! *Новини з Академії*. Нью-Йорк, ч. 20, с. 2.

Булат, Т., 2000. Звіт з праці Генерального Секретаря. *Вісті УВАН у США*. Нью-Йорк, ч. 2, с. 278–279.

Валаяк, І., 2013. Українська Вільна Академія наук в світлі постатей своїх діячів: Михайло Ветухів – перший президент УВАН у США. *Українська біографістика*. Київ, вип. 10, с. 358–369.

Винар, Б., 2000. Модернізація бібліотеки і архівів УВАН. *Вісті УВАН у США*. Нью-Йорк, ч. 2, с. 300–306.

Винар, Л., 1996. Діяльність історичної секції (1995–1996). *Новини з Академії*. Нью-Йорк, ч. 20, с. 4.

Винар, Л., 2000. Звіт з праці Другого Віцепрезидента. *Вісті УВАН у США*. Нью-Йорк, ч. 2, с. 273–277.

Відзначення 150-ліття Михайла Драгомановича, 1992. *Новини з Академії*. Нью-Йорк, ч. 16.

Гирич, І., 1993. З династії славетних Антоновичів. *Старожитності*. Київ, № 19–24, с. 24–27.

Герус, О. В., Баран, О. та Розумний, Я., 1976. *Ювілейний збірник Української Вільної Академії Наук в Канаді*. Вінніпег, Манітоба: УВАН.

Домбровський, О., 2000. До історії відносин між УВАН, УІТ і НТШ. *Вісті УВАН у США*. Нью-Йорк, ч. 2, с. 27–44.

Домбровський, О., 2009. *Спомини*. Львів, Острог, Нью-Йорк, с. 233–234.

Дражевська, Л., 1960. *Десять років праці Української Вільної Академії Наук в США*. Торонто: Нові дні, с. 11–15.

Життєпис. Ф. Листування. Спр. Листи М. Антоновича. Кент, Огайо: Архів УІТ (Архів М. Антоновича).

Клинова, Г., 2006. Діяльність Олександра Домбровського в Українській Вільній Академії Наук. В: *Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті*. Перша Міжнародна наукова конференція, Львів, 8–10 березня 2006 р. Тези доповідей. Львів, с. 187–191.

Клинова-Дацюк, Г. Д., 2015б. Конференції історичних груп в Українській вільній академії наук у Німеччині в 1946–1947 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, вип. 44, т. 2, с. 222–227.

Клинова-Дацюк, Г., 2015а. Історичні дослідження в Українській вільній академії наук у Німеччині Ді-Пі періоду (1945–1952 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», вип. 23, с. 97–103.

Клинова-Дацюк, Г., 2016. Діяльність Української вільної академії наук у Німеччині в Ді-Пі період (1945–1952 рр.). В: Атаманенко, А. Є., відп. ред., 2016. *Українська діаспора: проблеми дослідження*. Тези доповідей VIII Міжнародної наукової конференції. 27–28 вересня 2016 р., м. Острог. Острог, с. 168–171.

Краснодемська, І., 2003. Розроблення українознавчої проблематики вченими УВАН. *Українознавство*, № 2-3(7-8), с. 403–407.

Лист Голови Номінаційної Комісії УВАН до М. Антоновича від 30.01.1997 р. Ф. М. Антонович. Спр. Марко Антонович, Любомир Винар, листи. Кент, Огайо: Архів УІТ (Архів Л. Винара)

Лист М. Антоновича до Управи УВАН від 06.05.1989 р. Ф. М. Антонович. Спр. Марко Антонович, Любомир Винар, листи. Кент, Огайо: Архів УІТ (Архів Л. Винара).

Маруняк, В., 1985. *Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні*. Мюнхен: Акад. вид-во Петра Белея, т. 1.

Наукові осяги членів УВАН, 1997. *Новини з Академії*. Нью-Йорк, ч. 21.

Неврлий, М., 2005. У пам'яті і серці моему (спогади про Марка Антоновича). *Український історик*. Кент, Огайо, ч. 2-4 (166-168), с. 135–142.

Омельченко, В., 1999. Українська Вільна Академія Наук у США. *Науковий збірник УВАН (1945–1950–1995)*. Нью-Йорк, с. 40–51.

Омельченко, В., 2000. Звіт з праці Першого Віцепрезидента. *Вісті УВАН у США*. Нью-Йорк, ч. 2, с. 271–272.

Праця секретарки і президента УВАН. Ф. М. Антонович. Спр. Марко Антонович. Кент, Огайо: Архів УІТ (Архів Л. Винара)

Протокол про співпрацю між Українською Вільною Академією Наук у США та Інститутом Літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України від 26 червня 1997 р. Ф. М. Антонович. Спр. Марко Антонович, Любомир Винар, листи. Кент, Огайо: Архів УІТ (Архів Л. Винара).

Процик, А., 2000. Звіт з праці Наукового Секретаря. *Вісті УВАН у США*. Нью-Йорк, ч. 2, с. 280–282.

Рекомендація М. Антоновича на обрання дійсним членом УВАН від О. Оглоблина від 19.11.1972 р. Ф. 283: Антонович Марко Дмитрович (1916–2005), історик, публіцист, громадський і політичний діяч, президент УВАН. Спр.: М. Д. Антонович. Нью-Йорк: Музей-Архів ім. Д. В. Антоновича УВАН у США.

Чкаленко, Л., 1946. Об'єднання наукової роботи. *Бюлетень Української Вільної Академії Наук*. Аугсбург, ч. 1, 20 січня 1946, арк. 1.

References

- Akademichnyy sezon 1994–1995 rr. [Academic Season of 1994–1995], 1995. *Novyny z Akademiyi*. N.Y., no. 19.
- Antonovych, M., 1993. *125 rokiv Kyyivs'koyi Ukrayins'koyi Akademichnoyi tradytsiyi (1861–1986)* [125 years of the Kievan Ukrainian academic tradition, 1861–1986]. Collection. N.Y.
- Antonovych, M., 1993. Shlyakh do spivpratsi mizh AN Ukrayiny ta UVAN [The way to Cooperation between AN of Ukraine and UVAN]. *Novyny z Akademiyi*. N.Y., no. 17, p. 3.
- Antonovych, M., 1997. Na rozdorizhzhakh naukovoyi diyal'nosty [At the Crossroads of Scientific Activity]. *Novyny z akademiyi*. N.Y., no. 21, p. 1.
- Antonovych, M., 1999. 50-richchya Ukrayins'koyi Vil'noyi Akademiyi Nauk [50th years of the Ukrainian Free Academy]. In: Antonovych, M., ed., 1999. *Collection of essays (1945–1950–1995)*. N.Y., vol. 4, pp. 9–32.
- Arkhimovych, A., 1967. Ukrayins'ka Vil'na Akademiya Nauk v yi yi istorychnomu rozvytku [The Ukrainian Academy of Arts and Sciences (UVAN) in its Historical Development]. *Yuvileyne vydannya, prysvyachene dvadtsyatylytuyu diyal'nosty 1945–1965* [Jubilee edition dedicated to the twentieth anniversary of the Academy's establishment]. N.Y.: UVAN, pp. 89–139.
- Arkhimovych, O., 2000. Materialy do istoriyi Ukrayins'koyi Vil'noyi Akademiyi Nauk u SSHA [Materials to the history of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences (UVAN) in the USA]. *Visti UVAN (News of the Academy)*. N.Y., part 2.
- Atamanenko, A. and Khimka M., 2005. “Litopys Ukrayins'koyi Vil'noyi Akademiyi Nauk” (1946–1948) [Chronicle of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences (UVAN)]. *Ukrayins'ka periodyka: istoriya i suchasnist'* [Ukrainian Periodicals: History and Modernity]. Reports and Announcements of the Ninth All-Ukrainian Scientific-Theoretical Conference. Lviv, October 28–29, 2005. Lviv, pp. 188–194.
- Baran, O., 2000. *Zoloty yuviley Ukrayins'koyi Vil'noyi Akademiyi Nauk v Kanadi Visti UVAN u SSHA* [Golden Jubilee of the Ukrainian Free Academy of Sciences in Canada]. *Visti UVAN (News of the Academy)*. N.Y., part 2, pp. 45–52.
- Bulat, T., 1993. Na 2-mu konhresi MAU [At the 2nd Congress of MAU]. *Novyny z Akademiyi*. N.Y., no. 17, p. 3.
- Bulat, T., 1995. Vidznachennya yuvileyu UVAN [Celebration of the Jubilee of UVAN]. *Novyny z akademiyi*. N.Y., no. 19, p. 6.
- Bulat, T., 1996. Dr. Markovi Antonovychu – 80! [To Dr. Marko Antonovych – 80!]. *Novyny z Akademiyi*. N.Y., no. 20, p. 2.
- Bulat, T., 2000. Zvit z pratsi Heneral'noho Sekretarya [Report of the Work of the Secretary General]. *Visti UVAN (News of the Academy)*. N.Y., part 2, pp. 278–279.
- Chykalenko, L., 1946. Ob'yednannya naukovoyi roboty [Combining scientific work]. *Byuleten' Ukrayins'koyi Vil'noyi Akademiyi Nauk* [Bulletin of the Ukrainian Free Academy of Sciences]. Augsburg, no. 1, January 20, 1946, p. 1.
- Dombrowsky, A., 2000. Do istoriyi vidnosyn mizh UVAN, UIT i NTSh [To the History of Relations between UVAN, UIT and NTSh]. *Visti UVAN [News of the Academy]*. N.Y., part 2, pp. 27–44.
- Dombrowsky, A., 2009. *Spomyny* [Recollections]. Lviv, Ostroh, N.Y., pp. 233–234.
- Drazhevs'ka, L., 1960. *Desyat' rokiv pratsi Ukrayins'koyi Vil'noyi Akademiyi Nauk v SSHA* [Ten years of work at the Ukrainian Free Academy of Sciences in the United States]. Toronto: Novi dni, pp. 11–15.
- Gerus, O. W., Baran, A. and Rozumnyj, J., 1976. *Yuvileynyy zbirnyk Ukrayins'koyi Vil'noyi Akademiyi Nauk v Kanadi* [The Jubilee Collection of the Ukrainian Free Academy of Sciences in Canada]. Winnipeg, Manitoba: UVAN.
- Hyrych, I., 1993. Z dynastiyyi slavetnykh Antonovychiv [About the Famous Dynasty of Antonovych]. *Starozhytnosti*. Kyiv, no. 19–24, pp. 24–27.
- Klynova, H., 2006. Diyal'nist' Oleksandra Dombrovs'koho v Ukrayins'koyi Vil'noyi Akademiyi Nauk [Activity of Olexsandr Dombrovskiy in the Ukrainian Free Academy of Sciences]. In: *Diaspora yak chynnyk utverdzheniya derzhavy Ukrainy u mizhnarodniy spil'noti* [The Diaspora as a Factor of Ukraine's Establishment in the International Community]. First International Scientific Conference, Lviv, March 8–10, 2006 Abstracts. Lviv, pp. 187–191.
- Klynova-Datsiuk, G. D., 2015b. Konferentsiyi istorichnykh hrup v Ukrayins'koyi vil'niy akademiyi nauk u Nimechchyni v 1946–1947 rr. [Conferences of historical groups in Ukrainian Free Academy of Science in Germany in the 1946–1947]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu* [Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhia National University]. Zaporizhzhia: ZNU, issue 44, vol. 2, pp. 222–227.
- Klynova-Datsiuk, G., 2015a. Istorychni doslidzhennya v Ukrayins'koyi vil'niy akademiyi nauk u Nimechchyni Di-Pi periodu (1945–1952 rr.) [Historical researches in Ukrainian Free Academy of Art and Sciences in Germany DI-PI Period (1945–1952)]. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu “Ostroz'ka akademiya”. Seriya “Istorychni nauky”* [Scientific notes of the Ostroh Academy National University. Series “Historical Sciences”]. Ostroh: Publishing House of the Ostroh Academy National University, issue 23, pp. 97–103.
- Klynova-Datsiuk, G., 2016. *Diyal'nist' Ukrayins'koyi vil'noyi akademiyi nauk u Nimechchyni v Di-Pi period (1945–1952 rr.)* [Activity of the Ukrainian Free Academy of Sciences in Germany during DP Period]. Atamanenko, A. Ye, chief ed., 2016. *Ukrayins'ka diaspora: problemy doslidzhennya* [Ukrainian Diaspora: Research Problems]. Abstracts of the VIII International Scientific Conference. September 27–28, 2016, Ostroh. Ostroh, pp. 168–171.
- Krasnodemska, I., 2003. *Rozroblennya ukrayinoznavchoyi problematyky vchenymy UVAN* [The

development of Ukrainian-speaking issues by the scientists of UWAN]. *Ukrayinoznavstvo*. Kyiv, no. 2-3(7-8), pp. 403–407.

Lyst Holovy Nominatsiynoyi Komisiyi UVAN do M. Antonovycha vid 30.01.1997 r. [Letter of the Chairman of the Nomination Commission of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences to M. Antonovych, January 30, 1997]. Fund: M. Antonovych. File: Marko Antonovych, Lubomyr Wynar, letters. Kent, OH: Archive of the Ukrainian Historical Association (Lubomyr Wynar's Archive).

Lyst M. Antonovycha do Upravy UVAN vid 06.05.1989 r. [M. Antonovych's Letter to the Board of the UVAN from May 6, 1989]. Fund: M. Antonovych. File: Marko Antonovych, Lubomyr Wynar, letters. Kent, OH: Archive of the Ukrainian Historical Association (Lubomyr Wynar's Archive).

Marunyak, V., 1985. *Ukrayins'ka emihratsiya v Nimechchyni i Avstriji po druhyi svitoviy viyni* [Ukrainian Emigration in Germany and Austria after World War II]. München: Fremdsprachendruckerei Dr. Peter Belej.

Naukovi osyahy chleniv UVAN [Scientific Omnipresence of the Members of UVAN], 1997. *Novyny z Akademiyi*. N.Y., no. 21.

Nevrlly, M., 2005. U pam'yati i serts moyemu (spohady pro Marka Antonovycha) [In My Memory and Heart (Recollection about Marko Antonovych)]. *Ukrayins'kyi istoryk* [The Ukrainian Historian. Kent, Ohio, no. 2-4(166-168), pp. 135–142.

Omelchenko, V., 1999. *Ukrayins'ka Vil'na Akademiya Nauk u SSHA* [The Ukrainian Free Academy in the USA]. In: Antonovych, M., ed., 1999. *Collection of essays (1945–1950–1995)*. N.Y., pp. 40–51.

Omelchenko, V., 2000. Zvit z pratsi Pershoho Vitseprezidenta [Report of the Work of the First Vice-President]. *Visti UVAN* [News of the Academy]. N.Y., no. 2, pp. 271–272.

Pratsya sekretarky i prezidenta UVAN [The work of the secretary and president of the Ukrainian Free Academy of Sciences]. Fund: M. Antonovych. File: Marko Antonovych. Kent, OH: Archive of the Ukrainian Historical Association (Lubomyr Wynar's Archive).

Protokol pro spivpratsyu mizh Ukrayins'koyu Vil'noyu Akademiyeu Nauk u SSHA ta Instytutom

Literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrayiny vid 26 chervnya 1997 r. [Protocol of Cooperation between the Ukrainian Free Academy of Sciences in the USA and T. G. Shevchenko, NAS of Ukraine dated June 26, 1997]. Fund: M. Antonovych. File: Marko Antonovych, Lubomyr Wynar, letters. Kent, OH: Archive of the Ukrainian Historical Association (Lubomyr Wynar's Archive).

Protsyk, A., 2000. Zvit z pratsi Naukovoho Sekretarya [Report of the Work of the Scientific Secretary]. *Visti UVAN* [News of the Academy]. N.Y., no. 2, pp. 280–282.

Rekomendatsiya M. Antonovycha na obrannya diysnym chlenom UVAN vid O. Ohloblyna vid 19.11.1972 r. Fund 283: Antonovych Marko Dmytrovych (1916–2005), istoryk, publitsyst, hromads'kyi i politychnyy diyach, prezident UVAN). File: M. D. Antonovych. N.Y.: Muzey-Arkhyv im. D. V. Antonovycha UVAN u SSHA [UVAN Museum-Archive after D. V. Antonovych in the USA].

Valyavko, I., 2013. *Ukrayins'ka Vil'na Akademiya nauk v svitli postatey svoiykh diyachiv: Mykhaylo Vetukhiv – pershyi prezident UVAN u SSHA* [Ukrainian Free Academy of Sciences in the light of the figures of its leaders: Mikhail Vetukhiv is the first UVAN president in the USA]. *Ukrayins'ka bihrafistyka* [Biographistica Ukrainica], issue 10, pp. 358–369.

Vidznachennya 150-littya Mykhayla Drahomanovycha [150th Anniversary of Mykhailo Drahomanovych], 1992. *Novyny z Akademiyi*. N.Y., no. 16.

Wynar, L., 1996. Diyal'nist' istorychnoyi sektsiyi (1995–1996) [Activity of the Historical Section]. *Novyny z Akademiyi*. N.Y., no. 20, p. 4.

Wynar, B., 2000. Modernizatsiya biblioteky i arkhiviv UVAN [Modernization of Libraries and Archives]. *Visti UVAN* (News of the Academy). N.Y., part 2, pp. 300–306.

Wynar, L., 2000. Zvit z pratsi Druhoho Vitseprezidenta [Report of the Work of the Second Vice-President]. *Visti UVAN* (News of the Academy). N.Y., part 2, pp. 273–277.

Zhyttyepys [Biography]. Fund: Lystuvannya [Biography]. File: Lysty M. Antonovycha [M. Antonovych's letters]. Kent, OH: Archive of the Ukrainian Historical Association (Antonovych's Archive).

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 194–204

doi 10.15421/26190116

<http://www.uha.dp.ua>

УДК 930/2:94(477):332.2

Серійні видання як джерела дослідження історії сільськогосподарської дослідної справи в Україні*

І. С. Бородай

Доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000-0001-6639-9200

Researcher ID: Q-9287-2017

irinaboroday@ukr.net

Національна наукова сільськогосподарська
бібліотека НААН України,
вул. Героїв Оборони, 10, м. Київ, Україна, 03127

Анотація. *Мета дослідження* – провести аналіз біо-бібліографічних серій, заснованих на базі Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України. *Методи дослідження:* джерелознавчий аналіз, методи класифікації і критики документальних джерел, їх ідентифікації, аналізу та синтезу. *Наукова новизна.* Вперше наведено деталізовану характеристику бібліографічної серії «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» за тематичними блоками видань та персоналіями вчених, які зробили вагомий теоретичний і практичний внесок у розроблення стратегії ведення агро-

промислового комплексу України. *Оригінальність дослідження.* Виділено тематичні блоки серійних видань, присвячені питанням ролі академічних наукових установ в науково-методичному супроводі та координуванні наукових досліджень, розвитку окремих галузей сільського господарства, наведено їх узагальнювальну характеристику. *Основні результати.* Доведено вагоме значення серійних видань як інформаційного ресурсу з вивчення історії становлення і розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні, її структуризації та професіоналізації, поширення аграрної освіти, заснування наукових шкіл і напрямів в аграрній науці, актуалізації наукової спадщини для вирішення нагальних питань сучасності тощо. *Висновки.* Серійні видання, створені на базі широкого кола різноманітних джерел, здебільшого архівних фондів України, періодики, статистичних матеріалів, наукової літератури, сприяють репрезентації та оцінці діяльності відомих учених-аграріїв і дослідних колективів у відомчому, регіональному та галузевому аспектах. *Практичне значення.* Стаття сприятиме розширенню джерелознавчого ресурсу з дослідження проблеми становлення і розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні.

Ключові слова: джерелознавство; сільське господарство; аграрна наука; академічні наукові установи.

Надійшла до редколегії 17.05.2019

Прорецензована 13.06.2019

Рекомендована до друку 29.07.2019

* Дослідження здійснене відповідно до завдань держбюджетної теми «Науково-організаційні та регулятивні засади інноваційної діяльності в системі аграрної науки: теоретико-методологічні, історико-науко-

знавчі, архівні, біобібліографічні аспекти дослідження» (номер державної реєстрації 0116U002102).

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 194–204

doi 10.15421/26190116

<http://www.uha.dp.ua>

195

УДК 930/2:94(477):332.2

Серийные издания как источники исследования истории сельскохозяйственного опытного дела в Украине*

И. С. Бородай

Доктор исторических наук, профессор

ORCID: 0000-0001-6639-9200

Researcher ID: Q-9287-2017

irinaboroday@ukr.net

*Национальная научная сельскохозяйственная
библиотека НААН,
ул. Героев Оборона, 10, г. Киев, Украина, 03127*

Аннотация. *Цель исследования* – провести анализ биобиблиографических серий, основанных на базе Национальной научной сельскохозяйственной библиотеки Национальной академии аграрных наук Украины. *Методы исследования* – источниковедческий анализ, традиционные методы классификации и критики документальных источников, их идентификации, анализа и синтеза. *Научная новизна.* Впервые приведена детализированная характеристика библиографической серии «Аграрная наука Украины в лицах, документах, библиографии» по тематическим блокам изданий и персоналиям ученых, внесших весомый теоретический и практический вклад в разработку стратегии ведения агропромышленного комплекса Украины. *Оригинальность исследования.* Выделены тематиче-

ские блоки серийных изданий, посвященные вопросам роли академических научных учреждений в научно-методическом сопровождении и координации научных исследований, развития отдельных отраслей сельского хозяйства, приведена их обобщающая характеристика. *Основные результаты.* Доказано весомое значение серийных изданий как информационного ресурса по изучению истории становления и развития сельскохозяйственной опытной дела в Украине, его структуризации и профессионализации, распространения аграрного образования, основания научных школ и направлений в аграрной науке, актуализации научного наследия для решения насущных вопросов современности. *Выводы.* Серийные издания, созданные на базе широкого круга различных источников, в основном архивных фондов Украины, периодики, статистических материалов, научной литературы, способствуют репрезентации и оценке деятельности известных ученых-аграриев и опытных коллективов в ведомственном, региональном и отраслевом аспектах. *Практическое значение.* Статья будет способствовать расширению источниковедческого ресурса по исследованию проблемы становления и развития сельскохозяйственной опытной дела в Украине.

Ключевые слова: источниковедение; сельское хозяйство; аграрная наука; академические научные учреждения.

Поступила в редколлегию 17.05.2019

Прорецензирована 13.06.2019

Рекомендована в печать 29.07.2019

* Исследование осуществлено в соответствии с задачами государственной темы «Научно-организационные и регулятивные основы инновационной деятельности в системе аграрной науки: теоретико-методологические, историко-научные, архивные, библиогра-

фические аспекты исследования» (номер государственной регистрации 0116U002102).

Universum Historiae et Archeologiae
The Universe of History and Archeology

Універсум історії та археології
Универсум истории и археологии

ISSN 2664-9950 (Print)

2019. Vol. 2(27). Issue 1, pp. 194–204

doi 10.15421/26190116

<http://www.uha.dp.ua>

LCC DK50.79

The serial publications as sources of research on the history of agricultural experimental work in Ukraine*

I. S. Borodai

Doctor of Historical Science, Professor

ORCID: 0000-0001-6639-9200

Researcher ID: Q-9287-2017

irinaboroday@ukr.net

*National Scientific Agricultural Library,
NAAS of Ukraine,*

10 Heroiv Oborony street, Kyiv, Ukraine, 03127

Abstract. *The aim* is to analyze the bibliographic series based on the National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine. *The methods* are source analysis, in particular, the use of traditional methods of classification and critique of documentary sources, its identification, analysis and synthesis. *Scientific novelty.* The article covers the topics of the most popular series “Agrarian Science of Ukraine in Persons, Documents, Bibliographies”, that was founded in 1998. The theoretical and practical contribution in the development of a strategy for managing the agro-industrial complex of Ukraine by well-known scientists M. Vavilov, O. Kvastsnyky, P. Sloskin, K. Gedroits, V. Resemlo, I. Lukinov, O. Alesho, S. Tretyakov, B. Yenken, A. Skorohodko, O. Bugutsky, D. Lykhvar, A. Sapegin, V. Pere-sipkin, C. Frankfurt, O. Kalachikov, M. Kravchenko, M. Zubets, P. Prokopovych, V. Kudashev is revealed. *Originality.* Thematic blocks of serial editions are devoted

to issues of the role of academic scientific institutions in scientific and methodological support and coordination of scientific researches, development of some branches of agriculture, with its general characterization are set. *Main results.* The significance of serial publications as an information resource for studying the history of the forming and development of agricultural research work, the formation of a network of branch scientific institutions, the extension of agrarian education, the establishment of scientific schools and areas in agrarian science, actualization of the scientific heritage for solving urgent issues of the present, etc. The most numerous block of editions is devoted to the development of academic branch science, which took place within the framework of the functioning of the All-Ukrainian Academy of Agricultural Sciences, the Department of Agricultural Sciences of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, the Ukrainian Academy of Agricultural Sciences, the Southern Department of the All-Union Academy of Agricultural Sciences and the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine. *Conclusions.* It is shown that serial editions, created on the basis of a wide range of diverse sources, mainly Ukrainian archival funds, periodicals, statistical materials, scientific literature, promote the representation and evaluation of the activities of some agricultural scientists and research teams in the departmental, regional and sectoral aspects. *Practical meaning.* The article will contribute to the expansion of the source resource for the study of the formation and development of the agricultural researching work in Ukraine.

Keywords: Source study; Agriculture; Agrarian science; Academic research institutions.

Received 17.05.2019

Reviewed 13.06.2019

Accepted 29.07.2019

* The research was carried out in accordance with the tasks of the state budget theme «Scientific-organizational and regulatory principles of innovative activity in the system of agrarian science: theoretical and methodological, historical and scientific, archival, biobibliographic

aspects of research» (state registration number 0116U00210).

Постановка проблеми. Сільськогосподарська дослідна справа як визначальна складова наукового супроводу аграрної науки в Україні формалізувалась у другій половині XIX ст. На шляху еволюційного поступу за різних систем політичної влади як у питаннях теорії та методології, так і вироблення ефективних організаційних форм стала запорукою становлення сільського господарства як пріоритетної галузі народногосподарського комплексу України, що в сучасних умовах на 50 % наповнює державний бюджет (Вергунов, В. А., 2012, сс. 12–13). Для вибору раціональних шляхів подальшого розвитку академічної галузевої науки особливе значення набуває вивчення історичного досвіду розбудови сільськогосподарської дослідної справи на українських землях як у форматі приватної власності на землю, так і колективних форм господарювання. Окремі конструктивні організаційні здобутки, як і пріоритетні напрацювання українських учених для практичних потреб сільського господарства не втратили свого значення в умовах сучасних євроінтеграційних процесів. Практичний інтерес представляють регіональні моделі наукового супроводу галузі сільського господарства, а також прогресивні системи підготовки фахівців вищої кваліфікації, що забезпечували процес сільськогосподарського дослідництва на різних етапах його еволюційного поступу. З огляду на це такі розвідки є актуальними для України з її політизованим суспільством при реконструкції не тільки загальної історії, а й її складових, передусім галузевого дослідництва.

Історіографія. Враховуючи пріоритетність сільського господарства в народногосподарському комплексі України та галузевої дослідної справи як підґрунтя для його подальшого піднесення, вбачається невинуватим недостатнє опрацювання цього напрямку порівняно із загальними питаннями історії України. Джерелознавчі засади дослідження сільськогосподарської дослідної справи та аграрної освіти знайшли часткове відображення в наукових працях В. А. Вергунова, який розкрив специфіку її становлення як організації, так і галузі науки (Вергунов, В. А., 2012). Окремі питання формування джерельної бази історії становлення та діяльності сільськогосподарських товариств актуалізувала І. О. Демуз, зокрема зміну курсу в історичних дослідженнях наукових сільськогосподарських товариств радянської доби, сучасні тенденції наукових досліджень з історії галузевих товариств (Демуз, І. О., 2014). Формування основних засад аграрної політики Української Держави за журналами засідань Ради Міністрів розкрив Д. В. Архирейський (Архирейський, Д. В., 2017).

Нині в Україні єдиною науковою установою, що системно й послідовно вивчає наукові концепції аграрного дослідництва, його теоретико-практичне застосування у системі державного регулювання, є Інститут історії аграрної науки, освіти та техніки, створений на базі Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України (ННСГБ НААН) згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 1697 від 29 жовтня 2003 р. Тематичне наповнення фонду рідкісних і цінних видань ННСГБ НААН, якому присвоєно статус національного надбання, в загальних рисах охарактеризували Л. Ф. Забудська, Н. Д. Коломієць, Т. О. Бондур, однак інші інформаційні ресурси бібліотеки, які мають не менш вагоме значення при проведенні історичних розвідок, залишаються недостатньо розкритими (Забудська, Л. Ф., 2010; Коломієць, Н. Д., 2011; Бондур, Т. О., 2017).

Метою дослідження є проведення аналізу інформаційного наповнення біобібліографічних серій, заснованих на базі ННСГБ НААН, їхнього інформаційного потенціалу як джерельної бази дослідницьких пошуків з вивчення історії становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні. Основним методом дослідження є джерелознавчий аналіз, зокрема використання традиційних методів класифікації і критики документальних джерел, їх ідентифікації, аналізу та синтезу тощо.

Виклад основного матеріалу та результати. ННСГБ НААН як галузевий депозитарій сільськогосподарської літератури через Інститут історії аграрної науки, освіти та техніки репрезентує результати джерелознавчих досліджень у 13-ти біобібліографічних серіях. Дві з них, а саме «Академіки Національної академії аграрних наук України» та «Біобібліографія вчених-аграріїв України», були засновані ще в 1998 р. Однією із найбільш змістовно та кількісно наповнених є затверджена в 2001 р. серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії», у межах якої вже опубліковано 110 книг (бібліографічні, ретроспективні тематичні і біобібліографічні покажчики, збірки документів, монографії). Цього самого року відкрито серії: «Наукові історико-бібліографічні читання» та «Науково-допоміжні ретроспективні бібліографічні, біобібліографічні покажчики». Досить популярними в наукових колах є серії, що видаються: з 2004 р. – «Відомі вчені-природознавці та освітяни України», з 2005 р. – «Члени-кореспонденти Національної академії аграрних наук України» та «Землевпорядна наука». Намагаючись послідовно охопити всі аспекти галузевого дослідництва, у 2007 та

2009 рр. заснували серії «Академіки та члени-кореспонденти НАН України для сільського господарства», «Іноземні члени Національної академії аграрних наук України», «Іноземна сільськогосподарська книга у фондах ННСГБ НААН та науково-дослідних установ і вищих навчальних закладів аграрного профілю». Формування блоку серійних репрезентаційних видань завершено з затвердженням двох останніх серій: «Інформаційно-бібліографічні ресурси – агропромислового виробництву України» та «Біобібліографія діячів науки, освіти, культури України» в 2013 та 2014 рр. відповідно. Загалом в біобібліографічних серіях ННСГБ НААН опубліковано більше 300 книг. Їхня тематика – становлення і розвиток, інституціоналізація та персоніфікація вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи; поширення аграрної освіти; формування інтелектуального соціуму різних епох, наукових шкіл і напрямів в аграрній науці в умовах цивілізаційних викликів епохи; ствердження нового концептуального бачення історії науки і біографістики; еволюція соціальної функції науки; актуалізація наукової спадщини відомих учених для вирішення нагальних питань сучасності тощо.

Серійні видання відтворюють основні періоди еволюційного поступу аграрної науки в Україні задля формування неупередженого бачення у політизованого молодого українського суспільства її історії з широким персоніфікованим наповненням. Їх автори, враховуючи сформовану за радянської доби політичну складову, включали у серійні видання все те, що, на їхню думку, принесло українській аграрній науці заслужену славу та визнання у світовому інформаційному середовищі (Вергунов, В. А., 2012, с. 10–11).

Розглянемо тематичне наповнення однієї із найбільш популярних біобібліографічних серій ННСГБ НААН «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». Найвагоміший блок її видань присвячено відображенню однієї з основних тенденцій, що позначилася на шляху розвитку вітчизняної сільськогосподарської науки, – її академізації, завдяки якій забезпечено оптимальні шляхи її співіснування з аграрною освітою, зростання результативності наукових розробок, тісний зв'язок з виробництвом. Упродовж майже 90-річної історії еволюційного поступу академічна сільськогосподарська наука удосконалювала форми свого функціонування, що зумовлювалося наявними проблемами політичного лідерства, впливом ідеології, політики й загальнонаукового процесу, взаємовідносинами у структурі влади (Бородай, І. С., 2012, с. 94–95).

Академізація галузевої науки у різні періоди здійснювалася у форматі функціонування

Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук (ВУАСГН), Відділу сільськогосподарських наук АН УРСР, Української академії сільськогосподарських наук (УАСГН), Південного відділення Всесоюзної академії сільськогосподарських наук (ПВ ВАСГНІЛ), Національної академії аграрних наук України (Бородай, І. С., 2012, сс. 94–95). Прототипом перших сільськогосподарських академічних установ був створений в 1918 р. Сільськогосподарський вчений (науковий) комітет Наркомзему УСРР (СГНКУ). Цьому періоду, який за часом збігся зі становленням на українських землях радянської влади, одержавленням і професіоналізацією сільськогосподарської дослідної справи, присвячена збірка документів і матеріалів «Сільськогосподарський науковий комітет України (1918–1927)», підготовлена творчим колективом ННСГБ (Зубець, М. В., ред., 2006). правонаступницею СГНКУ, що продовжила реалізацію ідеї послідовного розвитку галузевого дослідництва, потерпаючи від впливу тодішніх політичних та економічних реалій, стала Науково-Консультаційна Рада Народного комісаріату земельних справ УСРР (1927–1930). Висвітленню організаційних засад її функціонування, теоретичного і практичного внеску в становлення суспільної агрономії присвячено чергову збірку документів і матеріалів (Вергунов, В. А., 2010).

У травні 1931 р. Рада Народних Комісарів УСРР прийняла постанову про організацію ВУАСГН як республіканського науково-методичного і координаційного центру у галузі сільськогосподарських наук. Ця постанова фактично втілювала в життя рішення Першого з'їзду Рад СРСР від 30 грудня 1922 р. і Президії ЦВК СРСР від 8 серпня 1924 р. про організацію ВАСГНІЛ (Мельник, Ю. Ф., ред., 2006, с. 28–29). ВУАСГН входила до її системи, представляючи собою асоціацію галузевих науково-дослідних інститутів УСРР. З першопочатків своєї діяльності активно виконувала покладену на неї місію – науковий супровід сільського господарства УСРР. У збірку документів «Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук (1931–1935)» включено всі організаційні документи (всього 59 назв), що стосувалися її юридичного оформлення та функціонування (Мельник, Ю. Ф., ред., 2006). Містить документи, які засвідчують, що ВУАСГН першою серед галузевих академічних установ країни сформувала тематичний план науково-дослідних робіт. Варто зазначити, що більшість наукових тем і завдань не втратили свого практичного значення в умовах сьогодення. Однак у процесі свого нетривалого функціонування Академія опинилася заручницею політизації науки. Її вчених звинуватили у наслідках голоду 1932 р., у неспроможності здійснювати належний

науковий супровід та координування розвитку галузевої науки. У результаті практично весь керівний склад ВУАСГН було репресовано і в 1935 р. вона припинила своє існування.

Подальший розвиток аграрної науки в Україні, зокрема в форматі посилення її зв'язку з виробництвом, вироблення ефективних методів господарювання, пов'язаний зі становленням колгоспної дослідної справи. Для вивчення цього соціального феномену радянської доби на тлі цивілізаційних викликів епохи значний інтерес представляють збірки документів і матеріалів «Державне регулювання сільськогосподарської науки в УСРР / УРСР у 1935–1940 роках», (Вергунов, В. А., ред., 2015а) та «Колгоспна дослідна справа в УСРР/УРСР у 1934–1956 роках» (Гадзало, Я. М., ред., 2016). Остання містить 121 назву документів і матеріалів, зокрема постанову НКЗ УРСР «Про організацію колгоспних хат-лабораторій», яка фактично регламентує появу нової організаційної форми галузевого дослідництва – колгоспної дослідної справи» від 16 квітня 1934 р. (Гадзало, Я. М., ред., 2016, с. 48–50). Іншою постановою ЦК ВКП(б) СРСР від 5 жовтня 1936 р. для координування діяльності хат-лабораторій у структурі Наркомзему СРСР створюється Всесоюзний науково-дослідний інститут наукових методів посіву з розташуванням у Києві (Гадзало, Я. М., ред., 2016, с. 159). Відповідно до постанов РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про структуру народного комісаріату землеробства УРСР» (31 грудня 1939 р.) та «Про структуру Наркомзему СРСР, наркомземів РРФСР і УРСР, наркомземів автономних республік, крайових, обласних і районних земельних відділів» (5 грудня 1939 р.) його діяльність спрямовували за виробничо-територіальним принципом, у зв'язку з чим створено сім виробничо-територіальних управлінь (Гадзало, Я. М., ред., 2016, с. 234). За рішенням цієї постанови до організації філії ВАСГНІЛ в складі НКЗ залишили сектор науково-дослідних установ як координуючу галузеву структуру. У 1940 р. створено організаційний комітет для відновлення роботи галузевої академії, проте задум не вдалося реалізувати внаслідок початку німецько-радянської війни.

Однією з унікальних збірок документів і матеріалів у серії «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» є книга, присвячена організації галузевого дослідництва та наукового супроводу сільського господарства УРСР в один із найбільш критичних періодів її існування, а саме період окупаційної німецької влади (Вергунов, В. А., 2012). Як відомо, деякі республіканські установи, як Український науково-дослідний інститут соціалістичного землеробства, Український науково-дослідний інститут агролісомеліорації і лісового господарства та інші були евакуйовані частково.

Німецька окупаційна влада організувала їхню діяльність для потреб Третього Рейху та підпорядковувала їх Центру сільськогосподарських досліджень, який повністю контролював організаційні, фінансові, кадрові та наукові питання. Більшість документів, включених до цієї збірки, вперше введено до наукового обігу. До її підготовки офіційно долучився Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Новий етап в історії розвитку академічної галузевої науки розпочався після закінчення німецько-радянської війни. Цей період пов'язаний із черговою спробою академізації сільськогосподарської науки у форматі функціонування Відділу сільськогосподарських наук при АН УРСР, створеного за постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 20 жовтня 1945 р. Для його вивчення представляє інтерес чергова збірка Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки, присвячена його діяльності в 1945–1956 рр., яка містить 88 назв установчих документів і матеріалів (Гадзало, Я. М., ред., 2014, с. 51–52). Це видання стало першою спробою на теренах України репрезентувати на основі використання різнопланової джерельної бази тривалі спільні пошуки оптимальної моделі функціонування сільського господарства галузевих наукових структур і «великої» Академії. Розкрита роль учених галузевих академічних структур у відновленні народного господарства України після Другої світової війни. Цю збірку підготовлено у тісній співпраці із Національною бібліотекою України ім. В. І. Вернадського НАН України.

Рада Міністрів України 30 грудня 1956 р. відповідно до Постанови № 1556 вдруге відновлює академічну форму розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи та аграрної науки у форматі функціонування УАСГН. Відповідно до цього документа, офіційно відновлюється обласна організація ведення галузевого дослідництва для зростання рівня керування галузевою наукою, активізації науково-дослідних робіт, підвищення теоретичного рівня досліджень та впровадження у виробництво досягнень науки і передового досвіду. Академія отримала статус вищого республіканського науково-методичного центру в галузі аграрної науки і координувала науково-дослідну роботу 87 науково-дослідних установ, серед яких 17 науково-дослідних інститутів і 21 обласна державна сільськогосподарська дослідна станція, окремі наукові установи союзного підпорядкування, що знаходилися на території УРСР, забезпечувала теоретичну і практичну підготовку фахівців вищої кваліфікації (Бородай, І. С., 2012, с. 94–95). Незважаючи на помітні досягнення як у питаннях запровадження інноваційних розробок у

виробництво, так і проведення циклу фундаментальних теоретичних робіт, УАСГН, як і її попередниця, стає заручницею нових політичних рішень. Так, Постановою ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР № 487 від 4 травня 1962 р. її у черговий раз ліквідують (Петриченко, В. Ф., ред., 2014, с. 328–329). Науковцями Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки підготовлено збірку документів і матеріалів «Українська академія сільськогосподарських наук (1956–1962 рр.)», що відтворює історичні віхи її функціонування, її роль в розбудові сільськогосподарської дослідної справи в Україні. Збірка вміщує 59 архівних документів, що регламентували діяльність Академії. Пунктом 5 вищезазначеної постанови відновлено діяльність Відділу сільськогосподарських наук при АН УРСР (Петриченко, В. Ф., ред., 2014). Другий термін перебування галузевої академічної думки в складі «Великої Академії» продовжився до 1963 р. Сприяння у підготовці збірки документів «Науково-організаційні засади розвитку аграрної науки та її управління в УРСР (1962–1969 рр.)», крім Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, надав ще й Центральний державний архів громадських об'єднань України.

До ювілею однієї із чергових організаційних форм академічної аграрної науки в Україні – Південного відділення ВАСГНІЛ, що функціонувало в 1969–1990 рр., підготовлено спеціальну збірку документів і матеріалів (Безуглий, М. Д., ред., 2011). Слід відмітити, що Відділення було створене для координування та науково-методичного супроводу дослідною справою у галузях сільського, лісового і водного господарства на території Української і Молдавської РСР. Його діяльність підпорядковувалася Президії та Раді Міністрів УРСР і спрямовувалася на розвиток теоретичних досліджень із провідних напрямів сільськогосподарської науки, забезпечення технічного прогресу в сільському господарстві, вдосконалення методів наукових досліджень, вивчення й узагальнення досягнень науки й передового досвіду. Діяльність відділення здійснювалася за секціями і проблемними координаційно-методичними комісіями в його складі. Зокрема, функціонували секції: агрономії, лісівництва, тваринництва й ветеринарії, механізації й електрифікації, економіки й організації сільського господарства. Згодом організували секцію зведеного планування і координування науково-дослідних робіт. Незважаючи на досягнення вітчизняної аграрної науки цього періоду, необхідно визнати, що відділення недостатньо впливало на прискорення науково-технічного прогресу в сільському господарстві. Однією з причин було повільне викорінення недоліків у плануванні, координуванні та фінансуванні науково-

дослідної роботи. Як результат, значна частина розробок не знаходила широкого застосування у виробництві (Бородай, І. С., 2012, с. 95). У зв'язку з необхідністю посилення розвитку фундаментальних досліджень, спрямованих на розв'язання продовольчої проблеми, подальшого вдосконалення наукового забезпечення агропромислового комплексу України, Рада Міністрів УРСР прийняла постанову № 279 від 22 вересня 1990 р. «Про заснування Української академії аграрних наук» як вищого республіканського науково-методичного і координаційного центру з розвитку сільськогосподарської науки УРСР.

Водночас з процесом академізації сільськогосподарської дослідної справи відбувалася її подальша інститутизація як за територіальним, так і за проблемним принципом. Створено вузькогалузеві наукові установи, що здійснюють науково-методичний супровід, координування наукових досліджень за певними галузями науки. Для історичної реконструкції діяльності окремих галузевих інституцій у межах біобібліографічних серій ННСГБ НААН підготовлено спеціальні видання: «Харківський сільськогосподарський науково-освітній центр з селекції і насінництва : становлення та діяльність (друга половина XIX – початок XX століття)» (2004), «Коломийській дослідній станції – 50 років : здобутки, перспективи» (2006), «Харківський науковий центр з селекції сільськогосподарських культур : історія і сьогодення» (2007), Національному університету водного господарства та природокористування – 100 років» (2015), «Передумови становлення та діяльність Миронівської селекційно-дослідної станції (1911–1968)», «Київська дослідна станція тваринництва «Терезине» : історія, здобутки, вчені» (2011), «Сорто-насіннєве управління Цукротресту» (2011), «Становлення та діяльність Харківського науково-освітнього центру з ветеринарної паразитології кінець XIX – початок XXI століття» (2010), які узагальнюють їх наукові здобутки.

У другій половині XIX – на початку XX ст. у продукування та поширення галузевого знання помітний внесок зробили сільськогосподарські товариства. Основні напрями їхньої діяльності: обстеження окремих галузей сільського господарства, пошук раціональних прийомів та зростання культури його ведення, організація дослідних полів і станцій, виставок, публікація спеціальних видань, проведення з'їздів сільських господарів тощо. За характером своєї діяльності вони поділялися на загальні та спеціалізовані, за територіальним принципом – на всеросійські, регіональні та районні (Бородай, І. С., 2012, с. 48–50). Особливо помітну роль в піднесенні сільського господарства України здійснили Полтавське

та Київське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості.

Варто визнати, що практично вперше системне відображення із конкретним внеском у становлення аграрної науки в Україні діяльності Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (1876–1919), побудоване на зібраних протоколах засідань, забезпечує спеціальна збірка документів і матеріалів, підготовлена вченими Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки (Вергунов, В. А., ред., 2015б). У дослідників галузевих товариств, їхнього внеску в розбудову сільськогосподарської дослідної справи на теренах України, закономірний інтерес викликає тритомне видання, присвячене унікальному соціальному феномену місцевої спільноти аграрної Полтавщини, а саме – Полтавському товариству сільського господарства (Вергунов, В. А., ред., 2015в).

Блок серійних видань присвячено становленню й розвитку окремих галузей сільського господарства. Найбільш фундаментальні збірки відтворюють становлення наукових засад ґрунтознавства як визначальної складової не тільки сільськогосподарської дослідної справи, а й сучасного природознавства. Мала значний резонанс у наукових колах України перша частина збірки матеріалів, що була опублікована в 2007 р. на широкій документальній основі й довела генеруючий внесок ВУАСГН в інституалізацію агроґрунтознавства, формалізацію науки про українські ґрунти, яка стала методологічною основою районізації (Вергунов, В. А., ред., 2007). У 2008 р. вийшла її наступна частина, що розкрила історію розроблення першої карти ґрунтів, першого підручника з ґрунтознавства українською мовою, окремі факти примусової суцільної колективізації тощо (Вергунов, В. А., ред., 2008). Вміщені до неї матеріали послідовно відображають еволюційний поступ цього напрямку у другій половині 30-х рр. минулого століття. Висвітлюються пріоритетні розробки українських учених-аграріїв у часи масових політичних репресій, серед яких окремо виділявся процес учених-агроґрунтознавців. Широким документальним форматом і новизною відрізняється збірка документів «Сівозміни в системах землеробства України (1958–1984 рр.)» (Вергунов, В. А., ред., 2012а), яка наповнила дослідницькі пошуки повноцінними джерелами вивчення ефективних агротехнічних засобів ведення систем землеробства стосовно різних ґрунтово-кліматичних регіонів України.

У межах біобібліографічної серії «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» підготовлено низку монографічних видань, що відображають основні етапи розвитку селекції та генетики в рослинництві та тваринництві.

Зокрема, теоретико-методологічні та інституціональні засади розвитку зоотехнічної науки детально висвітлено І. С. Бородай (Бородай, І. С., 2012), тоді як процеси механізації виробничих процесів як основи для розвитку галузі тваринництва відображено в монографії Р. В. Бея (Бей, Р. В., 2015).

Як відомо, аграрну науку перш за все представляють учені, які є генераторами нових теорій та ідей, репрезентантами галузевого наукового знання. З огляду на це вчені Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки справою першорядної важливості вважають подальший розвиток аграрної біографістики. З різних причин, насамперед політичної ситуації, внесок українських учених у становлення та розвиток галузевого дослідництва, навіть з відкриттями світового формату, не знайшов достойного відображення. Навіть зі ствердженням державності часто нівелюються здобутки у становленні і розвитку галузевого дослідництва в Україні у роки тоталітарної держави, панування комуністичної ідеї взагалі й зокрема стосовно внеску провідних учених-аграріїв. Інколи їх вважають репрезентантами радянської доби, тому виникла потреба, застосовуючи метод історико-біографічних досліджень у загальному вимірі еволюції галузевої наукової думки, реконструювати конкретні наробки учених-аграріїв та їх колективів. Перша такого типу збірка вийшла у 2005 р. і була присвячена видатному вченому-аграрію світового масштабу, академіку АН СРСР М. І. Вавилову, який відіграв генерувальну роль в появі 21 травня 1931 р. ВАСГНІЛ та академізації галузевої науки.

У межах біобібліографічної серії «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії» підготовлено монографічні видання про українських учених: О. Г. Алешо, О. А. Бугуцького, К. К. Гедройца, Б. К. Єнкена, М. В. Зубця, О. Т. Калачикова, О. В. Квасницького, М. А. Кравченка, В. О. Кудашева, Д. Ф. Лихваря, І. І. Лукінова, В. Ф. Пересипкіна, П. І. Прокоповича, А. О. Сапегіна, А. К. Скороходька, П. Р. Сльозкіна, В. М. Ремесло, С. Ф. Третьякова, С. Л. Франкфурта та ін. Ці вчені зробили основоположний вплив на запровадження сільськогосподарської дослідної справи в Україні. Деякі з них були видатними представниками вітчизняної аристократичної еліти за часів Російської імперії, деякі творили на благо радянської України, але стали жертвами сфабрикованих політичних процесів у 30-х рр. XX ст. Контекстово досліджено діяльність та здобутки талановитих учених пострадянського періоду.

Обговорення. Відтворення основних тенденцій становлення і розвитку сільськогосподарської дослідної справи є не повним без урахування

інформаційного потенціалу серійних видань, переваги яких полягають в послідовності викладення визначених питань, поступовому розширенні хронологічних меж. За часів незалежності України репрезентацію здобутків галузевого дослідництва системно і послідовно здійснює ННСГБ НААН через створений на її базі Інститут історії аграрної науки, освіти та техніки. У межах державної науково-технічної програми реалізує низку наукових проєктів з дослідження історико-наукознавчих, біографічних, джерелознавчих аспектів науково-організаційних та регулятивних засад становлення і розвитку сільськогосподарської дослідної справи, увічнення постатей видатних учених і галузевих інституцій, які прославили Україну у світовому масштабі. На сьогодні актуальними завданнями для ННСГБ НААН залишається формування національного галузевого інформаційного ресурсу аграрного спрямування з інтеграцією у світовий інформаційний простір й забезпечення всім категоріям користувачів вільного доступу до документальних джерел. Установа готова для співпраці з іншими науковими та архівними установами, освітніми закладами у напрямі відтворення та популяризації культурної спадщини, репрезентації вітчизняних пріоритетів.

Висновки. Важливим джерельним ресурсом з вивчення історії становлення і розвитку сільськогосподарської дослідної справи на українських землях є серійні видання. Представляють інтерес створені на базі ННСГБ НААН 13 бібліографічних серій, зокрема найбільш численна і

популярна з них «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». Виділено основні напрями її тематичного наповнення: започаткування, становлення, професіоналізація та інституціоналізація, персоніфікація сільськогосподарської дослідної справи на теренах України; поширення аграрної освіти, формування інтелектуального соціуму різних епох, наукових шкіл, напрямів, течій в аграрній науці в умовах цивілізаційних викликів епохи, проблеми формування нового концептуального бачення історії науки і біографістики, еволюція соціальної функції науки, актуалізація наукової спадщини для вирішення нагальних питань сучасності тощо.

З'ясовано, що найбільш чисельний блок серійних видань присвячено розвитку академічної галузевої науки, що відбувалася у межах функціонування Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук, Відділу сільськогосподарських наук АН УРСР, Української академії сільськогосподарських наук, Південного відділення Всесоюзної академії сільськогосподарських наук, Національної академії аграрних наук України. Виділено групу серійних видань, присвячених українським ученим, розбудовникам сільськогосподарської дослідної справи на українських землях.

Подяка. Дякую директору ННСГБ НААН, доктору сільськогосподарських наук, професору, академіку НААН В. А. Вергунову за сприяння у проведенні дослідження та виконанні наукової тематики.

Бібліографічні посилання

Архірейський, Д. В., 2017. Аграрна політика Української Держави за журналами засідань Ради Міністрів. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія*. Дніпро, вип. 25(1), с. 189–200.

Безуглий, М. Д., ред., 2011. *Південне відділення ВАСГНІЛ (1969–1990)*. Збірка документів і матеріалів. Київ.

Бей, Р. В., 2015. *Еволюція наукової думки в механізації та автоматизації у тваринництві УРСР (20–80-ті рр. XX ст.)*. Вінниця: Нілан.

Бондур, Т. О., 2017. Інформаційний ресурс «Галузеві періодичні видання XIX ст. ННСГБ НААН» в системі інформаційно-аналітичного забезпечення аграрної освіти та науки України. *Бюлетень Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН*. Вінниця, спецвипуск, с. 8–13.

Бородай, І. С., 2012. *Теоретико-методологічні основи становлення та розвитку вітчизняної зоотехнічної науки*. Вінниця: Нілан.

Вергунов, В. А., 2012. *Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного*

існування: організаційний аспект. Київ: Аграрна наука.

Вергунов, В. А., ред., 2006. *Українська академія сільськогосподарських наук (1956–1962 рр.)*. Збірка документів і матеріалів. Київ: Аграрна наука.

Вергунов, В. А., ред., 2007. *Агрогрунтознавство в Україні (1930–1941 рр.)*. Збірка документів і матеріалів. Київ, ч. 1.

Вергунов, В. А., ред., 2008. *Агрономічне ґрунтознавство в Україні (1918–1930 рр.)*. Збірка документів і матеріалів. Київ: ДНСГБ УААН.

Вергунов, В. А., ред., 2010. *Науково-консультаційна рада Народного комісаріату земельних справ УСРР (1927–1930 рр.)*. Збірка документів і матеріалів. Київ.

Вергунов, В. А., ред., 2012а. *Сівозміни в системах землеробства України (1958–1984 рр.)*. Збірка документів і матеріалів. Київ: Нілан.

Вергунов, В. А., ред., 2012б. *Сільське господарство УРСР та його наукове забезпечення у 1940–1946 роках*. Збірка документів. Київ: Нілан.

Вергунов, В. А., ред., 2015а. *Державне регулювання сільськогосподарської науки в УСРР/УРСР у 1935–1940 роках*. Збірка документів і матеріалів. Вінниця: Нілан.

Вергунов, В. А., ред., 2015б. *Київське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (1876–1919)*. Збірка документів і матеріалів. Вінниця.

Вергунов, В. А., ред., 2015в. *Полтавське товариство сільського господарства*. Збірка документів і матеріалів. Вінниця: Корзун Д. Ю., вип. 1–3.

Гадзало, Я. М., ред., 2014. *Організація наукового забезпечення сільськогосподарської галузі УРСР у 1946–1956 роках*: збірка документів і матеріалів. Вінниця: Нілан.

Гадзало, Я. М., ред., 2016. *Колгоспна дослідна справа в УСРР/УРСР у 1934–1956 роках*. Збірка документів і матеріалів. Київ: Наш формат.

Демуз, І. О., 2014. *Наукові товариства на теренах України XIX – початку XX ст.: полілог учених і епох*. Переяслав-Хмельницький: Лукашевич О. М.

Забудська, Л. Ф., 2010. Зібрання рідкісних і цінних видань у фондах ДНСТБ НААНУ, бібліотеках

науково-дослідних установ мережі НААНУ: проблеми та перспективи збереження. *Бібліотекознавство, документознавство, інформологія*. Київ, вип. 3, с. 72–76.

Зубець, М. В., ред., 2006. *Сільськогосподарський науковий комітет України (1918–1927 рр.)*. Збірка документів і матеріалів. Київ: Аграрна наука.

Зубець, М. В., ред., 2008. *Відділ сільськогосподарських наук АН УРСР (1945–1956)*. Збірка документів і матеріалів. Київ: Аграрна наука.

Коломієць, Н. Д., 2011. Періодичне видання «Записки Императорского общества сельского хозяйства южной России»: літопис південно-української аграрної науки. *Історія науки і біографістика*, № 2. Доступно: <http://inb.dnsgb.com.ua/2011-2/11_kolomiets.pdf>.

Мельник, Ю. Ф., ред., 2006. *Всеукраїнська Академія Сільськогосподарських Наук (1931–1935 рр.)*. Збірка документів і матеріалів. Київ: Аграрна наука.

Петриченко, В. Ф., ред., 2014. *Науково-організаційні засади розвитку аграрної науки та її управління в УРСР (1962–1968 рр.)*. Збірка документів і матеріалів. Київ: ФОП Корзун Д. Ю.

References

Arkhireyskyi, D. V. (2017). Ahrarna polityka Ukrainy's'koyi Derzhavy za zhurnalamy zasidan' Rady Ministriv [Agrarian policy of the Ukrainian State on the journals of the meetings of the Council of Ministers]. *Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Seriya: Istoriya ta arkeolohiya* [Dnipropetrovsk University Bulletin. History & Archeology series]. Dnipro, issue 25(1), pp. 189–200 (in Ukrainian).

Bey, R. V., 2015. *Evolutsiya naukovoï dumky v mekhanizatsiyi ta avtomatyzatsiyi u tvarynnystvi URSR (20–80-ti rr. XX st.)* [Evolution of scientific thought in the mechanization and automation of animal husbandry in the Ukrainian SSR (20–80-s of the 20th century)]. Vinnytsya: Nilan (in Ukrainian).

Bezuhlyi, M. D., ed., 2011. *Pivdenne viddilennya VAS-HNIL (1969–1990)* [Southern Branch of AUAASL]. Collection of documents and materials. Kyiv.

Bondur, T. O., 2017. Informatsiynyy resurs «Haluzevi periodychni vydannya XIX st. NNSHB NAAN» v systemi informatsiyno-analitychnoho zabezpechennya ahrarnoyi osvity ta nauky Ukrainy [Information resource "Sectoral periodicals of the 19th century of NSAL NAAN" in the system of informational and analytical support of agrarian education and science of Ukraine]. *Byuleten' Natsional'noyi naukovoï sil's'kohospodars'koyi biblioteki NAAN* [Bulletin of the National Scientific Agricultural Library of NAAS]. Vinnytsia, special issue, pp. 8–13 (in Ukrainian).

Boroday, I. S., 2012. *Teoretyko-metodolohichni osnovy stanovlennya ta rozvytku vitchyznyanoyi zootekhnichnoyi nauky* [Theoretical and methodological foundations of the formation and development of domestic animal science]. Vinnytsia: Nilan (in Ukrainian).

Demuz, I. O., 2014. Naukovi tovarystva na terenakh Ukrainy XIX – pochatku XX st.: poliloh uchenykh i epokh [Scientific societies in the territory of Ukraine of the 19th – early 20th centuries: the polologist of scientists and epochs]. Pereiaslav-Khmelnyskyi: Lukashevych O. M. (in Ukrainian).

Hadzalo, Ya. M., ed., 2014. *Orhanizatsiya naukovooho zabezpechennya sil's'kohospodars'koyi haluzi URSR u 1946–1956 rokakh* [Organization of scientific support of the agricultural sector of the Ukrainian SSR in 1946–1956]. Collection of documents and materials. Vinnytsia: Nilan (in Ukrainian).

Hadzalo, Ya. M., red., 2016. *Kolhospna doslidna sprava v USRR/URSR u 1934–1956 rokakh* [Collective farm research work in the Ukrainian SSR in 1934–1956]. Collection of documents and materials. Kyiv: Nash format (in Ukrainian).

Kolomiyets, N. D., 2011. Periodychnye vydannya «Zapysky Ymperatorskoho obshchestva sel'skoho khozyaystva yuzhnoy Rossyy»: litopys pivdenno-ukrayins'koyi ahrarnoyi nauky [Periodical «Notes of the Imperial Society of Agriculture of Southern Russia»: Chronicle of South-Ukrainian Agrarian Science]. *Istoriya nauky i bioghrafistyka*, no. 2. Available at: <http://inb.dnsgb.com.ua/2011-2/11_kolomiets.pdf> (in Ukrainian).

Melnyk, Yu. F., ed., 2006. *Vseukrayins'ka Akademiya Sil's'kohospodars'kykh Nauk (1931–1935 rr.)* [All-Ukrainian Academy of Agricultural Sciences (1931–1935)]. Collection of documents and materials. Kyiv: Ahrarna nauka (in Ukrainian).

Petrychenko, V. F., ed., 2014. *Naukovo-orhanizatsiyni zasady rozvytku ahrarnoyi nauky ta yiyi upravlinnya v URSR (1962–1968 rr.)* [Scientific and

organizational principles of the development of agrarian science and its management in the Ukrainian SSR (1962–1968). Collection of documents and materials. Kyiv: FOP Korzun D. Yu. (in Ukrainian).

Verhunov, V. A., 2012. *Sil's'kohospodars'ka doslidna sprava v Ukrayini vid zarodzhennya do akademichnoho isnuvannya: orhanizatsiynyy aspekt* [Agricultural experimental work in Ukraine from beginning to academic existence: organizational Aspect]. Kyiv: Ahrarna nauka (in Ukrainian).

Verhunov, V. A., ed., 2007. *Ahrohruntoznavstvo v Ukrayini (1930–1941 rr.)* [Agronomical Soil Science in Ukraine (1930–1941)]. Collection of documents and materials. Kyiv, part 1 (in Ukrainian).

Verhunov, V. A., ed., 2008. *Ahronomichne gruntoznavstvo v Ukrayini (1918–1930 rr.)* [Agronomical Soil Science in Ukraine (1918–1930)]. Collection of documents and materials. Kyiv: DNSHB UAAN (in Ukrainian).

Verhunov, V. A., ed., 2010. *Naukovo-konsul'tatsiyna rada Narodnoho komisariatu zemel'nykh sprav USRR (1927–1930 rr.)* [Scientific and Advisory Board of the People's Commissariat of Land Affairs of the USSR (1927–1930)]. Collection of documents and materials. Kyiv (in Ukrainian).

Verhunov, V. A., ed., 2012. *Sil's'ke hospodarstvo USRR ta yoho naukove zabezpechennya u 1940–1946 rokakh* [Agriculture of the Ukrainian SSR and its scientific support in 1940–1946]. Collection of documents. Kyiv: Nilan. (in Ukrainian).

Verhunov, V. A., ed., 2012. *Sivozminy v systemakh zemlerobstva Ukrayiny (1958–1984 rr.)* [Crop rotation in agricultural systems of Ukraine (1958–1984)]. Collection of documents and materials. Kyiv: Nilan (in Ukrainian).

Verhunov, V. A., ed., 2015a. *Derzhavne rehulyuvannya sil's'kohospodars'koyi nauky v USRR/USRR u 1935–1940 rokakh* [State regulation of agricultural

science in the Ukrainian SSR in 1935–1940]. Collection of documents and materials. Vinnytsia: Nilan (in Ukrainian).

Verhunov, V. A., ed., 2015b. *Kyyivs'ke tovarystvo sil's'koho hospodarstva ta sil's'kohospodars'koyi promyslovosti (1876–1919)* [Kiev Society of Agriculture and Agricultural Industry (1876–1919)]. Collection of documents and materials. Vinnytsia (in Ukrainian).

Verhunov, V. A., ed., 2015c. *Poltavs'ke tovarystvo sil's'koho hospodarstva* [Poltava Society of Agriculture]. Collection of documents and materials. Vinnytsia: Korzun D. Yu., issue 1–3 (in Ukrainian).

Verhunov, V. A., ed., 2006. *Ukrayins'ka akademiya sil's'kohospodars'kykh nauk (1956–1962 rr.)* [Ukrainian Academy of Agricultural Sciences (1956–1962)]. Collection of documents and materials. Kyiv: Ahrarna nauka (in Ukrainian).

Zabuds'ka, L. F., 2010. Zibrannya ridkisykh i tsinnykh vydan' u fondakh DNSHB NAANU, bibliotekakh naukovo-doslidnykh ustanov merezhi NAANU: problemy ta perspektyvy zberezheniya [Collection of rare and valuable editions in funds of ssal unaas, libraries of scientific-research establishments of UNAAS network: problems and prospects of saving]. *Bibliotekoznavstvo, dokumentoznavstvo, informolohiya* [Library science. Record studies. Informology]. Kyiv, issue 3, pp. 72–76 (in Ukrainian).

Zubets, M. V., ed., 2006. *Sil's'kohospodars'kyy naukovyy komitet Ukrayiny (1918–1927 rr.)* [Agricultural Scientific Committee of Ukraine (1918–1927)]. Collection of documents and materials. Kyiv: Ahrarna nauka (in Ukrainian).

Zubets, M. V., ed., 2008. *Viddil sil's'kohospodars'kykh nauk AN USRR (1945–1956)* [Department of Agricultural Sciences of the Academy of Sciences of the USSR (1945–1956)]. Collection of documents and materials. Kyiv: Ahrarna nauka (in Ukrainian).

НАШІ АВТОРИ

Адамський Віктор Романович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Близняк Микола Богданович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії імені М. Ковальського Національного університету «Острозька академія».

Бородай Ірина Сергіївна – доктор історичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН України.

Годжал Світлана Сергіївна – магістр історії, старший лаборант факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія».

Дячок Валерій Васильович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних відносин та туризму Хмельницького національного університету.

Земський Юрій Сергійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин та туризму Хмельницького національного університету.

Іваненко Валентин Васильович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Кришук Богдан Степанович – кандидат педагогічних наук, доцент, начальник наукового відділу Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Кушлакова Надія Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри соціально-гуманітарної та фундаментальної підготовки Західнодонбаського інститут Міжрегіональної академії управління персоналом.

Лучка Людмила Миколаївна – кандидат історичних наук, заступник директора Наукової бібліотеки Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Мельник Олександр Володимирович – кандидат історичних наук, директор Торчинського народного історичного музею імені Г. Гуртового.

Олійник Олег Васильович – аспірант кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника.

Перетокін Андрій Геннадійович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Посунько Ольга Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Романюк Неля Йосипівна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри суспільних наук Житомирського національного агроєкологічного університету.

Рябенко Ольга Леонідівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Савчук Варфоломій Степанович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри теоретичної фізики Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету, професор кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Святець Юрій Анатолійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Телячий Юрій Васильович – доктор історичних наук, професор, директор департаменту контролю у сфері вищої, фахової передвищої освіти і освіти дорослих Державної служби якості освіти України.

Трофимович Володимир Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії імені М. Ковальського Національного університету «Острозька академія».

Трофимович Лілія Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.

Шляхов Олексій Борисович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри української історії та етнополітики Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

OUR AUTHORS

Adamskyi Viktor – PhD in History, Associate Professor of the Department of Social Disciplines of Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy.

Blyzniak Mykola – PhD in History, Associate Professor, Associate Professor of the Mykola Kovalskyi Department of History of the National University of Ostroh Academy.

Borodai Iryna – D. Sc. in History, Professor, Deputy Director for Scientific Work of the National Scientific Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine.

Diachok Valerii – PhD in History, Associate Professor, Associate Professor of the Department of International Relations and Tourism of the Khmelnytsky National University.

Hodzhai Svitlana – Master of History, Senior Laboratory Assistant, Faculty of International Relations at the National University of Ostroh Academy.

Ivanenko Valentyn – D. Sc. in History, Professor, Professor of the Department of Eastern European History at the Oles Honchar Dnipro National University.

Kryshchuk Bogdan – PhD in Pedagogy, Associate Professor, Head of the Scientific Department of Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy.

Kushlakova Nadiia – D.Sc. in History, Professor, Head of the Department of Social and Humanitarian and Fundamental Training of the West Donbas Institute of the Interregional Academy of Personnel Management.

Luchka Liudmyla – PhD in History, Deputy Director of the Scientific Library of the Oles Honchar Dnipro National University.

Melnyk Oleksandr – PhD in History, Director of the Hryhorii Hurtovyi Torchyn People's History Museum.

Oliynyk Oleh – Master of History, Postgraduate student of the Department of World History of the Vasyl Stefanyk Precarpathian National University.

Peretokin Andrii – PhD in History, Associate Professor, Doctoral student at the Department of History of Ukraine of the Oles Honchar Dnipro National University.

Posunko Olha – PhD in History, Associate Professor, Doctoral student at the Department of History of Ukraine of the Oles Honchar Dnipro National University.

Romaniuk Nelia – D. Sc. in History, Professor, Professor of the Department of Social Sciences of the Zhytomyr National Agroecological University.

Ryabchenko Olha – D. Sc. in History, Professor, Head of the Department of World History of the H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University.

Savchuk Varfolomii – D. Sc. in History, Professor, Professor of the Department of Theoretical Physics of the Oles Honchar Dnipro National University.

Shliakhov Oleksii – D. Sc. in History, Professor, Head of the Department of Ukrainian History and Ethno-Politics of the Oles Honchar Dnipro National University.

Sviatets Yurii – D. Sc. in History, Professor, Head of the Department of History of Ukraine of the Oles Honchar Dnipro National University.

Svitlenko Serhii – D. Sc. in History, Professor, Dean of the Faculty of History, Professor of the Department of History of Ukraine of the Oles Honchar Dnipro National University.

Teliachyi Yurii – D. Sc. in History, Professor, Director of the Department of Control in the Field of Higher Education, Specialist Advanced Education and Adult Education of State Service of Education Quality of Ukraine.

Trofymovych Liliia – PhD in History, Associate Professor, Professor of the Department of Humanities of the Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy.

Trofymovych Volodymyr – D. Sc. in History, Professor, Head of the Mykola Kovalskyi Department of History of the National University of Ostroh Academy.

Zemskyi Yuriy – D. Sc. in History, Professor, Professor of the Department of International Relations and Tourism of the Khmelnytsky National University.

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ

<i>Іваненко В. В.</i> (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара). Метр української медієвістики (з ювілейних спогадів про професора М. П. Ковальського)	5
<i>Світленко С. І.</i> (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара). Відродження і збереження історичної пам'яті у творчій спадщині професора М. П. Ковальського	13
<i>Мельник О. В.</i> (Торчинський народний історичний музей імені Г. Гуртового), <i>Трофимович В. В.</i> (Національний університет «Острозька академія»), <i>Трофимович Л. В.</i> (Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного). Праця Миколи Ковальського у львівському Музеї етнографії та художнього промислу (1959 – 1963 рр.)	25
<i>Лучка Л. М.</i> (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара). Професор М. П. Ковальський і бібліотека: інтелектуальні взаємозв'язки	40

ТЕОРІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОСОФІЯ

<i>Святець Ю. А.</i> (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара). Цифрові джерела в дослідницьких практиках істориків: теоретико-методологічний аспект	47
--	----

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Близняк М. Б.</i> (Національний університет «Острозька академія»). Регламентація економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара)	70
<i>Шляхов О. Б.</i> (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара). Етносоціальні спільноти Катеринославщини в умовах індустріалізації та урбанізації кінця XIX – початку XX ст.	84
<i>Романюк Н. Й.</i> (Житомирський національний агроєкологічний університет). Роль підприємців і підприємництва в економічній модернізації Південно-Східної України: 1861–1914 рр.	97
<i>Телячий Ю. В.</i> (Державна служба якості освіти України), <i>Адамський В. Р.</i> (Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія), <i>Кришук Б. С.</i> (Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія). Проблема еміграції та депортації у долі академічної спільноти Кам'янець-Подільського державного українського університету	109
<i>Савчук В. С.</i> (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара), <i>Кушлакова Н. М.</i> (Західнодонбаський інститут ПрАТ «ВНЗ Міжрегіональна Академія управління персоналом»), <i>Рябченко О. Л.</i> (Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди). Дніпропетровський Інститут соціального виховання: виникнення, трансформації, наслідки	125
<i>Олійник О. В.</i> (Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника). Діяльність підпільного Українського Червоного Хреста в лавах УПА на території Галичини в 1943–1944 рр.	139

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО.

СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

<i>Посунько О. М.</i> (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара). Інформаційні можливості судово-слідчої документації кінця XVIII – початку XIX ст. для дослідження історії повсякдення Південної України	149
<i>Перетокін А. Г.</i> (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара). Історіографічна традиція у висвітленні розвитку буржуазії в Наддніпрянській Україні другої половини XIX – початку XX ст.	164
<i>Земський Ю. С.</i> (Хмельницький національний університет), <i>Дячок В. В.</i> (Хмельницький національний університет). Наративні джерела щодо дипломатичної гри Європейських країн навколо подій Польського повстання 1863 року	175
<i>Годжал С. С.</i> (Національний університет «Острозька академія»). Праця Марка Антоновича в Українській вільній академії наук (США)	184
<i>Бородай І. С.</i> (Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України). Серійні видання як джерела дослідження історії сільськогосподарської дослідної справи в Україні	194

НАШІ АВТОРИ

ЗМІСТ

205

207

CONTENT

HISTORIAN'S PORTRAITS

Ivanenko V. V. (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>). Master of Ukrainian Medieval Studies (Memoirs on the Anniversary of Professor M. P. Kovalskyi)	5
Svitlenko S. I. (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>). Revival and preservation of historical memory in the creative heritage of Professor M. P. Kovalskyi	13
Melnyk O. V. (<i>Hryhorii Hurtovyi Torchyn Historical Museum of Local Lore</i>), Trofymovych V. V. (<i>National University of Ostroh Academy</i>), Trofymovych L. V. (<i>Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy</i>). The work of Mykola Kovalskyi at the Lviv Museum of Ethnography and Art Crafts (1959–1963)	25
Luchka L. M. (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>). Professor M. P. Kovalskyi and the library: intellectual interrelations	40

THEORY. METHODOLOGY. HISTORIOSOPHY

Sviatets Yu. A. (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>). Digital sources in historians' research practices: a theoretical and methodological aspect	47
--	----

HISTORY OF UKRAINE

Blyzniak M. B. (<i>National University of Ostroh Academy</i>). The Regulation of Economic Activities of the Jewish Community in Volyn in the 18th century (the Case of 1759 from Liubar's Parish Register)	70
Shliakhov O. B. (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>). Ethno-social communities of Yekaterinoslav region in the conditions of industrialization and urbanization at the end of XIX – beginning of XX centuries	84
Romaniuk N. Y. (<i>Zhytomyr National Agroecological University</i>). The Role of Entrepreneurs and Entrepreneurship in the Economic Modernization of the South-East Ukraine: 1861–1914	97
Teliachyi Yu. V. (<i>The State Service of Education Quality of Ukraine</i>), Adamskyi V. R. (<i>Khmelnyskyi Humanitarian-Pedagogical Academy</i>), Kryshchuk B. S. (<i>Khmelnyskyi Humanitarian-Pedagogical Academy</i>). The Problem of Emigration and Deportation in the Fate of Academician Community of the Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University	109
Savchuk V. S. (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>), Kushlakova N. N. (<i>West Donbas Institute of the Interregional Academy of Personnel Management</i>), Ryabchenko O. L. (<i>H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University</i>). Dnipropetrovsk Institute of Social Education: the emergence, transformation, consequences	125
Oliynyk O. V. (<i>Vasyl Stefanyk Precarpathian National University</i>). Activities of the underground Ukrainian Red Cross in the UIA ranks on the territory of Galicia in 1943–1944	139

HISTORIOGRAPHY. SOURCES STUDY.

SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Posunko O. M. (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>). Information characteristics for judicative documentation of the end the 18th – beginning of the 19th centuries for the investigation of the history of everyday life in the Southern Ukraine	149
Peretokin A. G. (<i>Oles Honchar Dnipro National University</i>). Historiographic tradition in covering the development of the bourgeoisie in the Dnipro Ukraine of the second half of the 19th – early 20th century	164
Zemskyi Yu. S. (<i>Khmelnyskyi National University</i>), Diachok V. V. (<i>Khmelnysky National University</i>). Narrative sources on the diplomatic game of European countries around the events of the Polish uprising of 1863	175
Hodzhai S. S. (<i>National University of Ostroh Academy</i>). The work of Mark Antonovych in the Ukrainian Free Academy of Sciences (USA)	184
Borodai I. S. (<i>National Scientific Agricultural Library, NAAS of Ukraine</i>). The serial publications as sources of research on the history of agricultural experimental work in Ukraine	194

OUR AUTHORS	205
CONTENT	207

1. **Технічні вимоги.** Приймаються статті, написані українською, російською або англійською мовами, обсягом 0,5–1,0 друк. арк., на електронному носії, електронною поштою або шляхом самореєстрації на сайті журналу (<http://www.via.dp.ua>). Вимоги до параметрів тексту: формат аркуша – А4 (210x297 мм), розмір символу (кегель) – 12, інтервал – 1, гарнітура Times New Roman. Текстові матеріали повинні бути підготовлені в текстовому редакторі MS Word, OpenOffice або RTF. Поля: ліве: 30, праве 10, верхнє та нижнє 20. Текст має бути літературно відредагований, без помилок. Сторінки не нумерують. Таблиці та рисунки нумерують відповідно до тексту статті.

2. **Структурні елементи** статті подаються в такій послідовності:

- 1) **УДК** (за лівим краєм, нежирно, 12 кегль);
- 2) **назва статті українською** (по центру, літерами як у реченнях (рядковими), жирно, 14 кегль, інтервал 1; не більше 12 слів);
- 3) **ініціали та прізвище автора українською** (по центру, жирно, курсив, 14 шрифт);
- 4) **науковий ступінь, вчене звання** (по центру, не жирно, 12 кегль);
- 5) **авторські ідентифікаційні номери ORCID** (можна отримати безкоштовно за посиланням <http://www.orcid.org>), **Researcher ID**, **Scopus ID** (по центру, не жирно, 12 кегль);
- 6) **електронна поштова скринька автора** (по центру, не жирно, 12 кегль);
- 7) **контактний телефон автора** (по центру, не жирно, 12 кегль);
- 8) **установа**, яку представляє автор, **українською** (по центру, курсивом, не жирно, 12 шрифт);
- 9) **офіційна адреса установи, місто, країна українською та поштовий індекс** (по центру, курсивом, не жирно, 12 шрифт);
- 10) **анотація українською** (1500–2000 знаків, не жирно; все – 10 кегль, інтервал 1); **елементи анотації**: мета; метод(и); основні результати, стислі висновки; практичне значення; оригінальність; наукова новизна; тип статті (теоретична, емпірична, оглядова та ін.);
- 11) **ключові слова українською** (під анотацією), 3–6 термінів (словосполучень), які не дублюють слів назви статті, а правлять за додаткові пошукові дескриптори твору (не жирно, «**Ключові слова:**» жирно, 10 шрифт, інтервал 1; слова відокремлюють знаком «крапка з комою»);
- 12) у нижньому колонтитулі першої сторінки розміщують:
 - знак авторського права / Copyright у форматі: © Прізвище, ініціали, рік. Наприклад: © Осмомисл Я. С., 2019.
 - відомості про джерела фінансової підтримки дослідження (номер держреєстрації і назва теми, шифр і назва гранту та ін.). Наприклад: *Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0116U003311 «Соціокультурні процеси в Наддніпрянській Україні : питання теорії та методології історії».*
- 13) **УДК** (за лівим краєм, нежирно, 12 кегль);
- 14) **назва статті російською** (по центру, літерами як у реченнях (рядковими), жирно, 14 кегль, інтервал 1; не більше 12 слів);
- 15) **ініціали та прізвище автора російською** (по центру, жирно, курсив, 14 шрифт);
- 16) **науковий ступінь, вчене звання російською** (по центру, нежирно, 12 кегль);
- 17) **авторські ідентифікаційні номери ORCID** (по центру, нежирно, 12 кегль);
- 18) **електронна поштова скринька автора** (по центру, нежирно, 12 кегль);
- 19) **контактний телефон автора** (по центру, нежирно, 12 кегль);
- 20) **установа**, яку представляє автор, **російською** (по центру, курсивом, не жирно, 12 шрифт);
- 21) **офіційна адреса установи, місто, країна російською та поштовий індекс** (по центру, курсивом, не жирно, 12 шрифт);
- 22) **анотація російською** (1500–2000 знаків, не жирно; все – 10 кегль, інтервал 1); **елементи анотації**: мета; метод(и); основні результати, стислі висновки; практичне значення; оригінальність; наукова новизна; тип статті (теоретична, емпірична, оглядова та ін.);
- 23) **ключові слова російською** (під анотацією), 3–6 термінів (словосполучень), які не дублюють слів назви статті, а правлять за додаткові пошукові дескриптори твору (не жирно, «**Ключові слова:**» жирно, 10 шрифт, інтервал 1; слова відокремлюють знаком «крапка з комою»);
- 24) у нижньому колонтитулі першої сторінки розміщують:

– знак авторського права / Copyright у форматі: © Ім'я та прізвище, рік. Наприклад: © Ярослав Осмомысл, 2019.

– відомості про джерела фінансової підтримки дослідження (номер держреєстрації і назва теми, шифр і назва гранту та ін.). Наприклад: *Статья подготовлена в соответствии с заданиями госбюджетной темы 0116U003311 «Социокультурные процессы в Надднепрянской Украине : вопросы теории и методологии истории».*

25) Код **LCC** (Library of Congress Classification), наприклад «LCC DK508» для історії України (потрібну рубрику можна знайти у відповідному файлі класифікатора на сайті <https://www.loc.gov/aba/publications/FreeLCC/freelcc.html>) (за лівим краєм, не жирно, 12 кегль);

26) **назва статті англійською** (по центру, літерами як у реченнях (рядковими), жирно, 14 кегль, інтервал 1; не більше 12 слів);

27) **ініціали та прізвище автора англійською або в латинській транслітерації** (по центру, жирно, курсив, 14 шрифт);

28) **науковий ступінь, вчене звання англійською** (по центру, не жирно, 12 кегль);

29) **авторські ідентифікаційні номери ORCID** (по центру, не жирно, 12 кегль);

30) **електронна поштова скринька автора** (по центру, не жирно, 12 кегль);

31) **контактний телефон автора** (по центру, не жирно, 12 кегль);

32) **установа, яку представляє автор, англійською** (по центру, курсивом, не жирно, 12 шрифт);

33) **офіційна адреса установи, місто, країна англійською та поштовий індекс** (по центру, курсивом, не жирно, 12 шрифт);

34) **анотація англійською (Abstract)** (2000–4000 знаків, не жирно; все – 10 кегль, інтервал 1); **елементи анотації:** *мета (The aim); метод(u) (Method(s)); основні результати (Main results), стислі висновки (Concise conclusions); практичне значення (Practical meaning); оригінальність (Originality); наукова новизна (Scientific novelty); тип статті (Type of article)* (теоретична, емпірична, оглядова та ін.);

35) **ключові слова англійською** (під анотацією), 3–6 термінів (словосполучень), які не дублюють слів назви статті, а правлять за додаткові пошукові дескриптори твору (не жирно, «**Keywords:**» жирно, 10 шрифт, інтервал 1; слова відокремлюють знаком «крапка з комою»; кожне слово розпочинають з великої літери);

36) **елементи основної частини статті:** постановка проблеми (Formulation of the Problem); історіографія (Historiography); мета дослідження (The Aim of the Study); джерела (Sources); виклад основного матеріалу та результати (The Main Material and Results); обговорення (Discussion); висновки (Conclusions); подяки (Acknowledgments) (всі зазначені елементи виділяються жирним шрифтом);

37) **бібліографічні посилання («Бібліографічні посилання»)** – по центру, жирно, 14 шрифт); кожне бібліографічне найменування розпочинати з нового рядка; елементи бібліографічного списку оформлювати за Harvard Referencing Style (<http://www.citethisforme.com/citation-generator/harvard>) (рівномірно, 12 шрифт, інтервал 1, за абеткою). Оформити бібліографію можна також засобами вкладки «Посилання та бібліографія» в меню «Посилання» в MS Word або за допомогою сервісу «Оформлення бібліографії» на сайті Science Hunter (<https://www.sciencehunter.net/Services/Bibliography>).

Приклади оформлення джерел та літератури:

Кримський, А., 1892. *Лист до Б. Грінченка, 30 червня 1892 р.* Ф. Ш. Оп. 1. Спр. 37880. Київ: Інститут рукопису Національної бібліотеки України, ім. В. І. Вернадського, арк. 1–8 зв.; Василюк, О. Д., ред., 2005. *Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890 – 1941)*. В 2-х т. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Кримського, т. 1 (1890 – 1941); Пріцак, О., 1993. Про Агатангела Кримського у 120-і роковини народження. *Східний світ*, ч. 1, с. 11; Бабишкін, О. К., 1967. *Агатангел Кримський : літературний портрет*. Київ: Дніпро; Кримський, А., 1890. Батьківське право. В: Кримський, А., 1919. *Повістки та ескізи з українського життя (1890 – 1894)*. Київ : Друкарня Українського Наукового Товариства, с. 3–18.

38) **переклад та транслітерація латинськими літерами бібліографічних посилань** (заголовок **References** жирно, по центру, 14 шрифт); кожне бібліографічне найменування розпочинати з нового рядка; елементи бібліографічного списку оформлювати за Harvard Referencing Style (рівномірно, 12 шрифт, інтервал 1, порядок як у бібліографічних посиланнях); для найменувань кирилицею – латинська транслітерація, у квадратних дужках [] англійський переклад. Можна безкоштовно скористатись засобами транслітерації за стилем BGN (The United States Board on Geographic Names) тексту українською мовою – на сайті <http://translit.kh.ua/?lat&bgn>, для тексту російською чи білоруською мовою на сайті <https://translit.net/ru/bgn/>.

Приклади оформлення джерел та літератури:

Krymskyi, A., 1892. *Letter to B. Grinchenko, June 30, 1892*. Fund III. Inventory 1. File 37880. Kyiv : Institute of Manuscript of the National Library of Ukraine, pp. 1-8, verso.

Vasyliuk, O. D., ed., 2005. *Epistolyarna spadshchyna Ahatanhela Kryms'koho (1890 – 1941)* [*The Epistolary Legacy of the Agatangel Krymskyi (1890 – 1941)*]. In 2 vols. Kyiv: A. Krymsky Institute of Oriental Studies, vol. 1 (1890 – 1941).

Pritsak, O., 1993. Pro Ahatanhela Kryms'koho u 120-i rokovyny narodzhennya [About Agatangel Krymskyi on the 120th anniversary of birth]. *Skhidnyy svit* [*The Eastern World*], part 1, p. 11.

Babyshkin, O. K., 1967. *Ahatanhel Krymskyi : literaturnyy portret* [*Agatangel Krymskyi: a literary portrait*]. Kyiv: Dnipro.

Krymskyi, A., 1890. Bat'kivs'ke pravo [Parental law]. In: Krymskyi, A., 1919. *Povistky ta eskizy z ukrayins'koho zhyt'tya (1890 – 1894)* [*Tales and sketches from Ukrainian life (1890 – 1894)*]. Kyiv, pp. 3–18.

39) **посилання внутрішньотекстові** – у круглих дужках за гарвардською системою. Приклад: (Кримський, А., 1892, арк. 7; Кри́мський, А., 1890, с. 16–19).

40) **дата надходження статті до редколегії** ставиться наприкінці тексту, після **References**, курсив, 12 шриф. Наприклад: *Надійшла до редколегії 25.01.2019.*

3. **Дані про автора** включають прізвище, ім'я та по батькові автора, науковий ступінь, вчене звання, посаду, контактний телефон, e-mail, ORCID, ResearcherID.

4. **Наукова етика.** Текст статті раніше не був опублікований і не надсилався до розгляду редакціям інших журналів чи збірок наукових праць. Тексти статей не повинні містити образливих, ксенофобських, расистських і т. п. висловлювань. Тексти статей проходять обов'язкову перевірку на доброчесність (відсутність плагіату). Рівень самостійності (оригінальності) тексту з урахуванням цитат не повинен бути нижчим від 75 %.

5. **Наукова експертиза статей.** Всі статті підлягають **подвійному сліпому рецензуванню** незалежними рецензентами. Автор має право врахувати зауваження, висловлені рецензентами, й повторно подати доопрацьований текст до редколегії.

6. **Авторське право** на зміст, достовірність фактів, цитат, цифр і прізвищ належить авторам матеріалів.

7. Статті проходять **літературне редагування**. Редакційна колегія видання залишає за собою право відхилити статті, які не відповідають вимогам і тематиці наукового журналу.

8. **Публікації здійснюються на платній основі** після затвердження статті редакційною колегією. Орієнтовна ціна публікації становить 50 грн. за 1 сторінку.

9. Редколегія приймає до розгляду статті до 1 квітня (вип. 1) та 1 вересня (вип. 2) щороку.

10. **Адреса редколегії:** 49010, Україна, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 72, ауд. 614; тел.: (056) 374-98-64 (від 9.00 до 16.00); Web: <http://www.uha.dp.ua>; e-mail: svitlenko@gmail.com; yurysvyatets@gmail.com.

Приклад оформлення статті:

УДК 977

Приклад оформлення статті**І. Б. Прізвище**

Доктор історичних наук, професор

ORCID: 0000-0000-0000-0000

Researcher ID: X-0000-2018

famely@gmail.com

+38 000 000 00 00

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, Україна, 49010*

Анотація. *Мета статті* – подати правила.... *Методи дослідження:* логіко-лінгвістичний, компаративний, системно-структурний... *Основні результати:* в статті висвітлено засади оформлення... *Практичне значення:* рекомендовано для застосування авторами статей у журналі... *Оригінальність:* використано узагальнення досвіду... *Наукова новизна:* вперше запропоновано ... *Тип статті:* описова.

Ключові слова: дослідження; ідея; наука; структура; текст.

Надіслана до редколегії 00.00.0000

© Прізвище І. П., 2019

Статтю підготовлено відповідно до завдань держбюджетної теми 0116U003311 «Соціокультурні процеси в Наддніпрянській Україні: питання теорії та методології історії».

УДК 977

Пример оформления статьи

И. О. Фамилия

Доктор исторических наук, профессор

ORCID: 0000-0000-0000-0000

ResearcherID: X-0000-2018

famely@gmail.com

+38 000 000 00 00

*Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара
проспект Гагарина, 72, г. Днепро, Украина, 49010*

Аннотация. Цель статьи – изложить правила.... Методы исследования: логико-лингвистический, компаративный, системно-структурный... Основные результаты: в статье раскрыты требования к оформлению... Практическое значение: рекомендуется для использования авторами статей в журнале... Оригинальность: использовано обобщение опыта... Научная новизна: впервые предложено... Тип статьи: описательная.

Ключевые слова: исследование; идея; наука; структура; текст.

Представлена в редколлегию 00.00.0000

© Фамилия И. О., 2019

Статья подготовлена в соответствии с заданиями госбюджетной темы 0116U003311 «Социокультурные процессы в Наддніпрянській Україні: вопросы теории и методологии истории».

LCC DK508

An Example of Writing an Article

F. L. Surname

D. Sc. In History, Professor

ORCID: 0000-0000-0000-0000

Researcher ID: X-0000-2018

famely@gmail.com

+38 000 000 00 00

*Oles Honchar Dnipro National University
72 Gagarin avenue, Dnipro, Ukraine, 49010*

Abstract. The purpose of the article is to submit the rules Research methods: logical-linguistic, comparative, systemic-structural ... Main results: the article describes the principles of design ... Practical significance: recommended for use by authors of articles in the journal... Originality: the generalization of experience is used ... Scientific novelty: the first is proposed ... Article type: explanation.

Keywords: Research; Idea; Science; Structure; Text.

Received 00.00.0000

The article is prepared in accordance with the tasks of the state budget theme 0116U003311 "Socio-cultural processes in the Dnipro Ukraine: issues of the theory and methodology of history".

Постановка проблеми. Це дослідження стало наслідком парадоксальної ситуації...

Історіографія. Тема цього дослідження була предметом розгляду...

Мета дослідження – викласти правила оформлення статті, що подають до наукового журналу...

Джерела. Дослідження спирається на комплекс архівних та опублікованих історичних джерел...

Виклад основного матеріалу. Наукова стаття має відповідати вимогам...

Результати. В цій статті викладено вимоги та правила оформлення...

Обговорення. Редколегією журналу для оформлення бібліографічного опису обрано Гарвардський стиль (Harvard Referencing Style). Існує понад 60 варіантів Гарвардського стилю (Степко, В. В. та Чернявська, А. А., 2018, с. 3). В цьому журналі рекомендовано варіант, який властивий науковим виданням університетів Великої Британії (https://libweb.anglia.ac.uk/referencing/files/Harvard_referencing_201718.pdf)...

Висновки. Викладений у статті матеріал стане у пригоді потенційним авторам...

Подяки. Автор висловлює подяку за критичні зауваження та поради співробітникам Наукової бібліотеки ДНУ ім. Олеса Гончара.

Бібліографічні посилання

Петрова, Н., Плиса, Г. та Жигун, Т., 2014. ДСТУ 3582:2013. Інформація та документація. Бібліографічний опис. Скорочення слів і словосполучень українською мовою. Загальні вимоги і правила (ISO 4:1984, NEQ ; ISO 832:1994, NEQ). Київ: Мінекономрозвитку України.

Степко, В. В. та Чернявська, А. А., 2018. *Оформлення списку бібліографічних посилань до наукової роботи. Гарвардський стиль (Harvard Referencing Style)*. Методичні рекомендації. Київ: Київський національний університет культури і мистецтв, наукова бібліотека.

Устіннікова, О. М., 2017. *Особливі випадки скорочень слів та словосполучень у бібліографічних записах*. Київ: Книжкова палата України.

Syvak, N, Ponomarenko, V., Khodzinska, O. and Lakeichuk, I., 2011. *Toponymic Guidelines*. For map and other editors. For international use. Ukraine. Kyiv: Kartographia.

References

Petrova, N., Plysa, H. and Zhyhun, T., 2014. DSTU 3582:2013. Informatsiya ta dokumentatsiya. Bibliohrafichnyy opys. Skorochnennya sliv i slovospoluchen' ukrayins'koyu movoyu. Zahal'ni vymohy i pravyla [Information and documentation. Bibliographic description. Abbreviations of words and phrases in Ukrainian. General requirements and rules] (ISO 4:1984, NEQ ; ISO 832:1994, NEQ). Kyiv: Minekonomrozvytku Ukrayiny.

Stepko, V. V. and Cherniavska, A. A., 2018. *Oformlennya spysku bibliohrafichnykh posylan' do naukovoyi roboty. Harvards'kyu styl' [Listing of bibliographic references to scientific work. Harvard References (Harvard Referencing Style)] (Harvard Referencing Style)*. Guidelines. Kyiv: Kyiv National University of Culture and Arts, Scientific Library.

Ustinnikova, O. M., 2017. *Osoblyvi vypadky skorochnen' sliv ta slovospoluchen' u bibliohrafichnykh zapysakh [Special cases of abbreviations of words and phrases in bibliographic records]*. Kyiv: Knyzhkova palata Ukrayiny.

Syvak, N, Ponomarenko, V., Khodzinska, O. and Lakeichuk, I., 2011. *Toponymic Guidelines*. For map and other editors. For international use. Ukraine. Kyiv: Kartographia.

Наукове видання

Universum Historiae et Archeologiae

2019. Vol. 2(27). Lib. 1

The Universe of History and Archeology

2019. Vol. 2(27). Issue 1

Універсум історії та археології

2019. Т. 2(27). Вип. 1

Универсум истории и археологии

2019. Т. 2(27). Вып. 1

Заснований у 1993 р.

Українською, англійською, російською мовами.

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 23413-13253ПР від 24.05.2018 р.

Коректор
Оригінал-макет Ю. А. Святець

Підписано до друку 10.12.2019. Формат 60×84/8. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 24,88. Тираж 100 прим. Зам. № 349.

Видавництво та друкарня ПП «ЛІРА ЛТД».
49107, м. Дніпро, вул. Наукова, 5.
Свідоцтво про внесення до Держреєстру
ДК № 6042 від 20.02.2018.